

Zgodovina novega veka

za višje razrede srednjih šol.

Spisala kr. profesorja

† Fr. Komatar in dr. K. Capuder.

Cena vezani knjigi Din 72.—.

V Ljubljani 1924.

Založila Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani.

Naštela Jugoslovanska tiskarna v Ljubljani.

Zgodovina novega veka

za višje razrede srednjih šol.

Spisala kr. profesorja

† Fr. Komatar in dr. K. Capuder.

Cena vezani knjigi Din 72.—.

V Ljubljani 1924.

Založila Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani.

Natisnila Jugoslovanska tiskarna v Ljubljani.

Kazalo.

	Stran
Uvod	1

I. Doba cerkvene revolucije (reformacije) in Karla V. (1519—1556).

A. Cerkevna revolucija v Srednji Evropi in nemški Švici.

1. Vzroki revolucije	3
2. Luthrov razvoj do njegove ločitve od katoliške cerkve	5
3. Utemeljitev luteranske cerkve	7
4. Verske sekte in socialne revolucije	10
5. Odločilni boj cesarja Karla V. z nemškimi protestantskimi knezi (schmalkaldska vojna) in njegov poraz	15
6. Delovanje Karla V. izven Nemčije in njegova smrt	17
7. Ustanovitev avstrijske velevlasti, turški boji, reformacija	21

B. Cerkevna revolucija v ostali Evropi.

1. Calvinizem	25
2. Odpad Anglije od Rima	26
3. Severna in ostala Evropa v dobi verske revolucije	27

II. Doba katoliške reformacije in bojev katoliških držav s protestantskimi (1556—1648).

A. Obnovljenje (restavracija) katoliške cerkve.

1. Papeštvo	29
2. Tridentški koncil	30
3. Novi cerkveni redovi. Jezuiti. Misijoni	31

B. Boj katolicizma s protestantizmom in za hegemonijo v Zahodni Evropi.

1. Španska velesila v prvi dobi vladanja Filipa II.	33
2. Osvoboditev Nizozemske	35
3. Španska ob koncu vladanja Filipa II. in njegovih naslednikov	38
4. Zmaga katolicizma na Francoskem	39
5. Zmaga protestantizma na Angleškem in Škotskem. Napredek Angleške	43

C. Verski boji in katoliška reformacija v Srednji Evropi pred 30letno vojno.

1. Vrhunec protestantizma	48
2. Turške vojne	49

3. Katoliška reformacija v habsburških alpskih deželah	50
4. Verske in politične homatije v ostalih habsburških deželah in v Nemčiji	52

D. Odločilni spopad protestantizma in katolicizma v 30letni vojni, definitivni razpad zapadnoevropske cerkvene enotnosti in oslavljenje nemškega naroda in nemške države (1618—1648).

1. Gospodarske razmere pred vojno	54
2. Revolucija na Češkem. Poraz na Beli gori	56
3. Cesarско-ligistične zmage nad severnonemškimi protestanti in danskim kraljem. Vrhunec cesarjeve moči	59
4. Rešitev protestantizma	60
5. Francosko-švedska osvojevalna vojna (1635—1648). Westfalski mir	63
6. Gospodarski in kulturni propad Nemčije vsled 30letne vojne	65

E. Tekma vzhodnoevropskih držav za premoč

1. Poljska	66
2. Rusija	68

III. Doba knežjega absolutizma. Postanek petero evropskih velesil.

A. Osnove absolutizma.

1. Postanek in razvoj absolutizma	73
2. Denarstvo. Merkantilizem	76

B. Francoska — prva evropska velevlast in začetek njenega propada.

1. Ludovik XIII. (1610—1643). Richelieujevo delovanje	78
2. Mazarinovo nadaljevanje in dovršitev Richelieujeve politike (1643 do 1660)	81
3. Absolutizem Ludovika XIV. in Colbertove reforme	82
4. Francoska doseže prevlado v Evropi (1661—1688)	86
5. Francoski dvor. Pogubonosni absolutizem Ludovika XIV.	89
6. Propadanje Francoske. Obnovitev evropskega ravnotežja v španski nasledstveni vojni (1701—1714)	90

C. Stuartovci, republika in ustanovitev parlamentarnega kraljestva na Angleškem.

1. Nasprotje med krono in parlamentom za Jakoba I. (1603—1625)	94
2. Karl I. (1625—1649) v boju s parlamentom in njegov poraz	96
3. Angleška kot republika (1649—1660). Cromwell	99
4. Brezuspešni trud zadnjih Stuartovcev za katoliško restavracijo in absolutizem	102
5. Ureditev parlamentarizma na Angleškem	104

D. Napredovanje Nemčije in ustanovitev braniborsko-pruske države.

1. Notranje razmere v Nemčiji	107
2. Ustanovitev in napredovanje braniborsko-pruske države	108

E. Avstrija v boju proti francoski premoči in Turkom za Leopolda I., Jožefa I. in Karla VI. — Razvoj avstrijske vevlasti.

1. Leopold I. (1658—1705). Obramba pred Turki	110
2. Velika vojna za osvobojenje izpod turškega jarma	114
3. Največji obseg Avstrije za Karla VI. (1711—1740)	117
4. Notranje razmere v Avstriji	121
5. Uprava in kulturne razmere na srbskem in hrvaškem ozemlju za turškega gospostva	122
6. Črna gora v novem veku do 19. stoletja	124

F. Poraz švedske vevlasti in švedskega absolutizma.

1. Rast Švedske (1632—1697)	126
2. Poraz Švedske vevlasti v severni vojni (1700—1721)	127

G. Izid tekme za premoč v Vzhodni Evropi.

1. Uredba države, socialne in kulturne razmere na Poljskem v novem veku	129
2. Poljska kot plemiška republika	134
3. Propad Poljske	137
4. Ruska za prvih Romanovičev	140
5. Reforme Petra Velikega. Utemeljitev ruske premoči v Vzhodni Evropi	141
6. Vlada vremenščikov. Prusko in avstrijsko prizadevanje za rusko prijateljstvo	144
7. Rodbina Holstein-Gottorpska na Ruskem. Reforme Katarine II. in reakcija Pavla I.	146
8. Rusko-avstrijsko-turška vojna. Avstrijska zasedba Srbije (1788—1791)	148

IV. Prosvetljena doba.

A. Postanek in razvoj prosvete.

1. Prirodnoznanstvo	150
2. Filozofija	151
3. Državni nauki	153
4. Tehnika in narodno gospodarstvo	153
5. Šolstvo, filologija, zgodovina	155
6. Književnost	156
7. Umetnost	157
8. Konfesije in vera	161
9. Pomen in posledice prosvete	163

B. Vlada Marije Terezije, Jožefa II. in Fridrika II.

1. Boj za obstanek Avstrije	163
2. Sedemletna vojna (1756—1763)	165
3. Reforme Marije Terezije	166
4. Vrhunec prosvetljenega absolutizma v Avstriji za Jožefa II. in Leopolda II.	169
5. Nemčija v dobi prosvete	174

C. Ostala Evropa v dobi prosvete.

1. Napredovanje Velike Britanije	176
2. Propadanje Francoske	177
3. Prosveta na Pirenejskem in Apeninskem polotoku ter v Severni Evropi	178

D. Nova odkritja in kolonialno delovanje evropskih držav.

1. Portugalske kolonije	181
2. Nizozemske naselbine	182
3. Francoske kolonije	183
4. Angleške naselbine v Severni Ameriki	184
5. Osvoboditev severnoameriških kolonij	187
6. Angleške naselbine v Prednji Indiji, Avstraliji, Afriki in Zahodni Indiji	191
7. Notranje razmere na Angleškem po kolonialnih vojnah. Vlada Jurija III.	192

V. Doba velike francoske revolucije in Napoleona I.

A. Propadanje Francije za Ludovika XVI. (1774—1792).

1. Vzroki revolucije	195
2. Brezuspješni reformni poizkusi	199

B. Razvoj francoske revolucije.

1. Ustavodajna skupščina (5. maja 1789 do 30. septembra 1791)	201
2. Zakonodajna narodna skupščina (1. oktobra 1791 do 20. sept. 1792)	205
3. Narodni konvent (21. septembra 1792 do oktobra 1795)	207
4. Direktorij (1795—1799)	212
5. Prva zvezna vojna (1792—1797)	213
6. Pohod v Egipt (1798—1799)	216
7. Druga zvezna vojna (1799—1801)	217

C. Konzulat (1799—1804).

1. Notranje razmere na Francoskem	218
2. Konec druge zvezne vojne, sklepi državne deputacije	220

D. Cesarstvo (1804—1815).

1. Tretja zvezna vojna (1803—1805)	221
2. Četrta zvezna vojna (1806—1807)	223
3. Celinska zapora	224
4. Notranje razmere v Franciji in vazalnih državah	226
5. Boj narodov za obstanek	227

E. Dunajski kongres	233

VI. Doba restavracije in reakcije (1815—1848).

A. Duševna kultura v začetku 19. stoletja.

1. Klasicizem in romantika	236
2. Modroslovje, državni nauki, zgodovina	237
3. Vera in cerkev	238
4. Prirodnoznanstvo in tehnika	239
5. Narodno-gospodarski nauki. Početki socializma	241
6. Umetnost	244
7. Romantika pri Slovanih	247
8. Liberalizem in narodnostna ideja	248

B. Politični razvoj v dobi reakcije.

1. Sveta zveza in kongresi	249
2. Velika Britanija do smrti Jurija IV.	251
3. Francoska pod Bourbonci. Restavracija	253
4. Pirenejski in Apeninski polotok	254
5. Avstrija, Nemčija in Pruska	256
6. Ruska	259
7. Balkanski narodi	262
8. Julijska revolucija	271
9. Nemčija	274
10. Poljska vstaja	275
11. Velika Britanija	276
12. Francoska za Louisa Filipa	278
13. Borba za Sredozemsko morje	281
14. Avstrija za Ferdinanda I. in Prusija	282

VII. Doba zmage ustavnih vladavinskih oblik, nacionalnega združevanja, imperializma, veleindustrije, svetovnega prometa in socialnih problemov.

A. Revolucija 1848.

1. Francija	285
2. Srednja Evropa in Italija v dobi revolucije	287

B. Francoska prevlada in njen razpad. Zmaga nacionalnih načel v Nemčiji in Italiji (1852—1871).

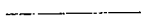
1. Konec ruske premoči v krimski vojni (1853—1856)	293
2. Zedinjenje Italije	295

VIII

	Stran
3. Boj za prevlado v Nemčiji	296
4. Konec francoske prevlade in Napoleonovega cesarstva. Nastoj novega nemškega cesarstva	301
C. Razvoj sedanjega sistema držav. Kulturni napredek sedanje dobe, socialno vprašanje, imperiali- zem in kolonialna politika.	
1. Srednjeevropske države	306
2. Zahodnoevropske države	311
3. Južnoevropske države	314
4. Severno- in vzhodnoevropske države	325
5. Izvenevropske države	331
6. Kulturni napredek	337
7. Tehnični napredek, razvoj kapitalizma, socialno vprašanje	339
8. Gospodarska in kolonialna politika velesil. Imperializem	344

VIII. Svetovna vojna in sedanost.

A. Svetovna vojna (1914—1918)	352
B. Vojne posledice in mirovni diktati	363
Rodovniki	372

Uvod.

Odkritje Amerike (1492) smatramo navadno za mejnik med srednjim in novim vekom. S tem odkritjem je evropski človek stopil v stik s popolnoma novim svetom, ki ga je polagoma spoznaval, osvajal in izkoriščal. Pozorišče zgodovinskih dogodkov, omejeno v srednjem veku na Evropo in pokrajine ob obrežju Sredozemskega morja, se polagoma razširi na ves svet. Bogastvo novega sveta na dragocenih kovinah je že razvijajočemu se denarnemu gospodarstvu v Evropi prineslo novo močno pospešilo. Srednjeveški sistem stanovskih organizacij, v katere je bila okovana vsaka posamezna oseba, se pod vplivom humanizma umakne individualizmu. Humanizem je zopet odkril osebnost — jaz-a. Z individualizmom pa se je pojavil tudi narodni individualizem — nacionalizem. Ko je nato še verska revolucija razdrla srednjeveško versko enotnost Srednje in Zapadne Evrope ter vzela papeštvu velik del posvetne moči in duhovnega vpliva v Evropi, je pravzaprav nastopil novi vek.

Iznajdba tiska in uporaba papirja sta kulturni napredek izredno pospeševali. Rastoča uporaba smodnika je preobrazila že koncem srednjega veka družabno strukturo, vitezi so izgubili svoj pomen. Padeo Carigrada (1453) in beg grških učenjakov v Italijo je dal zapadnoevropski kulturi novih impulzov in zlasti okrepil humanizem in obnovo klasične antike. V umetnosti pa imenujemo vrnitev k načelom klasičnega starega veka *renesanco*. Veliki stavbarji: Brunellesco v Florenci, Bramante, Michelangelo, Bernini v Rimu, Sansovino v Benetkah, kiparji (Michelangelo) in slikarji: Lionardo da Vinci, Michelangelo, Raffael Santi, Tizian so ustvarili v Italiji umetnine, ki so to deželo napravile za visoko šolo umetnosti. Odtod je renesanca nastopila svoj zmagoslavni pohod po svetu. V Nemčiji je izpodrinila gotiko, na Francoskem je pri stavbi kraljevega Louvre-a za Franca I. ustvarila vzor renesančnih grajskih stavb. Tudi v slikarstvu

se je nova smer uveljavila v Nemčiji (A. Dürer) in na Nizozemskem (brata van Eyck) v slavnih umetninah.

Znanstvo je napredovalo, ker se je uveljavil duh kritike in so naravoslovne vede, posebno astronomija (Kopernik, Keppler, Galilei, Newton), utemeljile nove poglede v naravo.

Viri novoveške zgodovine so vedno številnejši in vedno bolj vsestranski. Poročila benečanskih poslanikov in papeževih nuncijev nam odkrivajo tajnosti evropskih dvorov, ki v novem veku vodijo politiko držav in narodov. Izpopolnjujejo pa jih vedno številnejši pisani spomini (memoari) važnih sodobnih oseb. Literarno delovanje reformatorjev, brošure, letaki, pisma nam dajo vpogled v mišljenje in delovanje kulturno važnih osebnosti. Kmalu se prične razvijati časnikarstvo, ki pozneje v dobi parlamentarizma doseže veliko moč in v najnovejšem času postane svetovna velesila, za zgodovinarje pa neprecenljiv vir.

Delitev novega veka. Leto 1789. je še poseben mejnik v zgodovini novega veka, ki deli absolutistično dobo od demokratične. Parlamentarizem se razvije v Angliji iz srednjeveškega stanovskega zastopa, na evropskem kontinentu pa ta razvoj prepreči absolutizem vladarjev. Šele francoska revolucija da potem evropskemu parlamentarizmu tisto obliko, ki dobi povsod veljavo. Nova tretja doba se pa v življenju človeške družbe pričenja po veliki katastrofi svetovne vojne (1914—1918), ko iščemo novih potov, ki bi vodila človeštvo k sreči.

I.

Doba cerkvene revolucije (reformacije) in Karla V. (1519---1556).

A. Cerkevna revolucija v Srednji Evropi in nemški Švici.

1. Vzroki revolucije.

Položaj srednjeveške katoliške cerkve. Katoliška cerkev je v srednjem veku dobila veliko moč nad državami in narodi, večjo moč, kakor jo je imela stara rimska država. Vsa človeška družba je bila urejena v cerkvenem smislu kot nekaka krščanska država (res publica christiana), ki ji v verskih in moralnih zadevah načeluje papež, v posvetnih pa cesar. Cerkev je bila nositeljica kulture: šolstvo, znanost in umetnost so bile cerkvene zadeve. Velikanska je bila gospodarska moč cerkve, ker je imela s svojimi samostani, škofijami in drugimi cerkvenimi ustanovami tretjino zemlje v Nemčiji v svoji lasti. Združevala je politično nasprotujoče si narode v Srednji, Zahodni, Južni in Severni Evropi v verskem oziru, ker so vsi v Rimu imeli svoje središče in svojega poglavarja. Proti koncu srednjega veka pa se je že pričel odpor proti vseodločujočemu vplivu in gospodarski vlogi cerkve. Posamezniki so pričeli boj zoper bogastvo cerkve in opozarjali na apostolsko uboštvo. Pričel pa se je tudi dogmatični boj, ki je stresal osnove mogočne stavbe. S humanizmom je zavladal v širokih krogih izobražencev poganski duh osebne (individualne) svobode, svobodnega mišljenja in svobodnega razvoja.

Vzroki uspeha cerkvene revolucije. Da je revolucija proti katoliški cerkvi mogla uspeti v tolikem obsegu, so povzročili razni vzroki. V cerkvi so se vedno znova pojavljale razne napake, ki so slabile njeno moč. Ugled papeštva je posebno vsled babilonske sužnosti in tej sledečega razkola zelo padel. Proti Rimu in papeštvu se je vgnezdila pri nelaških narodih močna nezaupljivost, ki so jo nasprotniki spretno izkoriščali. »Sovraštvo do imena Rim se mi zdi globoko

vcepljeno srcem mnogih narodov« (odium Romani nominis penitus infixum esse multarum gentium animis opinor), pravi Erazem Rotterdamski, največji nemški humanist. Velike dajatve v obliki anat, pisarniških taks, rezervacij, ekspektancij, provizij itd., ki so jih plačevali duhovniki in laiki rimski kuriji (papeški pisarni), so netile to sovraštvo. V i s o k e c e r k v e n e s l u ž b e (škofov in opatov) so bile pridržane skoraj izključno visokemu plemstvu. Okoli 1520 n. pr. so bili domalega vsi nemški škofovski sedeži zasedeni po nemških princih, ki so pogosto združevali več škofij v eni roki. Tako je bil Albreht Braniborski nadškof mogunški in devinski ter upravitelj halberstadtske škofije. Mnogo teh škofov ni bilo niti posvečenih, ampak so bili le posvetni knezi. Kanoniki pri stolnih cerkvah so bili večinoma člani nižjega plemstva in so delali svojemu stanu sramoto z razuzdanim življenjem. Tudi med temi božjimi junkerji jih je bilo mnogo, ki niso bili duhovniki. Nižja duhovščina je bila mnogoštevilna, ni imela dovolj opraviila in je bila v slabih gmotnih razmerah. V s a m o s t a n i h je bilo mnogo slabih elementov, ki so potem v dobi cerkvene revolucije uskočili. Najbolj je propadel viteški red. Te napake so posebno vneto razkrivali mlajši humanisti (Ulrich von Hutten) v satiričnih spisih. Toda tudi dobromisleči pisatelji, kakor Jakob Wimpfeling, so opozarjali na te napake, a obenem so tudi kazali na tiste, ki so ostali dobri in zvesti služabniki cerkve in vere.

Pa tudi politične razmere so pospeševale cerkveno revolucijo. Državni vitezi, ki so obubožali, ko je vsled uporabe smodnika njih stan izgubil svoj pomen kot vojaški stan, so sovražili bogato cerkev in si želeli njenega premoženja. Vodil je to viteštvo Franc von Sickingen. M e s t a, obogatela po živahni trgovini in obrti, so se hotela iznebiti duhovske vlade. Državni knezi so s podpiranjem cerkvene revolucije mnogo pridobili na moči, ker so se lahko polastili cerkvenih kneževin. »Volivnik Joahim II. si je s sv. obhajilom pod obema podobama pridobil škofije Brandenburg, Havelberg in Lebus«, piše Friderik II. Veliki. Poleg tega pa so postali deželni knezi po Luthrovi cerkveni uredbi tudi absolutni gospodarji v cerkvi. Cesar je sicer resnično želel ohraniti kat. cerkev, toda pri tem stremljenju ga je ovirala državna ustava, boji s Turki in s Francijo ter njegova odsotnost, ker

je moral skrbeti tudi za svoje druge dežele, predvsem Španijo in ameriška posestva.

Vkljub cerkveni revoluciji pa je papeštvo ravno v tej dobi na kulturnem polju doseglo velike uspehe. Okrenilo je humanistično gibanje v cerkveno smer, se postavilo na čelo renesance in izvršilo ogromna dela (stavba cerkve sv. Petra v Rimu).

2. Luthrov razvoj do njegove javne ločitve od katoliške cerkve.

Spor zaradi odpustkov. Povod, da je cerkvena revolucija izbruhnila, je dal spor zaradi odpustkov, ki jih je razpisal papež Julij II. za zidanje cerkve sv. Petra v Rimu in razširil na večji del Nemčije Leon X. Albrecht Braniborski, mogunški nadškof, ki mu je papež odstopil polovico dohodkov, nabranih z odpustki po Nemčiji, je poveril oznanjevanje odpustkov dominikancem, denar pa so zbirali uradniki Fuggerjev, bankirjev mogunškega nadškofa. O odpustkih je bilo razširjeno tedaj marsikako napačno mnenje.

Ko je v bližini Wittenberga na Saškem oznanjeval odpustke Ivan Tetzl, je na večer pred Vsemi svetimi 1517 (reformacijski praznik protestantov — Reformationstfest 31. X.) nabil profesor v Wittenbergu Martin Luther (1483—1546), redovnik iz reda avguštincev, 95 stavkov (tez) proti odpustkom na vrata tamkajšnje grajske cerkve. V teh stavih je napadel katoliški nauk o odpustkih in se s svojimi trditvami oddaljil od katoliške dogme. Ko ga je kardinal Tomaž iz Gaete (Caietanus) v Augsburgu (1518) o teh rečeh zaslišal, je Luther zbežal iz Augsburga in apeliral na papeža, ki ga je treba bolje poučiti (a papa male informato ad papam melius informandum), in na cerkveni zbor, ki ga je treba sklicati. Luthrov nastop je vzbudil v Nemčiji živahne simpatije vseh cerkvi nasprotnih krogov. Najvažnejši Luthrov zaščitnik pa je bil vplivni saški volivnik in Luthrov gospodar Friderik Modri. Papež, ki je spočetka Luthrov spor s Tetzlom smatral za »meniški prepir«, je poslal saškemu volivniku po svojem komorniku Miltitzu zlato rožo (izredno papeško odlikovanje vladarskim osebam) in Luther je sedaj na Miltitzovo prigovarjanje obljubil, da bo molčal o spornih vprašanjih, če bodo molčali tudi njegovi nasprotniki.

Toda verski spor je med tem že prodril v širše kroge. Tetzelsam je izdal svoje protiteze. Najvažnejši Luthrov nasprotnik pa je bil dr. Johannes Eck (Johann Mayer iz Ecka), profesor v Ingolstadtu, največji nemški teolog 16. stoletja. Ta je izzval Luthra v javni disputaciji v Lipskem (1519), da je zavrgel nele avtoriteto papeža v verskih zadevah, ampak celo avtoriteto konciljev in se skliceval v podkrepitev svojih naukov le na sv. pismo in osebno versko prepričanje. Tajil je predvsem božjo upostavitve papeškega primata in trdil, da si je papeštvo šele polagoma prisvojilo vrhovno oblast v verskih zadevah. Ko je nato papež, ki mu je Eck predložil dalekosežnost Luthrovih nauk, izdal bulo, v kateri je Luthru zažugal z izobčenjem, ako 41 svojih krivoverskih tez ne prekliče, je Luther, spremljan od dijakov wittenberške univerze, pred mestnimi vrati demonstrativno sežgal papeško bulo in se s tem javno ločil od katoliške cerkve (1520).

Martin Luther (1483—1546). »Kmečki sin sem; moj oče, moj stari oče in moj praded so bili pravi kmetje, šele moj oče se je preselil in postal rudar,« piše Luther sam o sebi. Rojen je bil v Eislebnu. Njegova mladost je bila težka. Boriti se je moral med študijami z revščino in iskati po hišah hrano. Proti očetovi volji, ki je hotel imeti sina jurista, se je na univerzi v Erfurtu končno posvetil filološko-teološkim študijam. Dve nesreči sta ga pretresli, da je v duševni stiski iz strahu pred smrtjo prisiljen storil obljubo in vstopil v avguštinski samostan (1505). Postal je profesor na wittenberškem vseučilišču. Ker je pričel zanemarjati molitev, podcenjevati pomen dobrih del in je vsled bolehnosti čutil duševno potrtost, se je v letih 1514/15 v njem izvršil duševni preobrat. V svojih 95 tezah je Luther napadel resnične in namišljene razvade pri oznanjevanju odpustkov. V četrti, najvažnejši tezi je trdil, da kazen za greh obstoji v sovraštvu do samega sebe in ker je taka kazen le notranja, je papež ne more odpustiti. Vsled svojega strastnega temperamenta, trmoglavosti in silno močne volje (Luther je eden največjih agitatorjev z besedo in s pismom) je na vsak odpor reagiral z vedno skrajnejšimi naziranjmi. Večkrat pa je tudi kolebal in dajal nasprotujoče si izjave. Priznanja odličnih mož humanistov so ga silila v vedno ostrejši boj proti Rimu. Vsako nasprotovanje pa je smatral za antikristovo delo. Strastno je do smrti sovražil katoliško cerkev in njene naprave. Poročil se je z ubeglo nuno Katarino Boro.

Svoje nazore je razvijal v raznih spisih. V spisu »Krščanskemu plemstvu nemške narodnosti o izboljšanju krščanskega stanu« (An den christlichen Adel deutscher Nation, von des christlichen Standes Besserung 1520) uči, da ni razlike med laiki in duhovniki; vsled krsta, evangelija in vere smo si vsi enaki, vsi smo duhovniki, občina podeli duhovniku službo. Papež ni nezmotljiv v verskih rečeh, ne papež in ne

cerkveni zbori ne smejo določati naukov, vsak človek ima evangeljsko prostost, vsakomur daje Bog toliko razuma, da si lahko razlaga sv. pismo, ki je vir vseh resnic. Odpraviti je treba božja pota, nepotrebna bogoslužja, premnogoštevilne praznike, poste, maše zadušnice, odpustke, prisiljeni celibat duhovščine, zmanjšati število beraških menihov. Župniki naj so središče cerkvenega življenja v občini. Treba je ustanavljati šole tudi za deklice. Govori pa Luther tudi o posvetnih rečeh: o novem mlademu cesarju, graja razkošje, ki ga pospešujejo velike trgovske družbe, obsoja oderuštvo in pijančevanje ter nezmernost kot nemško narodno pregreho. Ta spis je bil napoved odpada od Rima (Los von Rom), bojni klic (Kriegs-trompete). V spisu »O babilonski sužnosti cerkve« (De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium 1520) zahteva, da se odpravijo zakramenti, izvzemši krst in sv. obhajilo. V tretjem spisu »O svobodi kristjanov« (Von der Freiheit eines Christenmenschen) razlaga, da je vera notranja združitev človeka z Bogom. V tej družbi je svoboda v nasprotju z rimsko sužnostjo.

S prestavo sv. pisma (1521/34), kjer pa je nekatere stavke nasilno prilagodil svojim naukom, ž njimi neskladna pisma pa zavrgel, je Luther ustanovitelj novonemške književnosti. S svojimi nauki, ki jih je širil tudi s pisni in govori, je večkrat opasno vplival na uravstveno mišljenje naroda (»bodi grešnik in pogumno greši, a krepkeje veruj« — esto peccator, et pecca fortiter, sed fortius fide).

3. Utemeljitev luteranske cerkve.

Karl V. (1519—1556), osebnost, izvolitev in stališče napram Luthru. Karel V. je bil rojen 1500 kot sin Habsburžana Filipa Lepega in Španjolke Ivane »Blazne« v Gentu na Nizozemskem, kjer je večinoma preživel svojo mladost. Počasi sta se mu razvijala telo in duh. Nemškega jezika ni nikdar dobro znal, pisal in govoril je navadno francoski, materinski jezik mu je bila flamščina. Kasneje se je duševno zelo lepo razvil in je pri svojem prvem nastopu naravnost presenetil s svojo razsodnostjo in samozavestjo. Svoje globoko premišljene sklepe je izvajal z izredno žilavostjo in vztrajnostjo. Svoje ministre je tiho poslušal, njih predloge skrbno proučeval, osebnim vplivom nedostopen. V svojem vedenju je bil izredno ljubezniv, kar mu je pridobilo povsod veliko simpatij.

Že kot otrok je bil gospodar bogate Nizozemske. L. 1516. pa je postal kot Karel I. kralj vsega španskega kraljestva z Neapoljem in Sicilijo, neizmernimi na novo odkritimi deželami v Ameriki in po smrti svojega deda Maksimilijana I. (1519) je podedoval tudi habsburške dedne dežele v Nemčiji in Avstriji.

Rimsko-nemško cesarsko krono si je pridobil s pomočjo podkupovanja (Fuggerji so izdali za izvolitev Karla V. 543.585 zlatih goldinarjev) nemških volivnikov, ki pa so sprejeli denar tudi od Karlovega tekmeca Franca I., kralja francoskega. Šele ko se je saški volivnik odpovedal kandidaturi, so volivni knezi izvolili Karla za cesarja. Volivcem je moral obljubiti (volivne kapitulacije), da se bode v vseh važnejših zadevah ravnal po njihovem nasvetu, da brez njihove privolitve ne bode sklepal zvez, ne se vojskoval, ne vodil tujih vojakov v Nemčijo in ne podeljeval tujcem služb. Ta izvolitev je bila izredne važnosti za Nemčijo, ker je le tako mogočen vladar, kakor je bil Karl, mogel braniti Nemčijo pred Francozi na zahodu in Turki na vzhodu. Nemška državna ustava in verski boji v Nemčiji so preprečili, da ni vkljub velikanskim sredstvom Karl izvojeval nadvlade nad zapadnimi narodi. Ker se je Karl po svojem prihodu na Špansko popolnoma vživel v španski, katoliški cerkvi zvesto vdani narodni značaj, je moral nastopiti za versko enotnost in proti Luthru.

Kmalu, ko je prišel Karl na Nemško in bil posebno slovesno kronan v Aachenu, je sklical državni zbor v Worms (1521), ki naj bi rešil verski spor. Luther je s cesarskim spremnim pismom (Geleitbrief) prispel v Worms. Tu je pri prvem zaslišanju na zahtevo, naj prekliče 41 svojih krivoverskih nauk, prosil odloga za premislek. Drugi dan pa je pod vplivom svojih prijateljev odločno izjavil, da ne prekliče, če se mu zmole ne dokažejo iz sv. pisma (»Ne morem drugače, tu sem, Bog mi pomagaj! Amen«). Navzoči knezi so večidel s simpatijami pozdravili ta korak. Šele en mesec kasneje je cesar izdal razglas (wormski edikt). Nad Luthrom in njegovimi pristaši je izrekel državni progon (Reichsacht) ter prepovedal razširjanje njegovih spisov, ki se morajo sežgati. Luthra pa je njegov zaščitnik saški volivnik Friderik Modri skril kot »gospodiča Jurija« (Junker Jörg) na gradu Wartburgu, kjer je živel 10 mesecev in prevajal sv. pismo.

Ker je cesar po wormskem zboru zapustil Nemčijo, svetovalstvo pa, ki je v njegovi odsotnosti vladalo, ni imelo moči, da bi uveljavilo edikt, se je luteranstvo vedno bolj širilo. Začeli so ustanavljati evangeljske občine z novim cerkvenim redom in preprostim bogoslužjem (petje, govori in delitev kruha in vina) v nemškem jeziku. Vsled grozeče

turške nevarnosti in spora med papežem in cesarjem je državni zbor v Speyru (1526) sklenil, naj vsak član državnih stanov v sveti krščanski veri tako živi, kakor si upa pred Bogom in cesarskim veličanstvom zagovarjati. Sedaj so se naglo širile organizirane deželne cerkve. Posebno je razširjanje pospeševala okolnost, da so se mogli deželni knezi kot vrhovni deželni škofi cerkvenega premoženja polastiti. 1525 se je izvršila prva izpremema cerkvenega posestva v posvetno (sekularizacija). Veliki mojster nemškega viteškega reda Albreht Braniborski je namreč po Luthrovem nasvetu sprejel novi nauk in Prusijo izpremenil v posvetno dedno kneževino.

Ko pa je cesar sklenil zvezo s papežem in mu obljubil, da bo zatrl krivo vero, je drugi državni zbor v Speyru (1529) razveljavil sklep iz leta 1526. in prepovedal do nadaljnega vsako novotarijo v verskih rečeh. Manjšina državnih stanov je protestirala (odtod ime protestanti) proti temu predrugačenju soglasnega sklepa prvega speyrskega državnega zbora, češ, da se more soglasen sklep edinole z novim soglasnim sklepom izpremeniti.

Ko je bil Karl V. od papeža v Bologni kronan (1530), je na državnem zboru v Augsburgu istega leta zahteval, da se protestanti vrnejo v katoliško cerkev. Tedaj so protestanti podali po Melanchtonu sestavljeno augsburško veroizpoved (Confessio Augustana). Toda državni zbor je augsburško veroizpoved zavrgel in zahteval, da se morajo protestanti brezpogojno vrniti v katoliško cerkev. Več protestantovskih knezov in nekaj državnih mest je nato v Schmalkaldenu sklenilo (1531) zvezo za oborožen odpor v slučaju, da jih cesar napade. Ker pa je pretila nova, velika turška nevarnost, je cesar postal popustljivejši in je s protestanti celo po papeževem nasvetu sklenil nürnberški verski mir (1532). Dovolil je za svojo osebo, brez obveznosti za državo, imenoma navedenim državnim stanovom izvrševanje njih veroizpovedi do prihodnjega vesoljnega cerkvenega zbora ali pa tistega državnega zbora, ki bode uredil verske zadeve. To je bila začasna ureditev (provizorij), ki je trajala 14 let in koristila protestantizmu, da se je razširil zlasti po severni Nemčiji. Cesar je imel drugod posla in je pustil protestante pri miru.

4. Verske sekte in socialne revolucije.

Huldreich Zwingli (1484—1531), sin premožnega kmeta, je študiral modroslovje na Dunaju in bogoslovje v Bazlu, bil župnik pri romarski cerkvi v Maria-Einsiedelnu, v začetku 1515. leta pa je postal propovednik pri stolni cerkvi v Zürichu. Oprijel se je Luthrovih nazorov, ki jih je spoznal iz Luthrovih spisov. Pridobil je kantonalno vlado v Zürichu, da je po posebnem verskem razgovoru izvedel reformacijo. Zwingli in njegovi duhovski pristaši so se poženili, iz cerkev pa so pometali oltarje, svete podobe in celo orgle. Leta 1525. je izdal spis »O pravi in krivi veri« (de vera et falsa religione). V zakramentu sv. Rešnjega Telesa sta kruh in vino le znak združitve s Kristusom kakor poročni prstan pri poroki. Nauk o sv. obhajilu je preprečil združitev Luthrovih in Zwinglijevih pristašev, ki jo je poskusil Filip, deželni grof hesenski. Zwingli in Luther sta se bila vsak s svojimi pristaši sešla v Marburgu (1529), da se pogovorita o verskem zedinjenju in o zvezi Švice z južnonemškimi mesti, v njo naj bi vstopile vse države od Adrije do Belta in Atlantskega oceana, da zlomijo habsburško premoč. Toda politična kakor tudi verska pogajanja so se razbila. Luther je trdno obstal na besedilu sv. pisma: »To je moje telo.«

Zwingli je bil velik politik. Hotel je zediniti Švico tako, kakor se je zedinila šele v 19. stoletju. Hitro se je pridružilo njegovi veri mnogo mlajših kantonov, med njimi Bern. Tudi v Švici so se namreč mesta polastila cerkvenih posestev in država je dobila pravico, da vlada cerkev. Prakantoni (Uri, Schwyz, Unterwalden in Luzern) so ostali katoliški. Iz teh revnih kantonov so ljudje hodili na tuje v vojaško službo (»Reislaufen«), kar je hotel Zwingli odpraviti. Prakantoni so se zvezali s Ferdinandom Habsburškim. Ko so zwinglijanci od katoliških kantonov zahtevali, da morajo dovoliti svobodno oznanjevanje nove vere in so katoličani to zahtevo odklonili, so jim zaprli dovoz živeža. Tedaj so katoličani zgrabili za orožje in pri Kappelu (1531) premagali zwinglijance. V boju je padel Zwingli. S tem je v nemškem delu Švice verski boj prenehal in so katoliški kantoni mogli ostati pri svoji veri, a tudi Švica je v verskem oziru odslej razcepljena.

Prekrščevalci. Tako Luthrovi kakor tudi Zwinglijevi nauki so se zdeli nekaterim premalo radikalni. Ko je bil Luther še na Wartburgu, je nastopil v Cvikavi in Wittenbergu *Tomaž Münzer* kot prerok. Pustošil je s svojimi pristaši cerkve in celo zasebna stanovanja. Luther je tedaj prihitel in pregnal preroka. Opirajoč se na sv. pismo so govorili taki preroki proti oderuštvu, desetini, duhovniški beri, gosposkam itd. Zametavali so krščenje otrok, češ, da noben zakrament brez vere ne more vplivati, in so zahtevali, da se morajo vsi odrasli še enkrat krstiti, zato so jih imenovali **prekrščevalce** (anabaptiste). Sami so se imenovali »**krščanski bratje**«. Druge iz verske revolucije nastale sekte so: menoniti, kvekerji, pietisti, herrnhuterji, metodisti, baptisti.

Prekrščevalce so prav tako protestantske kakor tudi katoliške vlade preganjale zaradi njihovih obstoječemu družabnemu in državnemu redu nevarnih nauk. Ko so se nizozemski prekrščevalci polastili westfalskega škofovskega mesta *Münster*, so tam pod vodstvom krojača *Jana Bockelssona* vpeljali »**novo državo sionsko**« (1534—1535) s komunizmom in mnogoženstvom. Kdor se je novemu redu uprl, je bil usmrčen. Tu so se zvezali z münsterskim škofom sosedni knezi in zavzeli mesto ter krvavo kaznovali kolovodje prekrščevalcev. Škof je zopet zavladal mestu in ta dogodek je zlasti povzročil, da se je na Westfalskem ohranil katolicizem.

Vstaja državnega viteštva (1522—1523). Obubožano nemško državno viteštvo se je uprlo pod vodstvom *Franca von Sickingen*. Duševni vodja pa je bil humanist, pesnik in pisatelj političnih spisov *Ulrik von Hutten*. Vitezi so hoteli omejiti moč knezov: cerkvene kneze popolnoma odstraniti, njihova posestva sekularizirati in razdeliti med državne viteze, ki naj dele odločilni vpliv v državi. Ko je Sickingen napadel trierskega nadškofa, so se proti njemu zvezali renski knezi, ga oblegali na gradu Landstuhl, dokler se ni smrtno ranjen vdal (1523). Istega leta je umrl tudi v pregnanstvu v Švici *Ulrik Hutten*. Državno viteštvo je izgubilo vsak pomen za državo.

Kmetske vstaje. Vzroki. Kmetski stan se je delil v popolnoma in deloma svobodne in nesvobodne kmete (*Freisassen, Unfreie, Eigenleute, Hörige, Leibeigene*). **Svobodni kmetje** so se zlasti nahajali na Tirolskem, kjer so za vojvode *Friderika* (s praznim žepom) dobili celo pravico, pošiljati po-

slance k sejam deželnega zbora. V Švici pa so se kmetje sploh popolnoma osvobodili in ustanovili kmetske državice. Pri nas so bili svobodni kmetje redki. Pretežna večina kmetov je bila le deloma svobodna ali pa nesvobodna. Ti so morali svoji zemljiški gospodi dajati razne dajatve: veliko desetino od vina in žita, malo desetino od zelenjave in sadja, krvavo desetino od živine, posmrtnino ob smrti kmeta (najboljšo glavo, Besthaupt), plačilo za ženitovanjsko dovoljenje. Kmetje so imeli zemljo v dednem zakupu (Erbleihe), so mogli torej dedovati jo, dokler so redno plačevali davščine in vzdrževali poslopja. Če je rod izumrl, je smela zemljiška gosposka dvor drugemu oddati. Bili so pa tudi taki kmetje, ki so imeli kmetijo le za dva, tri rodove (Freirecht, Freidienst, Freistift), kar pa ni pospeševalo umnega obdelavanja. Nesvobodni kmetje (nevoljniki) so bili popolnoma navezani na zemljo (an die Scholle gebunden, glebae adscripti). Iz teh so si graščaki izbirali svojo služinčad in tlačani so obdelovali grajsko zemljišče.

Kmetske vstaje je v Nemčiji povzročilo predvsem brezpravno stanje kmetovo, šele v drugi vrsti tudi verska revolucija s svojimi socialnimi in gospodarskimi nauki; pri nas pa so tudi razmere, ki so nastale vsled turških napadov, povzročile kmetske vstaje. Koncem srednjega veka so pričeli kmetska posestva zaradi naraščanja gostosti prebivalstva — izseljevanje v slovanske kraje na vzhodu je ponehalo — zelo razkosavati. Gosposka je zaradi rastočih potreb nalagala vedno večje dajatve, kmetje pa so v tem videli samovoljnost, čeprav so vsled boljšega obdelovanja mnogo več pridelali. Ker so tedaj mesto starega narodnega prava sprejeli rimsko pravo (recepcija rimskega prava), ki je poznalo samo svobodne in sužnje ter drugačno pravno postopanje — pisarije in pa učene juriste sodnike, ki jih je ljudstvo sovražilo tako kakor oderuhe, judovske in krščanske — se je ljudstvo čutilo brezpravno. Z zavistjo so gledali kmetje, med njimi so bili tudi premožnejši ljudje, kakor se vidi iz poročil o gostijah, porokah, krstih in drugih prilikah, na predpravi gosposkih stanov, ki so bili prosti davščin, smeli nositi posebno dragocene obleke in ki so kmete ovirali pri gospodarstvu s svojimi pravicami pri gozdu, paši, lovu in ribolovu. Lastninska pravica se je vsled naraščajočega števila prebivalcev raztegnila na vedno več predmetov užitka. Zmage švicarskih kme-

tov so kmetski ponos dvignile, da so zahtevali večjo prostost in političnih pravic. V spisih »Reformacija duhovskega in posvetnega stanu (ok. 1438) in »Reformacija cesarja Friderika III.« (ok. 1523) so se razpravljale kmetske zahteve, se poveličevalo kmetско delo in zahtevalo, da morajo vsa kmetska posestva postati svobodna, zahtevala se je pa tudi svoboda za meščane. V prvem spisu je pisatelj razvijal tudi komunistične nazore.

Slovenski kmetški upori (1514—1516 in 1573). V zvezi z gibanjem nemških kmetov, ki so se že v 15. stoletju pričeli dvigati in si osnovali svoje zveze »Bundschuh«, po kmetskih čevljih imenovane, na Württenberškem pa »der arme Konrad«, so se pričeli buniti tudi kmetje v Notranji Avstriji.

Položaj slovenskih kmetov so poslabšale vojne s Turki in Benečani. Kmet ni smel kupčevati, pač pa je imel vedno več izdatkov z raznimi dajatvami deželnemu knezu in zemljiški gosposki. Pritoževali so se zaradi velikih zahtev posameznih graščakov pri cesarju. Posegli pa so tudi po samopomoči. Umorili so kočevskega plemiča Thurna, ki je veljal za največjega trinoga. Začeli so se zbirati kmetje po Dolenjskem, Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem in so zahtevali »staro pravdo«. Le, kar je v starih zapisnikih (urbarijih) zapisano, to so hoteli plačevati. Zaman so se pritoževali slovenski kmetje pri cesarju Maksimilijanu I. v Augsburgu, cesar ni mogel ukrotiti gospode. Tedaj se je pričel (1515) upor. Dolenjski kmetje so osvojili mnogo gradov, morili graščake in celo njih žene in otroke. Kmetška zveza je segla do Gradca. Toda gospoda je izvolila sposobnega Jurija Herbersteina za poveljnika. Z gosposkimi vojnimi hlapci in cesarskimi vojaki je Herberstein potolkel nedisciplinirane in slabo oborožene kmete v posameznih oddelkih pri Vuze-nici, Celju in Brežicah na Štajerskem in nato tudi na Kranjskem. Brez usmiljenja so v boju pobijali kmete, ujetnike pa obešali. Mnogo upornikov je zbežalo čez mejo v Benečijo. Cesar je poslal sedaj zaupnike po deželi, da bi izpraševali ljudi po vzrokih vstaje. To pa je samo razdražilo gospodo, ki je kmetom celo naložila poseben puntarski davek. Cesar ni imel moči, pa tudi ne odločnosti, da bi pomagal kmetu.

Največji kmečki upor je izbruhnil l. 1573. v ozemlju ob hrvatsko-štajersko-kranjski meji. Povod temu uporu

so bile grozovitosti, nasilja in samovolja graščaka Franca Tahija, posestnika graščin Sused-Stubica v Zagorju in Statenbergu na Štajerskem (pri Makolah). Slovenske in hrvatske kmete, ki bi se jim imeli pridružiti tudi srbski uskoki, sta vodila Matija Gubec (kmetski kralj) in Ilija Gregorič, oba Hrvata iz Zagorja. Toda zopet je gosпода kmeta premagala. Bitke so se bile pri Krškem, Kozjem in glavna na Stubiškem polju, kjer je bil premagan Gubec, ujet in nato v Zagrebu na Markovem trgu na grozovit način usmrčen. Dolgotrajne obravnave proti Iliji Gregoriču, ki so ga tudi usmrtili, so odkrile načrte kmetov. Hoteli so zboljšati svoj socialen položaj, odpraviti posrednike med seboj in vladarjem, obenem pa so mislili tudi na boljšo obrambo proti Turkom. Prišle pa so na dan tudi Tahijeve grozovitosti.

Nemška kmetska vstaja l. 1525. Ker so Luther v svojih spisih in za njim drugi oznanjevalci novih nauk oznanjevali versko prostost in sv. pismo proglašali za edini vir vsega verovanja, obenem pa hujskali zoper duhovsko gosposko ter tudi posvetni gosposki očitali v zelo ostrih besedah njene napake, je nastala splošna razdraženost. Upor pa se je tudi tu pričel zaradi samovoljnosti enega gosposkega nasilnika. Nato se je naglo razširil po vsej jugozapadni Nemčiji, po nekaterih delih Srednje Nemčije in po avstrijskih deželah. Upora so se udeležili i nekateri vitezi (Götz von Berlichingen) in meščani. V dvanajsterih heilbronskih členih (artiklih) so kmetje postavili svoje zahteve.

Kmetje so se, kakor nekoč husiti, bojevali za božje pravo in krščansko svobodo. Naš Odrašenik je po kmetskem mnenju umrl za to, da je ljudi osvobodil; tisti torej, ki ljudi vprega v tlačanstvo, ni kristjan. Kmetje sicer niso zahtevali popolne socialne in pravne enakosti z drugimi stanovi, niso hoteli razrušiti fevdalnega sistema, temveč so hoteli samo omiliti obstoječe razmere.

Med vstajo so kmetje ponekod razširili svoj program. V Južni Nemčiji in na Tirolskem so hoteli ustanoviti socialistično državo na agrarni podlagi. Po vsej državi so hoteli izvesti »evangeljsko božjo reformacijo«. Cerkvena posestva naj se cerkvi odvzamejo in se ž njimi odškodujejo graščaki za one dajatve, ki so jim jih doslej kmetje plačevali. Davki se morajo zmanjšati, oziroma odpraviti. Iz sekulariziranih posestev naj se krijejo stroški državne uprave, zato naj se pa odpravi carina in drugi težki državni davki. V zakonodaji naj velja božje in naravno pravo, v denarstvu, pri meri in uteži naj se uveljavi enotnost. Šele francoska revolucija, deloma pa še poznejši razvoj sta glavne teh kmetjskih zahtev uresničila.

Španski kancelar Granvella je baje cesarju Karlu svetoval, naj sprejme kmetske zahteve in stre knežjo moč. Napoleon I. pa se je čudil, da Karl ni tega storil.

Ko so razjarjeni kmetje vedno grozoviteje divjali proti vsem posedujočim slojem in pustošili dežele, je Luther proglasil poboj morečih in ropajočih kmetov za zaslužno delo (kdor ubije upornega kmeta, zadobi odpuščanje grehov). Knezi so se združili z mesti za skupen boj proti plenilecem. V Južni Nemčiji je premagala kmete švabska zvezza, v Srednji Nemčiji pa so knezi premagali kmetsko vstaško vojsko pri Frankenhauseu. Tomaža Münzerja, ki je v Turingiji oznanjeval »božjo« državo na komunistični podlagi, so ujeli in njega ter veliko upornih kmetov na grozovit način usmrtili. Po vstaji se je kmetom še slabše godilo, le na Tirolskem so pridobili mnogo ugodnosti. Kmetska vstaja luteranstvu ni škodovala, dasi so postali kmetje sedaj napram verskim novotarijam ravnodušni. Luther je zato celo svojo cerkveno organizacijo naslonil na zmagovito deželno-knežjo moč.

5. Odločilen boj cesarja Karla V. z nemškimi protestantskimi knezi (Schmalkaldska vojna) in njegov poraz.

Vojne s Francozi in drugi zunanjepolitični zapletljaji so ovirali Karla V., da ni mogel odločno nastopiti proti razširjanju protestantizma. Danska, Švedska, Francija in Anglija so simpatizirale z nemškimi protestanti, ali pa jih celo podpirale. Turki so neprestano napadali habsburške dežele. Protestantizem so vpeljali knezi v Hessenski, Saški, frankovsko-braniborskih kneževinah, naposled tudi v Braunschweigu, Meklenburgu, nazadnje na Württemberskem in večina državnih mest. Nova vera se je že začela širiti tudi po habsburških deželah. Ko je Karl V. v miru v Crepyju (1544) dobil zagotovilo francoskega kralja Franca I., da ne bo več podpiral nemških protestantov in tudi ne Turkov, je nemškim protestantom odtujil tudi druge zunanje zaščitnike in si celo med njimi samimi pridobil zaveznikov. Najvažnejši je bil saški vojvoda Moric iz albertinske panoge wettinske hiše. Ta se je hotel polastiti volivniške časti in zemelj starejše ernstinske panoge. Cesar je pridobil tudi papeža Pavla III., da je sklical (1545) koncil v Trident. Po Luthrovem nasvetu pa, ki ni hotel pomiritve

s papežem in katoliško cerkvijo, se protestantski stanovi niso hoteli koncila udeležiti. Sedaj je cesar nad glavarji schmalkaldske zveze Filipom Hessenskim in Ivanom Friderikom Saškim proglasil državni progon. Še pred izbruhom vojne je v svojem rojstnem kraju umrl (1546) Martin Luther. Začetkom so bili Schmalkaldenci močnejši, ker je moral cesar tuje čete (delal je proti volivni kapitulaciji) šele priklicati iz Italije in Španije. S protestanti so se zvezali celo češki utrakvisti. Toda med zavezniki ni bilo edinosti in so zamudili pravo priliko. Vsled vpada Morica Saškega v volivniško Saško sta Ivan Friderik in Filip Hessenski s svojimi četami odšla iz Južne Nemčije, nakar so se južnonemški protestanti podvrgli. Saškega volivnika je cesar premagal v bitki pri Mühlbergu (1547) in ga ujel. Filip Hessenski se mu je nato na prigovarjanje Morica Saškega sam vdal. Moric je sedaj dobil saško volivništvo. Cesar je obdržal oba glavarja uničene schmalkaldske zveze pri sebi kot jetnika. Bil je na vrhuncu svoje moči.

Toda vsled nasprotstev s papežem, ki je tridentski koncil celo prestavil v Bologno, je cesar sklenil verske zadeve sam urediti in je izdal augsburški interim (1548), ki naj bi zopet združil katoličane in protestante. Dovolil je duhovnikom zakon in vernikom kelih, ni zahteval povračila sekulariziranih cerkvenih posestev, pač pa naj ostanejo katoliška hierarhija in dogme. Ta začasna uredba (= interim) naj bi veljala do odločbe na svobodnem splošnem koncilu; toda katoličani tega interima že začetkom niso priznali, protestanti pa so se mu upirali. Poleg tega se mu je še Moric Saški, ki je dosegel, kar je od cesarja pričakoval, izneveril in se zvezal s francoskim kraljem Henrikom II. (1552), prepustivši mu lotarinška mesta Metz, Toul in Verdun. Francozi so se teh mest takoj polastili. Nato je Moric naglo udaril izpred Devina (Magdeburg) proti Tirolski, da ujame bolehnega cesarja. Ta pa mu je ušel na Koroško v Beljak. Cesar je sedaj spoznal, da je njegova življenska naloga ohranitev verske enotnosti v Nemčiji preprečena, zato je poveril pogajanja s protestanti svojemu bratu rimskemu kralju (od 1531) Ferdinandu. Ferdinand je s protestanti najprej sklenil p a s a v s k o p o g o d b o (1552), ki je določala, da dobi prostost Filip Hessenski, ki je bil še vedno ujet — Ivana Friderika Saškega je cesar izpustil, ko

je zvedel za Moricevo izdajstvo —, verske zadeve pa uredi prihodnji državni zbor.

Na državnem zboru v Augsburgu (1555) je Ferdinand sklenil znameniti augsburški verski mir, ki je dal 1. državnim stanovom augsburške veroizpovedi versko in državno enakopravnost s katoličani; 2. podaniki pa so morali pripadati veroizpovedi svojega gospoda (*cuius regio eius religio*), ki je imel pravico določati veroizpoved svojih podložnikov (jus reformandi), dovoliti je moral prost odhod onim, ki niso hoteli izpremeniti veroizpovedi; 3. doslej sekularizirana posestva so ostala sedanjim posestnikom; 4. cerkveni državni stanovi (škofje, opati) so sicer imeli versko svobodo, toda morali so se pri prestopu k protestantizmu odpovedati cerkvenim posestvom (cerkveni pridržek = *reservatum ecclesiasticum*). To zadnje določilo ni bil sklep državnega zbora, temveč kot posebna kraljeva izjava, dodana državnozborskim sklepom, kar je dalo protestantom priliko, da se tega določila niso držali; vendar je cerkveni pridržek na splošno omogočil, da je katoliška cerkev ohranila svojo tedanjo posest. Papež augsburškega miru ni priznal. Nemški narod je odslej versko razcepljen; cesarja so premagali nemški knezi.

6. Delovanje Karla V. izven Nemčije in njegova smrt.

Karl V. ni le pazljivo zasledoval verskopoličnega razvoja in skrbel za pravno varnost (kazenski zakonik — *Constitutio criminalis Carolina*) v svojih deželah, temveč je tudi pospeševal nova odkritja onstran oceana in razvoj veletrgovine. V hudih bojih s Francozi, ki se jih je udeleževal osebno, se je boril za habsburško premoč v Evropi, pomagal svojemu bratu v bojih s Turki in sam dvakrat napadel turške pomagače, mohamedanske morske roparje na severni afriški obali. Vedno potujoč je natanko spoznal vse svoje dežele.

Razvoj Karlove svetovne države. Od l. 1519.—1522. je Portugalec *Magelhaes* v službi Karla I. objadral južni konec ameriškega kontinenta in pri tem odprl pot skozi preliv, ki se po njem imenuje. Preplul je Veliki ocean, ki ga je imenoval Tiho morje (Pacifik). Na Filipinih so ga domačini ubili (1521). Njegov krmar *Sebastian d'Elcano* se je l. 1522. vrnil v Evropo samo z eno ladjo, ki pa je pripeljala s seboj

toliko dišav, da so bili pokriti izdatki ekspedicije. Kolumbova ideja — pot v Indijo v zahodni smeri — je bila uresničena. Treba pa je bilo sporazumeti se s Portugalci, ki so prihajali od zahoda v te kraje. Portugalci so obdržali dišav bogate Molukke, Filipini pa so postali španski. Največji španski osvojevalec in odkrivateelj Fernando Cortez je v dveh letih (1519—1521) s par sto Španci osvojil kulturno državo Aztekov Mexico na visoki planoti Anahuac, pozneje pa še Kalifornijo. Franc Pizarro je s svojima bratoma in z Almagrom (1532) osvojil Peru, drugo indijansko kulturno državo rodu Inka v Južni Ameriki in 1535 je Almagro sam osvojil Chile. Iz Peru so Španci odkrili Amazonsko reko; 1528 so dobili Welserji iz Augsburga od Karla Venezuelo; 1525 so Španci ustanovili Buenos Aires ob reki La Plata; 1536 je bila osvojena Kolumbija.

Španci so povsod iskali zlata in srebra. Teh kovin so našli v novih pokrajinah toliko, da je njih cena na svetovnem trgu silno padla in so v Evropi propadli domači zlati in srebrni rudniki. Trgovsko središče je v Španiji postala Sevilla, kamor so sedaj hodili kupovat evropski trgovci. Vedno bolj pa je propadala trgovina v Sredozemskem morju in Italiji, izvzemši Genuo.

Napram domačinom so španski konkvistadorji takoj začetkom zelo nasilno nastopali. Indijanci so se morali umakniti v notranjost, Mehikance in Peruance pa so Evropci silili na delo po rudnikih, kar je bilo za slabotne Indijance smrt. Dominikanski menihi so izkušali Indijance pridobiti za krščanstvo, kar je bilo vsled nasilja trgovcev in evropskih osvojevalcev zelo težavno. Menihi so se pritoževali pri kralju Karlu I. nad krivicami, ki jih trpe Indijanci. Večkrat je Karl poslal preiskovalne komisije v Ameriko in naposled je izšla prepoved prisilnega dela Indijancev. Ko je zaščitnik Indijancev, plemeniti škof Las Casas, nasvetoval, naj se za delavce po rudnikih rajše uporabljajo krepki črnci iz Afrike, so se tega nasveta Evropci hitro oprijeli. Lovili in pokupovali so v Afriki črnce in jih prevažali v Ameriko, kjer so jih uporabljali v rudnikih in na plantažah. Tako se je obnovilo v novem svetu suženjstvo črnega plemena, in sicer v najsirovejši obliki. Amerika je dobila tretji element svojega prebivalstva — črnce.

Z veliko vnemo je Karl pospeševal blagostanje Nizozemske. Anvers (Antwerpen) je tedaj izpodrinil nekdanj tako vplivno Hanso. Bogati dohodki so se stekali v Karlove blagajne in mu omogočali velika podjetja. Tudi v Nemčiji so velike trgovske in bančne firme Fugger in Welser (Augsburg) uživale naklonjenost Karlovo pri trgovskih podjetjih, zato pa so mu tudi rade pomagale z denarjem ob raznih prilikah. Ob Sredozemskem morju se je lepo razvila trgovina Genua, kjer je gospodoval spreten državnik in admiral Andrej Doria, ki je vodil Karlova pomorska podjetja. Ker so trgovino po Sredozemskem morju ovirali mohamedanski gusarji, je Karl podvzel (1535) ekspedicijo proti predrznemu tuniškemu gospodarju Hairedinu Barbarossi, vazalu turškega sultana Sulejmana II. Osvojil je trdnjavi Goletta in Tunis in osvobodil 20.000 krščanskih sužnjev. Proti alžirskim gusarjem je podvzel svoj drugi prekmorski pohod (1541), ki pa je vsled viharjev ostal brezuspešen. Ko je dosegel, da se je njegov sin Filip poročil z angleško kraljico Marijo Katoliško, se je še bolj povečal španski vpliv.

Vojne s Francozi. Odkar so si Habsburžani za Maksimilijana I. pridobili burgundske dežele, se je pričel stoletja trajajoč boj med njimi in francoskimi vladarji. Ko pa sta se za Karla V. združili španska in nemška kraljevina, je bila Francija obkoljena in to je povzročilo dolgotrajne vojne med hrabrim in slavoželjnim Francem I. in Karlom V. Premoč je bila na strani Habsburžana, navdušenje in vztrajnost na francoski strani. Karl V. je poleg ogromnih denarnih sredstev imel tudi izborno špansko pehoto in dobro izvežbane nemške vojne hlapce (Landsknechte), njih najslavnejši vodja je bil Jurij Frundsberg. Francozi so pa imeli v službi švicarske najemnike.

Ko je Karl V. zahteval, naj mu Francozi vrnejo Milan, ki so si ga za Maksimilijana I. osvojili, je izbruhnila prva vojna s Francem I. (1521—1526). Bojno pozorišče je bila Severna Italija. Cesarju se je pridružil od Franca razžaljeni vrhovni francoski poveljnik (connetable) Karl Bourbonški. Cesarški so osvojili Milan in nato pri Paviji (1525) premagali in ujeli Franca I. V Madridu je kralj sklenil mir, v katerem se je odpovedal Burgundiji in Milanu, ki ga

je cesar prepustil rodbini Sforza. Odpovedal se je tudi svojim pravicam do Neapolja. Ko pa je bil Franc I. zopet svoboden, je s papeževim pritrdilom izjavil, da je v jetništvu dana prisega nevoljavna. Sklenil je s papežem in nekaterimi cesarju nasprotnimi državami »sveto ligo« in obnovil vojno (1527—1529). Cesarske čete so drle proti Rimu, izgubile pa oba poveljnika: Frundsberga je zadela kap, ker se je razjezil nad neposlušnimi vojaki, Karl Bourbonški pa je padel pri naskoku na Rim. Tedaj so najemniške čete brez pravega vodstva strašno oplenile in opustošile Rim (1527). Med najemniki je bilo mnogo pristašev nove vere, ki so se v cerkvah grdo norčevali iz katoliških obredov. Nadaljevanju vojne sta napravila konec dve sorodnici obeh vladarjev, ki sta v Cambrayju (1529) sklenili »damski mir«. Franc I. se je odpovedal Milanu, obdržal pa Burgundijo. V naslednjih dveh vojnah (1536—1538) in (1542—1544) se je Franc I. zvezal celo s Turki. Po tretji vojni so sklenili premirje v Nizzi, po četrti, ko je Karl V. prodrl celo do Pariza, pa mir v Crépýju. Ostalo je v glavnem pri določbah »damskega miru«.

Ko je vsled zarote nemških knezov zoper Karla V. novi francoski kralj Henrik II. zasedel nemške škofije Metz, Toul in Verdun, je cesar osebno šel v vojsko, da pribori te kraje nazaj. Toda ta njegova zadnja vojna (1552—1556) je bila brezuspešna. Tako je naposled vsled nemških verskih homatij tudi v zunanji politiki proti Franciji zadel Karla V. poraz.

Karlov odstop in njegova smrt. Ti neuspehi so potrli cesarja in mu pristudili vladanje. Tudi neznosen protin, ki ga je že dalj časa mučil, ga je oviral pri delovanju. Zato je sedaj izročil vladu v Nemčiji bratu Ferdinandu, Nizozemsko, Špansko s kolonijami in italijansko posest pa (1556) svojemu sinu Filipu II. Tako je postala delitev habsburške hiše v dve panogi definitivna. Prepustitev nekdanjih delov nemške države Nizozemske in Milana Španiji je škodovala Nemčiji, dasi se je Nizozemska še nadalje prištevala nemškim državnim stanovom. Karl V. se je nato podal k samostanu sv. Justa v Estremaduri, kjer se je do svoje smrti (1558) še vedno zanimal za državne posle in dajal svojemu sinu dobre nasvete, poleg tega pa premišljeval svoje življenje in se pripravljaj na smrt.

7. Ustanovitev avstrijske velevlasti, turški boji, reformacija.

Razvoj Avstrije in turški boji. Na državnem zboru v Wormsu (1521) in v bruseljskem dogovoru (1522) je Karl V. svojemu bratu, nadvojvodi Ferdinandu I. (1521 do 1564), prepustil avstrijske habsburške dežele (Gorenjo in Dolenjo Avstrijo, Štajersko, Koroško, Kranjsko z Istro, Trstom, Reko in Gorico, Tirolsko in prednjeavstrijska posestva). Nadvojvoda Ferdinand se je poročil z jagelonsko princezino Ano, njen brat Ludovik II., kralj ogrski, hrvatski in češki, pa je bil poročen s Ferdinandovo sestro Marijo. Tisti čas je zasedel turški prestol najslavnejši sultan Sulejman II. Veliki (1520—1566). Ta je hotel svojo že itak ogromno državo še razširiti in islamu pripomoči do zmage v Evropi. Leta 1521. je Ogrom odvezel ključ do Ogrske Beograd. Naslednje leto (1522) je zasedel otok Rod, nakar so se Ivanovci (rodski vitezi) naselili na Malti (malteški vitezi) in sosednjih otokih, ki jim jih je prepustil cesar Karl V. Odtod so sedaj malteški vitezi tja do Napoleona vztrajno preganjali mohamedanske pomorske roparje. Leta 1526. je Sulejman napadel Ogrsko. Kralj Ludovik II. je imel vsled počasnosti svojih vazalov majhno vojsko, ki so jo Turki po hrabrem boju s svojo premočjo na topništvu pri Mohaču (1526) popolnoma premagali. Ko je Ludovik bežec na konju bredel čez blaten potok, se je konj prekučnil in kralj se je v blatu zadušil.

Ker je bil kralj Ludovik brez potomcev, bi morale po dednih pogodbah med Habsburžani in ogrskimi Jagelonci njegove dežele pripasti Habsburžanom. Češki stanovci sicer teh iz pogodb izvirajočih dednih pravic habsburškega Ferdinanda niso hoteli priznati, vendar so ga »iz prave ljubezni in posebne naklonjenosti izvolili za kralja« (23. X. 1526). Morali pa so Ferdinandovi zastopniki poprej obljubiti potrditev deželnih pravic in da bo Ferdinand posredoval pri papežu glede kompaktatov. Ostali češki deželi (Moravska in Šlezija) sta pa priznali dedno pravico Ane, soproge Ferdinandove, in sprejeli Ferdinanda za deželnega kneza. Na Ogrskem je pa samo en del stanov, med njimi erdeljski Sasi in severno-ogrski rudarska mesta, priznal dedne pogodbe iz leta 1463. in 1491. in izvolil (16. XII. 1526) v Bratislavi (Požunu) za kralja Ferdinanda I. Prav tako so ga hrvatski pristaši

na Cetinu izvolili (1. I. 1527) za hrvatskega kralja. Večina ogrskih stanov pa je bila združena v narodni stranki in je na podlagi ogrskega državnozbornskega sklepa iz leta 1505., po katerem ne sme biti noben tujec več izvoljen za ogrskega kralja, izvolila najmočnejšega domačega velikaša I v a n a Z a p o l j o za kralja. Tudi slavonski stanovi so posebno vsled prizadevanja Krištofa Frankopana izvolili Zapoljo za hrvatskega kralja. V dolgotrajnih bojih za ogrsko-hrvatsko krono se je na Ferdinandovi strani odlikoval kranjski plemenitaš J a n e z K a c i j a n a r, habsburško stranko je podpiral tudi hrabri vodja Srbov v severni Bački in Banatu J o v a n Č r n i. Zapoljo pa so zlasti podpirali Turki, ki so odslej 150 let napadali in plenili zlasti hrvatske, slovenske in ogrske dežele ter odvajali ljudi v sužnjost. V t e h t u r š k i h b o j i h se je utrdila med raznimi narodi, ki so prebivali v habsburških deželah, a v s t r i j s k a d r ž a v n a i d e j a, češ, da je Avstrija braniteljica vseh pred Turki. Vse habsburške dežele so v teh bojih žrtvovale ogromne vsote. Tudi od drugod, zlasti od papeža in večkrat tudi od nemških državnih stanov, so dobivali Habsburžani podpore, da so mogli vzdržavati stare in graditi ter oboroževati nove trdnjave, vzdrževati v njih stalne vojaške posadke, ki so branile turškim tolpom prehod v notranjost.

L. 1529. je vdrl sultan na Ogrsko. Na mohaškem bojišču se mu je poklonil Zapolja, zato pa ga je sultan v Budi proglasil za ogrskega kralja. Odtod so prodirali Turki do Dunaja in ga oblegli. Mesto je hrabro branil N i k o l a j g r o f S a l m, v bojih s Turki pa se je najbolj odlikoval Kacijanar. Med obleganjem so turške čete daleč na okoli vse oplenile in opustošile. Ko pa je nastalo slabo jesensko vreme, so se morali Turki vrniti. Leta 1532. je sultan vnovič hotel prodreti do Dunaja. Na poti pa ga je ustavil N i k o l a j J u r i š i č pred malo trdnjavo K i s e k. Turki so se morali preko Štajerske in Hrvaške vrniti domov.

Ferdinand je hotel Turkom iztrgati Slavonijo in je poslal (1537) K a c i j a n a r j a s precejšnjo vojsko proti Osjeku. Toda needinost med poveljniki je povzročila, da se je obleganje izjalovilo. Ko se je razširila vest, da se približuje močna turška vojska obleganemu mestu na pomoč, je Kacijanar z dvema podpoveljnikoma in nekaterimi četami ponoči na skrivaj zbežal iz tabora, ki so ga nato Turki zavzeli in zaplenili mnogo bojnih priprav, zlasti topov. Zaradi sramotnega bega so Kacijanarja vrgli v ječo. Toda ubežal je in prišel na Hrvatsko, kjer mu je Nikola j g r o f Z r i n j s k i dal svoj grad Kostajnico ob Uni za prebivanje. Kacijanar se je hotel sedaj

maščevati nad Ferdinandom. Začel se je dogovarjati s Turki in hotel prisiliti Hrvate, da se pridružijo Zapolji. Tedaj pa ga je Nikolaj Zrinjski pri obedu zabodel (1539).

Ferdinand in Zapolja sta v Velikem Varadinu sklenila (1538) mir. Zapolja je obdržal ogrski kraljevski naslov, Erdeljsko in vzhodne dele Ogrske, ki jih je tedaj imel v posesti, a po njegovi smrti pripade vsa Ogrska Habsburžanom. Toda po smrti Ivana Zapolje je njegova stranka izvolila njegovega sina Ivana Sigmunda za kralja in poklicala Sulejmana na pomoč. Tedaj je Sulejman osvojil (1541) Budoin do 1547 še vso srednjo Ogrsko med Donavo in Tiso ter zahodno Ogrsko južno od Donave do črte Komorno — sredina Blatnega jezera do Drave. Turki so tudi gospodovali v Slavoniji do reke Ilove. Na zapadu in severu te črte je na Ogrskem in Hrvatskem vladal Ferdinand, na Erdeljskem in onstran Tise pa mladi Zapolja kot turški vazal.

Luteranstvo se je začelo po avstrijskih deželah širiti takoj, ko je Luther nastopil. Novo vero so razširjali plemenitaši, trgovci, obrtniki in rudarji. Ker so bile cerkvene razmere slabe, socialne neugodne, duhovščina malo izobražena, so se meščani in ponekod tudi kmeti radi pridružili novi veri. Plemstvu je dala nova vera priliko polastiti se cerkvenih posestev, ki so jih nekoč njihovi predniki podarili samostanom in cerkvam. Zato so ne glede na ljudstvo pri cerkvah, kjer so imeli patronat (pravico predlagati duhovnike), nastavljali luteranske predikante. Vsled turških napadov obubožani in vsled nediscipline med redovniki propadli samostani niso prav nič ovirali širjenja luteranstva, nasprotno se je mnogo ubeglih menihov oprijelo nove vere.

Med Slovenci je širil novo vero ljubljanski kanonik Primož Trubar (1508—1586), pomagali so mu Krelj, Dalmatin, Bohorič in drugi. Ko je moral Trubar bežati v Nemčijo, je pričel s pismom delovati za novo vero. Tako tudi drugi. Prestavljali so Luthrove spise na slovenski jezik, zlagali nabožne pesmi in izvršili najvažnejše delo slovenskih luterancev — prevod vsega sv. pisma (Dalmatinova biblija 1584). Bohorič je spisal prvo slovensko slovnico in vpeljal pisavo »bohoričico«. Tako se je z luteranstvom pri nas pričelo novoslovensko slovstvo. Potem, ko je Trubar na večkratnih potovanjih po slovenskih deželah s pridigovanjem

in s pisano besedo razširil luteranstvo po Kranjskem, Štajerskem in Goriškem, je umrl v pregnanstvu na Württemberškem, kjer so tiskali slovenske knjige.

Protestanti avstrijskih alpskih dežel so zahtevali na skupnih deželnih zborih (Generallandtage) versko prostost in pravico reformirati cerkev na svojih posestvih (jus reformandi), česar pa Ferdinand ni hotel dovoliti. Začel je celo preganjati predikante in pozval jezuite na Dunaj (1551), ki so prevzeli pouk na bogoslovni fakulteti dunajske univerze in ustanovili svojo gimnazijo. Prvi nemški jezuit Peter Kanizij je spisal katoliški katekizem (*Summa doctrinae christianae* 1555). Tudi je Ferdinand odredil pregled samostanov in cerkva, da bi izboljšal razmere katoliške cerkve; vendar je za njega in njegovih naslednikov protestantizem v avstrijskih, čeških in ogrskih deželah še vedno napredoval.

Notranja uredba avstrijskih dežel, ki jo je izpoljal Ferdinand I., nadaljujoč delo svojega deda, se je ohranila do razpada absolutistične države. Centralni uradi so bili glavna opora knežjega absolutizma napram avtonomističnim deželnim stanovom. Na Dunaju in v Innsbrucku sta bili računski komori in regimenta. Nanovo je Ferdinand ustanovil na Dunaju za vse avstrijske alpske dežele: 1. dvorno komoro (Hofkammer) kot nadzorovalno oblast za finančne posle; 2. dvorni svet (Hofrat) kot najvišje sodišče; 3. tajni svet (geheimer Rat) za zunanje zadeve in 4. dvorni vojni svet (Hofkriegsrat) za vojaške zadeve (vojno ministrstvo in generalni štab skupaj). Ogrsko-hrvatske in češke dežele so ohranile svoje posebne urade, pač pa jih je hotel Ferdinand ožje združiti s svojimi avstrijskimi deželami potom skupnih stanovskih zborovanj, ki se jih pa Ogri in Hrvati niso hoteli udeleževati.

Delitev habsburških dežel, ki jo je Ferdinand I. izvršil (1564), je zelo oslabila moč avstrijskih Habsburžanov. Izmed treh Ferdinandovih sinov je dobil najstarejši sin Maksimilijan II. (1564—1576) Gornjo in Dolnjo Avstrijo in ogrsko-hrvatske ter češke dežele s cesarsko krono, Ferdinand, oženjen z lepo Filipino Welser-jevo, je dobil Tirolsko in Prednjo Avstrijo, Karl pa Notranjo Avstrijo s prestolico v Gradcu. Pozneje je Karl dobil tudi obrambo Hrvatske pred Turki.

B. Cerkevna revolucija v ostali Evropi.

1. Kalvinizem.

Ivan Kalvin (Jean Cauvin 1509—1564), utemeljitelj kalvinizma, je bil Francoz iz Noyona v Pikardiji (svzh. Francija). Eden njegovih profesorjev ga je seznanil z Luthrovimi nauki in Calvin se jih je oprijel in jih v Parizu z veliko vnemo zagovarjal. Zaradi njegovih napadov na katoliško cerkev ga je vlada izgnala. Podal se je v Švico in je v Bazlu izdal v latinskem in francoskem jeziku svojo »Učno knjigo krščanske vere« (Institutio religionis christianae 1536), ki jo je posvetil kralju Francu I. V njej je razložil svoje verske nazore. Ko so takrat v bogatem trgovskem mestu Ženevi (Geneve) zaradi spora s škofom s pomočjo novovercev iz Berna vpeljali novo vero in je v mestu nastal npravstven in družaben nered, so pozvali Ženevčani skozi mesto potujočega Kalvina, naj ostane v mestu. Calvin je nato živel do svoje smrti v Ženevi. Enkrat so ga sicer izgnali, pa ga kmalu zopet nazaj poklicali (1541). Tedaj je izdal svoje »Cerkvene naredbe« (ordonnances ecclésiastiques), ki so uredile v Ženevi teokratično republiko.

Kalvinov nauk. Calvin je po Wiklifu učil, da je Bog z večnim in neizpremenljivim sklepom določil, koga bode pripustil v večno življenje in koga zavrgel. Izbrani so brez lastnega zaslužnja. Volja je svobodna le napram zunanji sili. Ta absolutna predestinacija je najbolj značilna za Kalvinov verski sestav. Cerkev mu ni dekla države temveč sumostojna. Sumo s pridigami ni mogoče ljudi prisiliti, da bi Bogu ugodno živeli, zato je treba vse družabno in zasebno življenje preurediti. Poseben iz 6 predikantov in 12 laikov obstoječi konzistorij (svet starešin), duhovsko in posvetno inkvizicijsko sodišče, je do Kalvinove smrti izvrševalo neomejeno oblast v cerkvenih in posvetnih zadevah, včasih z nenavadno brezobzirnostjo in krutostjo. Španskega zdravnika Mihaela Servedea je dal Kalvin kot krivoverca sežgati, ko se je slučajno med potjo ustavil v Ženevi, panteista Jakoba Grueta je dal tudi usmrtiti. V posebnem spisu je Calvin zagovarjal smrtno kazen za krivoverce.

Med kalvinci in zwinglijanci je prišlo (1549) do sporazuma v verskih naukih in tako je postal Calvin pravi ustanovitelj »helvetske veroizpovedi« (confessio helvetica posterior 1566), ki so jo njegovi smrti v njegovem duhu izdelali. Izredna strogost Kalvinovega nauka je vzgojila trde in versko odločne značaje, polne brezobzirnosti in samozaupanja.

Vedno zroč na božje reči in sami sebe smatrajoč za izbrane od Gospoda so Kalvinci z vztrajnim in trdim delom kot obrtniki in trgovci dosegli velike uspehe.

Reformirana cerkev se je večinoma brez teokratično-republikanske primesi zelo naglo razširila po francosko-švicarskih kantonih in po Južni Franciji, po severni germanski Nizozemski; prodrla je celo v Italijo in Španijo, kjer pa jo je inkvizicija zatrla. Tudi na vzhod se je razširila, zlasti na Ogrsko in celo na Poljsko. V najstrožji obliki je te verske ideje zanesel Kalvinov učenec John Knox na Škotsko, odkoder so se potem v 17. stoletju razširile v Ameriko. Na Nemškem, kjer so tudi v nekaterih državicah, zlasti v Palatinatu, sprejeli kalvinizem, je med kalvinci in luteranci prišlo do ostrega dogmatičnega spora, tako da so se le-ti med seboj bolj sovražili. nego so oboji sovražili katoličane.

2. Odpad Anglije od Rima.

Na Angleškem je prvemu Tudorju Henriku VII. (1485—1509), ki je po dolgotrajni vojni za prestol (»vojna med rdečo in belo rožo«) uredil državne razmere, sledil njegov drugi sin — prvi je bil že umrl — Henrik VIII. (1509—1547), v bogoslovnih vedah zelo izobražen, nasilen in okruten mož. Proti Luthrovim naukom je nastopil s posebnim spisom, za kar ga je papež odlikoval s častnim naslovom »branilec vere« (defensor fidei). Ker pa se je hotel ločiti od svoje žene Katarine Aragonske, da bi se mogel poročiti z Ano Boleynovo in papež ni mogel privoliti v to, se je Henrik samovoljno ločil od Katarine in poročil z Ano. Nato se je samo zunanje ločil od katoliške cerkve. V letih 1531 do 1532 je pokorni parlament, da se »pomnoži bogoljubnost na Angleškem«, izročil kralju kot »pokrovitelju in edinemu glavarju cerkve na Angleškem« vrhovno cerkveno oblast (supremat). Prepovedali so nato (1534) vse denarne zbirke za papeža, odpravili samostane in razdelili cerkveno imetje med krono in plemstvo. Dogme in uredbe katoliške cerkve je kralj pridržal. Ker je moral vsakdo pod kaznijo veleizdaje kralju kot vrhovnemu poglavarju cerkve priseči zvestobo, je mogel Henrik VIII. z brezobzirno strogostjo preganjati pri-

staše papeževe, pa tudi luterance. Učeni in častiti škof Fisher, slavní humanist, učenjak, državnik in pisatelj Tomaž More (Thomas Morus), ki je izdal glasovito »Utopijo« (o najboljši ustavi) in bil prej kraljev svetovalec, pa tudi Tomaž Cromwell, ki je pomagal kralju pri ločitvi od Rima, so umrli na morišču. Od kraljevih šestih žen sta bili tudi dve (Ana Boleyn in Katarina Howard) zaradi nezvestobe usmrčeni. Pod Henrikovim mladoletnim sinom Edvardom VI. (1547—1553) je Cranmer, nadškof canterburyski izvedel notranjo ločitev od katoliške cerkve. V 42 členih je v glavnem sprejel Kalvinov nauk, obdržal pa je škofovsko cerkveno uredbo in tudi oblike bogoslužja so ostale katoliške, da se je ljudstvo novi veri lažje privadilo. Liturgijo je uredil s posebno »Knjigo skupnih molitev« (Book of common prayer 1548). Pozneje so vse te določbe še mnogokrat izpremenili, zadnjič 1662. Tako nastalo novo cerkev imenujemo anglikansko visoko cerkev (High Church).

3. Severna in ostala Evropa v dobi verske revolucije.

Zveza treh severnoevropskih držav, takozvana Kalmarska unija (Danska, Švedska in Norveška), ni bila priljubljena pri Švedih. Ko je trdosrčni in osvetoželjni kralj Kristijan II. hotel vpeljati absolutistično vladó, sta mu zlasti nasprotovala duhovščina in plemstvo, pa tudi Hanza. Odpor je kralj hotel zlomiti s tem, da je dal skoraj 100 članov prvih dveh stanov pomoriti (stockholmsko krvoprelitje 1520). Tedaj so hrabri švedski kmetje iz Dalekarlije s pomočjo Hanze in pod vodstvom mladega Gustava Wasa premagali kraljeve čete. Nato so Švedi na državnem zboru (1523) Gustava Wasa proglasili za kralja in 20 let kasneje priznali njegovi rodbini dedno kraljevsko čast. Kalmarska unija je s tem razpadla. Da si pridobi sredstev, je siromašni Gustav Wasa pridobil posvetne stanove za cerkvene izpremembe, nakar je državni zbor, kamor so bili poklicani tudi meščani in kmetje, l. 1527. sklenil, naj odslej vladar razpolaga s cerkvenimi posesti in dohodki in naj se v vsej državi vpelje luteranska vera. Ker je drugi sin Gustava Wasa brezuspešno izkušal zopet uvesti katolicizem, se je protestantizem še bolj utrdil in se je smela le ta vera izpovedovati.

Ker je Kristijan II. tudi na Danskem nastopil proti plemstvu in duhovščini, so ga Danci odstavili (1523) in izvolili njegovega strica Friderika I. Schleswig-Holsteinskega za kralja. Norveška je še ostala združena z Dansko (do 1814). Friderik I. je vpeljal enakopravnost katoličanov in protestantov, njegov sin Kristijan III. pa je s silo vpeljal luteranstvo. 1536 je dal vse škofo zapreti in jih je prisilil, da so se odpovedali častem in dohodkom. Katoliške duhovnike so izgnali in jim pod smrtno kaznijo prepovedali vrnitev, katoličanom so odvzeli pravico dedovati in vstopati v državno službo. Cerkvena posestva sta si razdelila kralj in plemstvo. Istočasno se je razširil protestantizem tudi po Norveškem in Islandiji. Od katoliške cerkve so odpadle tudi dežele viteških redov v Livoniji in Kurlandiji. Tudi na Poljskem so zlasti priseljeni moravski bratje ustanovili v nekaterih mestih novoverske občine raznih sekt, ki so se pa združile in l. 1573. zadobile svobodo veroizpovedanja v dissidentskem miru (pax dissidentium).

Sklep. Ker se ni posrečilo protestantizmu uveljaviti se v Italiji in Španiji, kjer so bili le redki njegovi privrženci, in sta mu bili na Španskem zelo napoti cerkvena reforma Ferdinanda Katoliškega, ki je povečala kraljevo moč in odpravila propadanje cerkvenega življenja, kakor tudi globoka, po dolgotrajnih bojih z neverniki trdno ukoreninjena verska zavest španskega naroda, ki je istovetil vero z domovino — so v splošnem ostali romanski narodi zvesti katoliški cerkvi. Ker je bil torej sever protestantovski, vzhod pravoslaven, jugovzhod mohamedanski in jug katoliški, je kot posledica verske revolucije 16. stoletja nastopila versko-kulturna razcepljenost Evrope v nasprotju s srednjeveško enotnostjo.

II.

Doba katoliške reformacije in bojev katoliških držav s protestantovskimi (1556 — 1648).

A. Obnovljenje (restavracija) katoliške cerkve.

1. Papeštvo.

Ker so se nekateri papeži koncem srednjega in začetkom novega veka bolj brigali za posvetne kakor za verske zadeve in tudi s svojim življenjem nikakor niso bili zgled duhovščini in vernikom, je cerkvena revolucija hudo pretresla katoliško cerkev in ji zadala težke rane. Ko pa so v drugi polovici 16. stoletja po vrsti zasedli stol sv. Petra pobožni, za svoj visoki poklic vneti in nravstveno zgledni papeži, se je pričela notranja reforma katoliške cerkve, ki se je prerodila k novemu življenju in se za izgube v stari Evropi odškodovala v Ameriki in drugod, kjer so navdušeni novi apostoli oznanjevali katoliške nauke.

Papež Pavel III. (1534—1549) se je z vnemo lotil dela. Posebna komisija je izdelala načrt za reformo. Ukazal je sestaviti seznam prepovedanih knjig (*»index librorum prohibitorum«*) in je l. 1542. nanovo uredil cerkveno inkvizicijo, ki je preiskovala razna katoliški veri nevarna gibanja in ukrepala vse potrebno proti njim. Po dolgih pogajanjih je tudi sklical (1545) tridentski cerkveni zbor. Plemeniti in nravstveno strogi Pij IV. je (1563) uspešno zaključil tridentski koncil in skrbel, da so se njegovi sklepi izvajali. Odpravil je škodljivo preskrbovanje papeževih sorodnikov s cerkvenimi in posvetnimi službami in dostojanstvi (nepotizem) in navdušil duhove zopet za cerkev. Mnogo mu je pomagal pri delu njegov nečak, milanski nadškof kardinal Karel Boromej, zgled požrtvovalnega, za ljudstvo vse žrtvujočega duhovnika (ob priliki velike kužne bolezni v Milanu).

Posebne zasluge za reformo katoliške cerkve pa imajo trije veliki reformni papeži: Pij V. (1566—1572),

Gregor XIII. (1572—1585) in Sikst V. (1585—1590). Pij V. je poskrbel za izdaje popravljenega katekizma (rimski katekizem 1566), brevirjev in misalov, za reformo samostanov in ureditev izpovedi. Pozival je na boj zoper islam (zmaga pri Lepantu 1571). Gregor XIII. je ustanovil več zavodov za višjo izobrazbo duhovnikov (Collegium Romanum, Collegium Germanicum i. dr.). Ustanovil je stalna poslaništva (nunciature), katerih redna poročila o vseh kulturnih, pa tudi političnih razmerah iz vseh držav in delov sveta so jako važni zgodovinski viri. Posebna komisija je po njegovem naročilu popravila julijanski koledar in papež je ukazal uvedbo popravljenega (gregorijanskega) koledarja na ta način, da so po 4. X. 1582 takoj štel 15. X. Pod njim je izšlo popravljenno kanonsko pravo (corpus iuris canonici). Finance in upravo cerkvene države je uredil Sikst V., največja vladarska osebnost, morda največji vladar stoletja, ki se je od pastirja povzdignil na papeški prestol. Uredil je vatikansko knjižnico, rešil znamenite starine (kolosej), zgradil vodovod. Preuredil je papeško kurijo (70 kardinalov: 6 škofov, 50 duhovnov, 14 diakonov) in ustanovil razne nove centralne urade (kongregacije). Od poznejših papežev je Gregor XV. preuredil papeško volitev in ustanovil za razširjanje katoliške cerkve važno kongregacijo propagande (congregatio de propaganda fide).

2. Tridentski koncil (1545—1563).

Ker se 300 let za tridentskim koncilom ni kazala potreba po novem koncilu, je že to dokaz njegove izredne važnosti. Zboroval je pod Pavlom III. od 13. XII. 1545—1547, pod Julijem III. od 1551—1552 in pod Pijem IV. od 1562 do 4. XII. 1563. Boriti se je moral z velikimi težkočami (nalezljiva bolezen), z notranjimi in zunanji sovražniki, s francosko politiko, ker kralj Franc I. ni maral koncila, in s tistimi, ki so hoteli koncil izrabit, da omeje papeževo oblast, kakor se je to godilo na concilijih prve polovice 15. stoletja. Od poslanci protestantovskih knezov so takoj zapustili koncil, ko je odklonil njih zahteve. Največ so se koncila udeležili španski in italijanski prelati. Bilo je vsega 25 javnih sej, kjer se je izvršilo ogromno delo izrednega pomena za novodobno katoliško

cerkev, ki ji je koncil dal trdno dogmatično podlago. Koncil je odredil reforme, odpravil s preudarjenostjo in obzirnostjo zlorabe in nevarne dogmatične nenatančnosti. Zlasti je to č-ne je opredelil (definiral) nauke o sv. pismu — kateri spisi tvorijo sv. pismo (kanon sv. pisma) in kako naj katoličani sv. pismo uporabljajo (razlaga) — o izvirnem grehu, opravičbi, sv. zakramentih in sv. maši, o vicah, češčenju svetnikov, odpustkih, praznikih in postnih dneh. Odločil je, naj se bogoslužje čim slovesneje vrši, sv. popotnica se nosi v procesiji bolnikom. Duhovniki naj se že v mladosti odbirajo za ta stan in se vzgajajo v semeniščih, v vsaki škofiji naj se ustanovi bogoslov-nica. Škofi morajo duhovščino nadzirati, da vrši svojo dolžnost, da pridiguje in uči krščanski nauk. Oni morajo o tem tudi poročati v določenih presledkih papežu ustno in pismeno. Koncil je naložil papežu, naj izda katoliški katekizem. Kon-cilske sklepe je izdal (1564) Pij IV., ki je tudi dal sestaviti t r i d e n t i n s k o v e r o i z p o v e d. Na to je odslej moral pri-se-či vsak duhovnik.

»Razumemo, zakaj so bili prelati ginjeni in razveseljeni, ko so se 4. dec. 1563 zadnjič zbrali. Celo dotedanji nasprotniki so si čestitali, v marsikaterih očeh teh starčkov si videl solze... S pomlajenimi, novo zbra-nimi silami je sedaj stopil katolicizem protestantizmu nasproti,« piše slavn i z g o d o v i n a r (protestant) L. Ranke o zaključku koncila.

3. Novi cerkveni redovi. Jezuiti. Misijoni.

Poleg starih redov so pričeli boj z nasprotniki katolicizma tudi novi. Kapucini (1528) so bili priljubljeni med pre-prostim ljudstvom po mestih. Oni in barnabiti so vplivali zlasti s pridigo, spovednico, z mladinskim poukom in s človekoljubnim delovanjem. Z oskrbo siromakov in bolnikov so se bavili: r e d u s m i l j e n i h b r a t o v t e r k o n g r e g a c i j i u s m i l j e n i h s e s t e r (ustanovljenih od sv. Vincencija Pavlanskega, pravila potrjena 1668) in lazaristov. Red uršulink (1537) se je bolj posvetil dekliški vzgoji. Vse te redove pa je prekosil v borbi s protestantizmom ter delu za reformo in razširjanje ka-toliške cerkve — j e z u i t s k i r e d, ustanovljen od Ignacija Lojolanskega l. 1540.

Loyola in jezuitje. Ignacij Lojolanski (don Iñigo y Loyola), rojen 1491, umrl 1556, je bil vojak, toda pri obleganju Pampelune je bil od topovske krogle hudo ranjen (1521), postal je hrom in nesposoben za

vojaško službo. Ko je ranjen ležal, je pridno čital Kristusovo življenje in življenjepise svetnikov. Tedaj je sklenil, da posvoti odslej vse svoje moči Bogu (omnia ad maiorem Dei gloriam). Leta 1528. je prišel v Pariz, kjer je s peterimi enakomislečimi Španci (Franc Ksaverij, Diego Laiñez, Nikolaj Bobadilla) in enim Savojcem sedem let študiral bogoslovje. Po skrbni pripravi so ti možje v montmartreski cerkvi slovesno obljubili (1534) pokorščino, uboštvo, devištvo in misijonsko delovanje v Palestini. Ako bi pa to ne bilo mogoče, se hočejo brezpogojno podvreči papežu, da jih porabi v cerkveni službi. Papež Pavel III. je 1540 potrdil pravila te družbe, ki se je zvala compaña de Jesús (societas Jesu). Na čelu družbe Jezusove stoji izvoljen general, ki obdrži svojo službo do smrti. Svoj sedež ima v Rimu. Njemu ob strani stoji 1 admonitor in 6 asistentov, ki jih tudi voli splošna družbina skupščina. Člani reda se dele v laične brate in klerike (duhovnike). Preizkušnja za vzprejem traja zelo dolgo. Včasih šele po 20 letih polože zadnjo obljubo (professi). Zahteva se taka pokorščina, kakor bi bilo telo mrtvo (ac cadaver essent).

Prvi general je bil Ignacij Loyola. Njegov naslednik Laiñez je že uspešno deloval na tridentinskem cerkvenem zboru. Ob smrti Ignacijevi je red že štel 1000 članov. Razmere pa so povzročile, da je jezuitski red pri svojem nastopu moral izvojevati boj s protestantizmom, vendar je obenem tudi skrbel za misijone po vsem svetu, izvrševal socialne reforme, deloval karitativno, zlasti pa vzgajal mladino po šolah in versko preobrazeval ljudstvo v spovednicah. Uspešno je bilo delo jezuitov tudi na znanstvenem polju.

Po prizadevanju Petra Kanizija so ustanovili kolegije v Kölnu, Monakovem, Ingolstadt, Pragi in na Dunaju. S srednjimi šolami in vsučilišči, ki so jih vodili na podlagi 1598 uvedene in do 1832 veljavnega učnega načrta (ratio studiorum), so vselej združili internate, da so odstranili od svojih gojencev vse tuje vplive. Za dijake so uvedli Marijine družbe, ki so se pozneje razširile tudi za odrasle. Mnogo so vplivale na red sam in na ljudi duhovne vaje, ki so jih delali po zgledu in predpisih ustanovitelja Ignacija.

Uspešno je bilo jezuitsko misijonsko delovanje v Aziji, v Afriki ob reki Kongo in Abesiniji ter v Ameriki med Indijanci.

Največji jezuitski misijonar je sv. Frančišek Ksaverij, apostol Indije, ki je oznanjeval katoliško vero in krščeval v Indiji in na Japonskem ter umrl, ko je hotel začeti z misijonom na Kitajskem. Jezuit Ricci je kot mandarin preoblečen prišel na kitajski dvor. Največje uspehe je jezuitski red imel med Indijanci v Južni Ameriki ob reki La Plati, kjer so (1610) dobili jezuiti od španskega kralja pravico, izpreobrnjene Indijance zbirati v svobodnih, le kroni davke plačujočih naselbinah (Reduções). Nastala je tu prava socialistična indijanska država pod jezuitskim vodstvom. Indijanci so srečno živeli in se kulturno lepo razvijali, dokler ni portugalska vlada z izgonom jezuitov uničila teh pričetkov indijanske krščanske kulture.

B. Boj katolicizma s protestantizmom in za hegemonijo v Zahodni Evropi.

1. Španska velesila v prvi dobi vladanja Filipa II.

Filip II. (1556—1598). Rojen l. 1527. je bil Filip čisto drugačen kakor njegov oče Karl. Majhen po postavi, neokreten in neprikupljivega vedenja, molčeč in nezaupljiv, počasen v svojih odločitvah, pa sila priden in vztrajen, je Filip sam opravljal vse posle in sedel 14 let v samotni celici svojega Escoriala, ki ga je sam zgradil bolj kot samostan nego kraljevo palačo. Odtod je s pismenimi odloki odločeval usodo svojih dežel in narodov. Z dolgim odlašanjem je pogosto zamudil pravi čas in njegova povelja so večkrat dospela, ko so se razmere že popolnoma izpremenile. Bil je zvest in prepričan katoličan. »Rajši bi izgubil svoje dežele in življenje, nego bi pripusil, da bi imela katoliška cerkev škodo v mojih deželah,« je trdil. Podpiral je redovnike pri njih delu doma in med pogani. Bil je vodja svojega naroda v boju z verskimi novotarijami, vendar je prišel tudi sam v nasprotje s papežem. Ker si je španska krona pridobila mnogo pravic v cerkvi, se jim Filip ni hotel odreči, čeprav so to zahtevali odloki tridentinskega koncila, zato tudi ni pustil vseh koncilskih odlokov objaviti. Zahteval je splošno prezentacijsko pravico za vse škofije in višje cerkvene službe. Papeževe odloke so mu morali pred objavljenjem predlagati v pregled. Hotel je biti pokrovitelj cerkve in vplivati na njeno politiko. Tri smotre je zasledoval v svoji politiki: špansko svetovno gospodstvo, uveljavljenje popolnega despotizma z uničenjem vseh stanovskih pravic in boj za versko enotnost.

Španska je še vedno stala na čelu evropskih narodov. Španske armade so smatrali za nepremagljive, umetnost in književnost sta cveteli, španski jezik, običaji in moda so vladali daleč čez meje države.

Za vlade angleške kraljice Marije (1553—1558), Filipove soproge, je z angleško pomočjo nadaljeval Filip boje s Francozi, ki so se že za Karla I. pričeli. Vojvoda Alba je branil uspešno Neapolj, na severnem bojišču pa je grof Egmont premagal Francoze v bitkah pri St. Quentinu (1557) in Gravelingenu (1558). V Cateaucambrésis so (1559) sklenili mir. Francija je vrnila Savoj-

sko in Piemont, pač pa obdržala zadnji del angleške kontinentalne posesti — Calais. Nato je Španška v zvezi s papežem in glavnimi silami ob Sredozemskem morju, Benetkami in Genuo, začela vojno s Turki, ki so Benečanom vzeli otok Ciper. Filipov polbrat, viteški Don Juan d' Austria, je sijajno zmagal v pomorski bitki pri Lepantu (1571).

Dasi Filip zaradi različnih smotrov zaveznikov ni dovolil izkoristiti te zmage, je vendar bila turška pomorska napadalna moč za dalj časa ustavljena. Kljub temu so Benečani sklenili s Turki mir, jim prepustili celo otok Ciper ter plačali odškodnino, da so mogli še dalje trgovati po Turčiji.

Pridobitev Portugalske (1580). Portugalski kralj Sebastian je 1578 v bitki z Mavri pri Alkassar u v Maroku padel in ko je s smrtjo njegovega starega strica izumrla dinastija, je Filip II. z vojsko pod vodstvom vojvoda Albe zasedel Portugalsko, nakar so ga tudi Cortesi priznali za kralja. Tako je vsa katoliška Južna Evropa bila direktno ali pa indirektno (n. pr. papeževa država) pod špansko oblastjo in vse novoodkrite dežele v Ameriki, Afriki in Aziji so bile združene v španski svetovni državi. Toda Angleži in Holanci, ki so doslej kolonialne produkte kupovali v Lizboni, so šli sedaj po nje naravnost v Vzhodno Indijo in so pričeli tam osvajati portugalske kolonije. Portugalci sami so bili s špansko vlado nezadovoljni. Razni poizkusi postaviti zopet domače kralje so se zaradi španske vojaške sile ponesrečili.

V notranji politiki je Filip II. uvedel absolutizem ter versko enotnost na Španskem in v Italiji. Stanovske pravice v posameznih pokrajinah (Aragonija) je odpravil. Stalna armada in dobro organizirana policija z zelo razvitim vojunstvom sta strahovali ljudstvo. Inkvizicija je zatrla z autodaféji protestantizem in islam. Moriskom, potomcem Mavrov, ki so bili samo navidezno sprejeli krščanstvo in so bili dobri poljedelci, je Filip prepovedal narodno nošo in narodni jezik ter jim odvzel njih rodbinska imena. Moriski so se uprli, toda španska vojska je upor v dveletnih bojih z veliko krutostjo zadušila. Moriski so morali zapustiti gorato Granado in se naseliti po notranji Španski.

2. Osvoboditev Nizozemske.

Španska Nizozemska je obsegala 16 provinc, ki pa so se v narodnostnem in gospodarskem oziru zelo razlikovale. Po imenu so bile te pokrajine še del nemške države. Upravljal jih je španski kraljevi namestnik v Bruselju. Na način vladanja so imeli vpliv državni stanovi (Generalstaaten), odposlanci provincijalnih stanov in predstavitelji enotnosti teh pokrajin. Dovoljevali so vladarjem davke. Karl I. in Filip II. sta iz teh dežel dobivala več dohodkov nego iz Amerike. Lepo je bila razvita zlasti obrt (suknarstvo), pa tudi poljedelstvo, in cvetela je trgovina z Ameriko, Zahodno in Severno Evropo. Anvers (Antwerpen) je bil velika denarna borza in svetovno pristanišče. Bogastvo pa je ljudstvo deloma ponehkuzilo, plemstvo, zlasti nižje, je vsled razkošnosti zabredlo v dolgove. Cerkvene razmere so bile slabe in zato se je pričela precej naglo, zlasti na severu, širiti nova vera, pa tudi komunistični nauki prekrščevalcev. Nižje plemstvo je sprejelo Kalvine nove nauke in pripravljalo prevrat.

Karl je bil pri Nizozemcih zelo priljubljen in je imel te dežele najrajši. Ni se mu pa posrečilo zatreti kalvinizma. Filip II. pa je preziral pokrajinske svoboščine, pravico dovoljevati davke, lastno sodstvo, uradništvo in je pošiljal tuje čete v deželo. Generalno namestništvo je prepustil svoji polsestri Marjeti Parmski. Njej ob strani je stal državni svet, ki je obstojal sicer po večini iz Nizozemcev (med njimi princ Viljem Nassau-Oranski, grof Egmont, admiral grof Hoorn), toda največ vpliva je imel Španec škof Granvela, ki ga je bil kralj kot svojega zaupnika postavil na čelo tajnemu svetu. Ko je Filip II., da zatre novo vero, sklenil uvesti inkvizicijo na Nizozemskem, pomnožiti število škofij in ukazal nanovo razglasiti predpise o krivovercih, so dolžili razdraženi Nizozemci Granvello, da je on povzročitelj teh odredb, in kralj ga je odpoklical. Nasprotniki španske absolutne politike, med njimi se je zlasti odlikoval previdni Viljem Oranski, so sklenili zvezo vseh stanov tako katoliških kakor protestantovskih (1565). Oboroženi so šli (1566) v demonstrativnem sprevodu k namestnici in ji izročili prošnjo za odpravo ne ljubih odredb. Ko se je namestnica ustrašila velike deputacije, jo je neki svetovalec pomiril z besedami: Saj to ni nič drugega

kakor četa beračev« (*»un tas de gueux«*). To je deputacija zvedela in sklenila, da se člani zveze odslej imenujejo »geuzi« in njih znamenje bodi beraška malha. Nosili so Filipovo sliko z napisom: »Zvesti kralju do beraške malhe.« Ker pa kralj ni odnehal, so kalvinski predikanti nahujskali druhal, da je napadla in opustošila cerkve. To je streznilo razumnejše, da so sedaj skupno z namestnico napravili red in katoliška reformacija je pričela uspevati. Tu pa je Filip poslal vojvodo Albo z dobro izvežbano špansko-italijansko vojsko na Nizozemsko z nalogo, naj prevzame vlado in izvede kraljeve naredbe. Pred Albo je na tisoče Nizozemcev (med njimi tudi Viljem Oranski) zapustilo deželo. Alba je postavil 12 člansko svetovalstvo zoper nemirje, ki ga je ljudstvo zaradi mnogih smrtnih obsodb imenovalo »krvavi svet«. Tudi Egmont in Hoorn sta bila obsojena in usmrčena (1568). Ko je nato Alba protizakonito naložil velike indirektne in poslovnoprometne davke pri prodaji premičnin in nepremičnin, kar je povzročilo zastoj v trgovini in obrti, se je ljudstvo uprlo.

Pomorski geuzi so napadali španske ladje in nadlegovali obrežne kraje. Štiri severne province (Holland, Seeland, Geldern, Overijssel) so proglasile (1572) Viljema Oranskega za namestnika in se ubranile Albe. To je pričetek samostojne Nizozemske. Kralj je nato (1573) Albo odpoklical. Pod naslednikom Requesensom se je mesto Leyden hrabro branilo pred Španci, dokler niso pomorski geuzi predrli obrežne nasipe in rešili mesto, ki je za svojo hrabrost dobilo vsenčilišče. Ko so se po smrti Requesensovi španski vojaki zaradi izostale plače uprli in plenili nizozemska mesta, zlasti Anvers, so se boju zoper nje pridružile tudi južne pokrajine. Juan d' Austria ni mogel ničesar opraviti, šele Aleksander Farnese, sin Marjete Parmске, je pridobil zopet južne katoliške pokrajine, da so za ohranitev katoliške vere sklenile zvezo, nakar je sedem severnih pokrajin (Holland, Seeland, Utrecht, Geldern, Groningen, Friesland in Overijssel) sklenilo Utrechtsko unijo (1579) in se (1581) slovesno odreklo zvezi s Špansko. Severne in južne province so ostale odslej za vedno (izvzemši kratko dobo od 1815—1830) ločene. Farnese je prodiral proti severu in si osvojil Bruselj in Anvers, odkoder je izgnal protestante, ki so se ve-

činoma naselili v Amsterdamu. Anvers je pričel propadati. Severne province so prosile angleško kraljico Elizabeto pomoči. Ta jim je poslala grofa Leicestra, ki pa je kot generalni namestnik — Viljem Oranski je bil že 1584 zavrtno umorjen — vladal samovoljno in je moral odstopiti. Ko pa je bila Filipova velika armada v Kanalu uničena, je to rešilo tudi Nizozemce. Aleksander Farnese je 1590 umrl in španska gmotna sredstva so bila izčrpana. Leta 1609. so Španci sklenili dvanajstletno premirje in priznali neodvisnost združenih provincij. V westfalskem miru (1648) so izstopile te provincije tudi formalno iz nemške zveze. Posamezne teh združenih pokrajin so ohranile vse svoje posebne pravice. Tako pomeni postanek Nizozemske zmago demokratično-federalističnega principa v dobi absolutistično-centralističnih monarhičnih držav.

Napredek Nizozemske. Notranje razmere na Nizozemskem so bile zlasti zategadelj težavne, ker je republikanskemu zastopstvu sedmerih držav stal nasproti monarhičen element dednega namestnika iz hiše Oranske. Ta namestnik je imel vrhovno poveljstvo nad vojsko in se je opiral zlasti na naklonjenost širokih ljudskih mas meščanstva in kmetov. Nasprotstvo teh dveh elementov je povzročalo težke notranje boje. Med provincami je vedno bolj stopala v ospredje Holandska, ker je imela $\frac{2}{3}$ skupnega prebivalstva in je krila nad polovico skupnih izdatkov. S časom je Holandska odločevala o vsej Nizozemski in je holandsščina postala tudi pismeni jezik. Tako so se Nizozemci združili v holandsko narodnost.

Na morju so se Holandci srečno vojskovali s Špansko ter osvojili španske in portugalske kolonije: Kaplandijo, Ceylon, Moluke in Sundske otoke. Plantaže v kolonijah so bogatile Holandce, ki pa so se tudi naselili v Južni Afriki in Severni Ameriki (Novi Amsterdam danes New York). Holandci so odkrili Avstralijo (Nova Holandija). Ustanovili so dve indijski (vzhodno 1602, zahodno 1621) trgovski družbi ter so vsled pridobitve gospostva v severozahodnih evropskih in indijskih vodah postali prva evropska velesila na morju. Posredovalna trgovina jim je donášala največje dohodke. Na mesto Lizbone

in Anversa je stopil Amsterdam kot prvo blagovno pristanišče.

Poleg materialne se je razvila tudi duševna kultura. Gojile so se znanosti: jezikoslovje, zgodovina, naravoslovje. Zacvetelo je pesništvo. Največjo slavo je doživela nizozemska upodabljajoča umetnost. Rembrandt van Ryn (1607—1669) vpliva kot realist s svojim po domovini povzetim poltemnim ozadjem. Slaven je pokrajinski slikar Ruysdael in oba Teniersa, ki sta dobro zadela življenje nizkih slojev. Te holandske slikarije pa so dosegli tudi umetniki južnih katoliških provinc. P. P. Rubens (1577—1640) je mojster v slikah krepkih ljudi, polnih življenja, njegov učenec Anton van Dyck (1599—1641) je slikal izvrstne portrete in mnogo prizorov iz sv. pisma.

3. Španska ob koncu vladanja Filipa II. in za njegovih naslednikov.

Poraz velike armade in uspešna obramba Nizozemcev sta uničili Filipovo prizadevanje za svetovno gospostvo in absolutno premoč v Zahodni Evropi. Sicer se mu je posrečilo ohraniti v romanskih deželah in celo v južni Nizozemski versko enotnost in pod njegovim pritiskom se je moral celo francoski kralj Henrik IV. vrniti v katoliško cerkev, toda vsi ti boji in diplomatične spletke so pokopale špansko blagostanje. Filipove vojne so stale ogromne vsote (baje 7 milijard) in ob svoji smrti je Filip II. zapustil dolg 100 milijonov zlatnikov. Vrh tega so bili državni dohodki že vnaprej zastavljeni. Ker je vlada pospeševala z zaščitno carino razvoj industrije, da bi mogla domača industrija zalagati lastne kolonije z industrijskimi izdelki in so vojske ter kolonije požirale delavne sile kmetskega stanu, je obdelovanje zemlje na Španskem vedno bolj propadalo. Kolonije so preveč izkoriščali in kmalu so jim postali Holandci in Angleži nevarni tekmeci v svetovni trgovini in kolonialni politiki.

Tudi v svoji družini je imel Filip II. nesrečo, ker je njegov sin, bolehn in za vlado nesposoben, a vendar vladoželjni Don Carlos nasprotoval očetu, ga napadal javno in sramotil. Sklenil je celo, da ga umori. Tedaj ga je dal Filip (1568) zapreti. V ječi pa je Don Carlos sam sebe mučil in ugonabljal svoje zdravje. Čez pol leta je v ječi tudi umrl.

Pod Filipovima naslednikoma Filipom III. 1598—1621) in Filipom IV. (1621—1665) je Španska nadalje propadala. Pogosti državni bankeroti so uničili španski kredit popolnoma in ko so l. 1609. ostanke Moriskov iz narodnega in verskega fanatizma izgnali, je dežela izgubila svoje zadnje delovno prebivalstvo. Tega leta je Španska priznala dejansko neodvisnost odpadlih nizozemskih pokrajin in v westfalskem miru je Filip IV. to neodvisnost tudi formalno priznal.

Ker je Španska oslabela, se je posrečilo Portugalski, da se je (1640) otresla španskega jarma. Prestol je zasedla rodbina Braganza. Tudi drugod v Kataloniji, Aragoniji in na Neapolitanskem se je ljudstvo ponovno uprlo radi prevelikih davkov.

Razevit španske literature in umetnosti je sledil šele najvišji politični moči države. Ko je namreč začela država propadati, je na polju lepih umetnosti Španska, kakor prej Italija v dobi največje politične razkovanosti, dosegla velike uspehe. Cervantes, ki je v bitki pri Lepantu izgubil roko in več let kot suženj živel v Algieru, je spisal znameniti satirični roman »Don Quixote«. Tedaj sta delovala Lope de Vega (1562—1635), najplodovitejši (spisal je 1500 dram), in Calderon de la Barca (1600—1681), največji dramatik španski. Velasquez je ustvarjal prekrasne portrete, Murillo pa je slikal zlasti nedosegljive realistične slike iz življenja otrok in revežev.

4. Zmaga katolicizma na Francoskem.

Strankarski in verski boji za poslednjih kraljev iz rodbine Valois (1547—1589). Na Francoskem se je kalvinizem posebno razširil med plemstvom in meščani po južnih pokrajinah. Novoverce so na Francoskem imenovali hugenote. Kralj Franc I. in še bolj njegov sin in naslednik Henrik II. sta hugenote hudo preganjala, čeprav sta iz političnih razlogov podpirala nemške protestante; vendar se jima ni posrečilo zatreti novo vero. Najprej so se organizirali hugenoti v obrambo svoje vere, kmalu nato pa tudi katoličani. Tem so načelovali Guisi, stranska panoga lotarinških vojvod. Glavarja te rodbine sta bila nadarjeni Franc Guise, dober državnik in poveljnik, ter njegov brat Karl, kardinal lotarinški. Glavna voditelja hugenotske stranke pa sta bila dva člana

stranske vrste Kapetingov, Burbonec Anton, ki je bil poročen s kraljico francoske Navare, in brat njegov Ludovik, princ Condé, kasneje pa Henrik Navarski, Antonov sin, in admiral Coligny. Obe stranki sta hoteli pridobiti dvor zase. Tako je postal verski boj obenem tudi boj za politično moč.

Henriku II. so sledili njegovi trije nesamostojni in nesposobni sinovi Franc II., Karl IX. in Henrik III. Za Franca II. (1559—1560) so imeli Guisi glavno besedo na dvoru, ker je bila kraljeva soproga Marija Stuart po materi iz njih rodbine. Lotarinški kardinal je izdal stroge odredbe proti hugenotom. Po zgodnji smrti Franca II. je mesto mladoletnega Karla IX. (1560—1574) vladala njegova izobražena, vladoželjna, pa spletkarska in nedosledna mati Italijanka Katarina Medicejska. Začetkom je podpirala hugenote in Guisi so morali z dvora. Hugenoti so se zelo razmnožili ter začeli celo napadati katoličane.

Pokolj hugenotov v Vassyju (1562). Ko je skozi Vassy, malo mestece v Champagni, potoval Franc Guise s svojim spremstvom in se udeležil katoliške službe božje ter so v bližnjem skednju zbrani hugenoti z glasnim petjem motili katoličane — je Guise poslal svoje ljudi k hugenotom, da jih posvare. Ko odposlanci začno biti po zaprtih vratih, navale nanje hugenoti, prične se prepir in pretep. Guise hoče miriti, pa tudi njega zadene kamen in ga rani. To razburi njegove ljudi, da pokoljejo 60 hugenotov in jih 200 ranijo.

Klanje v Vassyju je dalo povod za izbruh verske in državljanske vojne, ki je trajala s presledki — sedemkrat so sklenile stranke mir, pa ga vedno znova prelomile — 36 let (1562—1598) in grozno opustošila Francijo. V vojno so se vmešavale tudi sosednje države. Španija je pomagala Guisom, Filip II. je bil (od 1559) oženjen z Elizabeto Valois, najstarejšo hčerjo Katarine Medicejske. Anglija in nemški kalvinci pa so podpirali hugenote. V miru St. Germain en Laye (1570) so dosegli hugenoti svobodo bogoslužja, pristop v vse službe in v obrambo pravic štiri trdnjave. Colignyja so poklicali na dvor, kjer je zadobil mnogo vpliva. Da postane mir še trdnjši, se je poročila kraljeva najmlajša sestra Marijeta Valois s princem Henrikom Navarskim. Ko so se tedaj v Parizu zbrali v velikem številu hugenoti, je spletkarska kraljeva mati Katarina Medicej-

ska izpremenila svoje stališče napram premočnim hugenotom in dala zavravno napasti Colignyja, ki je prav tedaj hotel pregovoriti kralja za boj proti Španiji, kar bi seveda pomenilo tudi boj proti katoličanom. Ker se je napad ponesrečil — Coligny je bil samo obstreljen — je Katarina kralju razkrila namišljeno zaroto hugenotov in ga pregovorila, da je dal ukaz, naj se pomore vsi hugenoti na Francoskem. Ker se je to grozno klanje vršilo ponoči 23./24. avgusta 1572 in ob priliki ženitovanja kraljeve sestre, se imenuje šentjernejska noč ali pariško krvavo ženitovanje.

O številu žrtev si poročila zelo nasprotujejo, bržkone je bilo umorjenih 5000. Glavna žrtev je bil Coligny, ki sta se ga Katarina in kraljev brat Henrik Anjou najbolj bala. Henrik Navarski si je rešil življenje s tem, da je navidezno prestopil h katolicizmu.

Vsled tega dogodka je znova in še huje izbruhnila državljanska vojna. Henrik Navarski je zopet stopil na čelo hugenotov. Karlu IX. je sledil njegov neznačajni brat Henrik III. (1574—1589), prej eno leto kralj poljski. S svojo nestanovitnostjo se je zameril obema strankama. Za njegove vlade se je vršil boj treh Henrikov, ker je sedaj načeloval katoličanom Henrik Guise, sin Franca Guisa. Ta je hotel s pomočjo papeža in Španske sam priti na francoski prestol; toda kralj Henrik ga je dal zavravno umoriti, za kar ga je papež izobčil. Sedaj se je Henrik III. popolnoma udal hugenotom. Tu ga je umoril fanatičen dominikanec Jacques Clement (1589). Henrik III. je bil zadnji Valois.

Nantski edikt (1598) in obnovitev Francije. Hugenoti so sedaj priznali najbližjega sorodnika kraljeve hiše Henrika IV. (1589—1610) Navarskega iz rodu Burboncev za kralja. Toda kralju hugenotu so nasprotovali katoličani in šele, ko je Henrik med obleganjem Pariza vnovič prestopil (1593) h katolicizmu, ker je pretežna večina Francozov bila katoliška, so ga splošno priznali za kralja. Tudi papež ga je priznal in naposled je še Španska sklenila z njim mir (1598) ter odstopila Franciji vse osvojitve zadnjih 15 let. Istega leta je Henrik IV. v nantskem ediktu proglasil (1598) državljane raznih veroizpovedi za ravnopravne, katoliško vero pa za državno vero. Hugenoti so tudi obdržali (do 1629) dve sto utrjenih krajev ter svojo posebno cerkveno in politično organi-

zacijo. Tako je nastala država v državi, kar je dalo povod še nadaljnjim razporom.

Med državljansko vojno je francoski narod zelo trpel, plemstvo je obubožalo in posirovelo, duhovščina je prišla na beraško palico, kmetijski stan, ki je v vojni največ trpel od posirovelih vojakov, se je skrčil na tri milijone, obrtnost je propadla, promet in trgovina sta bila otežkočena, ker so bile ceste razdejane in mostovi porušeni ter so razbojniki ropali trgovce, obogateli pa so zakupniki davkov in špekulanti. Kralj je zatrl stanovsko opozicijo plemstva ter polagoma in premišljeno uvajal absolutizem in centralizem. Sklical ni več državnih stanov, provincialni stanovi pa so le še razdeljevali davke. Uredil je pravo in sodstvo. Odpravil je dednost guvernerskih služb in prepovedal vojaške nabore brez kraljevega dovoljenja ter nošnjo orožja. Vsak upor je zlomil. Pri sodni upravi pa je uvedel na nasvet finančnega svetnika Pauletea tako zvano paulette, to je šestdesetina od letnih sodniških dohodkov, ki so jo morali sodniki državi letno kot najemnino plačevati, zato pa so dobili dedne sodniške službe. Tako je nastalo posebno uradniško plemstvo (noblesse de robe) in je imela država velike redne dohodke, trpelo pa je sodstvo, ker so se sodniki odškodovali z visokimi taksami, zavlačevanjem pravnih in s podkupljivostjo. Po kraljevem načrtu je finančni minister Sully uredil zavožene državne finance. Ko je Sully odredil preiskavo glede dotedanjega pobiranja davkov, so zakupniki takoj državi povrnili 3,600.000 livres. Državne domene je od takih posestnikov, ki se niso mogli izkazati s pravičnimi listinami o upravičenosti svoje posesti, zahteval nazaj, carino je prevzela država od zakupnikov v lastno upravo, davek (taille) je pravičnejše razdelil. Ko je Sully nastopil svojo službo, je znašal državni dolg 345 milijonov livres. Zmanjšal ga je za 100 milijonov in iz prebitkov državnih dohodkov je naložil poseben državni zaklad 41 milijonov. Pospesheval je kmetijstvo (»v nedeljo naj ima vsak kmet pišče v loncu«). Kralj sam je še posebno pospeševal obrt. Odpravil je vse obrtne ovire in je skrbel, da so pričeli razne predmete razkošja izdelovati, za kar so prej mnogo milijonov pošiljali v tujino. Tako je uvedel na Francoskem svilarstvo, ki se je kesneje tako lepo razvilo. Gradil je nove ceste, sklepal trgovinske pogodbe in začel

iskati kolonij. Ustanovila se je (1604) vzhodno-indijska trgovska družba in istočasno, ko so se Angleži ustanovili v Virginiji, so Francozi začeli odkrivati in osvajati pokrajine ob reki sv. Lovrenca (Kanada). 1608 je ustanovil Francoz Champlain Quebec.

Ko pa se je Henrik IV. pripravljaj na nov boj s Habsburžani in je v Nemčiji podpiral protestante proti cesarju ter se hotel vmešati v prepir zaradi dediščine kneževine Jülich-Cleve, ga je kot sovražnika katolicizma zabodel (1610) Franc Ravallac. Henrikovo delo za konsolidiranje države je nadaljeval in dovršil veliki francoski državnik Richelieu, ki je tudi katolicizem privedel do popolne zmage na Francoskem.

5. Zmaga protestantizma na Angleškem in Škotskem. Napredek Angleške.

Marija Katoliška (1553—1558), ki si je po smrti svojega polbrata Edvarda s pomočjo armade in mornarice pridobila prestol kot hči Henrika VIII. in Katarine Aragonske, je poizkusila izvesti katoliško restavracijo. Ljudstvo je tedaj po večini še bilo v sreju katoliško. Parlament je odpravil Cranmerjevo cerkveno uredbo in zopet uvedel cerkveni red Henrika VIII., papež pa je privolil, da ostanejo konfiscirana in razdeljena cerkvena posestva njih sedanjim lastnikom. Obnovili so zakone proti krivovercem, ki so jih okoli 280 usmrtili, med njimi tudi Cranmerja. Mnogo jih je zbežalo na Holandsko, Nemško in v Švico. Protestanti so zato nadeli Mariji ime »Krvava«. Pregarjanje je postalo hujše, ko se je Marija poročila (1554) s španskim Filipom II. Vsled te zveze pa se je zapletla Angleška v vojno s Francozi in izgubila Calais. Duševno potrta je umrla Marija za vodenico (1558).

Elizabeta (1558—1603), njena polsestra in naslednica, se je že kot hči Anne Boleyn morala nagibati k protestantizmu, dasi je začetkom nekoliko omahovala. Ko pa papež ni priznal njenega nasledstva, je uveljavila 39 člensko prenovljeno cerkveno uredbo kralja Edvarda VI. in zahtevala od podanikov suprematno prisego. V tej uredbi so zavrgli papežev primat, sv. mašo in nauk o izpremambi kruha in vina (transsubstanciacijo). Vedno odločnejše je sedaj Elizabeta preganjala drugače misleče (dissenters), t. j. presbiterijance, inde-

pendente, metodiste, kvekerje i. dr. Še bolj kakor katoličane je preganjala demokratske presbiterijance, ki so hoteli vero in službo božjo obnoviti v izvirni čistoti in preprostosti.

Elizabeta in Marija Stuart. V boju Elizabete in Marije Stuart se je odločila tudi usoda katolicizma v Veliki Britaniji. Na Škotskem je (od 1370) vladala rodbina Stuart. Škotsko plemstvo je bilo zelo nepokorno in v pogostih bojih med kralji in plemstvom so skoraj vsi kralji umrli nenaravne smrti. Marija Stuart' je bila ob smrti svojega očeta Jakoba V. (1542) šele 6 dni stara. Njena mati je bila Marija Guise. Svojo hčer je dala vzgajati na francoskem dvoru, kjer so lepo ter izredno nadarjeno in izobraženo Marijo v nežni mladosti (14 let) poročili s francoskim kraljem Francem II. Po njegovi smrti se je vrnila, dasi nerada, domov na Škotsko, kjer je sprejelo ljudstvo svojo krasno kraljico z velikim veseljem.

Med tem je na Škotskem John Knox, fanatičen in brezobziren učenec Kalvinov, razširjal nauke svojega učitelja. Pridobil je za novo vero plemstvo, ki se je polastilo cerkvenih posestev, z njegovo pomočjo je premagal katolicizem in kesneje tudi kraljico. Marija Stuart je kot pravnučinja angleškega kralja Henrika VII. po smrti Marije Katoliške zahtevala angleški prestol zase. To ji je nakopalo sovražstvo Elizabete. Ker je tudi s svojim veselim življenjem in s svojim očitnim katolicizmom prišla navskriž z resnim in asketičnim življenjem škotskih presbiterijancev, je lahko mogel Knox hujskati ljudstvo proti pregrešni papistovki. Marija Stuart je iskala zaslombe in se je poročila s svojim bratrancem lordom Darnleyjem. Zakon pa je bil nesrečen, ker so znali Knoxovi pristaši v Darnleyju vzbuditi ljubosumnost in je Darnley hrepenel po vladi. Vpričo kraljice je dal Darnley umoriti njenega tajnika, nelepega in neznatnega Piemonteza Davida Riccio. Ko je Darnley kmalu nato umrl nasilne smrti in so splošno dolžili umora nasilnega grofa Bothwella, se je vendar Marija poročila z Bothwellom. Plemstvo je sedaj Bothwella pregnalo, Marijo pa ujelo in prisililo, da se je odpovedala prestolu na korist sinu Jakobu. Marija pa je ušla iz ječe in skušala zopet pridobiti prestol, a je bila premagana in je zbežala na Angleško k Elizabeti. Ta pa je ni hotela sprejeti, temveč jo je dala zapreti, češ da je sokriva Darnleyevega umora. Marijin zapor je trajal 18 let. Večkrat so izkušali njeni pristaši osvobo-

diti jo s papeževo in špansko pomočjo ter jo posaditi na angleški prestol. Vse te zarote, namerjene tudi zoper življenje Elizabete, so odkrili in zatrli. Marijo Stuart so obdolžili zveze z zarotniki in jo postavili pred sodišče. Priznala je, da je delovala za svojo osvoboditev, ne pa tudi za umor Elizabete. Vendar so jo sodniki na podlagi podtaknjenih pisem obsodili na smrt in Elizabeta je obsodbo podpisala, nakar jo je vlada naglo izvršila v gradu Fotheringhayju (1587). Elizabeta je hotela krivdo za ta zločin odvrniti od sebe in zvaliti na svoje svetovalce.

Vojna s Španci in poraz »velike armade«. Smrt Marije Stuart je silno razburila katoliško Evropo. Filip II. je hotel izrabiti priliko in priboriti Španski in katoliški veri svetovno vlado. Papež Sikst V. mu je obljubil pomoč, nemški Habsburžani so pričeli odločno izvajati protireformacijo. Filip II. je oborožil velikansko brodogradnjo (130 velikanskih s topovi pa slabo oboroženih bojnih in 30 tovornih ladij) — »nepremagljivo armado« — in jo poslal pod admiralom Medino Sidonijo proti Angliji. Temu nasproti je razpolagala Anglija samo s 40 majhnimi bojnimi ladjami. Toda požrtvovalni Angleži so oborožili na prvi poziv kraljice (zakon o ladijskem davku) 190 ladij, ki so bile sicer dosti manjše kakor španske, a bolj okretne in so nosile več topov. Na teh ladjah so pa služili izkušeni mornarji, ki so bili deloma kot gusarji vajeni boja. Špansko brodogradnjo je že med potjo mnogo trpelo vsled viharjev. Med močnim viharjem so Angleži pri Calaisu pognali proti neokretnim španskim ladjam goreče ladje, ki so povzročile med Španci veliko zmedo. Sedaj so jih začeli Angleži kar obsipati s krogli, ki so velike ladje dobro zadevale, dočim so Španci le bolj redko pogodili angleške ladje. Angleži so z majhnimi izgubami zmagali. Medina Sidonija se ni mogel več umakniti skozi kanal nazaj, temveč je krenil skozi Severno morje okoli Velike Britanije. Med potjo mu je vihar uničil skoraj vse ladje. Ko je ves prepaden stopil pred Filipa II., mu je ta mirno rekel: »Opogumite se! Poslali smo vas proti ljudem, ne pa proti viharjem in čerem.«

Napredek Anglije pod Elizabeto. Vsled te zmage je postala Anglija vodilna sila protestantizma. Pomorska moč Anglije se je pod Elizabeto naglo razvijala. Angleška rdeča pomorska zastava s v. Jurija je odslej vihrala po vseh morjih in pogumni napadi na špansko trgovsko in vojno ladjevje so povzdig-

nili mornariško spretnost in podjetnost Angležev. Že leta 1585. je ustanovil Walter Raleigh prvo angleško kolonijo Virginijo (tako imenovano na čast Elizabete zdeviške kraljice) v Severni Ameriki in Francis Drake, ki si je pridobil zaslug za razširjanje krompirja, ki ga je pač že Raleigh prvi prinesel v Evropo, je kot drugi objadral zemljo (1577 do 1580) po isti poti kakor Magalhaes. Posebno so se Angleži trudili, da bi našli severnovzhodno (okoli Severne Evrope in Azije) ter severnozahodno (okoli Severne Amerike) pot v Vzhodno Azijo. Chancellor je prvi došel do izliva Severne Dvine, nato pa do Oba. Pričela se je živahna trgovina z Rusijo. Po John Cabotovih sledovih so Frobisher, Davis in Hudson odkrili otočja in prelive na severu Amerike.

V srednjem veku in daleč tja v novi vek je bila Anglija še agrarna dežela. Glavni pridelek angleškega kmeta je bila že od 13. stoletja naprej — volna, ki so jo kupovale nizozemske predilnice, tedaj največje v Evropi. Toda kmalu se je na Angleškem razvilo domače tkalstvo. Začetkom so izdelovali manj fino sukno, ki so ga izvažali na Nizozemsko. Tu so ga Nizozemci predelali in na evropskih trgih kot svoje prodajali. Naposled pa so se za vlade Henrika VIII., ko so na Angleškem omejili pridelavanje žita v svrhu večje ovčjereje, Angleži osamosvojili in se je angleško sukno udomačilo na nizozemskih trgih. Angleško trgovino s tujino so imeli v srednjem veku v rokah tujci — hanzeati. Vladarji so morali, če so hoteli dobiti denarnih sredstev za vojne, tujcem dovoljevati razne privilegije. Toda kmalu so pričeli Angleži tujce izpodrivati. Leta 1553. so se združili angleški trgovci, ki so pošiljali blago v tujino, v družbo »srečolovskih trgovcev« (merchant adventurers) in so kmalu dosegli v trgovini z Nemčijo in Nizozemsko lepe uspehe. Po zgledu te družbe so ustanovili moskovsko, turško, berbersko in vzhodnoindijsko družbo. Člani teh družb so bili obenem več ali manj tudi gusarji, ki so napadali zlasti španske ladje. Celotaki raziskovalci kakor Frobisher, Davis, Drake so koprnili po španskem ropu. Elizabeta je sicer gusarjenje prepovedala, pa angleški pomorščaki se za to prepoved niso brigali, ker so se prestopki milo kaznovali in je Elizabeta celo sama vsprejela od gusarjev in trgovcev deleže od dobičkov. Angleške ladje so zasledovale španske in portugal-

ske v Zahodni in Vzhodni Indiji, v Severni in Južni Ameriki. Angleška kolonizacija pa je bila še do smrti Elizabete malenkostna, noben Anglež še ni imel onstran oceana svoje domačije, a vendar so bili že položeni temelji. Za Elizabete so našli nizozemski protestanti na Angleškem varno zavetje pred Albo in so naučili Angleže izdelovati razne predmete iz zlata in srebra, navadili so jih tudi tkati platno in kvačkati čipke. Angleški trgovci so vzeli Italijanom, hanzeatom in Nizozemcem trgovino z angleškim blagom in sklepali nove kupčijske zveze, posebno z moskovsko in turško državo, s Prusijo in Livonijo, ustanavljali so v tujini skladišča in sami dovažali angleško blago daleč v Srednjo Evropo. Ko je Hanza temu nasprotovala, je razveljavila angleška vlada njene privilegije in pozneje (1598) zaprla Stahlfhof, skladišče in naselbino Hanze v Londonu. Špansko-nizozemska vojna in nesrečna usoda Anversa sta pospeševali angleška stremljenja. Leta 1600. ustanovljena vzhodno-indijska družba je dobila izredne privilegije v Aziji. Smela je ustanavljati cele naselbine.

Vsled napredka obrti in trgovine so se začele izpreminjati socialne razmere na Angleškem. Meščani so bogateli, rojeni plemiči so se umikali denarnemu plemstvu. Trgovce in mornar sta bila gospoda. Ker so vedno bolj uvažali ovčarstvo, je začelo propadati poljedelstvo. Žito so uvažali poceni iz rodovitnejših krajev, cena volni je pa rasla. Kmetje so pričeli prodajati posestva in se seliti v mesta. Elizabeta je morala celo obnoviti zakone proti izpreminjevanju njiv v pašnike. Prebivalstvo v mestih se je množilo, raslo je pa tudi število siromakov.

Za Elizabete se je razvilo tudi duševno življenje. Veliki dramatik Shakespeare (1564—1616) je ustvaril svoje svetovnoznane drame, v njih je na nedosežen način karakteriziral osebe. Filozof Bacon Verulamski (1561—1626) pa je uvedel metodo induktivnega raziskovanja.

Irska je ostala vkljub poizkusom angleških vladarjev, vsiliti tudi tam novo vero, zvesta katoliški cerkvi. Zato pa je Elizabeta vzela Ircem posestva in jih razdelila med angleške koloniste. S špansko pomočjo so se uprli Irci. Proti njim je poslala Elizabeta svojega ljubljenca grofa Essex, ki je Irce izkušal s popustljivostjo pomiriti. Ko pa se je vrnil, Elizabeta ni priznala njegovih naredb. Vojna z Irci se je nadaljevala, dokler

niso bili premagani. Essex pa je dala Elizabeta celo obglaviti, ker je poskusil zoper njo upor.

Elizabeta je pred svojo smrtjo (1603) določila za naslednika sina Marije Stuartove, Jakoba VI., kralja škotskega.

C. Verski boji in katoliška reformacija v Srednji Evropi pred 30letno vojno.

1. Vrhunec protestantizma.

Za Maksimilijana II. (1564—1576), ki je bil že kot prestolonaslednik po svojem učitelju pridobljen za protestantizem in samo iz političnih razlogov — vsled bolezni Don Carlosa je upal pridobiti španski prestol za svojega sina Rudolfa — ni očitno prestopil k protestantizmu, se je nova vera neovirano širila po habsburških deželah. Plemstvu v Dolnji in Gornji Avstriji je dovolil svobodo veroizpovedi. Tudi v mestih in trgih so bili prebivalci že pridobljeni za novo vero, četudi jim Maksimilijan II. še ni dal verske svobode. Protestanti so se polastili vseh deželno stanovskih in mestnih uradov. Po cenitvi jezuita P. Kanizija je bil le še kak osmi del avstrijskega prebivalstva katoliški. Na Češkem so obstojali zakonito nepriznani češki bratje, katoličani in protestanti, ki so se jim pridružili maloštevilni utrakvisti. Češki bratje in protestanti so sestavili skupno »češko veroizpoved.« Njenim pristašem je cesar ustno obljubil, da jih ne bo oviral v njih verskem prepričanju in jim dovolil, da si smejo v obrambo svoje verske svobode voliti nekaj zastopnikov (branilcev — defensores).

Na Ogrskem, kjer augsburški verski mir ni imel veljave, se je razširil med Madjari Calvinov nauk, med Nemci, zlasti na Erdeljskem, pa luteranstvo. Na Erdeljskem je (1554) deželni zbor izjavil, da je krščanska vera le ena, četudi so obredi različni. Pozneje so priznali 4 veroizpovedi (luteransko, kalvinsko, unitarsko in katoliško). V Notranji Avstriji je začetkom vlade Karla Štajerskega (1564—1590) bilo skoraj vse plemstvo in meščanstvo luteransko. Ker je Karl rabil za obrambo meje pred turškimi napadi in plačevanje velikih dolgov ogromne svote, je moral najprej štajerskim deželnim stanovom ustno dovoliti na

deželnem zboru v Brucku (1572), da jih bo v verskih zadevah pustil pri miru. Enako dovoljenje je dal stanovskim zastopnikom notranjeavstrijskih dežel (Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške) na generalnem deželnem zboru (1578) v Brucku. Šele po teh zagotovilih so stanovi dovolili denarna sredstva. Obljubil je tudi, da v Gradcu, Judenburgu, Celovcu in Ljubljani ne bode preganjal stanovskih predikantov niti zapiral stanovskih protestantovskih šol niti preganjal protestantovskih meščanov. Pač pa je prepovedal meščanom nastavlјati svojevoljno predikante. S to tako zvano bruško pomiritvijo (pacifikacijo) je dosegel protestantizem tudi v Notranji Avstriji svoj vrhunec. Začela se je strastna protestantska propaganda. Plemstvo je odstavljalo katoliške duhovnike in nastavlјalo protestantske predikante, zasegalo cerkvena posestva ter z njihovimi dohodki in celo iz deželne blagajne vzdrževalo luteranske predikante. Nater na Goriško je segla nova vera in žugala, da se razširi preko Benečije tudi v Italijo.

2. Turške vojne.

Leta 1565. so Turki napadli Malto, pa jih je tedanji veliki mojster Ivanovcev Jean Parisot de la Valette junaško odbil. Na Ogrskem so se tedaj vneli novi boji med cesarjem in Ivanom Sigmundom Zapoljo. Ker je cesarska vojska Zapoljo na Severnem Ogrskem premagala, mu je priskočil na pomoč sultan Sulejman (75 let star), razjarjen vsled neuspeha pred Malto. Pri Osjeku je prekoračil Dravo. Na njegovi nadaljnji poti proti Dunaju pa ga je zadržal hrvatski junak Nikolaj Zrinjski pred utrjenim mestecem Sigetom v bližini Pečuja. Sultan je (7. VIII. 1566) trdnjavo oblegel.

Že med obleganjem je od jeze umrl stari Sulejman II., a zviti veliki vezir Mehmed paša Sokolović je prikrival sultanovo smrt, dokler ni padla trdnjava. Med obleganjem je ob Rabi brez dela stala 60.000 mož broječa cesarska vojska, ki se je po padcu trdnjave, ko se je turška vojska vrnila, deloma vsled bolezni oslabiljena razšla. Vsa Evropa je zvedela o velikem junaštvu branilcev Sigeta in je proslavljala novega Leonido. Selim II., naslednik Sulejmanov, je sicer sklenil (1568) mir

v O d r i n u na podlagi tedanjega posestnega stanja, toda turški obmejni poveljniki so na lastno pest še dalje napadali sosedne pokrajine. V obrambo meje so utrdili mesta in zgradili posebne trdnjave. V s l a v o n s k i g r a n i c i (med Dravo in Savo) so bile trdnjave Varaždin, Koprivnica, Križevci, v h r v a š k i g r a n i c i (od Save do morja) pa je bilo do 70 utrjenih gradov in večje trdnjave: Senj, Bihač, Hrastovec, Ogulin. Ko je (1578) dobil obrambo slavonske in hrvaške krajine nadvojvoda K a r l Š t a j e r s k i, so zgradili trdnjavo Karlovec ob Kulpi, za kar so Karlove dežele prispevale 350.000 goldinarjev.

Vkljub sklenjenemu miru so obmejni turški paše napadali cesarske dežele. Leta 1592. so osvojili bihaško pokrajino, 1596 Ogrsko severno od Jagra in 1600 okolico Kaniže. Ko pa je (1593) bosenski paša H a s a n oblegal S i s e k, je prihitela trdnjavi na pomoč deželna bramba iz Notranje Avstrije, predvsem s Kranjskega in je Turke sijajno porazila. S tem se je izkazala obmejna brambna uredba. Po tej zmagi se je pričela s posredovanjem papeževim obširna agitacija med balkanskimi kristjani za boj s Turki, ki so znova pričeli vojno s cesarjem Rudolfom II. Naposled je mir, sklenjen med cesarskimi in turškimi pooblaščenci ob izlivu reke Žitve v Donavo (1606), končal vojno s Turki na podlagi tedanjega posestnega stanja. Sultan je šele v tem miru priznal cesarja za sebi enakopravnega vladarja, zato pa mu je moral cesar plačati mesto dotedanjega poniževalnega letnega davka (30.000 zlatnikov) enkrat za vselej 200.000 goldinarjev. Vsaka tri leta pa si bosta odslej vladarja pošiljala darila. Turška napadalna sila je opešala.

3. Katoliška reformacija v habsburških alpskih deželah.

Da bi neprestano prodiranje protestantske vere zaježil, je pozval nadvojvoda Karl j e z u i t e v N o t r a n j o A v s t r i j o. Ti so v Gradcu ustanovili g i m n a z i j o, ki jo je kasneje (1585) nadvojvoda pretvoril v vseučilišče. Sekovski škof Martin Brenner, Karlova soproga Marija Bavarska, vnetá katoličanka, njen brat bavarski vojvoda, vodja katoliške reformacije na Nemškem, in papežev nuncij so pregovorili nadvojvodo, opozarjajoč na rastočo moč protestantovskih deželnih stanov, ki so puščali nadvojvodi le senco oblasti, da je začel takoj po bruški pacifikaciji preganjati predikante, prepovedovati meščanom udeležbo

pri protestantovski službi božji v cerkvah protestantovskih plemenitašev, odstavljati protestantske mestne sodnike in jih nadomeščati s katoliškimi ter sežigati novoverske knjige. Na Goriškem je tudi takoj začetkom nastopil proti protestantovskim plemičem, češ, da verska razdvojenost v obmejni deželi povzroča veliko nevarnost državi. V istem smislu so delovali na Tirolskem nadvojvoda Ferdinand, na Bledubriksenski in v Škofji Loki frizinški škof. Ko je leta 1590. Karl umrl, je zapustil svojemu mladoletnemu sinu Ferdinandu v oporoki naročilo: »Škodljivo krivoverstvo je treba zatreti.« Leta 1596. je Ferdinand sam nastopil vladno. Tedaj so v Notranji Avstriji za protestante nastopili težki časi.

Ferdinand, poznejši cesar, je bil vzgojen strogo katoliški. Za to je skrbela zlasti njegova mati, ki mu je izbrala za vzgojitelja jezuitskega gojenca iz Collegiuma Germanicum Slovenca Bogorina, ki je bil pozneje tržaški škof. Ta je mladega princa spremljal tudi na univerzo v Ingolstadt, kjer je tedaj še študiral njegov 5 let starejši bratranec Maksimilijan Bavarski. Z njim je sklenil nadvojvoda prijateljstvo, odločilno za vso bodočnost. Svojemu bavarskemu stricu je že tedaj izjavil, da rajši izgubi deželo in podanike in gre v sami srajci po svetu, kakor pa kaj dovoli, kar bi bilo veri v kvar. Pred začetkom svoje vlade se je napotil k svojemu bratrancu cesarju Rudolfu II. v Prago in nato je potoval v Italijo, kjer je obiskal tudi znano božjo pot Loreto. Tu je, kakor trdi njegov izpovednik, sklenil zatreti novo vero v svojih deželah.

Ker so ponekod protestanti nasilno nastopali proti katoličanom, je Ferdinand to porabil, da je proglasil obljube svojega očeta za neveljavne in začel brezobzirno zatirati protestantizem. Izgnal je (1598) predikante in luteranske učitelje iz Gradca, Judenburga, Celovca in Ljubljane, nato iz graščin in ostalih mest. Meščani so se morali vrniti v katoliško cerkev ali pa se izseliti. Dovolil jim je le kratek rok, da so mogli prodati svoja posestva in drugo imetje, od izkupička so morali plačati v deželnoknežjo blagajno določeni del. Protestantovske cerkve, pokopališča in domove predikantov so zaprli, ponekod porušili, drugod jih izpremenili v katoliške, protestantovske knjige pa sežgali. Mesto protestantovskih županov so ponekod vodili občinske posle deželno-knežji uradniki. Glavni pomočniki Ferdinandovi so bili sekovski škof Martin Brenner (apostol Štajerskega), lavantinski škof Jurij Stobej in ljubljanski škof Tomaž Hren. Vse to se je izvršilo

brez prelivanja krvi, pač pa se je z izgonom ravno najbolj vernih protestantovskih meščanov, ki so bili dobri trgovci in obrtniki, in s sežiganjem zlasti slovenskih protestantovskih knjig in z zapiranjem šol storila deželam občutna škoda. Toda dosegla se je zopet verska enotnost in kmalu so goreči katoliški duhovniki, jezuiti in kapucini z vzgojo in misijoni utrdili katolicizem med ljudstvom in poskrbeli tudi za njegovo izobrazbo s šolami in knjigami. Samo med plemstvom je bilo še mnogo protestantov, ki jim je Ferdinand šele kasneje (1628) ukazal, naj se pokatoličanijo, ali pa izselijo. Kakih 800 plemičev je zapustilo domovino, drugi so se uklonili. Tako je bilo luteranstvo uničeno, ž njim pa tudi stanovska moč; odslej je v Avstriji veljala le volja vladarjeva.

4. Verske in politične homatije v ostalih habsburških deželah in v Nemčiji.

Maksimilijanu II. je sledil kot cesar njegov sin Rudolf II. (1576—1612). Bil je vzgojen na španskem dvoru Filipa II. v strogo katoliškem duhu. Hoteli so ga obvarovati nemškega protestantovskega vpliva. Zanimal se je za umetnost in znanost, posebno za astronomijo. Kakor pa je že tedaj bilo v duhu časa, je tudi on veroval v alhimijo in astrologijo. Prebival je na Hradčanih v Pragi, kjer je zbiral dragocene zbirke in se vedno bolj odtujeval družbi ter naposled postal otožen, nepristopen in nezaupljiv, zlasti napram sorodnikom. Na njegovem dvoru sta živele astronoma Kepler, ki je moral zapustiti Gradec, kjer je bil učitelj na tamkajšnji protestantovski šoli, in Tycho de Brahe. Vlado je Rudolf s časom prepustil svojim ljubljencem, naposled je bil edina oseba, ki je imela na njega vpliv, njegov — sluga. Ko je tudi Rudolf II. po zgledu Ferdinanda Tirolskega in Ferdinanda Štajerskega pričel preganjati protestante, je začela na Ogrskem proti Habsburžanom nastopati protestantska narodna stranka. Erdeljski in ogrski velikaši so izvolili Štefana Boeckaya za kralja. Ker se za vse to Rudolf prav nič ni zmenil, so ostali habsburški nadvojvode proglasili njegovega brata Matijo za rodbinskega poglavarja, da ščiti rodbinske koristi. Ta je prepustil v dunajskem miru (1606) Erdeljsko in nekatere vzhodnoogrske komitate Boeckayju in dovolil kalvinskim stanovom in mestom versko

svobodo. Tudi s Turki, ki so upornike podpirali, je sklenil mir. Rudolf II. ni hotel potrditi teh pogodb, ker je sovražil svojega brata in se bal, da mu vzame krono. Izbrulnil je očit bratovski spor. Matija se je zvezal z ogrskimi, avstrijskimi in moravskimi stanovi in prisilil (1608) brata, da mu je odstopil Ogrsko, Avstrijo in Moravsko ter mu obljubil nasledstvo na Češkem, ker je bil Rudolf sam brez otrok. Za svojo podporo so dobili tudi avstrijski in moravski stanovi verske svoboščine. Sedaj je moral še Rudolf II. češkim protestantovskim stanovom, ki so se celo oborožili, dati verske pravice. Izdal je (1609) v češkem jeziku pisani majestat. Ta je dovoljeval trem stanovom gospodov, vitezov in kraljevih mest, njih podanikom in vsem, ki pripadajo češki konfesiji, svobodno izvrševanje njihove vere, da jih nihče ne sme pri tem ovirati. Cerkve pa smejo zidati samo ti trije stanovi. Ustanovijo si tudi svoj konzistorij, ki nastavlja pridigarje. Protestantom pripade tudi praško vseučilišče, ki je bilo že od nekdaj v rokah utrakvistov. Po svoji volji smejo nastavljati profesorje. Za obrambo svojih pravic si smejo izvoliti branitelje (*defensores*). Nato so še katoliški in protestantovski stanovi med seboj sklenili poravnavo, ki je dovoljevala protestantom na kraljevih posestvih graditi cerkve in pokopališča, koder jih še ni bilo. Tudi šlezijški stanovi so dobili tak majestat. Precej nejasna določila teh zakonov so povzročala spore. Rudolf II. je hotel svojemu bratu Matiji vzeti nasledstvo s pomočjo nadvojvode Leopolda, škofa pasavskega. Na Češko so pridrli nedisciplinirani Leopoldovi vojaki. Toda češki stanovi so odstavili Rudolfa in izvolili Matijo za kralja. Že bi bil Rudolf izgubil tudi nemško cesarsko krono, da ga ni smrt rešila tega ponižanja (1612).

Na Nemškem je katoliško reformacijo pospeševalo sovražstvo med pristaši helvetiške in augsburške veroizpovedi. Pomagali so katoliškim knezom tudi Španci. Na državnem zboru je bila še vedno večina katoliška in je zahtevala strogo izpolnjevanje določb augsburškega verskega miru glede cerkvenih posestev (*reservatum ecclesiasticum*). Ker so protestanti tudi še po letu 1552. sekularizirali mnogo škofij, opatij in katoliških cerkvenih ustanov ter povsod izvedli nasilno protestantovsko reformacijo na podlagi zakona, da knez določa vero svojih podanikov (*cuius regio eius religio*), so bile pritožbe katoličanov

zoper vse to neprestane. Posledica pa je bila razdraženost na obeh straneh. Tupatam je izbruhnilo sovraštvo. V Donauwörthu so protestanti napadli (1607) katoliško procesijo, za kar je bil nad mestom proglašen državni progon, ki ga je izvršil Maksimilijan Bavarski in nato mesto obdržal v svoji oblasti. To je napotilo nekatere protestantovske kneze, da so (1608) sklenili zvezo (unijo), ki ji je načeloval palatinski volivnik in ki je morala po svojih pravilih pomagati vsakemu napadenemu članu. Ker je k tej zvezi pristopilo mnogo držav in tudi bogatih mest, je prav lahko nastopila nevarnost, da se vname vojna. Nato so pa še katoliški knezi (1609) sklenili zvezo (ligo), ki ji je načeloval odločni Maksimilijan Bavarski. Posebno so ligo poleg Habsburžanov podpirali duhovni knezi. Ker je liga dobivala podporo tudi od španskega kralja Filipa III., je imela več gmočnih sredstev na razpolago kakor unija. Obe stranki sta se oborožili. Ko je nastopil spor za nasledstvo v kneževinah Jülich-Cleve-Berg in je Rudolf II. hotel kot cesar v tej zadevi odločiti, so se protestantovski dediči (Braniborska in Pfalz-Neuburg) opirali na unijo pa iskali tudi zaveznikov na Francoskem pri Henriku IV., v Holandiji in Angliji, le smrt Henrika IV. je tedaj preprečila izbruh evropske vojne. Imenovane kneževine pa so dobili protestanti.

D. Odločilni spopad protestantizma in katolicizma v 30letni vojni in definitivni razpad zapadnoevropske cerkvene enotnosti, oslABLjenje nemškega naroda in nemške države.

1. Gospodarske razmere pred vojno.

Značaj tridesetletne vojne se je med vojno samo izpremenil. Polagoma je iz verske vojne nastal političen in gospodarski boj. Nemškim knezom je šlo za pridobitev popolne teritorialne neodvisnosti, za polno, neomejeno oblast v njihovih pokrajinah, sosedne države pa so hotele Nemčijo oslabiliti in se okoristiti s pridobitvami važnih nemških pokrajin. Povzročile pa so to vojno zlasti še izpremenjene gospodarske razmere. Odkar so bila znana pota po morju v Vzhodno in Zahodno Indijo, je izgubila severnonemška Hanza in ž njo tudi južnonemška mesta trgovsko-politično premoč. Srednja Evropa se ni več nahajala ob

glavnih svetovnih prometnih črtah in zato ni mogla tekmovali z zahodnimi državami. Pojemale so kupčijske zveze z Južno Nemčijo in odtod z Benetkami, ki so vsled novih prometnih zvez izgubile gospostvo nad Sredozemskim morjem.

Ta izločitev Nemčije od splošnega svetovnega prometa je Nemčiji zelo škodovala. Deželni knezi so hoteli svoje dohodke obdržati s povišanjem carinskih postavk. Promet med posameznimi nemškimi državicami je bil vsled strogih carinskih predpisov otežkočen. Trgovina in obrt sta od sredine 16. stoletja propadala. Ob koncu tega stoletja so brezvestni knezi še pospeševali to propadanje s tem, da so ponarejali denar, ga obrezovali in pri tehtanju kovanega denarja goljufivo postopali, kar je zmanjševalo vrednost denarja, ki so ga kovali celo iz pločevine, drage kovine pa so se stekale v blagajne kapitalistov in špekulantov. Zato so se trgovci branili slabega denarja in so blago dajali le v zameno za drugo blago ali pa za dober denar. Nastavljeni so najrajši mesto denarja sprejemali pridelke kot plačo. To nazadovanje denarnega gospodarstva je škodovalo vsem. Manjkalo je denarja in življenska udobnost se je zmanjševala. Vnel se je boj za dobiček, močnejši je izžemal slabejšega, cehi so ovirali razvoj meščanstva, kmetje so marsikje zabredli v popolno tlačanstvo. Srednjeveški način obdelovanja se je izpremenil začetkom novega veka. Kmetско ljudstvo je zapuščalo dom in nadlegovalo mesta. Kmetске vstaje niso kmetom nič koristile, ker cesar in knezi niso mogli odpraviti krivic, ki so se godile kmetom, in so potrebovali stanove za dovolitev vedno višjih davkov, ki so jih nalagali, da pokrivajo stroške za razkošje in potrato na dvorih, za uradnike, višjo izobrazbo itd. V politiki so se knezi vedno bolj nagibali k absolutizmu. Organizirali so razne urade za sodstvo, upravo, finance. S podložniki niso več občevali direktno, ampak po uradnikih. Ustvarjali so s svojimi juristi knežje teritorialno pravo, sloneče na raznih odlokih in razglasilih.

Ta notranji prevrat in verska razdvojenost nemškega naroda v zvezi s prodirajočo katoliško reformacijo in zavestjo nemških knezov, da z zmago katolicizma zmaga tudi katoliški cesar in uniči knežjo teritorialno oblast — vse to je povzročilo razpoloženje, ki je omogočilo veliko nemško državljansko vojno.

2. Revolucija na Češkem. Poraz na Beli gori.

Cesar Matija (1612—1619), naslednik Rudolfa II., tudi na nemškem prestolu, je bil brez otrok in je le s težavo pregovoril stanovne ogrskih in čeških dežel, da so Čehi (1617) priznali, Ogri pa (1618) izvolili Ferdinanda Štajerskega za kralja. Ker je bil Ferdinand znan kot odločen katoličan, so na katoliški kakor na protestantski strani sedaj začeli prevladovati radikalni elementi, ki so želeli spopada. Zaradi sporov v Brumovu in Hrobu so protestantski defenzori dvakrat sklicali zborovanje v Prago in vložili pritožbo zoper kršitev majestata. Vlada, kjer so bili med 10 člani le 3 protestanti, je pritožbo zavrnila in odločno prepovedala zborovanje protestantov. Vkljub temu pa so se 21. maja 1618 zbrali protestanti na drugo zborovanje v Pragi. Najodločnejši med protestantskimi branilci (defenzorji), grof Matija Thurn, je hotel pripraviti svoje tovariše do upora. Udrli so na Hradčane in vrgli po starem običaju dva kraljeva svetovalca Martinica in Slavata in tajnika Fabricija skozi okno. Uporniki so sedaj ustanovili vlado 30 direktorjev in nabrali vojsko, ki ji je poveljeval Thurn. Spodili so jezuite in katoliške uradnike. Med tem je umrl cesar Matija in sledil mu je

Ferdinand II. (1619—1637), ki je vojno rad vsprejel.

Češki stanovi so poslali svojo vojsko pred Dunaj, proglasili Habsburžane za odstavljene ter izvolili (26. avgusta 1619) glavarja unije Friderika V. Palatinskega za kralja. Naslednje leto so ga priznali tudi moravski in šlezki stanovi. Položaj Ferdinandov je bil skrajno ogrožen, kajti tudi avstrijski stanovi so se začeli puniti in hoteli izsiliti od njega potrditev stanovskih svoboščin. Ferdinand pa je ostal trden. V pravem času je še prihitel na dvor oddelek kirasirjev in rešil vladarja nadaljnega izsiljevanja. Ferdinand je sedaj hitel v Frankfurt, kjer so ga (28. avgusta 1619) proti protestu palatinskega in češkega volivnika izvolili za cesarja. Toda še vedno je bil položaj težak. Na Ogrskem je Gabriel Bethlen hotel porabiti priliko za obnovev ogrske samostojne države in je pridrl v Dolnjo Avstrijo ter se združil s Thurnom. Ker pa so se avstrijski stanovi obotavljali napasti Dunaj, so Čehi in Ogri odšli domov. V protestantski uniji je nastal razdor med kalvinci in prote-

stanti. Saški volivnik je prestopil na cesarjevo stran, zakar mu je cesar zastavil obe Lužici. Sedaj je mogel Ferdinand s špansko in ligistično pomočjo napasti Češko. Španci so podpirali cesarja z denarjem in četami, ki so iz španske Nizozemske prodirale v Nemčijo. Tudi papež je dal denarno podporo. Na Češkem ni bilo pravega navdušenja za boj, ki so ga v glavnem vodili protestantovski fevdalni plemiči, ljudstvo na deželi pa je ječalo pod jarmom tlačanstva. Deželne blagajne so bile prazne, novih davkov si vlada ni upala naložiti, ker plemiči so hoteli pač imeti dobiček od vlade, žrtvovati pa niso hoteli ničesar. Kalvinci so opustošili praško stolno cerkev, kar je razburilo ne le katoličane, temveč tudi protestante.

Maksimilijan Bavarski je sklenil s protestantsko unijo pogodbo, ki mu je dovoljevala udeležiti se vojne v Avstriji in na Češkem. Nato je z ligistično vojsko, ki jo je vodil Valonec general Ivan Tilly, udaril v Gornjo Avstrijo, ki se mu je udala. Tu se je združil s cesarskimi četami in prodiral z juga na Češko čez Práhatice in Pisek. Obšel je pri Plznu češko armado Kristijana Anhaltskega in udaril na Prago. Kristijan Anhaltski je hitel z delom češke armade Pragi na pomoč. Na Beli gori se je 8. novembra l. 1620. vnela enourná bitka, ki je z zmago cesarsko-ligistične vojske odločila usodo češke krajevine in imela neizmerne posledice za češki narod.

Ceška vojska se je vkopavala na Beli gori (eno uro južno od Prage). Ko je ligistično-cesarska vojska ob solnčnem vzhodu sovražnika dohitela, je ravno postavljaj svoje topove v pravkar izkopanih redutah. Tilly je takoj ukazal urediti vojsko za napad (v tej bitki se je boril tudi slávni Francoz Descartes) in se približal sovražniku na kakih 1000 korakov. Nato so cesarski odposlali manjši oddelek, da z napadom ugotovi sovražnikove namene. Ta napad pa so Čehi hrabro odbili z občútnimi izgubami cesarskih čet. Toda takoj je napadla vsa legistično-cesarska vojska in je popolnoma porazila Čehé. Kralj Friderik je med bitko mirno kosil. Šele ko je zvedel, da sovražnik prodira, se je podal na bojišče. Med potjo pa je srečal bežečo vojsko in sedaj je tudi sam zbežal s svojo častihlepno soprogo Elizabeto, hčerko angleškega kralja Jakoba I., čez Šlezijo na Nizozemsko. Vse je zasmehovalo kralja, ki je vladal samo eno zimo (zimski kralj).

Cesar je proglasil nad pobeglim palatinskim volivnikom državni progon. Češka, Moravska in Šlezija pa so se morale vdati. Tudi Bethlen Gabriel, ki se je medtem ob avstrijsko-ogrski meji neuspešno vojskoval s cesar-

skimi četami, je sedaj sklenil v Mikulovem (1621) mir, se odpovedal ogrskemu kraljevskemu naslovu in izročil cesarju krono. Zato mu je cesar izročil v dosmrtno posest poleg Erdeljskega sedem severnoogrskih komitatov s Košicami in v dedno last kneževini Opoli in Ratibor v Šleziji z naslovom državnega kneza. Ogrskim stanovom pa je potrdil verske svoboščine iz leta 1606.

Uničenje čeških svoboščin. Ferdinandu so svetovali odličnejše upornike pobiti, narodu odvzeti svoboščine in majestat uničiti, ker le tedaj bode vladal pokornemu ljudstvu. Vse glavarje upornikov so sedaj zaprli. 21. junija 1621 je bilo 27 najodličnejših Čehov v praškem Starem mestu obglavljenih ali pa obešenih. Nekaterim so celo smrtno kazen še poosttrili. Tako so n. pr. vseučiliškemu profesorju Jesseniusu, ki je kot češki poslanik deloval na Ogrskem za zvezo Ogrov in Čehov, najprej iztrgali jezik, nato ga obglavili in truplo razčetrvali. Tudi mnogo pobeglih so »in contumaciam« obsodili na smrt. Premoženje obsojencev so konfiscirali. Na Moravskem so sicer tudi 20 oseb obsodili na smrt, toda smrtnih obsodb niso izvršili. 3. februarja 1622 je potem izšel ukaz o splošnem pardonu za vse, ki so se udeležili upora, pa niso pobegli. Toda konfiskacije premoženja so se nadaljevale. Izkupiček konfisciranih posestev se je večinomà porazgubil, ne da bi imele državne finance od tega večje koristi. Mnogo se je porazdalo med cesarju zvesto plemstvo in duhovščino, mnogo pa so za slepo ceno pokupili bogatejši ljudje, n. pr. Albreht Waldstein. Vseučilišče so izročili jezuitom, predikante izgnali, meščane in kmete pozvali, naj se vrnejo v katoliško cerkev; kjer so se temu upirali, tam so nastanili vojake. Mnogo protestantov in čeških bratov je pobegnilo. Kakih 30.000 družin se je v naslednjih letih izselilo iz čeških dežel na Saško, Braniborsko, Holandsko in v Švico. Najslavnejši teh »eksulantov« je Jan Amos Komensky. Na mesto domačega plemstva pa so prišli novinci in tujci, nemške, laške in španske rodbine. Mnogo hiš po mestih je opustelo, avtonomija mest je bila uničena, ker je vlada v vsakem mestu nastavila poglavarja, ki je gospodaril nad županom in mestnim svetom. Majestat je Ferdinand lastnoročno prerezal in ga proglasil za neveljavnega. Leta 1627. pa je izdal za Češko »prenovljeni deželni red« (Vernewerte Landesordnung). Ta zakon do-

loča: 1. prelatje postanejo kot prvi stan zopet člani deželnega zbora; 2. pravico zakonodajstva ima kralj; 3. le kralj poveljuje plemstvu in daje pravico deželnega stanovstva (inkolat) tudi nedomačinom, on sme odstavljati najvišje deželne dostojanstvenike, napovedovati vojno in sklepati mir; 4. Češka je dedna dežela habsburške dinastije; 5. nemščina je enakopravna s češčino, doslej so namreč pri upravi in v sodstvu rabili le češki jezik.

Ta absolutistični deželni red je veljal do l. 1847.

Tudi na Moravskem in na Gornjem in Dolnjem Avstrijskem so s silo zatrli protestantizem. Le v Šleziji je saški volivnik, cesarjev zaveznik, ščitil protestante. V Gorenjem in Renskem Palatinatu, ki ju je Tilly osvojil, so zatrli protestantizem. Palatinsko volivno pravico obenem z Gorenjim Palatinatom je dobil v plačilo za svojo pomoč Maksimilijan Bavarski.

3. Cesarsko-ligistične zmage nad severnonemškimi protestanti in danskim kraljem. Vrhunec cesarjeve moči.

Po osvojitvi Palatinata je ligistična vojska preganjala prišaste Friderika Palatinskega v Severno Nemčijo in na Westfalskem zopet upostavila katoliško cerkev. Tedaj so dolnjašaški protestantovski stanovi sklenili zvezo s Kristijanom IV., danskim kraljem, ki je bil kot vojvoda holsteinski tudi član teh stanov. Z angleškimi, holandskimi in francoskimi denarnimi podporami so zbrali vojsko, ki jo je vodil Kristijan IV. Drugo armado je z angleškim denarjem zbral hrabri Ernest Mansfeldski. Cesar pa si je poleg ligistične pridobil še lastno armado, ki mu jo je na svoje stroške nabral Wallenstein.

Albrecht Wallenstein, ali kakor se rodbina še danes zove — Waldstein, je bil rojen l. 1583. iz stare češke protestantovske plemiške, pa obubožane rodbine. Po zgodnji materini in očetovi smrti ga je vzgajal njegov stric v protestantovskem duhu. Študiral je v Altdorfu in Nürnbergu. Šele kasneje (bržkone 1606) so ga jezuiti na Moravskem pridobili za katoliško vero, nakar je vstopil v jezuitski kolegij v Olomucu. Nato je potoval v Italijo, v Francijo, Holandsko in Anglijo. Po svoji vrnitvi je vstopil v vojaško službo in se najprej vojskoval na Ogrskem. Po posredovanju jezuitov se je oženil z bogato vdovo, ki mu je zapustila svoje veliko premoženje. S tem premoženjem je nabral četo vojakov in se ž njo vojskoval v tako zvani »uskoški vojniki« (1615—1617) Ferdinanda II. z Benečani. Odlikoval se je v bojih okoli Gradiške ob Soči. Udeležil se je bojev proti češkim upornikom na cesarjevi strani pred Dunajem in

na Beli gori. Ob velikem prevratu na Češkem si je Wallenstein svoje itak veliko premoženje izredno pomnožil. Bil je pa tudi dober gospodar, ki se je briga za svoja posestva in sam strogo nadziral upravo ter skrbel za gnetno in duševno blaginjo svojih podložnikov. Od cesarja je kupil za nizko ceno veleposestvo Fridlandsko z glavnim mestom Jičín. Z dvorskimi krogi je vstopil v dobre odnose, ko se je drugič oženil z grofico Harrachovo. Ferdinand ga je povzdignil (1623) v državni knežji stan in celo imenoval vojvodo fridlandskega. Znal je izborno nabirati vojake in jih držati v pokorščini zlasti s tem, da je strogo kaznoval nepokorščino, se nič oziral na vero in narodnost, pač pa knežje plačeval slepo vdanost in drzno hrabrost. Bil je eden največjih vojaških organizatorjev, »bog taborišča, bič dežele«. Vedno je snoval načrte, sam zase, nikomur ne zaupajoč, nepristopen, zaupajoč samo svojim zvezdam, ki jih je verno opazoval in izpraševal.

Wallenstein je zmagal Ernesta Mansfeldskega pri Dessau ob Labi (1626) in ga prisilil, da je na Ogrskem razpustil svojo vojsko. Tilly je zmagal nad danskim kraljem pri Lutteru. Skupno sta nato pregnala Kristijana IV. z Jütlandije in oba meklenburška vojvoda, njegova zaveznika, iz Meklenburške. Wallenstein je dobil obe vojvodstvi v zastavo za povrnitev stroškov. Nato je posedel Pomorjansko. Le Stralsund, ki so ga podpirali Švedi in Danci z morske strani, se mu je uspešno ustavljal. Wallenstein je hotel celo organizirati cesarsko mornarico in ga je cesar imenoval za admirala oceanskega in baltiškega morja. Ker pa se je bilo bati, da se Angleška, Francija in Švedska vmešajo v vojno, so sklenili (1629) mir v Ljubeku, kjer so vrnili Kristijanu njegove dežele.

Z Wallensteinovo armado je bil cesar sedaj gospodar tudi v Severni Nemčiji. Mogel je upostaviti absolutno vladavino in dednost cesarskega dostojanstva. To je bil Wallensteinov načrt. Cesar pa je motril ves položaj tudi z verskega stališča. Sedaj naj bi se katoliška cerkev tudi v Severni Nemčiji upostavila. Pod ligističnim vplivom in proti Wallensteinovemu nasvetu je izdal (1629) »povrnitveni razglas« (restitucijski edikt), ki je zahteval povrnitev vseh katoličanom po letu 1552. odvzetih cerkvenih posestev in dovoljeval le še augsburško veroizpoved.

4. Rešitev protestantizma.

Cesar je bil sedaj na vrhuncu svoje moči. V zvezi s Španijo bi bil mogel zopet upostaviti katolicizem. Toda iz te velike ne-

varnosti sta rešila protestante dva dogodka — odpust Wallensteina in nastop Švedske.

Na državnem zboru (1630) v Reznu je Ferdinand predlagal volivnim knezom izvolitev svojega sina za nemškega kralja. Toda knezi, naščuvani od Richelieujevega odposlanca kapucinskega patra Jožefa, mrzeč Wallensteina ter boječ se pred ogromno močjo cesarjevo, so se pričeli pritoževati radi nasilstev Wallensteinove vojske in so zahtevali, da se mora armada zmanjšati in poveljstvo izročiti odličnemu članu državnih stanov (Maksimilijanu Bavarskemu). Cesar se je naposled udal in odpustil Wallensteina, ki je navidezno ravnodušen odložil poveljstvo in se podal na svoja posestva na Češko. Vkljub tej žrtvi cesar ni dosegel izvolitve svojega sina, kajti sedaj je bil popolnoma odvisen od lige.

Švedsko-saška vojna (1630—1635). Ko je Wallenstein (13. VIII. 1630) odložil poveljstvo nad armado, je že (od 26. VI.) stal na nemških tleh (na Pomorjanskem) švedski kralj Gustav Adolf, eden največjih vojskovodij. Gustav Adolf (1611 do 1632), vnuk Gustava Wasa, je utrdil protestantizem na Švedskem in pripravljal z zmagami nad Rusi, ki jim je odvzel Ingermanlandijo in Karelijo, ter nad Poljaki, ki so mu morali odstopiti Livonsko, švedsko gospostvo nad Baltikom (dominium maris Baltici). Sedaj je nastopil kot zaščitnik protestantizma, še bolj pa za to, da končno utemelji švedsko gospostvo nad Baltikom, ki ga je izkušal Wallenstein s svojimi načrti Švedski iztrgati. Richelieu mu je dal denarno podporo. Gustav Adolf je bil veren protestant, ki je v svoji armadi (začetkom kakih 16.000 mož Švedov) imel strogo disciplino in versko enotnost. Armada je bila preizkušena v prejšnjih bojih, dobro oskrbljena z lahkim in naglo streljajočim topništvom. Izkrca se je na otoku Usedomu. Najprej je osvojil Pomorjansko, ni pa dobil pomoči protestantovskih knezov, dasi jim je javil, da jim prihaja na pomoč. Nemci mu niso zaupali. Le utrjeni Devin, ki se je uprl restitucijskemu ediktu, se je takoj pridružil Švedom. Tilly in Pappenheim sta mesto, kjer je ohrambo vodil Gustav Adolfov odposlanec polkovnik Falkenberg, osvojila (1631). Med pouličnimi boji in plenjenjem je mesto začelo goreti in je bilo popolnoma uničeno. Tilly je dobil mesto trdnjave, ki bi mu bila služila kot opora v boju s Švedi, le kup

razvalin. Protestanti, zlasti begunci iz Devina, so razširili vest, da je Tilly iz osvete dal mesto zažgati. Ta vest je strankarsko razdraženost le še povečala. V resnici je pa imel Falkenberg od svojega gospodarja ukaz mesto rajši uničiti nego prepustiti sovražniku. Sedaj sta se Švedom pridružila saški in braniborski volivnik in vsi ti so Tillyja pri Breitenfeldu (1631) premagali. Po tej zmagi so Švedi prodrli skozi Turingijo in dalje ob Meni do Rena, kjer so prezimili, Sasi pa so vrdli na Češko in zasedli Prago. Naslednjega leta so Švedi prodrli na Bavarsko, premagali ob reki Lechu Tillyja, ki je v bitki težko ranjen umrl. Volivnik Maksimilijan Bavarski je moral prepustiti Monakovo Švedom in bežati. Odrpta je bila pot v Avstrijo.

V veliki stiski je cesar ponudil Wallensteinu vnovič vrhovno poveljstvo. Wallenstein je ponudbo sprejel (1632) in nabral vojsko, pa si pri tem izgovoril taka polnomočja, kakršnih še ni imel nikdar noben poveljnik. Smel je v operativnem in organizatoričnem oziru neomejeno razpolagati z armado, ki jo je zbral deloma s svojim, deloma s cesarskim denarjem. Častnike imenuje on. Cesar ne sme občevati neposredno z armado, temveč le z Wallensteinom. Za izgubljeni vojvodstvi Meklenburški dobi Wallenstein odškodnino.

Wallenstein je najprej pregnal Sase iz Češke in se je nato utaboril pri Nürnbergu, kjer je taboril tudi Gustav Adolf. Ker je Švedom prej pošel živež, je po 11 tednih napadel Gustav Adolf Wallensteinov izborno utrjen tabor, pa je bil odbit. Nato je hotel udariti proti Dunaju, da se tam združi z Ogri pod Jurijem Rakoczyjem, Bethlenovim naslednikom. Wallenstein pa je hotel kaznovati Sase ter je odšel proti severu. Tedaj se je obrnil Gustav Adolf in sledil Wallensteinu. Ko je ta svojo konjenico pod Pappenheimom odposlal, ga je Gustav Adolf napadel pri Lützen (1632). Švedski kralj se je v megli preveč približal sovražniku in je od dveh krogel zadet padel s konja. Hrvati so mrtvo truplo oplenili. Bernard Weimarski je prevzel poveljstvo in že so zmagovali razljučeni Švedi, ko je pridrvel na bojišče Pappenheim in rešil Wallensteina poraza, pa tudi sam padel. Švedi so obvladali bojišče. Wallenstein pa se je v redu umaknil. Obe stranki sta si lastili zmago.

Smrt Gustava Adolfa ni izpremenila švedske politike. Na Švedskem mu je sledila mladoletna edinka Kristina, za njo je zunanjo politiko vodil kancelar Axel-Oxenstierna, vojsko pa Bernard Weimarski. Wallenstein pa je postal sedaj vojaško popolnoma nedelaven. Ko si je s tako zvanima plzenskima reverzoma (lastnoročno podpisanima izjavama) izkušal zagotoviti zvestobo in pomoč svojih višjih častnikov proti vsakomur, ga je cesar na tistem odstavil in imenoval svojega sina za poveljnika. Cesarskim odposlancem se je posrečilo odtegniti Wallensteinu skoraj vse podpoveljnike. Osamljeni Wallenstein se je hotel sedaj združiti s Švedi, pa je bil (25. II. 1634) s svojimi štirimi najzvestejšimi prijatelji (Trčka, Illov, Kinsky, Neumann) v Hebu umorjen od vojakov polkovnikov Gordona in Buttlerja, ki sta bila oba še 12. I. 1634 podpisala prvi plzenski reverz in z drugimi obljubila, da hočeta do zadnje kaplje krvi braniti Wallensteina proti vsem in vsakomur.

Ko je nato nadvojvoda Ferdinand, ki sta mu bila svetovalca in pomočnika generala Piccolomini in Gallas, zmagal pri Nördlingenu (1634) Švede, da so se morali umakniti iz Južne Nemčije, so Sasi sklenili praški mir (1635), ki so mu pristopili kmalu tudi večinoma vsi protestantovski stanovi, celo Braniborska. Cesar je odstopil Saški Lužice in umaknil restitucijski edikt. Protestanti pa so se odrekli zvezi s Švedi. S tem je bil protestantizem rešen. Ker pa je imela vojna predvsem tudi še politične cilje, se je nadaljevala, in nastopila je sedaj še Francija.

5. Francosko-švedska osvojevalna vojna (1635—1648). Westfalski mir (1648).

Švedski kancelar Oxenstierna bi bil tudi sklenil mir s cesarjem, pa so mu nasprotovali švedski generali, ker so se bali za svoja ugrabljena posestva v Severni Nemčiji, in Richelieu, ki se je bal, da dobi Španska v boju s Francijo pomoč od cesarja in nemških katoličanov. Zato so Francozi najeli Bernarda Weimarskega, da je kot francoski maršal s francoskim denarjem nabral armado, ki se je vojskovala za Francoze. Nadaljnji boji so se bojevali brez pravega

strategičnega načrta večinoma le z ozirom na bogatejši plen na raznih bojiščih. Švedski general Banér (zmagalec pri Wittstocku), Torstenson (pri Breitenfeldu 1642), Wrangel in Königsmark so pustošili Severno in Srednjo Nemčijo ter pridrli tudi na Češko in Moravsko. V Južnozahodni Nemčiji ob Renu so se vojskovali Bernard Weimarski in po njegovi nenadni smrti francoska generala Condé in Turenne. Ko je l. 1648. Königsmark zasedel praško Malo stran in so se že borili za prehod čez Vltavo, je prišla vest, da je sklenjen

Westfalski mir (1648). Med vojno je umrl cesar Ferdinand II. (1637), ki je bil zopet združil habsburške dežele, pa s svojo radodarnostjo zelo oškodoval državne finance. Plemenitaši so dobili vse vplivne dvorne službe in bogateli na škodo države. Sledil mu je sin Ferdinand III. (1637—1657). Že l. 1641. so se pričela pogajanja za mir med vojujočimi silami. Dolgo so zastopniki razpravljali o formalnostih in etiketi (kdo naj predseduje, katera država ima prednost pred drugo). Naposled so razpravljali ločeno v dveh mestih: Švedi in protestanti v Osnabrücku, Francozi in katoliške države pa v Münsteru. Cesarski poslanci pa so potovali sem in tja. Mnogo zaslug, da se je (24. oktobra 1648) mir vendarle sklenil, ima beneški poslanik Contarini. Listina westfalskega miru (instrumentum pacis Osnabruggense et Monasteriense), zadnja v latinskem jeziku pisana mirovna pogodba, spada med najvažnejše državnopravne listine rimsko-nemške države.

Nemške teritorialne izgube. Švedska je poleg denarne odškodnine (5 milijonov tolarjev) dobila Pomorjansko zahodno od Odre (Sprednje Pomorjansko) in pas vzhodno od Odre s Stettinom, otoke Usedom, Wollin ter Rujano, mesto Wismar, nadškofijo Bremensko (brez mesta) in škofijo Verden, vse kot nemški državni fevd. Tako so imeli Švedi v svoji oblasti vsa ustja nemških plovnihih rek in so lahko zaprli Nemcem uvoz in izvoz v Severno in Baltiško morje. Franciji so potrdili posest Metza, Toula in Verduna. Cesar pa ji je odstopil državne pravice in državno oskrbnitvo nad deseterimi mesti v Alzaciji, habsburški Sundgau in celo Stari Breisach na desnem bregu reke Rena. Francija je s tem prišla do Rena.

Iz nemške državne zveze so izločili Nizozemsko in Švico, priznani kot samostojni državi.

Posestne izpremembe v Nemčiji. Posebno se je povečala Braniborska, ki je dobila Zadnjo Pomorjansko in škofije Kamin, Halberstadt, Minden, Devin. Meklenburška je kot odškodnino za Wismar dobila škofiji Ratzeburg in Schwerin. Hessen-Kassel so nagradili z opatijo Hersfeld in 600.000 tolarji. Palatinat so razdelili: Gornji Palatinat z volivniško častjo je obdržala Bavarska, Dolnji ali Renski Palatinat pa so dali z novo, osmo volivniško pravico sinu zimskega kralja.

Verske določbe. Augsburški verski mir velja tudi za helvetiško veroizpoved. Za cerkvena posestva in svobodo veroizpovedi se določi l. 1624. kot normalno leto, stanje tega leta je merodajno. Samo cesar si je za svoje dežele pridržal pravico reformacije. Češki emigranti so bili žrtvovani, čeprav so se zelo potegovali, da se jim dovoli povratek in svoboda veroizpovedi.

Politični razpad nemške države. Vsi nemški državni stanovi (kakih 250) so dobili popolno deželno suvereniteto in celo pravico tudi z zunanjimi državami zveze sklepati, če le niso naperjene proti državi in cesarju, kar se je pa dalo vedno tolmačiti v ugodnem smislu. Cesar ni imel nobene moči v državi, pa tudi skoraj nobenih dohodkov. Nemčija je bila kot država brez moči.

6. Gospodarski in kulturni propad Nemčije vsled 30letne vojne.

Strašno škodo sta utrpeli v tej vojni Nemčija in Češka v gospodarskem, socialnem in kulturnem oziru. Mesta, trgi in vasi so izginili ali pa opešali. Prebivalstvo se je zmanjšalo tako, da je šele čez več kot 150 let doseglo predvojno višino. Ponekod se je skrčilo za polovico ali celo dve tretjini, v najhujših slučajih celo za $\frac{1}{10}$. V najslabši položaj je zabredel kmetijski stan. Lepa polja so bila opustošena, živina uničena in kmet se je v vojni odvadil delati. Graščaki so nalagali kmetom vedno večje tlačanstvo. Meščanski stan je obubožal in izgubil podjetnost. Obrt in trgovina sta propadli. Zunanja trgovina je postala pasivna. Nemci so izvažali le polfabrikate in surovine. Ker so bogatejši ljudje cenili le tuje izdelke, so uvažali tuje obrtniške, posebno izdelke razkošja.

Plemstvo pa si je v vojni nagrahilo plena, je obogatelo in si pridobilo ves vpliv in vse važnejše službe v državi.

Nravstvene razmere po vojni so bile še bolj žalostne. Povsod se je kazala podivjanost in posirovelost. Ljudje sploh niso poznali reda in miru. Še dolgo so gospodarile po deželi roparske tolpe in ogražale varnost imetja in življenja. S tem pa se je tudi razvila strast po uživanju: pijančevanje, igralska strast, potratnost, zapravljivost. Nevera je bila posledica dolgotrajne verske vojne, z nevero pa se je družilo praznovanje. Trdno se je v Nemčiji ukoreninila vera v čarovnice, ki je zahtevala neštete nedolžne žrtve.

Narodni čut je izginil. Kar je domače, ni nič vredno, ker ni od daleč (nicht weit her). Nemščina iz te dobe je polna tujk, zlasti francoskih. V načinu življenja, v obleki in vsem vedenju so Nemci suženjsko posnemali tujce, posebno Francoze. Najbolje je tedanje razmere opisal Grimmelshausen v satiričnem romanu »Simplicissimus«.

E. Tekma vzhodnoevropskih držav za premog.

1. Poljska.

Zadnji Jagelonci: Aleksander (1501—1506), Sigismund I. (1506—1548), Sigismund II. Avgust (1548 do 1572). Za Aleksandrove vladę je bila z radoniško konstitucijo (1505 poljska »magna charta«) omejena kraljeva moč na korist državnega zbora in plemstva. Brez državnega zbora ne sme kralj vpeljati nobene novotarije, ljudstvo se sme kralju upreti in ga celo odstaviti, ako bi kršil državne zakone. Za časa Sigismunda I. so od vseh strani Poljsko ogražali sovražniki, od juga Turki, od vzhoda Moskva. Moskovska velika kneza Ivan III. in njegov sin Vazilij III. sta podpirala rusko stranko v Litvi ter se zavzemala za pravoslavne na Poljskem. Pridobila sta poljske sosedje Turke, križarje, Habsburžane, Romune in Tatare za protipoljsko zvezo. Turčija je bila tedaj na višku svoje moči; razširjala se je proti severu (Ogrska) in severovzhodu (Poljska), Poljska pa je težila proti jugu, hoteč pridobiti Ogrsko. Sigismund se je oženil z Barbaro Zapoljsko, sestro najuglednejšega ogrskega magnata. Vendar se je pogodil z Maksimilijanom I. in pripustil, da

se je sklenila rodbinska vez med ogrskimi Jagelonci in Habsburžani. Tako je omogočil nastoj avstro-ogrske države. Vso svojo pozornost pa je sedaj obrnil na vzhod in pričela se je tekma med poljskim in ruskim narodom za prvenstvo, boj med katolicizmom in pravoslavljem, med republiko in absolutno monarhijo. Ruski vladar je neomejeno razpolagal z vsemi silami svoje države, pri Poljaki pa sta se za državo žrtvovala le kralj in kmet, plemiči pa so zasledovali le osebne koristi. Proti katoliški propagandi Poljakov je osnovala Moskva pravoslavni odpor in proti plemiškim svoboščinam in zatiranju podložnikov se je razvil odpor rusinskih in ruskih kmetov.

Sigismund je moral Rusom prepustiti Smolensk (1514). Vsled tega neuspeha je vpeljal stalno najemniško armado mesto dotedanje stanovske vojske. Albrehtu Braniborskemu je dovolil, da je s sekularizacijo postal kot »vojvoda v Prusiji«¹ njegov vazal, kar je bilo le v škodo Poljski, ker se je pozneje Prusija združila z Braniborsko in se popolnoma odtrgala od Poljske. Pač pa je tedaj združil Mazovijo zopet s Poljsko, ker so tam izumrli zadnji Piastoviči. Podpiral je Zapoljo proti Ferdinandu I. in živel v prijateljstvu s Turčijo. — Njegov sin Sigismund II. Avgust je skušal reforme svojega očeta nadaljevati. Preskrbel je obmejnimi posadkam stalno plačo, to je bila takozvana kvartalna vojska (kwarciane vojsko), ker se je vzdrževala od četrtilne dohodkov onih kraljevskih posestev, ki so jih v to svrho morali plemiči vrniti. Ustanovil je tudi brodovje na Baltiku. Litvo je združil s Poljsko v lublinski uniji (1569) v eno državo (rzczech pospolita — res publica) z enim kraljem in skupnim državnim zborom. Poljski so tedaj priklopili Polesje, Volinje in Kijev. Litva pa si je ohranila finančno in vojaško notranjo samoupravo. Poljaki so se odslej zelo naglo naseljevali v krajih ob Dnjepru. Pravoslavni plemiči pa so dobili vsled unije enakopravnost s katoličani in pristop k državnim službam. Vsled razširjenja turškega gospostva ob Črnem morju sta tako Rusija kakor Poljska silili k Baltiku. Obe sta se potegovali za Livonsko.

Livonsko, Kuronsko in Estonsko so v 13. stoletju kolonizirali nemški kmetje in jih germanizirali. Gospodoval je tod nemški viteški red mečenoscev (Schwert-

orden, po znamenju meča na belem plašču). Ko je Livonsko napadel Ivan IV. Grozni, je veliki mojster Kettler ponudil deželo Poljski, ki jo je sprejela v svoje varstvo, ji pustila nemški jezik, lastno upravo in svobodo augsburške veroizpovedi. Kettler je dobil Kuronijo kot poljski fevd. Estonska se je priklopila Švedski, majhen del Livonske z mestom Dorpat (Jurjev) pa Ivanu IV.

Po smrti Sigismunda II. Avgusta so stanovi izvolili Henrika Valoisa (1573—1574) za kralja. Ta pa je moral priznati svobodno volitev, svobodo veroizpovedanja drugovercem (dissidentes) ter prepustiti odločitev o miru in vojni senatu, sklicanje vojske pa državnemu zboru. Če se kralj ne drži teh določb, sprejetih med državne temeljne zakone, mu sme narod odreči pokorščino. Od tega časa so plemiči pri vsaki volitvi predlagali kandidatom volivne kapitulacije (pacta conventa). Henrik je ob sporočilu o smrti brata Karla IX. takoj zapustil Poljsko in se vrnil na Francosko. Plemiči so nato izvolili zmožnega vladarja in vojskovodjo erdeljskega vojvodo Štefana Báthoryja (1576—1586). V notranjem je brzdal predrzne plemiče in pospeševal katoliško reformacijo. Jezuitom je dal novo osnovano vseučilišče v Vilni. Izboljšal je poljsko armado. Na zunaj pa se je uspešno vojskoval z Ivanom IV. Groznim, ki mu je moral vrniti Livonsko in odstopiti Polock z okolico. Rusija je bila s tem odrinjena od Baltika. Na nesrečo za Poljsko je ta sposoben vladar prežgodaj umrl.

2. Rusija.

Državne, družabne in gospodarske razmere v Rusiji začetkom novega veka. Veliki knez v Moskvi je absoluten vladar, samodržec. Njemu se kakor Bogu slepo pokorava narod, ki je uverjen, da je carjev suženj. Pred njim se klanja do tal, smatra ga za višje, sveto bitje. Car mu je »sveta Rusija«. Državne službe opravljajo bojarji. Z bojarskim svetom, »Gosudarstvenno duma«, se posvetujejo knezi v upravnih in zakonodajnih zadevah. Za vlade slabotnih knezov si je duma mogla prilastiti vodstvo poslov. Kmetje so se delili v svobodne in sužnje. Toda tudi osebno svobodni kmetje niso bili več lastniki zemljišč, ki so jih obdelovali, marveč so ta pripadala

državi, cerkvi ali plemstvu. Na graščinskih zemljiščih je smel kmet, pa le enkrat v letu, gospodarja zapustiti in se drugam preseliti. Ob nastopu je sklenil z gospodarjem pogodbo glede najemnine, ki jo je plačeval začetkom v pridelkih, pozneje tudi v denarju in z delom (rabota). Gospodar mu je večkrat dal orodje, živino in semena, kar mu je pa moral ob izstopu iz razmerja vrniti. S tem so izkušali kmete privezati na posestvo. Bogati bojari in samostani pa so kmete vabili na svoja posestva, kjer se jim je bolje godilo, ker so plačevali nižje davščine. S tem pa je bil oškodovan mali plemič, pa tudi država, ker je prvi le težko še služil v vojski. Da bi država zagotovila posestnikom dovolj delovnih moči, sebi pa vojakov, je omejila in na posled odpravila pravico svobodnega preseljevanja kmetov. To se je zgodilo za Borisa Gudunova, ki je prepovedal kmetom menjati ali zapustiti graščaka. S tem je bil uničen poslednji ostanek kmetске svobode in nastopilo je dedno podložništvo (krepost). Drugi Romanov Aleksej je te določbe še poostрил s tem, da je raztegnil podložništvo tudi na rodbinske člane in potomce.

Trgovska pot je vodila po suhem čez Litvo v Moskvo, kjer se je vršila zamenjava evropskega in orientalskega blaga. Trgovci so morali svoje blago ponuditi najprej uradnikom velikega kneza in šele nato drugim. Domača trgovina je bila zaradi nizkega kulturnega stanja in ker je potrebam zadoščala domača hišna industrija, malo razvita. Največji trgovec je bil vladar. Njemu so morali podložniki plačevati davke v naturalijah, posebno v kožuhoVINI. Le z nekaterimi pridelki so smeli trgovati tudi podložniki.

Zadnji Rurikoviči: Vazilij III. (1505—1533), Ivan IV. Grozni (1533/47—1584), Feodor (1584—1598). Vazilij III. je pridružil svoji državi še samostojni del Rjazani in republiko Pskov, kjer je cvetela trgovina. Osvojil je Smolensk in prisilil kazanskega kana, da ga je priznal za svojega vrhovnega gospoda. Za njegove vlade se je začel prepород Ruske; gospodarsko se je dvignila, razvila se je narodna samozavest, narodna kultura se je obnovila. Rusija je stopila s poslaništvi na evropske dvore v stik z zapadnimi kulturnimi narodi. Takrat je prišel na moskovski dvor kot odposlanec cesarja Maksimilijana I. kranjski plemič Žiga Herberstein (1516), ki je spisal za poznanje tedanjih ruskih

razmer važno knjigo: »Rerum Moscovitarum Commentarii« (1549). Angleži in Nizozemci pa so iskali odslej pot okoli severne Evrope v Vzhodno Azijo in pričeli tudi trgovati z Rusi ter jih navajati k raznim obrtim. Ivan IV. Grozni je bil ob smrti svojega očeta Vazilija še otrok (rojen 1530). Namesto njega je vladala njegova mati, po njeni smrti pa regentstvo bojarov, zlasti Šujskih, sorodnikov vladarske hiše. Mladi Ivan je videl, kako bojarji drug drugemu nasprotujejo in si celo z umori izkušajo prilastiti vlado. Čutil je, da ga nihče ne ljubi, da bi radi tudi njega in njegovega mlajšega brata spravili s pota. Vsled tega se je v njegovi duši pojavilo strastno sovraštvo do bojarov. Nezaupljivost in okrutnost sta glavni lastnosti njegovega značaja. Iz strahu in maščevalnosti je ukazal zapirati in moriti najodličnejše može, s čimer je odstranil tudi zadnje ovire popolnega absolutizma. Ljudstvu pa je bil naklonjen. Zaradi njegove strogosti ga je ljudstvo imenovalo »Groznega«.

V začetku svoje vlade (1547) se je Ivan oziral na нравna in verska načela. Skliceval je državne skupščine in se z njimi posvetoval. Objavil je nov zakonik in cerkveno pravo (stoglav). Pozneje pa je vsled nasprotovanja bojarov, ki so ga izdajali in prehajali celo k sovražnim Poljakom (Andrija Kurbski) in Tatarom, postajal vedno bolj krut in moril svoje resnične, pa tudi dozdevne nasprotnike. Iz državne uprave je izločil nad 20 mest z okolico in je proglasil to zemljo za carsko zasebno last — opričino. Plemiče je iz teh krajev preselil v puste, neobdelane predele. Na opričino pa je naselil svojo telesno stražo — opričnike, ki so mu bili zvesto vdani, drzni in so izvršili vsako carjevo povelje. Z njimi je v zadnjih letih počenjal največje grozovitosti. Trpinčil, moril, sežigal, potapljal je ljudi in uničeval cela mesta. Novgorod je tako uničil, da si mesto ni več opomoglo. Prelival je tudi kri svojih sorodnikov in ubil v jezi svojega sina. Včasih ga je pekla vest, tedaj je zopet molil in se mrtvičil kakor menih.

Pri svojem kronanju si je nadel ime car. Sestavil je poklicno vojaštvo — strelce, ki so tvorili v Moskvi gardo in policijo, v drugih mestih pa posadke. Za Ivana so se nadaljevali stiki z zapadno Evropo. Dogovarjal se je s cesarjem Maksimilijanom II. o skupnem nastopu proti Turkom. Tudi to pot je bil cesarski poslanec (Ivan Kobencl s Proseka

pri Trstu) mož, ki je dobro znal slovenski. V Moskvi je Ivan dal urediti (1563) prvo tiskarno.

V zunanji politiki je zaman poizkusil v boju s Poljaki doseči Baltik, le začasno si je pridobil Jurjev, ki ga je moral (1582) odstopiti Poljski. Srečnejši je bil pri stremljenju razširiti državo na vzhod in jugovzhod. Vzel je Tatarom Kazan, kjer je uplenil neizmerno bogastvo, in Astrahan. Volga je postala sedaj glavna ruska prometna žila, od nje se je širil ruski vpliv v Prednjo in Osrednjo Azijo. Ob srednjem Uralu so veletrgovci in velepodjetniki bratje Stroganovi zgradili naselbine in izkoriščali tamkajšnje prirodne zaklade. V njihovi službi je prekoračil kozak Jermak Timofejev, da zavaruje to posest pred napadi sibirskih Tatarov — Ural, premagal sibirskega kana s svojo malo, toda s strelnim orožjem oboroženo četo in zavzel prestolico Sibir (1581). V nadaljnjih bojih je Jermak padel, toda ruski kozaki so osvojili Sibirijo najprej do Irtiša. S tem se je začela ruska kolonizacija Sibirijske, kjer je našel ruski kmet pozneje dovolj neizrabljene, rodovitne zemlje, ki jo je z mirnim delom osvojil. Rusi so zgradili mesto Tobolsk in za Ivanovih naslednikov prodrli do Tihega oceana. V 17. stoletju sta nastali mesti Tomsk in Nerčinsk. Rusi so stopili v stik s Kitajci in preko Kiahthe uvažali iz Kitajske čaj.

Ivanu je sledil njegov pohlevni in pobožni sin Feodor, ki je popolnoma prepustil vlado svojemu svaku Borisu Gudunovu. Ker je bil tedaj na nepojasnen način umorjen Feodorov mlajši brat Dimitri, Feodor sam pa ni imel otrok, je bil po njegovi smrti izvoljen Boris Gudunov (1598—1605) za carja. Ta si je že kot namestnik znal pridobiti nižje plemstvo, ker ga je podpiral proti bogatim bojarom in mu izročil v popolno last kmete. Toda naenkrat se je pojavil na Poljskem mlad mož, ki je trdil, da je Dimitri, da ni bil umorjen, marveč da se je rešil pred Gudunovimi morilci. S poljsko pomočjo si je ta slepar (lažnjivi Dimitri) pridobil mnogo pristašev. Celo prava mati Dimitrijeva ga je pripoznala in ker je tedaj umrl tudi Gudunov, so Dimitrija splošno priznali za carja in ga kronali v Moskvi. Ker pa je na svojem dvoru imel mnogo tujcev in se je tudi poročil s Poljakinjo, katoličanko, so njegovi nasprotniki med bojari ščuvali ljudstvo proti njemu in ga umorili. Toda sedaj so nastale še hujše zmede. Rurikovič

Vazilij Šujski se je skušal polastiti vlade, pa mu je nasprotovalo nižje ljudstvo, in zopet se je pojavil nov slepar, ki je tudi trdil, da je on Dimitri, češ da ga bojari niso ubili. Bojari so proti tem upornikom poklicali Poljake na pomoč in ponudili krono poljskemu kraljeviču Vladislavu. Poljski kralj Sigismund III. pa je hotel priliko uporabiti in osvojiti Rusijo. Poljska vojska je zasedla Moskvo. Tedaj pa se je združila vsa narodno čuteča ruska javnost: bojari, duhovščina, pomeščiki (plemiči), meščani, trgovci in kmeti ter so pod vodstvom kneza P o ž a r s k e g a in nižnenovgorodskega meščana Minina osvobodili Rusijo od Poljakov in samozvanca Dimitrija. Na deželnem zboru (zemski sabor) l. 1613. so izvolili Mihaela Romanova za carja. S tem se je končala doba zmed (smutnoe vremja 1598—1613) v Rusiji. Rusija se je ohranila kot samostojna država.

Doba knežjega absolutizma. Postanek petero evropskih velesil.

A. Osnove absolutizma.

1. Postanek in razvoj absolutizma.

V začetku srednjega veka je skrbela država le za mir na zunaj (vojna) in na znotraj (pravosodje), plemenitejše naloge n. pr. skrb za uboge in bolnike, za šolo je imela cerkev. Kmalu sta pa srednjeveški politični individualizem in fevdalizem zrahljala notranje vezi med obema silama in pozneje so še stanovi omejili knežjo oblast. Toda meščanstvo se je vsled trgovine okrepilo in zadobilo političen vpliv. Nudilo je deželnemu knezu finančna sredstva, da si je opomogel in od 15. stoletja pridobil na moči. Še bolj pa se je ojačila knežja oblast za reformacije. Na podlagi splošno priznanega načela, da velja v deželi le ena veroizpoved, je nastal verski absolutizem, ki je pripravljal tla političnemu. Denarno gospodarstvo in presnova vojaštva sta završila razvoj in ustvarila absolutistično državo.

Srednji vek je podrejal vse življenje nadnaravni božji zapovedi, obenem pa je pripoznaval, da ima tudi življenje svoje naravne pravice. Razvilo se je naziranje o naravnem pravu. Iz tega prava so izvajali človeške pravice in dolžnosti, od njega je izhajala misel o humaniteti, ki jo je sprejela tudi država in s tem tudi skrb za splošno blaginjo. Bogoslovci niso priznavali naravnemu pravu iste samostojnosti kakor božjemu. S časom se je ločil nauk o postanku držav od bogoslovja, pojavili so se novi nazori o razmerju države do cerkve.

Ustanovitelj naravnega prava in oznanjevalec novih naukov o pravnem razmerju med narodi in vladarji je bil Nizozemec Hugon Grotius. V knjigi »O vojnem in mirovnem pravu« (De jure belli et pacis 1625) je

trdil, da so se svobodni ljudje, ker so po naravi družabna bitja, združili v državo. Vrhovna oblast ali suverenstvo pristoji državi in vladarju, omejuje jo pa pogodba med ljudstvom in državo. Naravno pravo stoji še nad državo. Ker je naravno pravo neodvisno od božjega prava, zahteva Grotius ločitev države od cerkve in svobodo veroizpovedanja. Z ozirom na enakost vseh ljudi po naravi morajo biti enaki pred zakonom, imeti dostop do državnih služb in smejo odločevati o svoji usodi in o svojem imetju. Drugačne nazore je razvijal Anglež H o b b e s († 1679), pristaš Stuartovcev, zagovornik absolutizma in nasprotnik ljudske suverenosti, v svojem delu »*Leviathan*« (1651). D r ž a v a ni božja naprava, temveč u m e t n a t v o r b a. Ljudje se niso družili v države iz družabnega nagona, ampak radi varnosti pred svojimi sebičnimi sosedi, s katerimi so bojevali boj vseh zoper vse. Da se ustvari skupna obramba in zagotovi človeku primerno življenje, je potrebno, da ljudje po medsebojnem dogovoru preneso oblast na državo in vladarja. Najboljša državna oblika je dedna monarhija. Vladar izvršuje neomejeno oblast in zakonodajno moč, skrbi za občo blaginjo, odločuje v verskih in cerkvenih zadevah, more sploh vse storiti, kar hoče. Ker ni podvržen zakonom, ne smejo ga zaradi njegovih dejanj kaznovati. Podaniki pa nimajo po Hobbesu v državi nobenih pravic.

Pod vplivom absolutistične vlade Ludovika XIII. in Ludovika XIV. so dokazovali razni francoski bogoslovci, da je kraljeva avtoriteta sveta in absolutna, kajti kralji vladajo po božjem pravu. Evropski knezi so sprejemali francoske nazore. Imenovali so se vladarje po božji milosti. Dočim pa je v srednjem veku ta formula izražala ponižnost, so si prisvajali absolutistični knezi iz tega naslova pravno neomejeno oblast. Jean Bodin je v svoji knjigi »*De republica*« (o državi 1576) prvi rabil besedo absolutizem in pojasnil suverenstvo kot »najvišjo od zakonov neomejeno oblast nad državljani« (*summa in cives legibusque soluta potestas*). Absolutizem je imel oporo zlasti v protestantizmu, kalvinizem je postal polagoma nepolitičen, katoliška cerkev pa absolutizmu ni nasprotovala.

Absolutizem je stavil knezom vso državo, ki so jo po božjem pravu dedovali, kot dediščino (*patrimonium*) na razpolago. Uradniki so knezom pomagali pri vladarskih poslih,

vladarji pa so ravnali z njimi kakor se jim je zdelo. Absolutistična država se je zlasti opirala na stalne armade, ki so jih uvedli za tridesetletne vojne. Odslej je knez razpolagal z vojaštvom in ne več s plemiči in meščani. Armade so sestavljali iz najemnikov, ponekod pa so že tudi novačili. Dasi so absolutistične vlade ljudstvo zatirale, vendar ni uprizorilo nikjer razen na Ruskem pomembnejše vstaje.

Absolutizem je oznanjal povsod isto načelo: podložniki se ne smejo udeleževati vlade, njim ni vladar odgovoren. Ker je država knežja lastnina, sme vladar tuje zemlje osvajati, lastne zamenjavati ali po porazih odstopati. Vladarji so svojo absolutno oblast izvrševali na dvojen način. V nekaterih državah je vladala absolutna vladarjeva samovolja, drugod so vladarji priznavali, da imajo poleg pravic tudi dolžnosti. Toda glede dolžnosti so se ravnali po pravilu: Vse za ljudstvo, ničesar z ljudskim sodelovanjem. Prva oblika absolutizma se imenuje knežji ali francoski, druga državni ali prosvetljeni absolutizem.

Po večini so obdržali absolutistični vladarji že veljavne zakone, vendar so se marsikje po francoskem vzgledu otresli te ovire. Vladarji so prestopali npravne zapovedi. Ker je absolutizem zahteval idealnih osebnosti, so absolutistični vladarji pogosto izrabljali svojo moč. Edinole najbolj nadarjeni knezi so ustvarjali koristna dela in dobro vladali, pri slabotnih pa so gospodovali njih ljubljenci.

Absolutizem tvori časovno in stvarno prehod od srednjeveške države v moderno. Izvršil je marsikaj dobrega. Odstranil je srednjeveški politični individualizem in združil ločene dele ter tako ojačil državo in zbudil v podložnikih čut dolžnosti do države. Pripravljali so pot moderni državni tvorbi, izročil je namreč državi skrb za vse življenske naloge in povzdignil njeno vrednost, ker je dal duševnemu življenju možnost svobodnejšega razmaha. Okrepil je tudi narodno gospodarstvo. Čeprav si je podvrgel vse prebivalce, je ohranil srednjeveško razvrstitev v tri stanove, obdržal za višje stanove njih predprave in jim dal trdno zaslombo. Celo plemiči so se navzeli knežjega absolutizma in ga uporabljali nasproti kmetom. Absolutizem je ponižal podložnike in jim vsilil hlapčevskega duha. Olikani stanovi, odvajeni orožju, so izgubili politično razumnost in moško srčnost. Policijska vlada

je ovirala stremljenje po svobodi in podjetnost. Slabe posledice absolutizma so se pojavljale do najnovejšega časa. Absolutizem je zmagal v vseh evropskih monarhičnih državah razen na Angleškem.

2. Denarstvo. Merkantilizem.

Absolutistične vlade so smotrno podpirale gospodarstvo. Naraščajoča državna oblast je potrebovala vedno več denarja in je zato izkušala povečati svoje prejemke. Srednjeveški knezi vobče niso uravnavali državnega gospodarstva po določenem finančnem načrtu. Prodajali in oddajali so celo državna posestva. Sedaj pa so ta posestva nazaj pridobivali, nova nakupovali in jih umneje obdelovali. Zasebnikom so odvzeli pravico pobirati carino, kovati denar in nalagati davke. V navadi so bile mnogovrstne davščine, ki so jih na drag in okoren način pobirali. Vlade so se trudile, da bi uredile finance. Obenem so spoznale, da nudi poljedelstvo za tedanje potrebe premalo dohodkov, da sta trgovina in obrt dobičkonosnejši, ker plačujeta obrtni davek in množi carina državne dohodke.

Od odkritij so se kopičile drage kovine v Evropi. Uvozili pa so več srebra kakor zlata, zato je padla vrednost in kupna moč srebra. Večje države so polagoma spoznale važnost dobrega kovanega denarja. Za vsakdanjo potrebo so kovali velike srebrne novce, v trgovini pa so se posluževali zlatnikov. Naraščajoč promet, vojne in nezadostna zaloga dragih kovin so povzročali, da so izdajali namesto kovanih novcev vedno več papirnatega denarja. Treba je bilo preiti od denarnega gospodarstva h kreditu kot stalni poslovni obliki. Denarni in kreditni promet so organizirale — banke. Prej so večinoma le menjavale, shranjevale in izposojale denar, sedaj pa so se pričele baviti tudi s čekovnim in giro-prometom. Čeke ali nakaznice so banke izdajale onim, ki so imeli pri bankah naložen denar, da so ga mogli proti izročitvi čeka pri isti ali pa drugi banki dvigniti. Pri giro-prometu so pa banke poravnale medsebojne obveznosti kapitalistov s tem, da so v svojih bančnih knjigah dolžniku določeno vsoto od njegovega računa odpisale, upniku pa pripisale. Največ kapitala je imela na razpolago banka v Amsterdamu, ki je bila središče denarne trgovine. Prva banka, ki ji je država dala pravico izdajati bankovce, je bila Angleška banka (1694). Države so

podpirale ustanavljanje bank. Dočim so si knezi prej na lastno osebo izposojevali denar pri kapitalistih na oderuške obresti in še celo morali dajati razne zastave, so ga odslej jemali na posodo kot gospodarji svojih držav in v njih imenu pri bančnih konsorciijih za zmerne obresti. Bankovci so tako denarne posle pomnožili in olajšali.

Trgovske družbe so izdajale akcije (delnice), ki so delničarjem nudile možnost udeležbe pri dobičku velikih podjetij (dividende), v slučaju izgube pa so riskirali le svoje delnice. Tudi države so se trudile, da bi oživitvorile raznovrstne delniške trgovske družbe, ki so jim podeljevale dalekosežne predprave (privilegije), posebno monopolno trgovino s prekmorskimi deželami in kolonijami. Akcije so postale špekulacijski papirji na borzah. Na Francoskem je škot John Law ustanovil (1716) zasebno, pozneje državno banko — njene bankovce so sprejemale javne blagajne za plačevanje davkov — z namenom združiti ves kapital in ga dati državi na razpolago za velika podjetja. Ustanovil je zato tudi družbo Mississippi za izkoriščanje kolonije Louisiane. Akcije te družbe, ki so se zanje trgali domačini in tujci, so dosegle v teku enega leta 40kratni znesek nominalne vrednosti (500 livres). Law je združil državno banko z družbo in izdal za 3 milijarde papirnatega denarja. Ker pa kolonija ni uspevala, so postali lastniki papirnatega denarja (bankovcev in akciij) nezaupni in so zahtevali, da jim banka papirje zamenja z gotovino. Toda banka, ki jo je regent preveč izsesaval, je imela kritja v zlatu le za 700 milijonov livres in je morala (1720) ustaviti poslovanje. Nastopil je bankerot. Vsled tega bankerota sta prišla bankovci in akcija za dalj časa v slab glas.

Postanek merkantilizma. Ker so države sedaj bolj skrbele za gospodarstvo, so s tem okrepile svojo moč in ljudje so spoznali, da je le država kos velikim gospodarskim nalogam. Zato je zahtevala absolutistična država, da vse gospodarstvo služi le njej in da se pred njo umakne zasebna korist. Tudi je želela, da si zagotovi pri mednarodni izmenjavi blaga kar največ dobička in da bi bile druge države od nje čim bolj odvisne. Iz teh razmer se je razvila prva splošna gospodarska oblika — merkantilizem.

Osnovna ideja merkantilizma je bila: Bogastvo naroda tvori denar, ki kroži v državi.

Ker privabi največ denarja vnanja trgovina, je treba kupčevati z inozemstvom tako, da se pospešuje izvoz vseh predmetov razen sirovin, uvoz pa ovira, zopet izvzemši tuje sirovine in živež. Kolikor več je država izvažala v inozemstvo in kolikor manj je od tam uvažala, toliko bolj je bogatela, tem ugodnejša je bila njena trgovska bilanca. Veletrgovino spremlja veleobrt. Obrt koristi bolj kakor poljedelstvo. Tudi razkošje v domači državi je koristno. Vsled tega pospešuje država z vsemi sredstvi obrt in jo varuje pred inozemskim tekmovanjem z visoko carino ali uvoznimi prepovedmi. Dobrodošle so tuje sirovine, domače pa naj se zadržujejo. Promet na kopnem povzdignejo ceste in prekopi.

Vlade so izkušale zvišati število prebivalcev, da bi pomnožile delovne moči. Skrbele so za cenena živila, da so se tovarniški delavci in obrtniški pomočniki zadovoljili z nizkimi plačami. Čim več prebivalcev je štela država, tem številnejše armade je mogla nabirati. S srečnimi vojnami je osvajevala nove dežele in s tem tudi množila število lastnega prebivalstva.

Opora merkantilizma je bila kolonialna politika. Največ sirovin bi morale kolonije dobavljati domači deželi, le ž njo so smele kupčevati, da je bilo kolonialno blago vedno poceni. Niso se smele baviti s tisto obrtjo, ki je cvetela v domači deželi, da ne bi mogle z njo tekmovati. Odslej so prihajale kolonije tudi pri vojnah v Evropi do veljave.

Merkantilni sestav so vpeljale vse evropske države. Navzlic svoji brezobzirnosti je vplival vzgojevalno, ker je ojačil samozavest narodov in gospodarsko tekmovanje držav. Obdržalo se je tudi prepričanje, da spada gospodarstvo k najvažnejšim panogam življenja.

(B. Francoska — prva evropska velevlad in začetek njenega propada.

1. Ludovik XIII. (1610—1643). Richelieujevo delovanje.

Po smrti Henrika IV. je vladala častihlepna kraljica-vdova Marija Medicejska namesto devetletnega sina Ludovika XIII. Pospěševanje katoliških koristi je vznemirilo huge-note, ki so zahtevali razne reforme. Regentinja je sklicala (1614)

zaradi tega državne stanove (*états généraux*). Privilegirana prva dva stanova sta zastopala le svoje koristi, tretji stan pa je pokazal več smisla za državo. Zahteval je državno reformo in znižanje davkov. Ker se je brezuspešno boril s prvima stanovoma, je naslednje leto vlada zaključila brezplodno zasedanje državnih stanov, ki jih do l. 1789. niso več sklicali.

Za samostojne Ludovikove vlade je bil najznamenitejši kraljevi svetovalec Armand Jean du Plessis de Richelieu (rojen 1585), kardinal in (od l. 1624.) prvi minister, ki je do svoje smrti (1642) vodil francosko notranjo in zunanjo politiko. Z diplomatsko prekanjenostjo in jekleno vztrajnostjo je hotel ustvariti veliko in močno francosko monarhijo. Ta oblika vladavine se mu je zdela najboljša, od Boga izvirajoča. V monarhiji naj bi vladala absolutna kraljeva moč. Francija naj bi gospodovala nad drugimi državami in zato je treba oslabiti Habsburžane. V domovini je zatiral vsako svobodno gibanje, v tujini je pa podpiral opozicionalne življe.

Richelieu je razširil in ojačil francoske meje, ki so bile dotlej povsod odprte in slabe. Nemčiji je vsilil Ren, Španski pa Pireneje kot meje. Hoteč oslabiti Habsburžane, je z denarjem podpiral nemške protestante in Švede proti cesarju v tridesetletni vojni in vzel protestanta Bernarda Weimarskega z njegovo armado v francosko službo. Obenem je napovedal (1635) tudi Španski vojno, da bi prodrli do Rena, nekdanje rimske meje med Galijo in Germanijo in osvojil Alzacijo ter s tem popolnoma razdril zvezo med nizozemskim španskim posestvom in Burgundijo. Bernard Weimarski je Francozom osvojil Alzacijo, Nizozemci, francoski zavezniki, pa so pod admiralom Trompom uničili v Kanalu špansko brodovje.

Richelieu je bil predhodnik Ludovika XIV., a ni zapustil dovršenega dela. Ni bil zakonodajalec in ni ustvaril novih uredb in dalekosežnih reform. Bil je sicer absolutist, vendar je pustil ustavo veljati. Že dalj časa je stremil kralj za tem, da bi zadobil neomejeno oblast v državi. Razmere na Francoskem so bile tedaj za uresničenje te težnje ugodne: narod je bil vseskozi monarhističen, državnih stanov pa, ki so bili malenkostna protitež kroni, niso več sklicevali. Država in narod nista bila enolična: socialne razmere, zlasti pri kmetih, niso bile povsod

enake. Pokrajine, kraji in osebe so imele mnogovrstne privilegije, jezik ni bil enoten. Richelieu je upravo centraliziral. Vlado je imel v rokah državni svet. Država je bila razdeljena v upravnem oziru na okrožja (gouvernements), ki so se skoraj ujemala z zgodovinskimi pokrajinami. Pravo ni bilo enotno; na jugu je veljalo rimsko, v drugih pokrajinah pa že napisano običajno pravo. Najvišje sodišče je bil pariški »parlament«. Sodniki so kupovali in dedovali službena mesta. Parlament je dostikrat uspešno branil svoje pravice nasproti vladi, zlasti, ako je bilo treba vpisovati zakone. Drugače je pa služil kralju in je zaplenjeval spise, naperjene proti kroni. Richelieu je samovoljno nastopal proti temu najvišjemu uradu. Ukazoval je neljube sodnike zapirati in odstranjati ter vse ukaze, tikajoče se države, njene uprave in vlade, vpisati (registrirati).

Richelieu se je trudil, da bi prikrajšal pokrajinski upravi njeno samostojnost. Ojačil je nadzorstveno pravico države in poveril to nalogo v okrožjih intendantom, ki so služili edinole vladnim namenom, razširjali absolutizem ter odpravljali ostanke fevdalizma in osebne predprave. Intendante so splošno sovražili. Mestom je pustil Richelieu precej svobode. Udomačil je načelo, da ne sme biti v državi nobena moč med kraljem in podložniki, zato je vzel hugenotom utrjene kraje in krotil visoko plemstvo. Sicer pa ni sovražil plemstva, menil je celo, da je le ono sposobno za višje službe. Plemiči so obdržali svoje pravice, le klanjati so se morali kroni. Služili so v armadi. Pač so vsled velikih dolgov in nezadostne izobrazbe nazadovali, napredovala pa je meščanska družba. Množee se bogastvo je dajalo ugled denarni aristokraciji, iz katere je izhajalo novo obsovaženo uradniško plemstvo, upravljajoče službe državnega sveta, sodstva, uprave in financ.

Francoska je dobivala prejemke iz stalnih dohodkov kraljevih posestev in velikih cerkvenih prispevkov. Indirektnih davkov je bilo precej, kakor trošarina (aides), solni davek (gabelle) ter monopoli in carina. Te davke so pobirali zakupniki. Najvažnejši in edini direktni davek je bila stara »taille« na posestvo, kapital in delo. V obmejnih deželah je bila »taille« stalen zemljiški davek, v drugih državnih delih pa izpremenljiv osebni davek, ki ga je določala vlada.

»Taille« je zato tako težila državljanje, ker je bila t e g a d a v k a o p r o š č e n a s k o r a j č e t r t i n a p r e b i v a l s t v a (plemstvo, duhovščina, uradništvo in še nekateri drugi sloji). Pobiranje davkov ni bilo niti urejeno niti enakomerno v vseh okrožjih. Obogatele so vse osebe, ki so bile pri tem zaposlene. Ker so morali delavski stanovi nositi težka bremena, so se večkrat uprli. Vendar niso vsi davčni dohodki skupaj zadoščali; zato je vlada najemala posojila in množila ona uradniška mesta, ki jih je bilo treba kupovati.

Z državnimi dohodki je vlada kupovala nizozemske zavez-nike in vzdrževala najemniške čete, ki pa so bile nezadostno oborožene in slabo preskrbljevane. Richelieu je povzdignil mornarico. Podpiral je trgovino, omejeval kolikor mogoče uvoz tujih izdelkov, povzdigoval domačo obrt in ščitil osobito izdelovanje sukna z uvozno prepovedjo. V prekmorskih deželah so ustanavljali trgovske družbe, ki jim je vlada dovoljevala dalekosežne privilegije, k o l o n i j e, pa nikjer niso bili uspehi dovoljni razen v K a n a d i.

Kot dober k a t o l i č a n je Richelieu pospeševal preporod katoliške cerkve. Trudil se je, da bi povzdignil v omiki zaostalo ter slabo plačano nižjo duhovščino in da bi izvedel reforme. Zahteval pa je tudi, naj cerkev in duhovščina varujeta francoske narodne koristi. S hugenoti se je bojeval iz političnih vzrokov; a ker je bil strpen, jim je znova zajamčil versko svobodo in njih posestva ter jih ni silil h katoličanstvu.

2. Mazarinovo nadaljevanje in dovršitev Richelieujeve politike (1643—1661).

Nekaj mesecev za Richelieujem je umrl Ludovik XIII. Kraljica-vdova A n a H a b s b u r š k a, hči španskega kralja Filipa III., je prevzela za mladoletnega Ludovika XIV. regentstvo in poverila vodstvo vlade Richelieujevemu tajniku, Italijanu Juliju M a z a r i n u.

Ta je nadaljeval in dovršil Richelieujevo politiko: utrdil je kraljevo vsemoč, ker je premagal zadnji domači upor in zlomil špansko premoč. Mazarin je imel bister um in je znal krasno in gladko govoriti. Ni se oziral na zvestobo, ne na vero, marveč samo na državno korist. Bil je pravi zastopnik duhovite, a brezvestne državniške umetnosti 17. stoletja.

Španska in Neapolitanec sta vladala na Francoskem. To je vznevoljilo zlasti višje sloje. Pa tudi narod si je želel miru, ker so ga težile vojne naklade in izsiljevalna finančna politika vlade. Parlament je izkušal iz sodišča postati parlament kakor angleški, t. j. zastopstvo ljudstva in njegov zaščitnik proti političnemu izsesavanju. V ta namen je razvil obsežen program reform. Tej veliki nalogi pa parlament ni bil kos, oziral se ni na ljudske koristi, temveč le na lastne svoboščine in na koristi uradniškega plemstva. Parlamentu so se pridružili iz sebičnih razlogov višji plemiči. Vsi ti nezadovoljni elementi — imenovali so te upornike fronderje (fronde — prača) — so se vzdignili proti vladi, ki jih je pa v štiriletnem boju (1649—1652) vkljub španski pomoči premagala. Odslej se ni nihče več uprl, absolutizem je zmagal.

Tudi na zunaj je Mazarin nadaljeval politiko svojega prednika in izkoristil njegove uspehe. Vklenil je v francosko klijentelo Švedsko, Poljsko, svobodno Nizozemsko, Angleško in z ustanovitvijo Porenske zveze tudi velik del Nemčije. V westfalskem miru je pridobil več novih pokrajin. Španska pa še ni sklenila miru s Francozi in vojna se je nadaljevala. Šele 1659 so Francozi z angleško pomočjo premagali Špance in se z njimi pomirili v pirenejskem miru. Francija je dobila v Pirenejih ležečo grofijo Roussillon, grofijo Artois in nekatere južnobelgijske in luksemburške utrjene kraje. V tem miru so dosegli Francozi, po čemer so hrepeneli od Henrika IV.: strli so premoč Španske in dobili prevlado v Zahodni Evropi. Kmalu po tem miru se je omožila (1660) najstarejša hči španskega kralja Marija Terezija z mladim francoskim kraljem. Francozi so se nadejali, da bode ona dedinja španske monarhije. Sicer se je odpovedala pred poroko dedni pravici in so ji zato obljubili veliko doto, toda Francozi so vedeli, da pri svojih neurejenih financah Španska ne bo mogla dote izplačati ob določenem roku in zato tudi odpoved ne bo veljavna.

3. Absolutizem Ludovika XIV. in Colbertove reforme.

Ludovik XIV. je bil velike, lepe postave. Znal je dostojanstveno nastopati in se ljubko kretati. Gledal je vedno resno, a ne neprijazno. Nikdar ni kazal razdraženosti in strasti marveč je ohranil oblast nad seboj ob veselih in žalostnih dogodkih. Po Mazarinovi smrti (1661) je prevzel sam vladati.

Kot kralj se je čutil vzvišenega nad stvarmi in ljudmi, odvisnimi od njegove volje in njegovega migljaja. Po njegovem mnenju je bila krščanska dolžnost podložnikov pokorščina do kralja. Dasi najbrž ni izrekel zloglasnih besed: »Država sem jaz«, je vendar vse njegovo mišljenje bilo po njih usmerjeno. Vladar je predstavljal državo; njegova volja je bila zakon; državna moč je poveljevala kralja, narod mu je služil le kot orodje, celó s posestvi podložnikov je kralj razpolagal. Najvišji cilj je bila kraljeva slava; odslej je težilo ljudstvo za slavo, v svojo nesrečo, ker je pri tem pozabilo na svobodo.

Ludovik ni bil voleum, pridobil si je kot misleč opazovalec bogatih izkušenj v političnih poslih, v katere ga je bil vpeljal Mazarin. Z vso dušo se je posvetil svojemu poklicu. Predloge svojih svetovalcev je jasno presojeval, preden se je odločil. Nad najvišjimi uradniki je vedno kraljevala njegova volja; ni dopustil, da bi kdo vplival nanj; tuje ideje si je lastil za svoje.

Državo je vodil s pomočjo državnega sveta, kjer so sedeli v prvih desetletjih najzmožnejši možje. Posebno trije izmed njih so ustvarili državi trdno podlago, ki je omogočala poznejše uspešne vojne in osvojitve. Genialni Lyonne je preudarno vodil vnansko politiko. Nasilni in neumorno pridni vojni minister Louvois je odpravil začasne najemniške čete in ustvaril stalno kraljevo in narodno armado, poostril ohlapno disciplino, zvišal število vojakov, uvedel višje taktične enote. Dal je polkom enotno uniformo, oborožil pehoto z lahko puško in bajonetom. Častniške službe do stotnika je bilo treba kupovati, višje častnike je imenoval kralj po sposobnosti. Vzhodne francoske meje je zavaroval maršal Vauban s trdnjavami, ki so jih tedaj smatrali za nepremagljive. Vsa ostala Evropa je kmalu posnemala francosko vojaško organizacijo.

Po Lyonnejevi in Colbertovi smrti (1683) je Louvois neomejeno in vsemogočno vladal ter vodil tudi vnansko politiko, pa tako nasilno in prevzetno, da se je nazadnje vzdignila skoraj vsa Evropa proti Francoski, kar je povzročilo njeno propadanje.

Colbertova merkantilistična gospodarska politika. Vztrajni in delavni Colbert je prevzel težavno nalogo, da preskrbi državi denar za velika podjetja. Sanjal je o mogočni Franciji, ki naj bi zagospodovala s svojim bogastvom in močjo vsemu svetu. Želel je sicer omiliti težko stanje nižjih stanov, a je neznosno pomnožil njih bremena. Nasilno je poravnal ogromne državne dolgove in vrnil državi njena posestva. Nižje ljudstvo je najbolj težil osebni davek (taille), ki so ga neprestano zviševali in ki je bil vrh tega nepravičen, ker ga ravno premožni sloji niso

plačevati. Colbert je zmanjšal ta osebni davek, zvišal pa indirektno davke na kavo, tobak, vino, loterijo itd., ki so jih plačevali vsi stanovi; zato ni imelo ljudstvo od te izpremembe dobička.

Colbert je popravljajl stare in gradil nove ceste. Zvezal je Atlantski ocean s Sredozemskim morjem (Canal du midi), Seine z Loiro in uravnaval reke. Spoznavši naravno bogastvo Francoske je uvedel dobičkonosno gozdarstvo, gojil lan, konopljo, tobak, murve. Ker Francoska ob slabih letinah ni pridelala dovolj žita in je nekaterim pokrajinam grozila lakota, je dovolil uvažati žito le ob slabih letinah. Zato trgovci niso trgovali s temi negotovimi pridelki, kmetu pa niso koristile visoke cene in zanemarjal je pridelovanje žita. Največjo važnost je potalagal Colbert na manufakturno in rokodelstvo. Prisiliti je mislil najširše ljudske plasti k delu in pritegniti kapital k plodonosnemu nalaganju. Ustanavljajl je državne tovarne in dajal podpore zasebnim tovarniškim podjetjem. Zamislil si je sicer svobodo dela, toda mnogobrojni mučni predpisi glede dela in strogo nadziranje, da bi se izdelovalo le dobro blago, ki bi vabilo tuje odjemalce, je odvrčalo kapitaliste, da niso nalagali denarja v taka podjetja, temveč rajši kupovali rente in službe.

Ker so inozemske dežele nadkriljevale Francosko v nekaterih obrtnih strokah, je vpeljal Colbert s pomočjo tujih delavcev nove obrti: izdelovanje zreal, steklenih predmetov, čipkarstvo, v čemer so dotlej bili mojstri Benečani, in izdelovanje sukna, ki je bilo najbolj razvito pri Angležih in Nizozemcih. Francozi so izgotavljali krasna oblačila in določali modo vsej Evropi in tako tudi v tem oziru izpodrinili Špance. Veličastne stavbe v Parizu in Versaillesu so pospeševale vsakovrstno tehniko. Evropski narodi so odslej kupovali izvrstne francoske izdelke umetne in kovinske obrti, pohištvo, preproge, svilo, sukno in čipke. Hoteč razširiti domače proizvodjanje, je omejeval Colbert uvoz z visoko carino in celo prepovedal uvažati tuje obrtne izdelke. Colbertovo gospodarsko politiko so najbolj ovirali Nizozemci s svojo trgovino, mornarico in svojim bogastvom. Da ne bi Nizozemci izvažali francoskega blaga, se je Colbert oprijel Richelieujeve ideje, da bo postala Francoska mogočna, ako bo imela močno brodovje in bogate kolonije. Zato je pomnožil vojno in trgovsko mornarico, ki

se je povzpela na tretje mesto v svetovnem trgovskem brodovju. Francosko oboroževanje na kopnem in na morju je prisililo druge države, da so svoje moči primerno napele. Francosko oblast in narodno gospodarstvo bi morale podpirati kolonije. Iz njih bi morali Francozi dobivati sirovine. Colbert je izdatno podpiral trgovske družbe, ki so dobile monopol za trgovino s tujimi deželami. V Kanadi se je množilo francosko prebivalstvo, Francozi so si pridobili Akadijo in v Louisiani so nastale prve naselbine. Na zahodnoindijskih otokih so pridelovali sladkor in tobak, v Prednji Indiji so pridobili Pondichery. Bili so nade polni pričetki, čeprav niso izvirali kakor angleške kolonije iz ljudske potrebe, temveč iz vladne izpodbude.

Upravo je Colbert centraliziral. Meščanski intendanti so nadzorovali vse državne posle in celo parlamente. Pokrajine so upravljali gubernatorji, njih služba je bila dobro plačana in častna; živeli so na dvoru in obiskovali le semintja svoje pokrajine. Še v tistih pokrajinah, kjer so se shajali deželni stanovi (états particuliers) je prenehalo samostojno življenje, ker so le-ti samo smeli vlagati prošnje in razdeljevati davke. Kralj je nastavljal vse mestne uradnike. Intendanti in gubernatorji so bili le začasni. Tako so izgubile najvažnejše službe svoj pomen. Parlamenti so brez ugovora in pretresovanja registrirali kraljeve odredbe, postali so le sodišča. Sodnijsko postopanje so enotno organizirali in odpravili samovoljo plemičev v pokrajinah. Absolutistična država je zadušila individualno politično življenje, svobodo govora, pokrajinsko in občinsko samostojnost.

Stanovi. Duhovščina je imela v posesti skoro petino zemlje in je uživala ogromne dohodke, ki pa so bili necnako razdeljeni. Boljše duhovske službe so služile za nadarbine plemičem, ki so bili v verskih rečeh nestrpni in živeli večidel na dvoru. Nižja duhovščina pa je bila slabo plačana in je morala nositi vse dolžnosti in skrbi svojega stanu in se ni mogla povspeti do višjih mest. Plemiči, pohlepni po nasladah, so lenuharili po dvoru, kjer so opravljali bogato plačana, a brezpomembna častna mesta. Bili so od vlade izključeni, le v armadi so jim bili pridržani vsi višji častniški čini. Za potratno življenje so trošili velike vsote; najstarejših in najvišjih plemiških družin sinovi so se ženili s hčerami bogatih meščanskih kapi-

talistov. Večkrat jim je kralj pomagal z državnimi podporami in jih tako še bolj zaslužnil. Drugi plemiči so živeli na deželi brez političnega vpliva in v revščini. Ludovik XIV. je namenoma dajal prednost uradniškemu plemstvu, ki je bilo meščanskega pokolenja in je odslej tudi dedovalo svoje dostojanstvo. Poleg juristov so zlasti kapitalisti uživali velik ugled. Čeprav so si meščani pridobivali vedno večjo izobrazbo, jih niso bolj spoštovali, malomeščane in rokodelce so prezirali in jim nalagali težke davščine. Močna državna policija je strahovala vse. Na kraljevo kabinetno povelje (*lettres de cachet*) so zapirali nepriljubljene osebe tudi v dosmrtno ječo brez obtožbe in obsodbe. Na deželi so se obdržale zastarele pravne razmere med zemljiškimi gospodi in zakupniki. Ti so morali dajati svoji gospodi polovico čistega dohodka kot najemnino; ostali so revni in so obdelovali svoja polja slabo in nejevoljno. V skoro enakem položaju so živeli kmetje, ki so bili osebno svobodni, a so se komaj preživljali. Država je terjala od njih svoje davščine, zemljiški gospod je neusmiljeno zahteval tlako in desetino, zlasti če je na dvoru živel in potreboval mnogo zase, gospodarstvo prepuščajoč upraviteljem. Vsled tega je brezpravno kmetско ljudstvo tudi duševno propadalo.

Usodno je bilo, da Colbert ni mogel družbe nanovo zgraditi in poživiti, kajti pod zglačeno moderno površino so se ohranile zastarele razmere. Tudi ni mogel doseči, da bi ne bilo treba prodajati služb, ker država ni mogla pogrešati teh obilnih dohodkov. Tako so se ohranile stare neprilike.

Evropske države so občudovale mogočen napredek Francoske, ki je imela sicer marsikatero notranje napake, a je na zunaj nastopala enotno.

4. Francoska doseže prevlado v Evropi (1661—1688).

Meje, ki jih je imela Francoska v začetku vlade Ludovika XIV., so bile jako ugodne, ker so onemogočavale vsak resnejši napad slabotnih sosednih držav. Ludovik je pa navzlic temu započel obsežno osvojevalno politiko, želeč dobiti prevlado nad evropskimi državami in izvršiti ideje, ki so živele v francoskem ljudstvu in jih je gojil Richelieu, da se morajo namreč francoske meje skladati z mejami Cezarjeve Galije. Navzlic velikim žrtvam pa je končno dosegel le neznatne uspehe.

Prva osvojevalna vojna (1667—1668). Najlažja zadeva se je Ludoviku zdela, osvojiti slabotno Špansko na ta način, da odtrga od nje kos za kosom, počenši s špansko Nizozemsko. Udril je v Belgijo in osvojil važne trdnjave. Tu pa ga je trozveza (Nizozemska, Angleška, Švedska) prisilila, da je sklenil mir v Aachenu s Španci (1668), ki so mu odstopili 12 južnobelgijskih trdnjav.

Druga osvojevalna ali holandska vojna (1672—1679). Vzrok nezadovoljivega uspeha v prvi vojni je bila po mislih francoskega kralja Holandska. Kralj se je hotel radi tega maščevati nad Holandci in jih osamiti, kar se je tudi posrečilo njegovim izvrstnim pomočnikom. Ko se je na vse strani zavaroval, je napadel (1672) osamljene Nizozemce in zasedel precejšen del dežele. Tedaj so se uprli vznevoljeni Nizozemci zoper pogubonosno patricijsko-republikansko vlado. Ta je bila odstranila (1650) oranske namestnike, ker je hotela, da je Holadska le zveza svobodnih republik; zanemarjala je armado, pospeševala pa morarico in hotela ohraniti mir, da bi pomnožila holandsko trgovino in bogastvo. Razburjeno ljudstvo je imenovalo mladega Viljema III. Oranskega za namestnika (dosmrtnega predsednika republike) ter vrhovnega poveljnika in prekopal nasipe, da je voda preplavila deželo in ustavila francosko nadaljno prodiranje. Ta Ludovikov napad je združil razne države (Špansko, cesarja in braniborskega volivnika) proti njegovemu nasilju. Tudi Nemška država je napovedala Ludoviku vojno in izneveril se mu je celo angleški kralj Karel II. Angleži, najnevarnejši tekmeci Francozov, so namreč z nejevoljo opazovali, kako je naraščalo francosko brodovje. Toda ta evropska zveza se le ni mogla meriti z izvrstnimi francoskimi vojskovodji (Turenne, Condé in drugi). Francozom je bila sreča mila na bojiščih in v diplomatičnih spletkah. Nahujskali so OGRE, da so se dvignili proti cesarju, pregovorili Mesince na upor proti Španci in Švede, da so vpadli v Braniborsko.

Od obče utrujenosti so se izmirili Nizozemci s Francozi v Nymwegenu (1678). Francozi so znižali carinske tarife za uvoz nizozemskega manufakturnega blaga; Španska je odstopila Francozom Burgundsko svobodno grofijo (Franche-Comté) in 16 južnobelgijskih trdnjav. Cesar je prepustil francoskemu kralju Freiburg v Breis-

gauu. Veliki volivnik je vrnil (1679) Švedom Prednjo Pomorjansko, ki jo je bil osvojil. V tem najugodnejšem miru, kar jih je sklenil Ludovik XIV., je izvrstno zaokrožil svojo povečano teritorialno posest. Videti je bilo, da se bo izpolnila njegova želja in da se bo še za življenja španskega kralja polastil španske dediščine. Obenem se je sedaj zavedal, da prekaša Francoska vse druge države, in začutil se je vse-mogočnega.

Reunije (1679—1684). Ludovik XIV. in Francozi so mislili, da je Francija nadaljevanje karolinške države in da si sme iz tega naslova in radi pravic, pridobljenih v westfalskem in nymveškem miru, prisvajati nemške dežele. Oprt na te pravice, je zatrjeval Ludovik XIV., da Lotaringija ne pripada k Nemčiji in se je smatral za zaščitnika Alzacije. Posebna sodišča (reunijske komore) so iskala posestva, pripadajoča še v karolinški dobi ozemlju, ki ga je bila dobila Francoska v omenjenih mirovnih sklepih, in so priznala Francoski vse državne teritorije v Alzaciji, precejšnji del Lotaringije in dve močni trdnjavi, Straßburg (1681), odkoder so vpadali Francozi v Nemčijo, in Luksemburg. Vsa Nemčija je bila ogorčena nad takim ropom v mirovnem času. Toda cesar je imel preveč opraviti z vstaškimi Ogri in Turki; zato sta sklenila cesar in Španska (1684) s Francozi dvajsetletno premirje, ki je priznalo Ludoviku ugrabljene kraje.

Tretja osvojevalna ali palatinska nasledstvena vojna (1688 do 1697). Premirje je bilo le navidezno, kajti Ludovik je že snoval novo vojno. Ko je izumrl moški del palatinske volivniške rodbine, je zahteval za svojo svakinjo Elizabeto Charlotta, sestro zadnjega volivnika, dele Palatinata. Brez vojne napovedi so prodirale njegove čete (1688) v volivno kneževino Kölnsko, Palatinat in na Würtemberško ter povsod strahovito razsajale. S tem novim nasiljem se je osovražil pred Evropo, zlasti pred Nemčijo in tako zgubil mnogo prijateljev. Istočasno so prepodili Angleži francoske varovance Stuartovce. Novi angleški kralj, prejšnji holandski namestnik Viljem III. Oranski, se je takoj pridružil Ludovikovim sovražnikom in borilcem za evropsko svobodo (cesarju, Nemški državi in Španski). Tako je nastala druga velika zveza proti Ludoviku, tedanjemu gospodarju Sredozemskega morja, ki je

imel številnejše brodovje ko Angleži in Nizozemci skupaj, a ni to pot dobro izrabil svoje premoči. Francozi so v renskih krajih brezobzirno pustošili. Zavezniki so jim sicer vzeli nekaj zasedenih krajev, a splošno je Francoska odbila njihov naskok in noben zavezniški vojak ni stopil na francoska tla. Za Ludovika je bilo ugodno, ker je cesar Leopold I. večino vojakov potreboval proti Turkom in je Viljem III. zapustil Belgijo, ko se je pregnani angleški kralj Jakob II. izkrcal na Irskem. Jakob II. je bil premagan in Angleži ter Nizozemci so pri rtiču La Hogue uničili francosko vojno brodovje. Končno se je Ludovik XIV. izmiril s svojimi nasprotniki, ker je pričakoval, da nastane po smrti bolehnega španskega kralja nova, večja vojna. V miru v Rijsvičku (1697) je obljubil, da ne bo več podpiral Stuartovcev, priznal je Viljema III. za angleškega kralja, dovolil Holandcem mnogo trgovskih ugodnosti, vrnil Španski trdnjavo Luksemburg, umaknil se je iz vojvodine Lotarinške in ozemlja na desnem renskem bregu, ni pa vrnil Nemčiji Straßburga in tudi ne večine reunj.

Ta mir je zlomil Ludovikovo univerzalno monarhično stremljenje. Zaman so bile vse gnotne in človeške žrtve. Ludovik se je sicer obdržal še vedno na prvem mestu v Evropi, toda nič več ni svoje volje brezpogojno uveljavljal v drugih deželah.

5. Francoski dvor. Pogubonosni absolutizem Ludvika XIV.

Življenje na francoskem dvoru za Ludovika XIV. je bilo sijajno. Dvorjani so smatrali za najvišjo zemeljsko srečo, da so smeli kralju služiti. Najrazličnejše veselice so se vrstile na dvoru in zahtevale ogromne denarne vsote. Tudi stavbe in umetniški proizvodi so morali proslavljati vzvišeno vladarjevo veličanstvo. Ludovik se je nerad mudil v Parizu, čeprav je bila palača Louvre krasno prenovljena. Sezidal si je z velikanskimi stroški bleščeče palače v Versaillesu v apoteozo svoje osebe. Učenjakom in pesnikom, ki so živeli na njegovem dvoru, je delil dobrrote, a ne iz navdušenja za znanost in pesništvo, ampak da bi učenjaki in pesniki pomnoževali sijaj »solnčnega kralja«.

Velika izpremema se je izvršila v Ludovikovi duši, ko se je po smrti Španke (1683) poročil z izobraženo in pobožno grofico Maintenon, vdovo pesnika Scarrona. Odkar je imela neomejen vpliv nanj Maintenon, je odpravil dvorne veselice, opustil nenravno življenje in želel, da mora tudi dvor postati krščanski, a navzlic temu so dvorjani še bolj razuzdano živeli.

Globoka izprememba se je skoro istočasno zgodila tudi v upravi. Izginili so veliki ministri iz začetka Ludovikove vladе; njih nasledniki so imeli sicer obsežno znanje, ne pa genijalnosti svojih prednikov. Sedaj je moral Ludovik sam voditi državo in veliko več delati kakor prej.

Ljudstvo je živelo v strašni bedi, gladovalo in umiralo; sicer se je večkrat uprlo, a vse vstaje so bile s kruto silo zadušene. Nižji sloji so godrnjali, ker so nosili vsa državna bremena. Zlo voljo so razširjali tudi pisatelji, ki so še pred kratkim slavili »velikega kralja«; potegovali so se za ljudstvo, za canaille, zato jih Ludovik, čeprav so bili monarhičnega mišljenja, ni več podpiral, marveč strastno preganjal. Tako je oznanjal nadškof Fénelon iz Cambrayja, vzgojitelj dauphinovega sina, v »Aventures de Télémaque« ideal kneza, ki je bil popolnoma nepodoben Ludoviku XIV. Trdil je, da preti državi največja nevarnost od absolutizma in da omejujejo knežjo oblast pravni ter ustavni zakoni in svobodno izvoljeni ljudski zastopniki.

Prej je Evropa občudovala Ludovika, sedaj ga je sovražila radi njegove brezvestne politike in groznega pustošenja. Francoska je bila osamljena, brez zaveznikov, a Ludovikov sovražnik Viljem III. je smotno zasledoval svoj politični cilj in organiziral Evropo za odpor proti Franciji. Vkljub temu položaju je započel Ludovik XIV. novo vojno skoro proti celi Evropi.

6. Propadanje Francoske. Obnovitev evropskega ravnotežja v španski nasledstveni vojni (1701—1714).

Z ureditvijo nasledstva v zakonito nedejivi Španski so se bavili dolgo časa vsi večji dvori. Nekatere vladarske rodbine (Habsburžani, Wittelsbachovci, Bourbonci) so upale, da dobe po smrti bolehnega kralja Karla II. (1665—1700), ki ni imel potomcev, če že ne vso špansko monarhijo, pa vsaj nekoliko njenih dežel, in so opirale svoje zahteve na dedno pravo. Tako so zahtevali Bourbonci in Habsburžani španski prestol zase. Toda dočim se je bila žena Ludovika XIV. odpovedala španski dediščini, sta si pridržali mati in žena Leopolda I. dedno pravico. Angleška in Holandska niste privoščili vse dediščine niti Habsburžanom niti Bourboncem iz bojazni, da se bo zrušilo evropsko ravnotežje in da bo ogrožena njuna kolonialna trgovina in pomorska moč. Naposled je Karla II. pridobila spretna francoska diplomacija, da je proglasil v oporoki Ludovikovega vnuka vojvodo Filipa Anjouvinskega za naslednika v celokupni španski monarhiji, ki pa se ne sme nikdar združiti s Francosko. Kmalu nato je (1700) umrl zadnji španski pomec Karla V.

Za francoskega kralja je bila španska oporoka velikanškega pomena. Ludovik je namreč smatral svojega vnuka Filipa V. le za podkralja, ki bi imel špansko moč pripravljeno za francosko politiko. Kazalo je, da se je uresničil častihlepni sen francoskega kralja, ki ga je gojil od začetka svoje vlade: združiti špansko monarhijo s francosko. Temu pa se je uprl Leopold I. Ugovarjal je Karlovi oporoki in se je hotel celo brez močnih zaveznikov vojskovati proti Francoski, Španski, Portugalski, Savojski ter bavarskemu in kölnskemu volivniku. Kaj mu je mogla koristiti spričo takih sovražnikov pomoč Braniborske, Saške in Hanoveranske? Braniborskemu volivniku je priznal naslov pruskega kralja; saški volivnik Avgust Močni je bil po cesarjevem prizadevanju izvoljen za poljskega kralja; hanoveranskemu vojvodi je podelil deveto volivniško čast.

Cesarja bi bil Ludovik že ugnal, ker je razpolagal z močno armado in dobrimi vojskovodji (Catinat, Vendôme, Villars). Toda napoti mu je bil še angleški kralj Viljem III. Da je ta začel vojno, je povzročil Ludovik XIV. sam. Pridržal je namreč proti določbi Karlove oporoke svojemu vnuku dedno pravico na Francoskem in priznal po smrti Jakoba II. (1701) njegovega sina kot Jakoba III. za angleškega kralja. S tem je prelomil svojo besedo, dano v Rijswijku. Sedaj je angleški parlament takoj dovolil denar za vojno in Viljem III. je sklenil (1701) v imenu Angleške in Holandske s cesarjem »veliko alianso«, ki naj bi jamčila pomorskima državam njune trgovske pravice v vsej španski državi. Francoska že ni bila kos sovražnemu brodogradu. Po teh uspehih je umrl Viljem III. (1702). Z njegovo smrtjo je sicer prenehala osebna zveza med Angleško in Nizozemsko, a ta je še nadalje vztrajala pri Viljemovi politiki. Tudi Viljemova naslednica na angleškem prestolu Ana je podpirala cesarja v boju proti Ludoviku XIV. in mu poslala na pomoč darovitega vojskovodjo vojvodo Marlborougha.

Potek nasledstvene vojne. Vojna se je vršila v Italiji, južni ter Zahodni Nemčiji, Belgiji, Španski in na morju. V prvih letih je prišel cesar v veliko zadrego. Francoske čete so vdrle s kölnsko in bavarsko pomočjo daleč v Nemčijo, se združile z Bavarci in skupno z njimi udarile na Tirolsko, da bi se sešle z onimi Francozi, ki so prodirali iz Zgornje Italije. A hrabri tirol-

ski kmetje so jih zapodili nazaj v Južno Nemčijo (1703), kjer jih je nato še Evgen Savojski skupno z Marlboroughom porazil pri Höchstadtu (1704). Ta bitka je izpremenila ves vojni položaj. Avstrija je bila rešena nevarnosti, Bavarska razorožena, boj se je premaknil iz Nemčije na dolnji Ren.

V Italiji se je združil princ Evgen s savojskim vojvodo, odpadlim od Ludovika XIV., in premagal francosko armado, ki je oblegala Turin (1706). Francozi so ostavili Italijo, cesarske čete pa zasedle napoljsko kraljestvo. V Italiji je prenehal boj.

Med tem je že stopilo v ospredje bojišče na Španskem. Ker so Angleži pridobili (1703) Portugalsko, so se namenili, da osvoje še Špansko svoji trgovini in za mlajšega cesarjevega sina. Ta je prišel na Špansko kot kralj Karl III., pa ni mogel doseči nobenega trajnega uspeha, zadovoljiti se je moral z Barcelono in nekaterimi trdnjavami v Kataloniji. Angleži so osvojili Gibraltar (1704) in iz njega napravili oporišče svoje pomorske sile v Sredozemskem morju.

Umrlega cesarja Leopolda I. (1705) je nasledil njegov sin Jožef I., čigar oblastno vedenje je vznevoljilo zaveznike. Vojno je nadaljeval, kolikor je dopuščala vstaja na Ogrskem.

Ko so Francozi vdrl v Belgijo, sta jih Marlborough in Evgen Savojski večkrat občutno porazila in osvojila Belgijo. Po teh zmagah so se začela pogajanja za mir, ki jih je pa Ludovik XIV. zaradi pretežkih pogojev pretrgal in nadaljeval vojno. Kmalu je žel sadove svoje vztrajnosti. Posrečilo se mu je, da je tudi topot, kakor v prejšnjih vojnah, razdvojil zaveznike, in to tem lažje, ker se je politični položaj docela izpremenil. Pri Angležih je bilo namreč bojovito whigministrstvo nepriljubljeno zaradi velikih stroškov za vojno in se je moralo umakniti miroljubnim toricsom. Vrh tega je (1711) umrl cesar Jožef I. brez sina. Njegov brat Karl je podedoval prostrane habsburške dežele in cesarsko krono. Koristim pomorskih držav je nasprotovalo, da bi združil ogromna španska posestva z avstrijskimi dednimi deželami in Nemško državo ter bi znova vstala monarhija Karla V. Zato so se pobotali angleški in holandski državniki s Francosko v Utrechtu (1713).

V utrechtškem miru je dobil Filip V. špansko kraljestvo in španske kolonije pod pogojem, da se te dežele nikdar ne združijo s Francosko. Angleški je odstopila Francija dežele okoli Hudsonovega zaliva, Akadijo (Novo Škotsko) in New Foundland. Španska ji je prepustila Gibraltar in Menorko ter dovolila, da sme uvažati zamorce v španske kolonije. Odslej je gospodovala Angleška v severnem delu Atlantika in zahodnem delu Sredozemskega morja.

Holandski so priznali pravico, da sme imeti posadke v nekaterih južnobelgijskih mestih. Braniborski so splošno priznali kraljevski pruski naslov. Savojskemu vojvodi so dali nekatere francoske kraje na vzhodnem robu Kotijskih in Primorskih Alp, otok Sicilijo in kraljevski naslov.

Tudi cesar je moral sedaj skleniti z Ludovikom XIV. mir v Rastattu (1714). Dobil je špansko Nizozemsko, Milan, Mantovo, Napolj in otok Sardinijo. V badenskem miru (1714) je končno Ludovik XIV. povrnil Nemški državi tri mesta.

Posledice španske nasledstvene vojne. Končan je bil trinajstletni boj, ki je bila vanj zapletena Zahodna Evropa, in razdeljena je bila mogočna španska svetovna država, ki je prenehala biti evropska vevlast. A tudi Francoski je ta vojna škodovala. Ludovik ni mogel vsiliti Evropi francoske prevlade, izgubil je svoj vpliv v tujih državah in ni dosegel svojega življenskega smotra. Francoska pa je vendar pridobila. Ni odstopila dosti svojih posestev in izgubljene kolonije je niso žalostile, a rešena je bila vedne nevarnosti, ker je niso več ogrožale Španska, Nizozemska in Nemčija. Upala je tudi, da se spoprijatelji z dotedanjo sovražnico Špansko. Ludovik XIV. je storil veliko napako, ker je po stari francoski navadi porabil najboljše moči za vojno na kopnem in se ni brigal za morje, ki obdaja od treh strani Francosko. S tem je izgubila Francija vodilno vlogo na svetu, ki bi jo bila mogla pridobiti le na morju.

Politika Viljema III. in meč vojvode Marlborougha sta dvignila Angleško kot Francoski enakopravno vevlast ter utrdila njeno gospostvo na morjih, ki se je zanje bojevala s Špansko, Nizozemsko in Francosko. Angleška se ni trudila, da

bi dobila novih dežel na evropskem kontinentu, ampak vso svojo pozornost je obračala na oceansko in kolonialno politiko. Pač pa je Viljemova politika škodovala Holandski, ki je izgubila mesto velevlasti. Podjetja, ki so nakopala državi velikanske dolgove, niso bila namreč v pravem sorazmerju z malobrojnimi prebivalstvom in zato je propadla holandska pomorska moč, nekdanja prva na svetu. Angleška ji je izvila iz rok dobičkonosno morsko posredovalno trgovino.

Cesar je z Belgijo in skoro vso špansko Italijo ojačil svojo moč. Ker je istočasno končno podvrgel tudi Ogrsko in Erdeljsko habsburškemu žezlu, je postala Avstrija poleg Francoske in Angleške tretja velevlast.

Španska nasledstvena vojna ni torej toliko teritorialno izpremenila velikih držav, kakor njih medsebojno razmerje glede moči. Vlade niso dopuščale premoči ene države, marveč so težile za političnim ravnotežjem, ki naj bi ohranilo obstoječe razmere. Zlasti si je prizadevala Angleška, da bi se obdržalo ravnovesje na evropskem kontinentu, ker je potem lažje v morskih in kolonialnih stvareh sama odločevala. Zato je utrechtski mir v diplomatičnem in zgodovinskem oziru enako važen kakor westfalski.

Smrt Ludovika XIV. (1715). Dne 1. septembra 1715 je umrl Ludovik XIV., ki ni dosegel niti v zunanji niti v notranji politiki svojih ciljev, pač pa je njegova slavohlepna samovolja naložila Francoski neizmerne žrtve. Zato je ljudstvo hvallilo Boga, da ga je rešil despota. Parižani pa so spremljali krsto »velikega kralja« s kletvami in psovanjem.

C. Stuartovci, republika in ustanovitev parlamentarnega kraljestva na Angleškem.

1. Nasprotje med krono in parlamentom za Jakoba I. (1603—1625).

Bistroumni Elizabeti je sledil škotski kralj Jakob I., sin Marije Stuartove in Darnleya. Njegova domovina se je precej razlikovala od Angleške, imela je druge gospodarske razmere in malopomemben parlament. Dočim je bila anglikanska cerkev kralju kot svojemu ustanovitelju zvesto vdana, je oznanjala na škotskem kalvinska vera boj proti kroni. Ko je zasedel Jakob angleški prestol, je združil

obe kraljestvi pod svojim žezlom. Odslej je najraje bival na Angleškem; tu je našel cerkev, ki je bolj ustrezala njegovim težnjam, tu je našel tudi podanike, ki so spoštovali kralja. Njegove misli so letale visoko: na Angleškem je nameraval zakoniti svojo voljo in uveljaviti absolutistično vladno. Toda ni poznal ne angleške zgodovine, ne angleških državnih naprav in se ni znal prilagoditi novim razmeram. Ko se je namreč izpremenila dinastija, ni hotel biti parlament zapostavljen. Vnel se je prepir, pripada li kralju ali parlamentu zadnja odločitev. Tudi Jakobova osebnost ni bila taka, da bi Angleži vzljubili novo dinastijo. Kralj je bil sicer naobražen, bavil se je mnogo z bogoslovnimi vedami, toda bil je neodločen, nezanesljiv in domišljav. Katoličanom je bil naklonjen, ker so mu prijale razne katoliške uredbe, zlasti škofovsko dostojanstvo. Želja, da bi se spravil s katoličani, je vplivala na njegovo zunanjo politiko. Izmiril se je s Španjo. Ta mir je pa ogorčil angleške pomorščake, ki so bogateli pri gusarstvu. Olajšave, dovoljene katoličanom, so razburile anglikance. Nezadovoljni so bili tudi katoličani, ker je kralj obnovil Elizabetine kazenske zakone proti rekuzantom (katoličanom, ki niso priznavali kraljevega supremata). Nekateri nezadovoljni katoličani so sklenili razstreliti parlament s kraljem v red (smodniška zarota 1605). Toda zaroto so odkrili in preprečili. Zaradi nje so Angleži še dolgo potem sovražili katoličane.

Na Angleško so se zatekali verski preganjanji (kalvinci, prekrščevalci) iz drugih dežel in hoteli očistiti (puritanci) anglikansko cerkev raznih katoliških obredov; zavrgli so škofovsko čast. Kralja je to neprijetno dirnilo, ker je videl v škofovski napravi najtrdnjšo oporo monarhične moči. Tudi v parlamentu, kjer je sedelo precej puritancev, je nastalo nasprotje. Parlament je namreč zahteval stroge odredbe proti katoličanom in milo postopanje s puritanci, kralj pa je delal nasprotno.

Ostrejši spor s parlamentom je nastal, ker sta kralj in njegov dvor zapravljala. Ker parlament ni dovoljeval novih davkov, je kralj samovoljno zviševal carino in si na nezakonit način preskrbljeval denar. Kralj, ki je vladal večinoma brez parlamenta, se je sprl z njim tudi radi Španske. Svojemu zetu Frideriku Palatinskemu, ki

je po porazu na Beli gori ostavil Češko, je hotel ohraniti njegovo dedno deželo. Parlament je dovolil potrebna denarna sredstva, a obenem naganjal na vojno s Špansko. Kralj je, omamljen po španskem prijateljstvu, zavrnil zahtevo parlamenta kot vmešavanje v svoje predprave, a parlament je ugovarjal takemu kraljevemu naziranju.

2. Karl I. (1625—1649) v boju s parlamentom in njegov poraz.

Karlova osebnost. Karl je bil lepe, vitke postave in dostojanstvenega vedenja. Živel je krepostno, govoril malo in redkokdaj; bil je varčen in natančen v vseh svojih dejanjih; ljubil je umetnost in nakupoval umetnine. Zraven je bil samozavesten, negoval iste ideje kakor njegov oče; svoje prave namere je znal skrivati, a jih o pravem času zopet odkriti; delal je obljube, ki jih ni izpolnjeval.

Spor med kraljem in parlamentom. Ženitev kralja s francosko princezino, prizanašanje katoličanom, zahteva velikega kredita za vojno proti Španski in na drugi strani naziranje, da temelji blaginja in veličina Anglije na pravicah parlamenta, so bile povod, da se je takoj po nastopu vlade kralj sprl s parlamentom. V teku enega leta je dvakrat razpustil spodnjo zbornico, ker mu ni dovolila u v o z n e c a r i n e za vso dobo vladanja, kakor je bila do tedaj navada, temveč samo za e n o l e t o. Navzlic temu so uradniki naklado nepostavno dalje pobirali. Tretji parlament je prisilil kralja, da je potrdil z p r o š n j o z a p r a v o (petition of right 1628). Ta ustavni zakon je prepovedal kroni, da bi samolastno nakladala davke in zapirala državljanke, ki bi se branili take naklade plačevati. Kmalu so se pojavila nova nasprotstva med kraljem in parlamentom. Odložiti se je moralo, pristojna li vrhovna moč kralju ali parlamentu, ki je zahteval izključno pravico dovoljevati davke in popolno zakonodajo v državnih in cerkvenih stvareh. Nasproti tem zahtevam je ugovarjal Karel pod vplivom Hobbesovih idej, da mora semintja kralj skrbeti za državne potrebščine, ako jih parlament odkloni, in da svoboščine parlamenta niso brezdvomno pravno veljavno zajamčene; zaradi tega kralj ne krši ustave, pač pa prestopa svoje pravice parlament, ki naj bi bil po njegovem mnenju le posvetovalen zbor. Radi teh nasprotij je kralj razpustil tretji parlament (1629) in nastopila je dolga b r e z p a r l a m e n t a r n a d o b a.

V tej brezparlamentarni dobi je vladal kralj s pomočjo raznih zmožnih mož. Grof Strafford je vodil upravo in opustil evropsko politiko. Uredili so finance, pomnožili brodovje in znižali dolgove; v ta namen so pobirali dotedanje in nove davke. Tudi cerkev je služila kraljevemu absolutizmu, v tem smislu je prevzel canterburyški nadškof Laud naprave katoliške cerkve in obdržal škofovsko čast. Puritance so razburile te novotarije, zato so se izseljevali v Severno Ameriko.

Enajst let (1629—1640) je trajala brezparlamentarna doba in Angleži so se že bali, da bo zmagal absolutizem. Toda vladi sovražna stranka puritancev se je krepila, njena verska tendenca je postala politična. Rešitev pa so prinesle škotske razmere. Kralj je preobraževal na Škotskem presbiterjansko cerkev po svoji volji in jo prilagodoval anglikanski, da bi mu bil nato zagotovljen popoln uspeh na Angleškem. Zdelo se mu je, da se mu bo to posrečilo brez posebnih težav, ker je bil škotski parlament brez veljave. Toda presbiterjanska cerkev je bila mogočna, narod ji je bil vdan. Vera je izravnavala stanovske razlike in izražajoča narodno samozavest je nadomeščala primanjkujočo politično strnjenoost. Tako sta se združila proti Karlu verski ter narodni čut in prešla na politično polje.

Razburjeni škotski narod se je dvignil proti svojemu kralju in ga porazil. Sedaj je kralj sklical (1640) angleški parlament, ki naj bi mu dovolil potrebna denarna sredstva. Toda prezrl je, da bi morali Angleži na Škotskem braniti isti absolutistični sistem, ki so ga doma nejevoljno prenašali. Zato je odrekla spodnja zbornica kralju podporo, dokler kralj ne bi odpravil neprimernosti. Kralj seveda ni ugodil tej zahtevi, marveč je razpusstil čez tri tedne spodnjo zbornico (kratki parlament — the short parliament) in si zagotovil na stari način nekaj denarnih virov. S težavo je nabral nezadostne čete, ki se pa niso hotele boriti proti somišljenikom, Škotom. Končno je kralj sklenil s Škoti premirje in sklical še v istem letu (1640) »dolgi« parlament (the long parliament), najpomembnejši in glede dogodkov najbogatejši izmed vseh parlamentov.

Krvava revolucija. Kralj in parlament sta bila prepričana, da sta oba upravičena in dolžna skrbeti za blaginjo države. Tudi kralj je priznaval parlamentu pravico, da sme sklepati o važnih poslih. Naziranja so se razlikovala le v tem, v koliki meri sme

parlament sodelovati, ima li edino tisti sklep moč zakona, ki ga je odobril parlament, ali tudi kraljeve odredbe, kakor je trdil Hobbes. Priznavajoč princip ustavne države, je parlament odstranil one kraljeve svetovalce, ki so kršili zakone, zaprl Strafforda in Lauda, ki sta bila obglavljena, odpravil nezakonite odredbe. Ščasoma so se v parlamentu izobrazile in ločile stranke. Puritanci so se razdelili v prezbiterjance in independente. Zadnji kot najbojevitejši niso hoteli priznati duhovniške avtoritete in so se nagibali k republikanski državní obliki, trdeč, da se le na podlagi politične svobode pribori verska svoboda. Prezbitertjanci so zahtevali od kralja neodvisno cerkev, pa so se še zavzemali za monarhijo. Puritanci so v parlamentu objavili svoj strankarski manifest, v tem so obrazložili svoje pritožbe in zahteve po izpremembi ustave, a kralj je zavrnil njihov program, obdolžil pet najodličnejših parlamentarnih voditeljev veleizdaje in zahteval (1642), da mu jih parlament izroči. Ker je parlament izročitev odklonil, je kralj vdrl v parlament, da bi odvedel one voditelje. Ti pa so ušli. Kraljevo ravnanje je bilo nezaslišano. Ves London je bil ogorčen. Radi varnosti je zapustil kralj mesto, petero voditeljev se je pa med navdušenjem meščanov vrnilo v parlament. Nastala je revolucija, orožje je moralo odločiti, ali naj se uveljavi princip ljudske suverenosti, ali naj zavlada absolutizem. Parlament, ki se ni bojeval proti monarhiji, temveč za ustavo in pravo, je pozval ljudstvo pod orožje. Pridružili so se mu meščani in kmetje; kraljevi privrženci so bili plemiči. Vnela se je meščanska vojna (1642—1649) med kratkoostriženimi puritanci ploščeglavei (Roundheads) in kraljevimi pristaši kavalirji (Cavaliers).

Poveljstvo nad vojsko parlamenta je prevzel daroviti Oliver Cromwell, ki je porazil kraljeve čete. Kralj je zbežal k Škotom, nadejaje se, da se bo pogodil z njimi. Toda ni se mogel odločiti, da bi postal brezpogojen prezbiterjanec. Zato so ga Škoti za denar izročili (1647) angleškemu parlamentu.

Prezbiterjanski parlament je namerjal zmagoslavno, po večini strogoverno independentsko armado, ki ga je sovražila, razpustiti, da bi si pridobil prevlado. Toda independenti, boreči se za svobodo veroizpovedanja, niso hoteli sadove svojih zmag prepustiti parlamentu, ki bi, izmirivši se s kraljem, uničil njih delo. Uprli so se pod Cromwel-

lom, polastili se kralja in zasedli London. Cromwell se je pogajal s kraljem, a prekinil pogajanja, ker se nista mogla sporazumeti. Iz parlamenta so odstranili vse kralju naklonjene prezbiterjanske poslance (krni parlament — Rump parliament) in proglasili na podlagi ljudske suverenosti, da imajo vsi sklepi spodnje zbornice brez odobritve kralja in gornje zbornice veljavo zakonov.

Ostali independentski poslanci so obdolžili kralja veleizdaje, češ da je prelomil pogodbo, na koji je temeljila ustava. Postavili so ga pred izredno sodišče, ki ga je obsodilo na smrt kot tirana, izdajalca, morilca in javnega sovražnika angleške države. Dne 30. januarja 1649 je bil obglavljen.

3. Angleška kot republika (1649—1660). Cromwell.

Zmagoslavna armada je odpravila kraljestvo in gospoško zbornico ter proglasila republiko (Common wealth and Free State), ki jo je slavil v »Izgubljenem raju« pesnik John Milton. Izvršujočo oblast je imel državni svet, ki je bil sestavljen po večini iz članov poslanske zbornice.

Vsi niso soglašali z izpremembo v vladi. Prezbiternjanci in rojalisti so se hudovali, levellovci v armadi so zahtevali čisto demokratično vlado parlamenta. Po deželi so se razširjali levellovski (leveller = izenačiti) komunistični nauki: zemlja bodi skupna last vseh; odpravi naj se zasebna last; vsi ljudje so enaki; vsak naj dela; uradniki naj se volijo. Vlada je vkljub vsem tem nasprotnikom povsod s strogostjo vzpostavila red. Vendar so levellovska načela ostala do današnjih dni merodajna za demokratsko gibanje na Angleškem.

Nove vlade nista priznali Irska in Škotska. Na Irskem so katoličani oklicali Karlovega sina Karla II. za kralja. Angleški parlament pa je poslal nad Irce Cromwella, ki jih je premagal. Z nepopisno krvoločnostjo so uboge Irce morili, izganjali in prodajali kot sužnje v Zahodno Indijo. Irsko so priključili celokupni državi in odpravili irski parlament.

Škotski parlament je pozval Karla II. v deželo in ga proglasil za kralja Velike Britanije pod pogojem, da prizna prezbiterjansko veroizpoved. To je razdražilo angleški parla-

ment, češ, da mu hoče Škotska vsiliti kralja in cerkev. Cromwell je hitel iz Irske na Škotsko in premagal Karla II., ki se je s težavo rešil na Francosko (1651). Škotska je sedaj izgubila svojo samostojnost in svoj parlament; vsa tri kraljestva so se združila v Veliko Britansko.

Na Angleškem je bil še vedno na krmilu dolgi parlament. Narod ga pa ni spoštoval, ker je peščica poslancev gospodovala celi državi in so bili posamezni člani parlamenta podkupljivi, zato ga je Cromwell z vojniki razgnal (1653). Ljudstvo se je s tem strinjalo in se uklonilo Cromwellovi vojaški diktaturi. Na podlagi nove ustave je dobil Cromwell do smrtne izvrševalne oblasti z naslovom lord protektor (1653). Zakonodajno moč je imel parlament, le v vojaških zadevah je odločeval Cromwell sam z edino resnično močjo v državi — armado, ki je branila republiko pred vrnitvijo Stuartovcev. Cromwell je vladal samovoljno. Sicer je nekolikokrat sklical parlament, a ga takoj zopet razpustil, ker si je hotel parlament z novo izpremembo ustave pridobiti oblast nad armado. Ljudstvo je rade volje prispevalo k oboroževanju, saj sta Cromwellova moč in sila armade jamčila za notranji mir in enotnost države ter sijaj in uspehe v zunanji politiki. Meščanska vojna ni zadala Angleški tako groznih ran kakor Francoski in Nemčiji. Socialni red je trajal dalje, narodna moč se ni zlomila, meščanski in kmetijski stan sta si kmalu opomogla.

Zunanje vlade so obsojale umor angleškega kralja. Toda noben vladar ni pomagal Stuartovcem zopet do prestola; vsi so ostali nevtralni, ker je bila tridesetletna vojna preveč oslabilahah zahodnoevropske narode. Razne preporne točke pomorskega prava, prepiri zaradi ribarenja, posebno pa plovbeni zakon (act of navigation 1651), ki je dovoljeval uvažati prekomorsko blago samo na angleških, kontinentalne izdelke pravtako le na angleških ladjah, ali pa na ladjah onih držav, ki so te izdelke proizvajale, vse to je povzročilo vojno med Angleško in njeno tekmovalko Svobodno Nizozemsko (1652—1654), ki je tedaj daleč prekašala Angleško v trgovini, brodarstvu in številu ladij. Dotedaj so namreč dovažale nizozemske ladje Angležem vse blago iz baltskih in skandinavskih dežel, iz atlantskih in sredozemskih pristanišč, iz Indije in iz novega sveta. Sedaj se je moralo odločiti, ali bo vladala na morju An-

gleška ali Holandska. Angleži so za boj ne posebno navdušene; holandske trgovce premagali in prisilili, da so priznali plovni zakon. Zmage nad Nizozemci so priborile Angležem gospodstvo na sosednjih morjih.

Uspehi Angležev v bojih z Nizozemci so nagnili Francoze in Špance, da so se potegovali za angleško prijateljstvo. Ko pa je Cromwell zahteval, naj dovoli Španška angleškim ladjam svobodno trgovino v svojih lukah, je Španška to zahtevo odklonila. Cromwell je poslal v Sredozemsko morje in v Zahodno Indijo ladje, ki so ropale po španskih posestvih in osvojile rodovitno Jamajko. S pomočjo Francoske je vzel španško-belgijsko пристanišče Duinkerque.

Sploh je bila Cromwellova zunanja politika nemirna; lord protektor se je vmešaval v zadeve skoro vseh evropskih držav in povzdignil angleško moč preko one višine, ki jo je bila dosegla za časa Elizabete. Angleška je postala vodilna evropska država: njena zunanja posest je rasla, trgovina se je širila, brodogradnja se je okrepila. Ker je tudi ljudstvo v parlamentu prišlo do večje veljave in zadobilo vpliv na državno vodstvo, je morala Evropa še bolj računati z angleško silo.

V skrbah za angleško prihodnost je umrl (1658) Cromwell; ni se mu namreč izpolnila najbolj vroča želja, da bi dal ujedinjeni državi trajno obliko. Kot pravi puritanec je hotel izvesti božjo voljo, ni pa nikomur vsiljeval kakšnega veroizpovedanja, bil je v tem oziru strpen. Njegov političen program je obsegal zahtevo, da se ohrani republika, odklonil je ponujeni kraljevski naslov. Opora njegovega vladanja je bila armada, zato pa tudi svobode vajeni Angleži ne bi mogli trajno prenašati take vlade. To se je takoj pokazalo.

Cromwellu je sledil njegov sin Richard, dobrohoten mož brez vojaške in politične zmožnosti. Že naslednjega leta (1659) so ga prisilili častniki, da se je odpovedal svoji časti. Splošna anarhija je zavladovala; zadušil jo je poveljnik na Škotskem Jurij Monk. Zbral je »dolgi«¹ parlament, ki je na narodno zahtevo sklical nov, svobodno izvoljen parlament. Tedaj se je šele razšel stari »dolgi«² parlament (1660). Novi rojalistični parlament, sestojč zopet iz dveh zbornic, je povabil Karla II., naj se vrne. Ob splošnem veselju je prišel kralj Karl II. v London.

4. Brezuspešni trud zadnjih Stuartovcev za katoliško restavracijo in absolutizem.

Karl II. (1660—1685). Mladega kralja je čakala težka naloga: odstranitev anarhije v državi. Bil je preslab za to nalogo. Prepričan je bil kakor njegov oče o kraljevih predstvenih pravicah. Po svojem značaju je bil neodkristosrčen, ni izpolnjeval danih obljub, ni poznal resnih dolžnosti. Kot Hobbesov učenec bi si bil rad pridobil absolutno oblast, pa se je končno zadovoljil tudi s tem, da je prejemal dovolj denarja. Tuja mu je bila politična čast, brez pomisleka se je prodajal inozemskim državam. Izdajal se je za pristaša anglikanske cerkve, a je nagibal h katoličanstvu. Bil je zapravljiv in npravno zelo pokvarjen.

Kakor Cromwell je tudi Karl II. črtil Holandece kot nevarne trgovske tekmece in začel ž njimi vojno, v njej pa nobena stranka ni dosegla odločilnih uspehov. Izmirili so se na podlagi tedanjega posestnega stanja (1667), določbe plovbenega zakona pa so omilili. V drugi vojni so priznali Nizozemci kljub uspehom angleški mornarici gospodstvo ob atlantskem obrežju od rtiča Finisterre do Norvegije (1674).

Ker je bil Karl II. vedno v denarnih stiskah, je prodal francoskemu kralju Dunquerque, se udeležil na strani Ludovika XIV. druge osvojevalne vojne in si zagotovil njegovo pomoč proti podložnikom za slučaj svojega prestopa h katoličanstvu. Angleže je vse to zelo vznemljilo kakor tudi slabo denarno gospodarstvo.

Na znotraj z restavracijo Stuartovcev ni bilo le obnovljeno kraljestvo, ampak izvršila se je v večji meri restavracija parlamenta. Kralj je bil poklican, da izvede ustavo. Ves narod je bil prepričan o pravici parlamenta, proti kateremu ni bilo mogoče ravnati. Obnovili so episkopalno cerkev in ji vrnili ugrabljena posestva. Odpravili so pa versko svobodo in preganjali druge veroizpovedi. Toda puritanskega duha ni bilo mogoče iztrebiti. Navzlic tem dejstvom je Karl sklenil uvesti katoliško vero na Angleškem. Odpravil je samovoljno vse kazenske zakone proti katoličanom in jim dovolil, da smejo svobodno priznavati svojo veroizpoved (indulgenčna izjava 1672). Parlament je pa prisilil kralja, da je preklical indulgenčno izjavo in potrdil testakto (1673), ki je veljala 155 let in določala, da mora vsakdo, kdor hoče opravljati javno ali vojaško službo, priseči,

da priznava anglikansko cerkev. Ta postava je torej izključila katoličane od vseh državnih služb.

Ker Karl ni imel otrok, je bil zakoniti naslednik brat vojvoda Jakob York, ki je očitno prestopil h katoliški cerkvi. To je vznemirjalo Angleže, ki so se bali, da bi katoliški kralj poklical Francoze v deželo in zatrl anglikansko cerkev ter parlamentarno vlado. Nekateri so govorili celo o katoliški zaroti, ki hoče Karla II. umoriti, Jakoba posaditi na prestol in s silo uvesti katoličanstvo. Da bi pomiril razburjene duhove, je Karl II. potrdil še sedaj veljavno Habeas-corpus-act (1679), ki določa, da noben Anglež ne sme biti zaprt, ne da bi se mu naznanil vzrok in da se mora v najkrajšem času postaviti pred zakonito sodišče, tudi se mora obtoženec pri navadnih prestopkih takoj izpustiti iz zapor, če se je opravičil in dal primerno poroštvo. Čeprav je Angleška dobila ta zakon, ki je postal najkrepkejša varstvo osebne svobode, se vendar poslanci niso mogli zediniti glede prestolonasledstva. Nekateri so priporočali Jakoba, drugi so mu nasprotovali; zadnje so nazvali whigs, prve tories. V spodnji zbornici so zmagali whigs in izključili Jakoba od nasledstva. Toda zgornja zbornica je ta sklep zavrgla in omogočila Jakobovo nasledstvo. V tem je nenadoma umrl Karl II. (1685), ki je pred smrtjo postal katoličan.

Jakob II. (1685—1688). Slavna revolucija (1688). Jakob II. je bil osorn in omejen. Zasledoval je iste cilje kakor njegov brat. Tudi on je prejemal denarne podpore od svojega prijatelja Ludovika XIV. Službe v upravi in armadi je podeljeval katoličanom, anglikanske duhovnike je preganjal, jezuitom pa je dovolil delovati na Angleškem, na vseučiliščih je nameščal katoliške profesorje. Slednjič je z indulgenčno izjavo (1687) razveljavil vse protikatoliške zakone, tudi testakto, in dal versko svobodo tudi disidentom (angleškim in škotskim protestantom, ki niso priznavali anglikanske cerkve). Toda s to izjavo ni pridobil disidentov, ker so se rajši pridružili anglikanom, nego bi pospeševali katoličanstvo.

V tem se je rodil kralju sin (1688). Angleži so izgubili nupanje, da kmalu preneha politično in versko zatiranje. Tedaj so vplivnejši plemiči povabili kraljevega zeta Viljema Oranskega, holandskega namestnika, naj pride z vojsko na Angleško in reši angleško cerkveno in meščansko svobodo. Viljem

Oranski, soprorog protestantovske hčere Jakoba II. iz prvega zakona — Marije, je ugodil angleškim željam, se izkrcal (1688) na južnoangleškem obrežju in si brez odpora osvojil Angleško. Skupščina najodličnejših Angležev je nato poverila Viljemu in Mariji kraljevsko čast, Viljemu samemu pa vlado. Jakob II. je s svojo rodbino zbežal na Francosko. Ta drugi prevrat, ki pa se je izvršil brez prelivanja krvi in končno osvobodil Angleže absolutističnih Stuartovcev, imenujejo Angleži »slavno revolucijo«. V tem prevratu sta zmagala parlament in protestantizem. Prememba na prestolu je pa tudi odločilno vplivala na razmerje do Francije, ž njo je Anglija od stoletne vojne živela v miru, večkrat celo v prijateljstvu. Za Viljema III. pa se je pričel nov stoletni boj med njima.

5. Ureditev parlamentarizma na Angleškem.

Viljem III. (1688—1702) in Marija († 1695). Ko sta bila Viljem in Marija priznana za vladarja, sta sprejela volivno kapitulacijo, poroštvo angleških svoboščin in potrdilo parlamentovih pravic (*declaration of rights*), ki je kot zakon o pravicah (*bill of rights*) zadobila (1689) moč zakona. Ta in prejšnji zakoni (*magna charta*, *petition of rights*, *habeas-corpus-acta*) so ustvarili temelj angleškemu parlamentarizmu, ki se je za Viljema in njegovih naslednikov še dalje razvijal. Toda vse omenjene svoboščine niso uredile današnjega parlamentarizma, pač pa so odpravile najhujša zla v pravosodju, v politični in finančni upravi. Parlamentarizem na Angleškem pa ni nastal po zakonu, temveč po običaju.

Angleška parlamentarna oblika vladavine. Državo vlada kralj, ki ni nikomur odgovoren. Njegova oblast je pa omejena. Zakonov ne sklepa sam, marveč jih samo potrjuje, ko so jih sklenili državljani. Ti sklepajo v dveh zbornicah: v poslanski ali spodnji in v gosposki zbornici (ali hiši). Spodnjo zbornico (*house of commons*) volijo državljani; v gosposki zbornici (*house of lords*) je mnogo članov dednih, nekaj jih pa imenuje kralj. Vsak zakon morata skleniti obe zbornici, potem ga potrdi kralj. Odslej je parlament, v katerem so svobodno govorili in razpravljali, odločeval v zakonodajstvu, pri davkih, v vojaških stvareh, v vnanji politiki, dovoljeval kralju izdatke za njegov dvor enkrat do smrti, državna sredstva pa za eno leto. Zato je moral kralj parlament sklicevati vsako leto. V varstvo pravosodstva so služila porotna sodišča. Sodniki so popolnoma neodvisni in nikomur odgovorni. Podaniki smejo vlagati prošnje na vlado (*peticijska*

pravica). Za izvrševanje zakonov po uradnikih je bilo odgovorno ministrstvo (the cabinet). Da se je krona izognila sporom, je jemala ministre iz vsakokratne večine spodnje zbornice, a ti so ostali le toliko časa v kabinetu, dokler so uživali zaupanje spodnjozbornične večine. Po predsedniku parlamentarne večine in hkrati ministrstva se sestavlja kabinet. Ako predsednik misli, da zbornična večina ne uživa več zaupanja naroda, more nasvetovati kralju, da parlament razpusti in pozove drugega. Ako pa vlada tudi v novem parlamentu nima večine, mora odstopiti in se tako ukloniti volji suverenega naroda. Politični pravec daje državi spodnja zbornica.

Parlament ni predstavljal pravega ljudskega zastopstva. Srednjeveški volivni okraji so ostali neizpremenjeni, a selišča so se ponekod popolnoma izpremenila. Propadli trgi so volili poslance; novo nastala cvetoča mesta (Birmingham, Leeds in Manchester) pa niso imela te pravice. V nekaterih mestih niso volili prebivalci, marveč mestni svetovalci. Za poslance so volili navadno člane uglednih družin, ki so volilce podkupovali, za kar so izdajali velike vsote. Potemtakem ni vladala na Angleškem ena velika ljudska stranka, marveč aristokratsko-oligarhična peščica velekapitalistov in veleposesnikov. Vendar je bil parlament prva moč v državi, zlasti če so ministri in parlament zasledovali iste cilje, če so sedeli v parlamentu poslanci, ki so poznali ljudske razmere, si pri samoupravi pridobili razumevanje za važnejša vprašanja in hitro zadostili javnim potrebam.

Viljem III. ni imel otrok; nasledstveni zakon (act of settlement 1701) je izključil vse katoličane od prestolonasledstva in določal, da nasledujejo na Angleškem protestantski hanoveranski knezi, ki so po ženskem kolenu izhajali iz rodu Jakoba I.

V španski nasledstveni vojni in že prej v tretji osvojevalni vojni je spretni diplomat Viljem III. združil evropske države v zvezo, ker je Ludovik XIV. podpiral Stuartovce na Škotskem in Irskem.

Ana (1702—1714). Viljemova naslednica in svakinja Ana, mlajša hči Jakoba II. iz prvega protestantskega zakona, je bila priljubljena vladarica. Pri vladi sta se menjavali obe stranki. Udeležila se je španske nasledstvene vojne in si pridobila v utrechtskem miru važne kolonije in postojanke. Za njene vlade se je Škotska trajno zvezala (1707) z Angleško v eno državo, Veliko Britansko, z enim parlamentom in eno vlado, le svojo cerkev je še obdržala.

Gospodarski napredek Angleške. Vojne s Francosko so koristile Angleški, voditeljci zveze proti Ludoviku XIV. Takrat je štela 9 milijonov prebivalcev. Obrt in trgovina sta napredovali, narodno bogastvo se je množilo, uveljavljena je bila za-

ščitna carina (plovbeni zakon), izvoz je neprestano naraščal. Mesta so se širila, posebno London, središče političnega, socialnega in trgovskega življenja, ki je bil po številu prebivalstva že prekosil Pariz. Ljudstvo je postalo samozavestno, kar se zreali v narodnih himnah »Rule Britannia« in »God save the king«.

Seveda je državni dolg vsled vojne zelo narastel. Toda že takrat se je opazilo, da v deželi najeto državno posojilo in ž njim združeni visoki davki ne slabe narodnega blagostanja, ker hodrijo k varčevanju in ker se na ta način varno nalaga kapital. Samo na Angleškem je takrat parlament nadziral državni proračun, zato so se krepile državne finance. Angleška banka je posojevala vladi za nizke obresti denar, ki ga je potrebovala za vnanjo politiko in vojne. Zasebni kapital je pospeševal državne koristi; stanje akcij je bil politični toplomer. Cenzura je bila odpravljena, najizvrstnejši možje so obravnavali praktična politična vprašanja in širili zrelejšo politično izobrazbo.

Kakor Francozi so tudi Angleži stremeli po slavi, ki je pa niso iskali na bojiščih, marveč v praktičnih uspehih. Nastalo in prospevalo je svobodno meščanstvo, ker John Bull je bil zakonito zavarovan pred nasiljem uradne oblasti, ni ga strahovalo uradništvo, pri dalekosežni samoupravi so spoštovali vrednost in pravico poedinca. Deizem in verska mlačnost sta zmanjšala ugled cerkve, puritanstvo je prešinilo ljudstvo in izobrazilo njegov značaj; ljudje so medseboj občevali bolj prisiljeno in umerjeno, vdali so se delu in zaslužku, sveta jim je bila odgovornost nasproti samemu sebi in čut dolžnosti v življenju.

Izza republike so sovražili Angleži vojaštvo, mala stalna armada je bila sestavljena iz najemnikov.

A še vedno so nekatere nazadnjaške uredbe ovirale splošni napredek. Le gornji in srednji stanovi so uživali koristi. Nižje so višji izkoriščali. Nižji stanovi so zaostali v izobrazbi. Poleg bogastva nekaterih je bila huda revščina drugih. Mali kmetje in zakupniki so trpeli, ker je bilo še vedno več pašnikov nego njiv in ker so združevali mala v zakup vzeta posestva v prostrana zakupna zemljišča. Kmetje so se zato izseljevali v mesta in množili ondotni proletariat.

D. Nazadovanje Nemčije in ustanovitev braniborsko-pruske države.

1. Notranje razmere v Nemčiji.

V gospodarskem oziru je po tridesetletni vojni Nemčija zelo nazadovala. Vnanja trgovina je propadla, ker so bili izlivi velikih rek v oblasti tujih držav. Denarni trg je bil odvisen od inozemstva. Hanza se je razšla, njeno dediščino so prevzela mesta Hamburg, Bremen, Ljubek. Tudi Nürnberg in Lipsko sta živalneje trgovala s tujimi državami. Inozemstvo je uvažalo kolonialno blago in obrtne izdelke. Notranji trgovini je škodovala carina med posameznimi deželami, ki so gledale le na lastni dobiček. Le krošnjarstvo je precej naraščalo. Tudi obrt in trgovina se nista povrnila na staro višino. Najvažnejša gospodarska panoga je bilo poljedelstvo, a se je borilo z raznimi neprilikami: cene so bile nizke, posestniki zadolženi, obrestna mera visoka, plače so poskočile, število živine je padlo. Pravne razmere kmetov so bile žalostne, večinoma so bili dedni podložniki, le v nekaterih krajih so uživali večjo osebno svobodo. Edinole knezom je vojna koristila. Od splošne utrujenosti niso imeli ljudje moči in ne veselja, da bi se ustavljali knezom, ki so vzdrževali stalne armade in po vzgledu Ludovika XIV. absolutno vladali, posnemajoč le njegovo osebno vladanje in nenravno dvorno življenje.

Po smrti Ferdinanda III. (1657) je bil za cesarja izvoljen (1658) njegov sin Leopold I. Po izvolitvi so se združili nekateri zahodnonemški knezi, švedski kralj kot vladar na Pomorjanskem in francoski kralj v rensko zvezo, ki naj bi ščitila nemško svobodo, jamčila za obči mir in nudila pomoč v slučaju napada in vstaje. Renska zveza je nastopala kot posebna moč poleg cesarja, čigar oblast je omejeval francoski kralj, ki se je od tedaj izdatneje vmešaval v nemške notranje zadeve. Ta nenaravna zveza je ponehala 1668.

V westfalskem miru je Nemčija dobila novo ustavo. Ta mir je odobril stare ustavne naprave, priznal državnim stanovom suvereno oblast v njihovih teritorijih in podelil državnemu zboru zakonodajno moč v vseh državnih zadevah. Vendar ni bil cesar popolnoma brez moči: oddajal je državne fevde, delil privilegije, prejemal od državnih mest davke, potrjeval in zavračal sklepe državnih zborov. Državni zbor je trajno

zboroval v Regensburgu od l. 1663. pa do razpada Nemčije l. 1806. Kmalu se sej niso udeleževali knezi, temveč njih poslanci, ki so tratili čas z brezkončnimi formalnostmi in pismenimi razpravami. Ta državni zbor, obsegajoč kurije volivnih knezov, državnih knezov in državnih mest, ni zastopal ljudstva, marveč le teritorije in ni bil podoben parlamentu. Napovedoval je vojno in dovoljeval čete ter denar. Toda državni stanovi niso kazali posebne vneme za dovoljevanje državnih vojnih potrebščin, zato je bila v tem oziru država navezana na dobro voljo večjih teritorijev. Sklepe državnega zbora so jako malomarno izvrševali, ker ni bilo državnih uradnikov, ki bi skrbeli za to nalogo. Najvažnejši skupni urad je bilo državno komorno sodišče v Speierju in pozneje v Wetzlarju, ki je saj nekoliko branilo podložnike pred tiranskimi gospodi.

Navzlic slabim ustavnim razmeram ni izumrla misel rimskega cesarstva. Nemška ozemlja so našla v cesarstvu nasproti sovražnemu inozemstvu zaslombo in tuje države so morale z nemško državo še vedno kot v resnici obstoječo računati, zato pa se je tudi še dalje vzdržala. Pred poginom so jo rešili Habsburžani. Avstrija, ki je bila z Nemčijo le v pravih zvezi, bi bila tudi sama dalje obstojala, toda noben nemški knez ne bi imel moči nadomestiti Avstrijo. Zdelo se je, da bo Nemčija, vedno navezana na Avstrijo, ostala manj vredna država. Tu pa so Nemčiji prinesli lepšo bodočnost braniborsko-pruski knezi.

2. Ustanovitev in napredovanje braniborsko-pruske države (1640—1740).

Friderik Viljem I. (1640—1688), »veliki volivnik«, je ustvaril močno Braniborsko. Zatrl je separatistična stremjenja pruskih plemičev, omejil pravice deželnih stanov, poveril upravo plačanim uradnikom, uredil davščine, povečal državne dohodke, radovoljno sprejemal izgnane francoske hugenote. Zgradil je malo brodoge, ustvaril stalno armado in izpremenil Braniborsko v vojaško državo z osvojevalno tendenco. Vtikal se je v evropsko politiko, ker so na njegove dežele mejili trije veliki sosedi: Poljaki, Švedi in Francozi. Seveda je hotel pri tem koristiti svoji državi, ne pa Nemčiji. Premagati je moral velike težave. Nasprotniki so bili neprimerno močnejši, njegova mala

država pa vrh tega še razmetana od Rena (Kleve, Mark in Ravensberg) do Njemena (Vzhodna Pruska). Pa vendar je povečal svojo državo z deželami, ki si jih je bil pridobil v westfalskem miru, priporil Pruski popolno neodvisnost (suverenost), otel Holandce francoske premoči in premagal v Severni Nemčiji Švede.

Njegov naslednik **Friderik III. (I.)** (1688—1713) je ljubil lesk in blesk, kar je nalagalo podložnim težka bremena. Državne dohodke so porabili kraljevi ljubljenci in dvor. Znameniti umetnik Schlüter je okrasil Berlin. Friderik III. je ustanovil vseučilišče v Halle in berlinsko akademijo znanosti. Ko je cesarju Leopoldu I. za špansko nasledstveno vojno zagotovil svojo pomoč, mu je cesar priznal kraljevski naslov na podlagi suverenstva v Vzhodni Pruski.

Frideriku I. je sledil njegov sin **Friderik Viljem I.** (1713 do 1740). Za njegove vlade se je končala severna vojna, v njej je dobil Prednje Pomorjansko do potoka Peene in izliv Odre. Z vso dušo se je žrtvoval dolžnostim do države, kar je zahteval tudi od svojih podanikov. Bil je absolutist, strog do sebe in podanikov. Odpravil je vse nepotrebne izdatke, znižal število dvorjanov ter odslovil ljubljence in umetnike, ki jim je bil njegov oče dajal plače. Živel je zmerno in sovražil kraljevski sijaj. Književnost in umetnost je mrzil. Najbolj je ljubil armado. K vojakom so jemali deloma tujce, največ pa so nabirali domače sinove revnih meščanov in kmetov in s tem vpeljali vojaško dolžnost. Armada je bila oborožena z izboljšanim orožjem, navajena na disciplino, red in točnost, tako da so pruski vojaki prekašali vse druge. Da je dobil visokorasle grenadirje, je žrtvoval skopi kralj tudi visoke vsote. Častnike so vzgajali v berlinski kadetni šoli.

Kralj je uredil enotno vse panoge državne uprave in vpeljal nove urade. Izboljšal je državne finance. Pospeševal je naseljevanje tujcev, ščitil obrt s prohibitivnim sistemom, skrbel za gmotno blaginjo in ljudsko šolo, povzdignil poljedelstvo.

Razmerje med očetom in sinom, mladim Friderikom, je bilo sovražno. Oče je bil vojak z dušo in telesom, sin je pa mrzil vojaštvo in ljubil umetnost in književnost. Oče je z nejevoljo opazoval sinovo početje, ker se je bal za svoje naprave. Kraljevič je že hotel pobegniti na Angleško,

a ovadili so to namero očetu, ki je ukazal kraljevičevega spremljevalca poročnika Katteja usmrtiti skesanemu kraljeviču pa je naposled odpustil, toda moral se je posvetiti upravni službi. To je bilo velike važnosti za bodočnost Friderikovo, kajti seznanil se je z upravo in sprijaznil z očetovimi naredbami. Do očetove smrti je bival na gradu *Rheinsbergu*, kjer se je v družbi pesnikov in umetnikov bavil z lepoznavskimi študijami.

Po smrti Friderika Viljema I. (1740) je prevzel z vlado polne blagajne in najbolj urejene vojsko Friderik II. (1740 do 1786). Želel je ljudstvo osrečiti, Prusko povzdigniti in armado okrečiti, da bi koristila državi. Njegovo srce je koprnelo po bojni slavi, po razširjenju pruske države, po odličnejšem mestu med evropskimi vladarji. Čas za izpolnitev teh želja se mu je zdel ugoden, ko je zatisnil oči cesar Karl VI.

E. Avstrija v boju proti francoski premoči in Turkom za Leopolda I., Jožefa I. in Karla VI. Razvoj avstrijske vevlasti.

1. Leopold I. (1658—1705). Obramba pred Turki.

Avstrijska oblast je rasla dinastično z dediščinami in vojnami ter ni slonela kakor druge države na naravni podlagi. Njena posest je segala od Rena proti vzhodu, obsegajoč dežele z različnimi narodi, zato so bili tudi habsburški interesi mnogolični. Radi rodbinske zveze s Špansko je posvečala Avstrija precej pozornosti zahodu. Na vzhodu je pa grozil Turek, ki je imel velik del Ogrske in Hrvatske v svojih rokah. Na Erdeljskem so vladali domači knezi, ki so izkoriščali svoj položaj v sredi med Avstrijo in Turčijo za svojo samostojnost. Pa tudi sicer ni bila habsburška oblast posebno trdna. Nasproti avtonomističnim ogrskim stanovom niso imeli Habsburžani veliko uspeha. Ogrri niso prispevali h kritju potrebščin drugih dežel, naglašujoč, da Ogrska ni avstrijska pokrajina, temveč samostojna država z lastnim državnim zborom in da jo veže z Avstrijo edino le vladarjeva oseba. Ogrri so sovražili Dunaj, ki je hotel omejiti njihovo svobodo, in gledali v dunajski vladi tujo oblast. Protestanti in Kalvinci so se bali za versko svobodo, čeprav jim je bila pogodbeno zajamčena. Tudi Hrvati so občutili absolutistične tendence dunajskega dvora, zato so hrvatski velikaši pri ogrskih iskali opore proti vladi, ki je stremila izpremeniti Hrvatsko v avstrijsko dedno pokrajino. Pač pa so alpske dežele iz-

gubile samozavest in s u d e t s k i m d e ž e l a m je bila s silo odvzeta samostojnost.

Enotne avstrijske države ni bilo. Posamezne kronovine je vezala vladarjeva oseba in skupni uradi. Čeprav so bile pravice deželnih zborov precej omejene, ker je vladar odločeval o vojni, miru, obdavčenju in zakonodaji, so vendar ohranile posamezne dežele svojo ustavo, pravo in upravo. Vladarjev še ni vodila izrazita skupna d r ž a v n a i d e j a. Zato se ni razvil absolutizem kakor v drugih državah. Avstrija še ni bila dodobra premagala srednjega veka in se še ni bila razvila iz federativne patrimonialne države v moderno. V deželnih zborihi so prevladovali plemiči, ki so sicer semtertje povzročali vladi težkoče, bili pa vendar nasproti njej poslušni, nasproti podložnikom pa so vedno čuvali svoje pravice. Meščani so se potegovali za uradniška in častniška mesta. Kmetom se je vedno slabše godilo; težko so opravljali večjo tlako in plačevali raznovrstne ter vedno naraščajoče davščine. Tudi g o s p o d a r s k e r a z m e r e niso bile zadovoljive. Obrt in trgovina sta nazadovali. Najbolj je trpelo rudarstvo v alpskih in čeških deželah in je v nekaterih krajih popolnoma zastalo, ker so se protestantski rudarji izseljevali. Ljudje so iskali zaslužka drugod. Na Tirolskem in Češkem se je razvilo steklarstvo, na južnem Tirolskem so izdelovali žamet in svilo.

Avstrijska politika je bila počasna in neokretna, državni ustroj so ovirale denarne stiske. Ljudstvo je bilo mlačno nasproti višjim idejam in smotrom.

Leopold I. je ljubil znanstvo in godbo. Ustanovil je dunajsko dvorno (sedaj ljudsko) knjižnico; tudi dunajska galerija slik je nastala za njegove vlade. Bil je popustljiv in neodločen. V politiki, katere smer je bila katoliška in centralistična, so odločevali njegovi podkupljivi svetovalci.

Notranje razmere v Turčiji. Po smrti Sulejmana II. je turška država hiralala; finance, sodstvo in armada so propadale, vse je šlo rakovo pot. Davščine so trle ljudstvo, sultani so vladali despotično, a so bili pod oblastjo dvora in neposlušnih janičarjev. Čeprav so se marsikateri evropske države zaradi trgovskih koristi in iz političnih nagibov potegovali za turško prijateljstvo, je še vedno živela srednjeveška k r i ž a r s k a i d e j a in še vedno so upali, da bodo s skupnim naporom vsega krščanstva uničili Turčijo.

V začetku 17. stoletja je turška država obsegala prostrano ozemlje: Balkanski polotok, večji del Ogrske, Hrvatske in Slavonije, Krim, severno obrežje Črnega morja, v Aziji in Afriki pokrajine od Črnega morja do Indijskega oceana in od Perzijskega zaliva do Maroka; dalje so bile odvisne od Turčije razne vazalne države, kakor Erdeljska, Vlaška in Moldavija.

V 17. stoletju so vladali neznatni sultani, ki so jih odstavljali in nastavljali uleme in prevzetni janičarji. Pri vsaki izpremembi na prestolu so nastali notranji nemiri; zato je imela Avstrija dalj časa mir. Šele sredi 17. stoletja je veliki vezir Mohamed Čuprilić (Köprili) ugonobil uporne in državo-izkoriščujoče življe, izboljšal upravo in finance ter zapustil svojo službo sinu Ahmedu, nadarjenemu državniku in vojskovodji, ki je začel velikopotezno zunanjo politiko, osobito proti cesarju.

Prva turška vojna (1663—1664). Povod so dale zmede na Erdeljskem, kjer sta pri volitvi kneza nastopili dve stranki, izvolivši vsaka svojega kandidata. Nato sta se obrnili obe za pomoč, ena do Turkov, druga do cesarja. Nastala je vojna. Hrvati so jo z veseljem pozdravili, upajoč na osvoboditev Hrvatske izpod turškega jarma. Močna turška vojska je vdrla na Ogrsko, osvojila Nove Zamke blizu avstrijske meje in razrušila Novi Zrin ob izlivu Mure v Dravo. Toda avstrijski poveljnik Montecuccoli je Turke s francosko pomočjo pri št. Gotardu (Monostru) ob Rabi (1664) popolnoma potolkel. A cesar se ni koristil s to zmago, marveč je takoj sklenil mir s Turki v Vasváru (Eisenburg — Železni grad) na podlagi posestnega stanja.

Zarota ogrskih in hrvatskih velikašev (1666—1671). Cesarjeva popustljivost proti Turkom v vašvarskem miru je vznevoljila Ogre in Hrvate. Pritoževali so se, da jim dunajska vlada ni predložila vašvarskega miru v odobritev, kakor je to zahtevala ustava. Nezadovoljstvo med Ogri in Hrvati so pospeševali nekateri stari vzroki, zlasti absolutistične težnje cesarjeve. Nadalje so se pritoževali Ogri in Hrvati, da jih nadlegujejo nezadostno plačani nemški vojaki. Odnosaje so otežkočili še verski prepiri. Protestantje so zahtevali popolno versko avtonomijo, kakor so jo imeli stanovi v Nemčiji. Skupščin, ki bi bile mogle nezadovoljstvo odstraniti, pa niso sklicevali.

Te okolnosti so nagnile ogrske in hrvatske velikaše: palatina Franca Wesselényija, Franca Nádasdyja, bana Nikolaja Zrinjskega, njegovega brata Petra Zrinjskega, Franja Krsta Frankopana, svaka, in Franca Rákóczyja, zeta Petrovega, da so sklenili na podlagi insurekcijskega člena zlate bule Andreja II. dvigniti se zoper Habsburžane in jih pahniti s prestola. Po smrti Nikolaja Zrinjskega je Peter Zrinjski poskušal zanesti upor tudi v sosednje slovenske pokrajine, kjer je narod že težko nosil ogromne vojne davke. Zrinjski se je zvezal s štajerskim grofom Ivanom Erazmom Tattenbachom in z deželnim glavarjem goriškim grofom Thurnom. Iskal je pomoči tudi pri Ludoviku XIV., ki ga je pa po sklepu aachenskega miru pustil na cedilu. Tudi od Poljakov in Benečanov ni dobil zaželjene pomoči. V tem težkem položaju je iskal opore v Turčiji. Ponudil je Turkom po svojem odposlancu vrhovno oblast nad celo Ogrsko in Hrvatsko, ki naj ohranite svojo ustavo in svoje svoboščine. Na Hrvatskem naj bi vladal Zrinjski. Ker je sultan odposlanca prijazno sprejel, je ta domneval, da je turška vlada ponudbo odobrila. Toda veliki vezir Ahmed Čuprilić ni ponudbe sprejel, ker ni maral nove vojne s cesarjem, in ta zmota je postala usodna za zarotnike.

Po odposlančevi vrnitvi sta se pričela Zrinjski in Frankopan očitno pripravljati na upor. Bojazljivi Nádasdy pa je izdal zaroto in tudi avstrijski carigrajski poslanik je obvestil vlado o dogovorih Zrinjskega s Turki. Ko je Zrinjski uvidel, da od Turkov ne dobi pomoči in ker je tudi izostal pričakovani upor na Hrvatskem ter je cesarska vojska od dveh strani udarila proti njemu, se je napotil s Frankopanom iz Čakovca na Dunaj, zanašajoč se na obljubljeni pomilostitev. Na Dunaju pa so oba kot veleizdajalca zaprli, ju poslali v Dunajsko Novo mesto in obsodili na smrt. Dne 30. aprila 1671 so ju obglavili. Posestva obsojencev so zapadla državi. Obglavljena sta bila tudi Nádasdy na Dunaju in Tattenbach v Gradcu.

Na Ogrskem in Hrvatskem je izkušala vlada, kakor po bitki na Beli gori na Češkem, izvesti protireformacijo in absolutizem. Cesar je ukinil bansko čast. Karlovški general Herberstein pa je nagovarjal hrvatske plemiče, da bi prosili cesarja, naj odtrga Hrvatsko od ogrske krone in jo priklupi notranjeavstrijskim deželam (1672). Toda večina plemičev je ta predlog odklonila. Ogrsko ustavo je cesar deloma

razveljavil, češ da se je ves ogrski narod uprl. Odpravil je palatinat in ustanovil kraljevo namestništvo. Davke so pobirali brez dovoljenja skupščine in nastanjali čimdalje več nemških čet po mestih in trdnjavah. Tudi je cesar izganjal protestantovske predikante in ukazal zapirati protestantske cerkve.

Dočim so Hrvati samo z vnetimi besedami zagovarjali svoje pravice in naposled tudi izprosili, da je cesar obnovil bansko čast (1680), so se zavzeli ogrski nezadovoljneži (malkontenti, Kruci) pod Emerikom Tökölyjem, drugim soprogom Helene Zrinjske, z orožjem za obrambo protestantske vere. Pognali so cesarske čete iz Zgornje Ogrske in nadlegovali s svojimi napadi tudi slovenske kraje ob Muri. Ker jih je podpiralo tudi sovražno inozemstvo, je hotel cesar Ogrsko pomiriti. Povrnil je Ogrum ustavo, imenoval palatina in zagotovil nekatoličanom versko svobodo. A Tököly ni želel sprave s cesarjem. Na pomoč so mu prišli Turki.

Druga turška vojna (1683—1699) in drugo obleganje Dunaja (1683). Dolgo časa je že stremil častihlepni veliki vezir Kara Mustafa, svak Ahmeda Čuprilića, za razširjenjem turške države. Prodril je do Dunaja in ga oblegal. Mala, a vztrajna posadka je že omagovala pred turško premočjo. V tem opasnem trenutku je prišla rešitev. Cesarjev svak vojvoda Karl Lotarinški se je združil s poljskimi četami in celokupna krščanska vojska pod poveljstvom poljskega kralja Jana Sobieskega je dne 12. septembra 1683 popolnoma porazila Turke pred Dunajem. Turška napadalna sila je bila zlomljena.

2. Velika vojna za osvobojenje izpod turškega jarma.

Cesar je sklenil s Francozi premirje in pridobil z daleko-sežno amnestijo Tökölyjeve pristaše. Pod papeževim pokroviteljstvom se je zvezal s Poljaki in Benečani, da bi skupaj osvobodili krščanske narode turškega jarma (»Sveta liga« 1684). Poljaki so se bojevali v Moldaviji in Vlaški, Benečani s pomočjo prostovoljnih hrvatskih in srbskih čet ter dalmatinskih pomorščakov na Jonskem morju in na Grškem; osvojili so polotok Morejo in

zasedli Atene. Ko so obstreljevali Akropolo, je vžgala benečanska bomba smodnik v Pantheonu in poškodovala do tedaj še nepoškodovani najveličastnejši spomenik helenske umetnosti (1687). Ker je še Rusija napadla Turke ob Črnem morju, je bil položaj za Turčijo jako neugoden.

Karl Lotarinški je tiral Turke od Dunaja na Ogrsko in jim jemal mesto za mestom. Osvojil je Ostrogon, kjer se je ločil Sobieski od njega, Budim (1686) in porazil v bližini Mohácsa turške čete. Hrvati so osvojili večino Hrvatske in Slavonije. Spričo teh uspehov je sklical Leopold I. državni zbor v Požun (Bratislavo 1687), kjer so ogrski in hrvatski stanovi priznali dedno pravico Habsburžanov po prvorojenstvu (primogenituri) moškega rodu in razveljavili 31. (insurekcijski) člen zlate bule Andreja II. Leopold je priznal Ogrom stare svobščine: kralj sme izdajati zakone le s sodelovanjem stanov, ki obdrže pravico dovoljevati davke in vojake, luteranci in kalvinci smejo svobodno izvrševati svojo veroizpoved. Tököly je izgubljal postojanko za postojanko in Erdeljci so prisegli cesarju zvestobo (1688).

V tem času je zasedel bavarski volivnik Maks Emanuel močno trdnjavo Belgrad (1688). Zmagoslavne cesarske zastave so zavihrale po Bosni in Srbiji. Srbi iz Bosne, Hercegovine in Srbije so se pridruževali v velikem številu avstrijskim četam, upajoč, da je nastopila velika doba osvobojenja. Na dunajskem dvoru in drugod so upali, da kmalu zavlada v Carigradu krščanski vladar in odreši balkanske narode turškega jarma. Tedaj je prišel Turkom na pomoč Ludovik XIV., ki je pričel tretjo osvojevalno vojno. Vendar je Ludovik Badenski porazil Turke pri Nišu, zavzel večji del Srbije od Kladova in Oršove do Drine in Novega Pazarja in pozval Srbe ter krščanske prebivalce Turčije na boj proti staremu zatiralcu. V ta namen se je posluževal srbskega odličnjaka Jurija Brankovića. Ker je večina avstrijskih čet odšla k Renu, so sestavljali avstrijsko bojno silo proti Turkom skoro sami Srbi, zato je mislil Branković, da morejo Srbi sami s svojo močjo zmagovito nadaljevati borbo zoper Turke in si ustanoviti nezavisno lastno državo, kjer bi vladal on. Avstrijci so zavistno gledali, kako se je zbiralo srbsko ljudstvo okrog svojega rešitelja. Na ukaz dunajskega dvora je Ludovik

Badenski zaprl Brankovića (1689), ki je ostal brez sodnega postopanja interniran v Hebu na Češkem do svoje smrti (1711).

Po zavzetju Niša se je avstrijska vojska razdelila: nekatere čete so krenile proti Donavi in osvojile Vidin; ostala vojska pa bi morala prodirati skozi Staro Srbijo proti Jadranskemu morju, da bi prisilila Bosno k predaji. Ti oddelki so se napotili preko Kosovega do Skoplja, ki so ga zažgali, se nato vrnili nazaj v Prištino in zavzeli Prizren in Peć. Ti uspehi so povzdignili ugled Avstrije v osvobojenih krajih. Avstrijski poveljnik Piccolomini je pridobil tudi patriarha Arsenija Černojevića in srbsko duhovščino, ki se je nadejala, da je napočil odločilni čas narodnega osvobojenja z avstrijsko pomočjo. Toda Piccolominijev naslednik je s svojim odurnim nastopom povzročil, da so začeli Srbi sovražiti Avstrije, ki so jih istočasno tudi Turki prisilili k umikanju.

Srbski voditelji s patriarhom na čelu so se nahajali v težkem položaju. Ker so se pridružili Avstrijcem, so vedeli, da jih pod Turki čaka gotova smrt. Zato je patriarh zbral menihe in premožnejše sloje Stare Srbije in se umaknil (l. 1690.) z avstrijskimi četami vred na Južno Ogrsko, kjer so Srbom prepustili neposeljene kraje v Bački in Banatu, dočim so Turki večji del prebivalstva, kar ga je ostalo v Stari Srbiji, pobili ali odpeljali v sužnost, v zapuščene kraje pa so se naseljevali Albanci.

Nadaljnja vojna ni prinesla nobeni stranki zaželjenih uspehov. Tudi Benečani so ostavili Atene. Le ruski car Peter je zavzel trdnjavo Azov (1696). Šele ko je princ Evgen Savojski prevzel poveljstvo nad cesarsko armado, je sijajno premagal Turke pri Senti (1697) ob Tisi. Po posredovanju angleškega kralja Viljema III. je sklenil cesar mir s Turki v Sremskih Karlovcih (1699). Cesar je dobil vso Ogrsko, izvzemši Banat, vso Hrvatsko do Une in Velebita, Slavonijo, izvzemši Srem z Zemunom in Mitrovico. Erdeljski knez je že med vojno l. 1697. izročil proti letni plači svojo vojvodino Avstriji.

Benečani so obdržali Morejo in kar so si osvojili v Dalmaciji, zlasti Knin in Sinj. Poljakom je odstopila Turčija Podolje in del Ukrajine. Rusija je obdržala Azov.

Od tega miru dalje je evropske diplomate zaposlovalo vzhodno vprašanje. Avstrija, Poljska, Rusija in Benečani so delovali na propast osmanske države. Rešiti pa so jo hotele zapadne države: Francoska, Angleška in Holandska. Po tej vojni je šele postala Avstrija prava velevlast, kar ni bila, dokler so bile turške posadke v največji bližini Dunaja in je sultan mogel podpirati vsakega cesarjevega sovražnika. Sedaj so dobili Habsburžani proste roke. Avstrija, ki je bila po površini in številu prebivalstva Franciji skoro enaka, je sedaj mogla uspešneje posezati v evropska vprašanja.

Po karlovškem miru so bile slovenske dežele rešene nevarnega sosedu in za Slovence je napočila doba miru, ki jim je omogočila neoviran gospodarski razvoj in duševni napredek. Tudi večji del hrvatskih zemelj je bil prost turškega jarma. Hrvati so se nadejali, da bodo vsi osvobojeni kraji združeni v eno upravno enoto. Toda Liko in Slavonijo so podredili dunajski osrednji vladi, Benečani pa so obdržali osvobojene dalmatinske kraje.

3. Največji obseg Avstrije za Karla VI. (1711—1740).

Jožef I. (1705—1711). Leopoldu I. je sledil najprej njegov prvi sin Jožef I., ki je nadaljeval špansko nasledstveno vojno in se bojeval z ogrskimi Kru ci pod Franc om R á k ó c z y - jem, ki so strašno ropali in morili tudi po slovenskih krajih med Dravo in Muro. V szatmarskem miru (1711) so Ogr i priznali cesarjevo gospostvo pod pogojem, da obdrže svoje pravice in svoboščine ter da smejo protestanti svobodno izvrševati svojo veroizpoved. Tako so rešili Ogr i v hudih bojih s Habsburžani svojo ustavo in sicer v tistih časih, ko so ostali narodi na kontinentu brez odpora klonili glave pred absolutizmom. Odslej so se Ogr i trudili, da bi ustvarili enotno ogrsko državo in kolikor mogoče tesno priklopili Hrvatsko Ogrski ter podredili njeno zakonodajo ogrski. Tem težnjam so se Hrvati upirali in dosegli, da so Ogr i priznali Hrvatom notranjo zakonodajo (1715).

Po nenadni smrti Jožefa I. je sledil njegov brat Karl VI. (1711—1740). Težko se je poslovil od Španske in tudi kot nemški cesar je ljubil Špance. Mnogo španskih emigrantov je izrabljalo njegovo dobrodušnost na škodo države. Karlu so

ugajale španske naprave in obredi, ki so zahtevali osobito spoštovanje do vladarja. Gojil je glasbo, pospeševal znanost in umetnost.

Najvažnejši cilj avstrijske zunanje politike bi bil moral biti, da bi država osvajala nove zemlje na vzhodu, ker je Turčija propadala. Toda Karl VI. se je veliko bolj trudil za pridobitev teritorialno zelo raztresenih pokrajin v Italiji, ki niso posebej pomnožile njegove moči, pač pa mu prizadele mnogo neprilik. Habsburžani so izkušali v naslednjem poldrugstoletju obdržati svoj nekdanji vpliv v Nemčiji nasproti naraščajoči Prusiji in v Italiji nasproti Savojski.

Po končani nasledstveni vojni se je zapletel Karl v boj s Turki.

Prva turška vojna (1716—1718). V Carigradu je vojna stranka po zmagi nad Rusi v severni vojni upala, da bo zopet pridobila one dežele, ki jih je morala odstopiti l. 1699. Turčija je začela vojno s slabejšim nasprotnikom — z Benečani in jim odvzela Morejo. Karl je obnovil zvezo z Benečani in jim prihitel na pomoč. Njegov poveljnik princ Evgen je premagal Turke pri Petrovaradinu, zavzel trdnjavo Temišvar in s tem osvojil ves Banat in Sremščino. Po sijajni zmagi nad Turki pri Belgradu se mu je predala tudi ta trdnjava (1717). Nato so prodrle cesarske čete precej globoko v Srbijo in Bosno ob Vrbasu. Od zapadne strani so silili v Bosno in Hercegovino Benečani. Cesar je zaradi vojne napovedi Špancev v Italiji sklenil mir v Požarevcu (1718). V tem miru je dobil Banat, zapadno Vlaško do Olta, Bosansko Posavje in severno Srbijo od ustja Timoka čez Paračin in Čačak do Drine. Benečani so odstopili Turkom Morejo, pridobili pa otok Kitero, nekatere albanske kraje, v Dalmaciji pa Imotski in ozemlje proti vzhodu do tiste črte, ki je potem delala mejo med Dalmacijo in Bosno-Hercegovino. Skoro vsa Dalmacija (izvzemši dubrovniško republiko) je bila odslej pod Benečani, ki so preganjali pravoslavne Srbe, smatrajoč jih za veleizdajalce.

Avstrijska zasedba Srbije (1717—1739). Avstrijska vlada je poverila upravo v Srbiji generalu. Uvajala je v upravi in šoli nemščino in razširjala katoliško vero, vabila trgovce iz Nemčije in redovnike v deželo, močno utrdila Belgrad, gradila državna poslopja, cerkve in samostane, ustanovila katoliško

škofijo in pravoslavno nadškofijo, ki pa je bila združena s karlovško. Pospeševala je trgovino in obrt. Srbi so izvažali med in vosek, uvažali pa razne obrtne izdelke. Ko je Avstrija kesneje izgubila Belgrad, so belgrajske utrdbe podrli, nemški trgovci pa so se izselili v Temešvar in Novi Sad. Srbi so radi germanizacijskih in katoliških teženj črtili avstrijsko upravo.

Četverozveza. Na španskem prestolu je sedel takrat slabotni Filip V., vladal pa je kardinal Alberoni, laškega rodu. Ta je spretno uvedel reforme, našel nove vire blagostanja ter ustvaril močno brodovje in sposobno armado. Hotel je izriniti Habsburžane iz Italije, vzeti Angležem postojanke v Sredozemskem morju in združiti Francosko s Španjo. V obrambo utrechtskega miru se je cesar združil z Angleško, Holandsko in Francosko v **četverozvezo**, ki je premagala špansko brodovje in sklenila s Španjo mir v Haagu (1720). Cesar se je odpovedal Španji, priznal Filipa V. kot kralja in obljubil njegovemu sinu Karlosu nasledstvo v Parmi, Piacenzi in Toskani, Sardinijo je pa prepustil savojskemu vojvodi in dobil od njega Sicilijo. Odslej so se savojski vojvodi zvali sardinski kralji. Španjo, komaj ustvarjeno brodovje in armada sta bili zopet uničeni in notranje reforme pokopane.

Pragmatična sankcija. Ker Karl VI. ni imel moškega naslednika, so se v habsburških deželah bali španske usode. Ta nevarnost je napotila hrvatske stanovce, da so brez ozira na Ogrce sklenili (1712) priznati v slučaju, da izumro moški potomci vladarske hiše, tisto nadvojvodinjo za svojo kraljico, ki bode vladala v Notranji Avstriji. Sklicevali so se pri tem na starodavni medsebojni stik s slovenskimi deželami, ki so jim tudi zvesto pomagale v turških bojih. Obenem so hoteli dokazati svojo samostojnost nasproti Ogrski, s katero jih veže le personalna unija. Sedaj je tudi cesar razglasil svoj nasledstveni red (1713) ali pragmatično sankcijo. Po smrti Karla VI. se ne smejo njegove dežele razdeliti, temveč preidejo nerazdeljive na sinove po načelu prvorojenstva, in, ako bi sinov ne bilo, na hčere Karla VI. in, če tudi teh ni, na hčere Jožefa I. itd.

Dežele, ki so tvorile Avstrijo, so brez težav priznale pragmatično sankcijo. A cesar se je trudil, da bi tudi evropske države odobrile žensko nasledstvo. Tako je postala **pragmatična sankcija evropska zadeva**. Sicer je Evgen Sa-

vojski baje svetoval cesarju, naj skrbi za močno armado in dobre finance, češ da bo treba nasledstveno pravico njegove najstarejše hčere Marije Terezije še kdaj braniti z mečem zoper sosedne vladarje. Toda cesar ni zaupal močem Avstrije, zato se je trudil, da bi pridobil evropske države za priznanje pragmatične sankcije. Za to uslugo je prepustil Španski Parmo in je na zahtevo Angleške ter Holandske razpustil lepo se razvijajočo vzhodno indijsko trgovsko družbo v Ostende. Tudi nemška država je potrdila sankcijo, le bavarski in saški volivnik sta ugovarjala, ker sta bila oženjena s hčerama Jožefa I., čeprav sta se ti dve bili odpovedali vsem pravicam do nasledstva. Cesar je Saško namerjal pridobiti s tem, da je pripomogel Avgustu III. do poljskega prestola.

Po smrti Avgusta II. je bil izvoljen za poljskega kralja Stanislav Leszczyński, tast Ludovika XV. (1733). A na pritisk Avstrije in Rusije so precej nato Poljaki oklicali sina ranjkega kralja kot Avgusta III. za kralja. Ta je priznal pragmatično sankcijo, Stanislav pa je zbežal iz Poljske. Takoj so napovedale Francoska, Španska in Sardinija cesarju vojno — poljska prestolonasledstvena vojna (1733—1738) — in vdrle v avstrijske dežele. Ne da bi kaka stranka dosegla odločilnih uspehov, sta sklenila cesar in Ludovik XV. mir na Dunaju (1738). Francoska je priznala pragmatično sankcijo in Avgusta III. za poljskega kralja; Stanislav Leszczyński je dobil Lotaringijo, ki je po njegovi smrti (1766) pripadla Francoski. Vojvodo Franca Štefana Lotarinškega, ki je bil oženjen z Marijo Terezijo, dedinjo Karla VI., so odškodovali s Toskano, kjer je bila (1737) izumrla medicejska rodovina. Cesar je odstopil španskemu infantu Karlosu Napolj in Sicilijo, dobil pa je Parmo in Piacenzo.

Druga turška vojna (1737—1739). Med poljsko vojno je Francija pregovorila Turčijo, da je napovedala Rusiji vojno. Po pogodbi je bila Avstrija obvezana pomagati svoji zaveznici. Toda po smrti Evgena Savojskega ni imela Avstrija nobenega sposobnega diplomata niti vojskovodje. Turki so porazili avstrijske čete in obsedli Belgrad. Pač pa so se Rusi zmagovito bojevali. Vdrli so v Besarabijo in prekoračili Prut. Poražena Avstrija je sklenila s Turčijo mir v Belgradu

(1739), v tem je izgubila Belgrad, Srbijo in Malo Vlaško. Rusija je dobila po velikih žrtvah le Azov.

Tudi med to vojno so se pridružili Srbi in Črnogorci avstrijskim četam, ki so začetkom prodirale v notranjo Srbijo. Po avstrijskih neuspehih je ostavilo mnogo srbskih družin s patriarhom Arsenijem Jovanovićem iz Peći svojo staro domovino, boječ se turške osvete, in se preselilo na Ogrsko. Jovanović se je nastanil v Karlovcih kot metropolit. Stara srbska patriarhija v Peći, h kateri so spadale škofije v Stari Srbiji, Macedoniji in Albaniji, pa je bila (1766) ukinjena; srbske pokrajine so bile odslej pod carigrajsko patriarhijo, ki je v te kraje pošiljala grške škofe. Ti so Srbe sovražili in bogateli na račun obubožanega ljudstva.

4. Notranje razmere v Avstriji.

Za Karla VI. je dosegla Avstrija višek moči. Začela pa je tudi propadati, ker je njene raznolike dele oklepala edinole vladarjeva oseba. Državne finance so bile zelo neugodne, ker so izdatki za vojne, dvor in uradnike vedno naraščali in ž njimi vred davki in državnih dolgov.

Navzlic slabemu finančnemu stanju je vlada podpirala narodno gospodarstvo v zmislu merkantilizma. Dovoljevala je zasebnikom, da so gradili tovarne, dajala jim denarno podporo, oproščala obrtnike in trgovce davkov in drugih bremen. Vabila je tuje trgovce, tovarnarje, bankirje in umetnike brez ozira na njih veroizpovedanja, naj se naselijo v Avstriji. Tako so izpopolnili več starih obrtniških strok, uvedli nove obrti in varovali domače izdelke z visoko zaščitno carino pred tujimi tekmeči. Na Češkem in Moravskem so izdelovali sukno, bombažaste tkanine, platno, steklo in godala, v Dolnji Avstriji bombaževino, na Dunaju porcelan, žamet in razne predmete iz zlata in srebra, v južnih deželah svilo.

Ko je cesar Karl dobil špansko posest v Italiji, so Benečani dovolili njegovim podložnikom, da smejo neovirano brodariti in svobodno trgovati po Jadranskem morju. Tudi s Turčijo je v požarevskem miru sklenil ugodno trgovinsko pogodbo. Ker sta se sedaj Avstriji odprli dve znameniti trgovski poti v Orient, je cesar proglasil (1719) Trst in Reko za svobodni pristanišči in ustanovil vzhodno delniško družbo (1719), ki je smela trgovati z Orientom in graditi tovarne. Cesar je upal, da bo trgovska pot iz Orienta vodila preko Trsta na Dunaj. Zato je popravljaj stare in gradil nove ceste po Istri, Hrvaškem, Koroškem in Tirolskem. Prago je zvezal z Dunajem, Dunaj pa preko Semmeringa s Trstom. Trgovini v prid je odkupil od grofa Paara pošto in jo podržaval. Da bi se tudi Belgijci mogli udeleževati svetovne trgovine, je ustanovil v Ostendu trgovsko družbo, ki je trgovala z Vzhodno in Zahodno Indijo. V obrambo pomorske trgovine je hotel Karl VI. ustvariti vojno mornarico, kar mu pa ni uspelo.

Tudi poljedelstvo se je povzdignilo. Na mnogih pustih krajih so se naseljevali nemški kmetje, ki so z umnim kmetijstvom izpremenili te kraje v rodovitni svet. V južnih deželah so začeli saditi tobak in koruzo, na Češkem hmelj in krompir.

Ljudska izobrazba se je širila. Na visokih in srednjih šolah so poučevali jezuiti, na ljudskih pa pijaristi, ki so sčasoma razširili svoje delovanje na gimnazije. Z dekliško vzgojo so se bavili ženski redovi (uršulinke). Zelo so gojili zgodovino: v Melku sta živelja Hieronim in Bernard Petz, na Štajerskem je deloval Caesar, na Goriškem pa Coronini.

5. Uprava in kulturne razmere na srbskem in hrvatskem ozemlju za turškega gospostva.

V osvojenih srbskih in hrvatskih zemljah so vpeljali Turki svojo ustavo in upravo. Turška ustava je bila zmes demokracije in absolutizma. Turki so bili namreč po veri vsi enaki pred zakonom in v običajih. Najsiriromašnejši človek je mogel postati veliki vezir, ker pri njih ni odločevalo pokolenje, temveč sreča in sposobnost. V deželah, ki jih je osvojil Turek, je prenehalo staro pravo in stare uredbe; plemič je postal prav tako podanik kakor njegov podložni kmet. Samo v Bosni je bila v tem oziru izjema, ker se je plemstvo pomuslimanilo in obdržalo svoja posestva ter svoje privilegirano družabno stališče. Iz drugih podjarmljenih srbskih in hrvatskih pokrajin je pa plemstvo pobegnilo na Hrvatsko in Ogrsko. Bosanci so odslej navdušeno branili islam in njegove interese.

Upravno se je delilo turško cesarstvo na begler-begluka (pašaluka ali vilajete). Srbske in hrvatske pokrajine so spadale pod upravo rumelijskega in bosanskega begler-begluka, katerima so načelovali beglerbegi ali paše. Vsak begler-begluk se je delil v sandžake (vojna okrožja), sandžak na nahije, nahije na kneževine in te na sela.

Uprava je bila urejena po vojaških načelih. Vsakemu sandžaku je stal na čelu sandžakbeg ali paša, ki ga je imenoval sultan. Sandžakbeg ni prejemal, kakor tudi ne ostali uradniki, nobene plače, temveč se je preživiljal z dohodki svojih posestev, ki so prehajala vedno na njegovega naslednika. Vsa osvojena zemljišča so namreč smatrali za državno last, ki so jih sultani prepuščali starim posestnikom samo v nadaljno uporabo (fevd). Glavna razlika med vzhodnim in zahodnim fevdom je v tem, da na zapadu ne gledajo

pri fevdu na večji ali manjši dohodek, na vzhodu pa samo na dohodek. Poleg tega more na vzhodu dobiti fevd vsak mohamedanec, na zapadu pa neplemiči niso mogli sprejemati fevdov.

Turški posestniki so se zvali *spahije* in delili v dve vrsti: *zijametlije* in *timariote*. *Zijametlije* so imeli *zijamete*, t. j. posestva, ki so dajala na leto najmanj 400 zlatov. Ta posestva so postala dedna v drugi polovici 18. stoletja. *Timarioti* so posedovali *timare* ali *spahiluke*, ki so donášali največ 400 zlatov dohodkov. Sultani so dajali *timare* hrabrim vojakom za nagrado, toda pod pogojem, da so prihajali v boj s predpisanim številom vojakov. Ta posestva so prehajala od očeta na sina samo s sultanovim dovoljenjem. Vojski iz pašaluka je načeloval *janičarski aga*. Pri vseh važnih vprašanjih je skliceval *beglerbeg* svet dvanajsterih oseb.

Sodstvo je bilo v rokah *kadijev*, ki so sodili na podlagi *korana*, zaradi tega ni bilo vzklica na višje sodišče. *Kadiji* so se preživljali od darov ljudstva, odtod je izvirala njih velika podkupljivost. Kristjan vobče ni mogel dobiti pravde proti muslimanu. Turške kazni so bile navadno globe v korist *kadijev*, včasih so obsojencem odrezavali roke, jezik, nos ali jih natikali na kolce. *Redarsko službo* so po mestih vršili *muselimi*, po selih po *subaše*.

Kristjani in njihovo življenje. Ko so Turki osvojili jugoslovanske dežele, so se mnogi Hrvati in Srbi pomuslimanili. Na ta način so se začeli prebivalci deliti v dva dela: v pravovernike (muslimane) in nevernike (raja). Ker Turki niso delali razlike po krvi, narodnosti in jeziku, temveč samo po veri, je nastalo v narodu mišljenje, ki je identificiralo vero in narodnost. Četudi hrvatski in srbski muslimani niso znali turškega jezika, so se vendar smatrali za Turke in besno preganjali ter sovražili svoje krščanske brate. Kristjani (*džauri*) so imeli le dolžnosti, a nobenih pravic. Niso se smeli tako oblačiti kakor njih muslimanski gospodarji, niso smeli jahati konj, temveč le mule in osle. Tudi niso smeli javno piti vina ali jesti svinjskega mesa. Niso smeli nositi orožja. Z obrtjo in trgovino so se smeli baviti le oni kristjani, ki so stanovali po mestih, vsi ostali pa so morali stanovati po selih na *spahilukih* (ali *čitlukih* v belgrajskem pašaluku) in obdelovati zemljo svojim gospodarjem. Šele poturčeni otroci so postali muslimanom enakopravni.

Turki so rušili cerkve in samostane, jih pretvarjali v džamije in hleve, iz zvonov pa so ulivali topove. Kristjani so se največ sestajali na službo božjo v zasebnih hišah ali na pokopališču. Šol je bilo zelo malo, zato je bila prosveta na zelo nizki stopnji. Samo popi, pravoslavni menihi in franjevci so učili po samostanih in po selih redke dijake branja in pisanja. Čestokrat so pohajali Srbi višje grške šole v Skoplju, Ohridu in Solunu, Hrvati pa italijanske.

Kristjani so imeli pod turško oblastjo dve glavni ognjišči: z a d r u g o in s e l o. V teh težkih časih se je združeno življenje še bujno razvijalo, ker je ljudstvo raje živelo v večjih skupinah, da se je lažje branilo in plačevalo davek, ki je bil odmerjen po ognjiščih brez ozira na število prebivalcev. V teh zadrugah in pri srbskih samostanih so peli ljudje v dolgih zimskih večerih ob guslah pesmi o narodnih junakih, si tako ohranili narodno zavest in netili nado na osvobojenje. Tu so se shajali ljudski prvaki in se posvetovali, tu so igrali razne igre, tu se je tudi trgovalo.

Selo si je volilo selskega kneza, nahija pa o b o r = (ali nahijskega) kneza, ki je zastopal kmete pred turškimi oblastmi in sodil svojim rojakom. V to sodstvo se Turki navadno niso vmešavali.

Davki. Kristjani so plačevali desetino in harač. Desetino so dajali spahiji od pridelkov, harač pa sultanu za vojsko v denarju od vsakega zemljišča. Harač ni bil velik, toda haračlije (davkarji) so ga v spremstvu pisarjev pobirali z največjo krutostjo in sicer ne samo za sultana, ampak tudi zase, tako da so se navadno vračali domov kot bogatini. Najtežji pa je bil krvni davek. Vsako peto leto so odvajali najbolj zdravo in najbolj razvito moško deco, jo poturčevali in vzgajali za vojake ter sultanove služabnike. Mlade deklice pa so odpeljali v hareme.

6. Črna gora v novem veku do 19. stoletja.

Črna gora, segajoča začetkom novega veka od Skaderskega jezera proti severozahodu do Grahovega in od Budve do Perasta ob Jadranskem morju, je bila neodvisna, suobodna država. Sicer so jo smatrali Turki za svojo pokrajino in zahtevali od nje harač, toda le nekatera plemena so

radi domačega partikularizma plačevala ta davek, da bi jih Turki podpirali v bojih s sosednjimi plemeni. Plemena pa, ki niso dajala harača, so Turki izkušali z orožjem k temu prisiliti. Ker je poleg tega nerodovitnost dežele Črnogorce silila, da so plenili po turških zemljah in so se Turki maščevali za puštojenja, se je med Črnogorci in Turki bil neprestan boj. Turke so podpirali v boju proti sorojakom poturice, ki so z vso vnemo razširjali muslimansko vero, da bi deželo ožje priklenili na Turčijo. Na zemljah poturic so se množile džamije, sodili so kadiji in kmetje so poturicam plačevali davek.

Za črnogorsko zavezništvo so se potegovalle one države, ki so se vojevale s Turčijo: Benetke, Avstrija in Rusija. V mirovnih sklepih pa so te države, ki so za nje Črnogorci prelivali svojo kri, puščale svoje zaveznike na cedilu.

Vrhovna oblast v Črni gori je bila pri zboru plemenskih poglavarjev. Ko so ostavili (1499) Crnojevići Črno goro, so prepustili posvetno oblast cetinjskemu vladiki, čigar nasvete so spoštovali plemenski glavarji. Vladiki so pomagali pri posvetnih poslih guvernatuiri (upravitelji), ki so kmalu postali resnični vladarji in obdržali svojo veliko oblast do vlade Njegošev. Plemenom so načelovali vojvode ali knezi, od l. 1718. dalje pa serdari, ki so jim bili vojvode podrejeni. Vsi ti dostojanstveniki so dobivali plače od Benečanov. Njih najvažnejša naloga je bila razsojati spore med bratstvi in plemeni. Krvna osveta je bila še vedno v veljavi. Razni črnogorski vladarji so se trudili, da bi krvno osveto odpravili, pa niso dosegli trajnih uspehov. Ustanavljali so (n. pr. Vazilij Petrović, Šćepan Mali in Peter I. Petrović) sicer sodišča, sestavljena iz najuglednejših mož, ki so ali kmalu prenehala, ali niso imela dovolj vpliva, ker so plemenski poglavarji, boječ se za svojo veljavo, podpihovali ljudstvo, naj se ne pokori sodiščem. Sodilo se je ustno in po ljudskih običajih, prvi pisani zakonik je izdal Peter I. Petrović (1796).

Črna gora se je delila na pet nahij, nahije na plemena, ta pa na bratstva. Cerkve in samostani so bili siromašni. Prosveta je bila na nizki stopnji.

Vlada Njegošev. Srečnejša doba za Črno goro se prične z izvolitvijo energičnega Danila Njegoša iz bratstva Petrovićev za vladiko (1697—1735). Tedaj so bili

na višku moči pomuslimanjeni Črnogorci. Vladika Danilo se je dogovoril s poglavarji, da so na sveti večer l. 1707. pomorili poturice, ki niso hoteli sprejeti prejšnje vere. Odslej je bil mogoč uspešen boj za osvoboditev ostale Črne gore in Brd ter je bilo omogočeno tudi zedinjenje črnogorskih plemen. Ko je za severne vojne Turčija napadla Rusijo, je pozval ruski car Peter Veliki Črnogorce na boj. Ti so se polastili vse dežele razen utrjenih krajev (1711). Po sklenjenim rusko-turškem miru so Turki planili nad Črnogorce, a ti so jih porazili pri Vlahinji (v narodnih pesmih v Carevem lazcu) v bližini Podgorice (1712). V požarevskem miru je odstopila Črna gora svojim zaveznikom Benečanom ozemlje ob Jadranskem morju. S tem je bila Črna gora odrezana od morja.

Tudi Danilov drugi naslednik Peter I. Petrović (1782—1830) se je bojeval za »Kočine krajine« na poziv Avstrije in Rusije proti Turkom in jih večkrat premagal. Toda niti Avstrija niti Rusija se nista spomnili v mirovnih sklepih v Svištovu in Jašu svojih črnogorskih zaveznikov. Zato so se morali Črnogorci še nadalje bojevati s Turki in so jih tako sijajno premagali (1796), da se je širila slava črnogorskih junakov po vsej Evropi in je Rusija pošiljala (od 1799) Črni gori po 1000 zlatov na leto v občekoristne namene. Tedaj se je tudi združila pokrajina ob gorenji Morači s Črno goro. Po teh zmagah niso Turki več kakor pol stoletja poizkušali siliti svobodne Črnogorce k plačevanju harača.

F. Poraz švedske velevlasti in švedskega absolutizma.

1. Rast Švedske (1632—1697).

Švedska ni dolgo ohranila velike moči, ki ji jo je bil priboril vsled slabosti sosednjih držav Gustav Adolf. Z deželami, pridobljenimi v westfalskem miru in že prej je zaprla Poljakom in Rusom dohod do Baltskega morja. Skoro je dosegla svoj zaželeni cilj — vlado nad Baltikom. Toda dežela je v teh bojih obubožala, kmete so tlačili težki davki, objestni plemiči so se polastili državnih posestev. Kraljica Kristina (1632—1654) ni bila kos težavnim razmeram, ker se ni brigala za vlado, marveč se bolj bavila z znanostmi. Ker je uvidela, da bo Švedska svojo moč obdržala le toliko časa, dokler bo zmagovala in da je v takih razmerah moški sposobnejši za vlado, je

odložila krono (1654) in se preko Innsbrucka, kjer je — hči Gustava Adolfa — vstopila v katoliško cerkev, napotila v Rim. Švedsko krono je prepustila svojemu bratrancu Karlu X. (1654—1660) iz rodbine Pfalz-Zweibrücken.

Pod Karlom X. je Švedska, da odvrne pozornost od neurejenih notranjih razmer, nadaljevala vojno s Poljsko. Naslednji kralj Karl XI. (1660—1697) je obdržal z mirom v Olivi švedsko posest v Baltskem morju, ker mu je Poljska definitivno odstopila Estonsko in Livonsko. Bil je zaveznik francoskega kralja Ludovika XIV., ki se mu ima Švedska zahvaliti, da je že takrat niso izrinili iz Nemčije. Karl XI. je vpeljal mnogo koristnih reform. Kmetstvo ljudstvo in nižje plemstvo je bilo nejevoljno, ker je imelo višje plemstvo v rokah vsa posestva in je neomejeno vladalo. Kralj si je priboril (1693) absolutno oblast in zakonodajno pravico: poljubno je skliceval državni zbor, ki ga je vpraševal le za svet, vzel plemičem velike fevde in nekdanja kronska posestva, ki jih je deloma razdelil med kmete. S tem je skoro uničil višje plemstvo, a pospeševal kmetstvo blaginjo. Povzdignil je obrt z visoko carino na tuje obrtne izdelke, skrbel za bakrene in železne rudnike, gradil ceste in prekope, preosnoval armado in mornarico.

2. Poraz švedske vevlasti v severni vojni (1700—1721).

Ko je petnajstletni Karl XII. (1697—1718) zasedel prestol, so švedski sovražniki hoteli porabiti to priliko in ugrabili švedske dežele ob Baltskem morju. Združile so se Ruska, Saško-Poljska in Danska proti Karlu XII. Car Peter je želel osvojiti baltski deželi Karelijo in Ingrijo. Saški volivnik in poljski kralj Avgust II. je namerjal zopet združiti s svojo državo Livonsko, danski kralj Friderik IV. se je pridružil tej zvezi iz starega sovraštva do Švedske.

A Karl ni izgubil poguma, temveč se je namah prelevil iz dečka v junaka in vojskovodjo. Napadel je Kjöbenhavn in prisilil danskega kralja, da je sklenil v Travendalu (1700) mir ter se odpovedal zvezi s Poljsko in Rusijo. Nato je hitel na pomoč trdnjavi Narvi, ki jo je oblegal car Peter in je sijajno premagal Ruse. Od teh krasnih uspehov se je Karl zelo prevzel in postal sila svojeglaven. Namesto da bi s preplašenim Avgustom II. sklenil mir in se bojeval nadalje

z nevarnejšimi Rusi, se je odločil, da mora Avgusta II. pahniti s prestola. Premagal je saško-pojsko vojsko, vsilil Poljakom novega kralja Stanislava Leszczyńskiego (1704), a med tem je car Peter izboljšal svojo vojsko, osvojil večji del švedskih balt-skih pokrajin in tam zgradil (1703) novo prestolico Sankt Petersburg. Karl XII. pa je trmasto preganjal Avgusta II. na Saško, osvojil tudi to deželo in prisilil Avgusta II., da se je v altrandstädtškem miru (1706) odpovedal poljski kroni, priznal Leszczyńskiego za kralja in odstopil od proti-švedske zveze.

Tedaj se je zdelo, da leži usoda Evrope v Karlovih rokah, ker so ga Francozi pregovarjali, naj v zvezi ž njimi in upornimi Ogri udari na Leopolda I. in s tem odločilno poseže tudi v špansko nasledstveno vojno. Toda Karl ni bil politik, pozval je le lastne želje; kot protestant je sovražil katoliškega Ludovika XIV. in se ni hotel ž njim zvezati proti cesarju, kar je koristilo Avstriji.

Karl je hotel sedaj premagati še tretjega sovražnika. Sklenil je prodreti proti Moskvi, v srce Rusije. Zaradi odpora Rusov pa ni mogel izvršiti tega načrta. Ne da bi se vrnil, je pa začel prodirati v Ukrajinu, kateri je hotel hetman ukrajinskih kozakov Mazepa priboriti s švedsko pomočjo neodvisnost. A Mazepi so se kozaki izneverili in ostali zvesti Petru. Ko je Karl začel oblegati ukrajinsko trdnjavo Poltávo, je prihitel Peter, ga v krvavi bitki popolnoma porazil ter zajel večino Švedov (1709).

Premoč maloljudnate Švedske v Severni in Vzhodni Evropi je bila le umetna, zato jo je ugonobil že ta edini poraz. Vzdrževala jo je le izvrstna armada, a ko je to Karl XII. s svojo trmoglavostjo uničil, je propadla moč Švedske.

Karl je ušel s 500 spremljevalci v turški Bender ob Dnjestru, kjer je ostal 5 let. Pridobil je Turke za boj proti Rusiji. Veliki vezir je obkolil (1711) carja Petra z vso rusko vojsko ob Prutu, a je sklenil po caričinem posredovanju z njim mir. Rusi so vrnili Turčiji Azov.

Med tem je bil pregnal Avgust II. kralja Stanislava s Poljskega, Rusi, Danci in Prusi, ki so tudi nastopili proti Švedom, pa so zasedli švedske zemlje. Ko je Karl zvedel, da nameravajo Švedi izvoliti državnega upravitelja, je ostavil Turčijo in po štirinajstdnevni ježi prihitel v svojo državo. Njegovi podaniki

so ga pozdravili z velikim veseljem. Čeprav Karl ni bil več kos svojim številnim sovražnikom, se je na vsak način hotel odškodovati za izgubljene dežele. Namerjal je osvojiti Dansko, Norvegijo, a pri obleganju trdnjave Frederikshald ga je smrtno ranila sovražna krogla (1718). Tako je končal najbolj trmasti vladar, kar jih pozna svetovna zgodovina, ki mu je bila smer delovanja le lastna volja. Ni se menil za bedo ljudstva in vladarske dolžnosti. Bil je pravi absolutist, dasi je kot puritanec in asket zaničeval kraljevski sijaj.

Po kraljevi smrti je izbruhnila nejevolja trpinčenega ljudstva proti absolutizmu, vse je želelo miru. Stanovi so izvolili mlajšo Karlovo sestro Ulriko Eleonoro za kraljico in kmalu nato priznali njenega soproga Friderika Hessen-Kasselskega (1720—1751) za kralja. Nova vlada je sklenila z nasprotniki mir. Angleškemu kralju, ki je bil obenem hannoverski volivnik, je odstopila nekdanji škofiji Bremen in Verden, ki sta se sedaj združili s Hannoveransko. Tako so dobili Angleži v roke ustji Wesere in Labe.

Pruska je dobila Prednje Pomorjansko do potoka Peene s Stettinom in otokoma Usedomom in Wollinom ter s tem izliv Odre. Švedska je še ohranila severnozahodni del Prednjega Pomorjanskega in otok Rujano. — Danska je vrnila vse osvojene kraje in dobila pravico pobirati carino od ladij, ki so vozile skozi Sundski preliv. — Avgust II. je ostal poljski kralj, Stanislav pa se je moral zadovoljiti s kraljevskim naslovom.

Nazadnje se je pogodila Švedska še z Rusijo v Nystadu (1721), kjer ji je odstopila Ingrijo, Estonsko, Livonsko in del Karelije z obrežnimi otoki.

G. Izid tekme za premoč v vzhodni Evropi.

1. Uredba države in socialne ter kulturne razmere na Poljskem v novem veku.

Politična uprava. Od Aleksandra I. (1501—1506) je bil kralj le nekak senatni predsednik, ki je imenoval državne uradnike in skliceval milico. Senat je bil kronski svet, ki je nadzoroval kralja.

Upravno so delili državo, ki je bila skoro tako velika kakor Nemčija in Francoska, v tri pokrajine: Veliko

in Malo Poljsko in Litvo; vsako pokrajino v vojvodine in te v kastelanije ali starostije. V vojvodini je poveljeval vojvoda milici, nadzoroval upravo in sodil žide. Kastelanani so vodili vojsko svoje kastelanije, dočim je vse ostale državne posle vodil starosta.

Armada. Kadar je pridrl sovražnik, je poklical kralj skupno z državnim zborom plemiče pod orožje. Poljski kralji so večkrat poizkušali ustvariti stalno armado, a sebični plemiči so se trdovratno upirali obdačenju in vsaki žrtvi v prid domovine. Zato je Aleksander I. vpeljal za meščane, ki so bili zemljiški posestniki, vojaško dolžnost in odredil, da je moral vsaki deseti kmet služiti v milici. Več uspeha je imel Sigismund II. Avgust (1548—1572), ki je določil (1562), da se porabi ena četrtnina vseh dohodkov s kronskih posestev za stalno armado, ki so jo po tem nazivali četrtinsko armado (kvarciane vojsko). V vojnem času so jemali v službo tudi tuje najemnike in telesne straže bogatih plemičev in škofov.

Državne finance. Prejemke je dobivala država iz dohodkov kraljevih in državnih posestev, iz zemljiškega in židovskega davka, iz davščin mest, od carine, iz dohodkov rudnikov in solišč in iz prostovoljnih doneskov duhovščine. Ako ti dohodki niso zadostovali, je dovoljeval državni zbor kralju za določen namen še posebne davke.

Za kulturne in socialne potrebe se država ni brigala.

Državni zbor je od sredine 15. stoletja (1453) obsegal dve zbornici: magnatsko zbornico pod predsedstvom kralja in poslansko ali plemiško zbornico. Magnatska zbornica ali senat je bil sestavljen iz duhovskih in posvetnih dostojanstvenikov, zbornica plemičev pod predsedstvom maršala pa (od l. 1468.) iz odposlancev deželnih zborov. Jagelonec Vladislav II. je namreč na zboru poljskih in litavskih plemičev v Horodlu (1413) dovolil, da se smejo shajati in zborovati kot parlament, a ni določil, kdo sklicuje skupščine, kdaj naj se snidejo in koliko poslancev naj se udeležuje zborovanj. Vsak plemič je bil rojen poslanec. Kralj Kazimir IV. je določil (1468), da volijo pokrajine vsako drugo leto po dva odposlanca za poslansko zbornico, njenih zasedanj pa so se smeli udeleževati tudi drugi plemiči. Že za Sigismunda II. Avgusta je dobila zbornica po-

slancev (izba poselska) vso moč v roke. Mesta in kmetje niso imeli zastopstva v državnem zboru (sejm walny). Za Sigismunda II. so poslanci manjšinske stranke dosegli, da je bilo za parlamentarne sklepe merodajno načelo soglasnosti (communis consensus). Plemiči so cenili višje svobodo nego red in so utemeljevali »liberum veto«, češ da je protest enega samega plemiča ravno toliko vreden kakor volja vseh drugih. Tako je 1652 protestiral z veto (nie pozwalam = ne dovolim) neki plemič in nato so skoro vsi poslanci ostavili skupščino. Odslej so prepogosto razbijale opozicije državne zборе in onemogočile vsako reformo. Državnozborski poslanci so bili vezani na inštrukcije deželnih zborov in so morali tem poročati o svojem delovanju. Zato so imeli deželni zbori in po njih plemstvo do začetka 17. stoletja vso državno moč v rokah. Od tega časa pa je odločala volja magnatov, ki so podkupovali ali silili poslance, da so glasovali po njih poveljih.

Plemstvo. Vsi plemiči kot stan so bili svobodni, suvereni in enaki. Kralji so v 16. stoletju podarili ogromna zemljišča v Voliniji, Podolju in ob Dnjepru nekaterim plemičem. Ti premožnejši plemiči (pani ali magnati) so kolonizirali prostrane zemlje. Pod njihovim varstvom so se naseljevali po vzhodnih deželah, kjer so bila mala posestva radi nezadostne varnosti in trdega kolonizacijskega dela nemogoča, plemiči, ki so v dolgotrajnih vojnah obubožali. Tako so se revni plemiči oprijeli magnatov. Ti patroni so jih obdarjali z dobrimi zakupi in sprejemali v svojo upravno službo in telesno stražo. Klienti so bili patronom brezpogojno udani in so jim pomagali s svojim mečem in s svojim glasom. Tako so postali mali plemiči odvisni in so izgubili svoj vpliv v državnem življenju, ki so ga imeli v 15. in 16. stoletju. Odslej je v Poljski gospodoval senat, demokracija je prešla v ohlokracijo, težišče države se je preneslo z zahoda na vzhod in odločilna moč v roke maloštevilnih veleposestnikov (oligarhija).

Plemiči niso ničesar započeli, ako jih ni kralj nagradil z raznimi ugodnostmi, izkušali so vsa državna bremena odvaliti od sebe, odgovornost pa naprtiti kralju, ki je večkrat rešil državo le z lastnimi sredstvi. Poleg kralja so se za državo žrtvovali tudi kmetje. Vsak magnat je imel več moči in svobode kakor kralj, odkar ni smel ta niti iz lastnih sredstev nabirati najemnikov. Magnati so s svojimi močnimi telesnimi stražami vsiljevali svoje

zahteve in se združili med seboj v konfederacijo. Proti tem plemiškim konfederacijam je kralj snoval protikonfederacije, kar je povzročalo pogoste notranje prepire in boje. Plemiči so bili razcepljeni v stranke; kralj je vedno nalletel na nasprotnike, katerokoli smer vnanje in notranje politike naj je ubral. Tudi tuje države so podkupovale plemiče, da so delovali njim v prid. Take razmere so rodile gospostvo klike in anarhijo, zrušila pa se je od prevelikega poudarjanja osebne svobode državna enotnost in naposled tudi njena svoboda.

Duhovščina. Državna razrvanost je pomnožila versko nestrpnost. Čeprav je bilo v državi mnogo drugovercev, je neomejeno vladala katoliška cerkev. Zlasti so imeli jezuiti velik vpliv na dvoru in pri magnatih. Vodili so šole, kjer se je poučevalo v latinščini. V tem jeziku so pisali znanstveniki knjige. Boji s Turki in Rusi so krepili katoliško samozavest. Skoro tretjino zemlje je posedovala duhovščina. Bila je prosta zemljiškega davka, le prostovoljno je prispevala k državnim potrebščinam in dajala davek od cerkvene desetine. Dobre duhovniške službe so dobivali skoro izključno le plemiči.

Mesta, trgovina in obrt. V srednjem veku je bilo gmotno stanje meščanov jako ugodno, v novem veku pa se je poslabšalo. Meščani so bili obogateli, ker so kupovali zahodnoevropske izdelke in jih prodajali na vzhodu, domače in vzhodnoevropske sirovine pa izvažali na zapad. Ob koncu srednjega veka so pa vzeli plemiči meščanom ta dobri zaslužek. Plemiči so začeli trgovati z žitom, živino in lesom ter nakupovati v Gdanskem zahodnoevropsko sukno, špecerije in nagizdno blago. Da so lažje tekmovali z meščani, so bili oproščeni carine. Naposled je še Sigismund II. le plemičem devolil izvoz sirovin, meščanom pa prepovedal izvažati domače izdelke, da so jih mogli plemiči ceneje kupovati. S to naredbo je davke plačujočim meščanom onemogočil trgovino in obrt in povzročil, da je postal uvoz dvakrat večji kakor pa izvoz. Po propasti obrti in trgovine so se bavili bogatejši meščani s poljedelstvom.

Kmetški stan. Najslabše se je godilo kmetu. Gospodarsko je vedno bolj propadal. V začetku je škodovalo propadanje kmetškega stanu tudi obema privilegiranima stanovoma, kajti revni kmetje niso mogli izboljševati kmetovanja niti vpe-ljavati novih panog poljedelstva, zato so naseljevali plemiči in

samostani po zahodnih krajih v 13. in 14. stoletju nemške kmete. Ti so z umnim izboljšanim poljedelstvom več pridelali kakor poljski kmetje. Kmalu pa so tudi Poljaki obdelovali zemljo po nemškem načinu in so si gmotno zelo opomogli. Od povzdige kmetijstva je Poljska pridelala največ žita v Evropi. Ko je dobila v drugem torunjskem miru (1466) Zahodno Prusko, je bila Visla odprta poljskemu prometu. A žito in živino so izvažali le plemiči, ki so bili oproščeni carine. Kmetje niso mogli tekmovati z nizkimi cenami plemičev in so kmalu opustili izvoz. Že od 15. stoletja so začeli plemiči zatirati poljske kmete. Prepovedali so jim svobodno selitev. Kmetje se niso smeli pritoževati zoper svoje gospode, ki so sčasoma odločevali celo o življenju svojih podložnikov. Le v grajskem mlinu je smel kmet mleti svoje žito, le iz grajske pivovarne piti pivo in iz grajske žganjarne žganje, le pri graščaku kupovati svoje potrebščine in le tem prodajati svoje pridelke. Naraščale so vsakovrstne tlake, tako da je obdeloval kmet svojo zemljo le ponoči ali o praznikih. Že od 17. stoletja se je zmanjševalo prebivalstvo in obseg obdelane zemlje. Kmetje so se zatekali h kozakom. Plemiči so zaradi tega bega izgubili mnogo delavnih rok in njih gospodarstva so nazadovala. Zato so vabili zahodno-poljski plemiči nemške protestantske begunce kmete na svoja posestva, da so si izboljšali dohodke.

Židje. Na Poljskem so se jako radi naseljevali iz Nemčije pregnani židje. Dobili so takoj dosti svoboščin in si nabrali obilo premoženja. Pobirali so za državo carino in mitnino, graščaki so jim dajali v najem svoje gostilne in mline, da so še bolj odirali kmete. One žide, ki so prestopili v katoliško cerkev, so povzdignili v plemiški stan.

Znanost. Poljska mladina je pohajala tuja vseučilišča in zanesla v domovino humanizem. Tuji in domači humanisti so gojili latinsko pesništvo in znanost ter ustvarili za reformacije tudi poljsko književnost. Seveda so pesniki še posnemali tuje zgleds. Od sredine 16. stoletja so rabili poljščino kot uradni jezik. Na krakovskem vseučilišču sta delovala dva odlična humanista Nemec Konrad Celtis in domačin Ivan Dlu-goš (Longinus † 1480), prvi poljski zgodovinar (*Annales seu cronicae incltyi regni Poloniae*). Svetovnega pomena je Nikolaj Kopernik, frauenburški kanonik v Ermlandu (1473—1543). Visoko so dvignili poljsko književnost oče pesni-

štva Nikolaj Rej († 1569), kanonik Jan Kochanowski († 1584) in najboljši prozaik ter govornik jezuit Peter Skarga († 1622).

2. Poljska kot plemiška republika.

Kralji iz rodbine Wasa (1587—1668). Volitev prvega kralja iz rodbine Wasa je povzročila meščansko vojno. Zmagal je sin švedskega kralja Ivana Wase, Sigismund III. (1587 do 1632). Vlada kraljev iz te rodbine ni bila srečna za Poljsko, ker so zasledovali zunanjo politiko, ki ni koristila Poljski, in tudi v notranji politiki niso imeli sreče. Za vlade Sigismunda III. so se zavzemali nekateri pravoslavni škofje, da bi povzdignili kulturni vpliv svoje cerkve in dobili politično enakopravnost s katoličani, za unijo pravoslavne in rimskokatoliške cerkve. Na sinodi v Brestu Litovskem (1596) so sestavili sledeče unijske pogoje: 1. obdrže naj se pravoslavna liturgija, grški obred in slovanski cerkveni jezik; 2. vpelje se gregorijanski koledar; 3. ortodoksni škofje se sprejmejo v senat. Papež Klement VIII. je te pogoje odobril. Toda Poljaki so preganjali one pravoslavne, ki se niso pridružili uniji, kar je povečalo sovraštvo proti Poljakom na vzhodu. Obenem se je tudi nasprotje med obema ruskima stranakama, unijati in pravoslavnimi, povečalo. Za zatiranje pravoslavne so se zavzemali kozaki. Tudi so se pravoslavni organizirali in ustanavljali šole, tiskarne in s tem povzdignili izobrazbo višjih slojev. Najimenoitnejša učilnica je bila akademija v Kijevu; iz nje so izšli vzorni menihi in sloviti učenjaki, ki so povzdignili samozavest pravoslavne cerkve. Moskovski carji so klicali duševne delavce iz te akademije.

Sigismund III. je hkrati vladal tudi na Švedskem. Švedi so bili z njim nezadovoljni, ker je živel vedno v tujini in ni bil naklonjen protestantom. Izvolili so si njegovega strica Karla IX. za kralja. Poljski kralji iz rodbine Wasa se pa niso hoteli odpovedati pravicam do švedskega prestola, zato se je pričel med obema državama šestdesetleten boj, ki je oslabil Poljsko, ojačil pa Moskvo in Prusko. Po smrti Karla IX. je namreč zasedel njegov sin Gustav Adolf švedski prestol. Ker ga Sigismund III. ni hotel priznati, je začel Gustav Adolf vojno (1617) s Poljsko. ki ji je odvil večji del Livonske, Kuronske in poljsko Prusko.

Ko so nastali po umoru Laži- Dimitrija v Moskvi nemiri, je Sigismund poizkušal pridobiti rusko krono, a je mogel obdržati le Severijo s Smolenskom. V tridesetletni vojni je podpiral Habsburžane proti Gabrielu Bethlenu.

Sigismundu III. je sledil njegov sin Vladislav IV. (1632—1648). Potrdil je državnemu zboru nove svoboščine: le z njegovim dovoljenjem bo začel vojno; vojakov ne sme nabirati iz lastnih sredstev. Hoteč ojačiti kraljevo moč se je upiral premoči cerkve in vplivu jezuitov, ščitil pravoslavne in si pridobil naklonjenost vzhodnih pokrajin ter kozakov. Tedaj je pa na jugovzhodu vstala nova nevarnost.

Kozaška vstaja (1648—1667). V opustošeni stari kijevski državi so dobivali litavski plemiči prostrana zemljišča, jih kolonizirali, a obenem odbijali tatarske napade. Poleg teh veleposestnikov so se bojevali s tatarji še ukrajinski kozaki, kakor so imenovali ondotne graničarje od začetka 15. stoletja. Kozaki so bili prvotno ribiči in rokodelci brez stalnega bivališča. Toda že v začetku 16. stoletja so se bavili nekateri le z bojem. Njim so se pridruževali zatirani meščani in kmetje. Ko je pa vlada hotela svobodno selitev kozakom omejiti, so se ti naseljevali za Sigismunda II. Avgusta na otokih dnjeprskih pragov in ustanavljali svobodne zadruge (zaporoške sječi). Drugi kozaki so prebivali v utrjenih taborih v stepi. V zadrugi je vladala brezpogojna pokorščina, pobožnost in enakost. Skupščina kot edina oblast je volila najvišje organe, načelnike kozakov (hetmana ali atamane) in pisarja, razsojevala prepire in strogo kaznovala hudodelce. Kozaki so bili pravoslavne vere, boj proti nevernikom jim je bil najvažnejša naloga.

Za Sigismunda III. je sklenil (1590) državni zbor, da se zviša število plačanih kozakov na 6000 mož, ki naj bi se uvrstili v poljsko armado, ostali kozaki pa bi se morali zopet poprijeti kmetskega dela. Ta naredba je nasprotje med plemiči in kozaki poostrila in vnela se je med njimi vojna.

Pod vodstvom Bogdana Hmeljnickega se je uprla vsa Ukrajina in Rdeča Rusija (1648). Smrt šlahti! smrt zatiralcem! je bil kozaški bojni klic. Kozaki so večkrat porazili kraljevo vojsko. Obenem je stranka Hmeljnickega prodrla pri

volitvi novega kralja s svojim kandidatom Ivanom II. Kazimirjem (1648—1668), bratom Vladislavovim. Ker je Hmeljniki upal, da bode novi kralj ugodil kozaškim zahtevam (dajal večjemu številu kozakov plačo, ukinil unijo in odstranil jezuite iz Ukrajine), se je izmirlj ž njim. A Poljaki so zavrnili te pogoje. Tedaj je Hmeljniki izprevidel, da ne bo mogel brez tuje pomoči dalj časa vzdržati in je povabil carja Alekseja, da je zasedel Ukrajino. S tem so Poljaki izgubili gospostvo nad vzhodom in Rusi so jemali odslej Poljakom vedno več staroruske zemlje, ki so jo obdržali tudi v andrusovskem miru (1667): Smolensk, Severijo in Ukrajino vzhodno od Dnjepra s Kijevom. Kozaki so se kmalu sprijaznili z ruskimi razmerami, ker so ohranili svojo samoupravo in svoj posebni položaj do Petra Velikega.

Ivan II. Kazimir po navadi prejšnjih kraljev svoje rodovine ni hotel priznati novega švedskega kralja. V petletnem boju so Švedi s pomočjo braniborskega velikega volivnika, Ogrov in kozakov večkrat težko porazili Poljake. Ivan Kazimir je nato s posredovanjem Francije sklenil v Olivi (1660) mir, se odpovedal vsem pravicam do švedske krone in odstopil Švedom Estonsko in Livonsko. Razen tega je priznal pred vojno švedski kralj Karl X. braniborskega velikega volivnika za suverenega vojvodo v Vzhodni Pruski in ko se je nato Friderik Viljem I. pridružil Poljski, je tudi ta priznala njegovo suverenost v pruski vojvodini. Odslej so si Hohenzollernci prizadevali, da bi dobili še poljsko Zahodno Prusko.

Demači kralji in slavne, turške vojne. Odsihdob se je bavila z volitvami poljskih kraljev evropska politika. Zlasti Avstrija in Francija sta se zanimali za volitve, tako da se je tekma med obema državama prenesla celo na Poljsko. Plemiči so izvolili Ukrajince Mihaela Wiśniowieckega (1669 do 1673) za kralja. Vladal je prav tako nesrečno kakor njegov prednik. Zapletel se je v boj s Turki radi kozakov, ki so priznali turško pokroviteljstvo. Ker je bil premagan, je odstopil Turkom Podolje in se zavezal, da jim bo plačeval davek. Ta sramotni mir je zdramil Poljake. Navdušeno so se zbirali okrog poveljnika Ivana Sobieskega, ki je pobil Turke pri Choczimu (1673) in bil zato po Mihaelovi smrti izvoljen za kralja.

Ivan III. Sobieski (1673—1696) je obnovil ugled Poljske in priboril Poljakom zadnje bojne lavorike. Za najvažnejšo nalogo je smatral boj proti Turkom. Svoj cilj je hotel doseči z avstrijsko in rusko pomočjo. V začetku je bil priistaš Francoske, od nje je dobival celo plačo. Ker pa je bilo nujno potrebno, da se zajezi prodiranje Turkov proti severu, se je zvezal s cesarjem in premagal Turke pred Dunajem (1683).

V naslednjih letih pa Sobieski ni imel sreče v bojih s Turki. Hotel je ustvariti v turški Moldaviji za svojega sina samostojno kneževino, a je bil večkrat premagan, ker ga niti Rusi niso izdatneje podpirali, čeprav so tedaj Poljaki končno potrdili določbe andrusovskega miru.

3. Propad Poljske.

Vzroki propada. Poljska je propadla deloma vsled slabih ustavnih in gospodarskih razmer, deloma iz političnih vzrokov. Ni znala namreč zavarovati svojega obrežja ob Baltskem morju in imela je le malo časa v posesti nekaj obrežja ob Črnem morju. Vrhtega je nasprotje med Poljsko in Litvo oviralo skupno nastopanje na zunaj in redni promet med Baltskim in Črnim morjem. Radi Vzhodne in Zahodne Pruske je nastalo nasprotje napram Pruski, radi Ukrajine napram Rusiji.

Ne propadajoča Poljska, pač pa napredujoča Rusija je prevzela nalogo, da si pribori dohod do Baltskega in Črnega morja.

Tuje države so dobivale vedno večji vpliv na Poljskem. Poljaki so volili svoje kralje le z odobrenjem inozemstva. Narodna in verska nestrpnost sta naraščali. Nikdar niso mogli Poljaki urediti državnih zadev, ker so pretiravali individualno svobodo.

Saška kralja. Saški volivnik Friderik Avgust II. Močni (1697—1733) si je priboril poljski prestol s tem, da je prestopil h katoliški cerkvi, pa tudi izdatne saške denarne vsote so ugodno učinkovale na magnate. Avgust II. se ni brigal za poljske koristi in ni mu bilo za čast nove domovine, predlagal je celo poljskim sovražnikom delitev Poljske.

Karlovški mir je prinesel Avgustu II. plačilo za napore njegovega prednika; Turki so namreč Poljakom vrnili Podolje in del Ukrajine. V severni vojni se je Avgust II. zve-

zal proti staremu sovražniku — Švedom z Rusi. Karl XII. pa je premagal Poljake, nakar so magnati odstavili Avgusta II. in izvolili Stanislava Leszczyńskiego (1704—1709) za kralja. Po Švedskem porazu pri Poltavi (1709) se je vrnil Avgust II. na Poljsko, ki jo je bil moral Leszczyński zapustiti. Poljska je bila tedaj opustošena, kuga je razsajala, mesta v zahodnem delu države so propadla. Nasilnosti saških vojakov, ogromne dobave za saško armado in kraljeva namera, ojačiti monarhično moč, so razburjale ljudstvo, tako da je naprosilo carja Petra za posredovanje. Ko se je na Poljskem pojavila ruska armada, se je kralj hitro pogodil s plemiči in odstranil saške vojake iz Poljske. Ker ruske čete niso več zapustile dežele, je postala sedaj Poljska pravzaprav pokrajina, kjer je dejansko vladal ruski poslanik kot carjev namestnik.

Po smrti Avgusta II. so plemiči nanovo izvolili francoskega kandidata Stanislava Leszczyńskiego (1733) za kralja. A njega nista priznali ne Rusija ne Avstrija. Nastala je poljska prestolonasledstvena vojna (1733—1738). V tej je pod zaščito ruskih bajonetov zasedel poljski prestol saški volivnik Avgust III. (1734—1763), sin Avgusta II. Zato pa se je odpovedal Kuronski in priznal pragmatično sankcijo. Leszczyński je zbežal iz dežele.

Avgust III. je malo bival na Poljskem. Takratnih vojn se Poljska sicer ni udeleževala, vendar so razne tuje čete pustošile po doželi, kakor bi ne imela nobenega vladarja. V avstrijsko-turški vojni (1737—1739) so korakali Rusi čez Poljsko in v sedemletni vojni (1756—1763) so celo stalno taborili na Poljskem.

Za Avgusta III. so nekateri mogočni plemiči izkušali rešiti domovino propada. Razdelili so se v dve stranki. Narodno ali patriotično stranko so vodili Potocki, družino ali famulijo pa Czartoryski. Ker narod ni bil složen in požrtvovalen, je iskala famulija pomoči pri Rusih, patriotična stranka pa pri Francozih, Turkih in Švedih. Med obema strankama je divjal srdit boj.

Delitve. Da bi zopet združil obe Pruski in ju zvezal z Brani-borsko, se je Friderik II. približal ruski carici Katarini II. Pod pritiskom Ruske, Pruske in vojaških čet famulije je bil izvoljen za kralja lepi in izobraženi Stanislav Avgust Poniatovski (1764—1795), ljubljeneec Katarine II.

Ta zadnji kralj poljski je hotel s pomočjo familije odpraviti liberum veto in uvesti potrebne reforme. A Katarina ni hotela dovoliti reform, dokler državni zbor ne prizna enakopravnosti dissidentov s katoličani. Ker državni zbor ni ugodil Katarini, so se združili drugoverniki v r a d o m s k i k o n f e d e r a c i j i (1767), nakar je državni zbor dovolil dissidentom iste pravice kakor katoličanom in izjavil, da ne bo brez odobrenja Rusije izpremenil ustave. Ti sklepi so povzročili, da so sklenili katoličani in kraljevi politični nasprotniki k o n f e d e r a c i j o v podoljskem Baru, da bi pridobili katoliški cerkvi prejšnjo oblast, ohranili staro ustavo in odstavili kralja. Med obema konfederacijama se je vnel ljut bratomorni boj.

Prva delitev Poljske (1772). Tri države, oziroma trije vladarji: Katarina II., Friderik II. in Jožef II., ta proti volji Marije Terezije, so se sporazumeli in si razdelili med seboj velike dele Poljske. Rusija je dobila poljsko Livonsko in Belo Rusijo do Berezine. Avstrija je bila že prej zasedla Spiške kraje, pri delitvi pa si je še prisvojila Galicijo z Vladimirijo brez Krakova. Pruska si je vzela Zahodno Prusko brez Gdanskega in Torunja ter okrožje ob reki Noteču.

Izguba tretjine poljskega ozemlja je streznila opozicijo, da je v naslednjih letih sodelovala vsaj pri kulturnem delu. Umetnost ljubeči kralj je podpiral književna prizadevanja. Najboljši pesnik te dobe je gnjezenski nadškof Krasicki († 1801).

Kralj Stanislav je hotel z rusko pomočjo pomnožiti armado in celo pomagati Rusiji v turški vojni, a Katarina II. je odklonila te ponudbe. Tedaj sta namerjala kralj in patriotična stranka s prusko pomočjo preosnovati armado, a ruska stranka ni dovolila potrebnih davkov. Tudi je patriotična stranka kmalu izgubila prusko pomoč, ker se je Prusija približala Rusiji. Zopet je bila Poljska osamljena. Vendar je mogla izvršiti državne reforme, preden je Rusija končala turško vojno. Ko so bili ravno opozicijski poslanci odsotni, je dal državni zbor Poljski n o v o u s t a v o (1791), ki je uvedla dedno monarhijo z odgovornim ministrom in dvema zbornicama, kjer je bilo zastopano tudi meščanstvo. Ta ustava, politična labodja pesem stare Poljske, je zadovoljila željam in zahtevam vseh razsodnih poljskih domoljubov.

Druga delitev Poljske (1793). Avstrija je takoj priznala novo ustavo, a Rusija in Prusija sta ugovarjali njenim določbam.

Ko je umrl cesar Leopold II., zagovornik poljske samostojnosti in je Rusija sklenila mir s Turki v Jašu, je Katarina II. poslala čete na Poljsko in ustanovila v ukrajinskih Targovicah konfederacijo (1792), ki naj bi ohranila staro ustavo. Obenem je zavarovala Pruska svojo vzhodno mejo z vojniki in se domenila z Rusijo o drugi delitvi Poljske (1793). Rusija si je vzela ozemlje med Dvino, Dnjeprom in Pripjatom, Volinj, Podolje in Ukrajino. Pruska je dobila Gdansk, Torunj in Veliko Poljsko med Poznanjem in Čenstohovom. Poljaki pa so morali znižati svojo armado.

Tretja delitev in konec Poljske (1795). Tej zadnji zahtevi so se uprli poljski vojniki in skupno z meščani uprizorili vstajo, ki pa so jo Rusi in Prusi zadušili. Ruski general Suvorov je porazil pri Maciejowicah Poljake, ki jih je vodil nekdanji Washingtonov adjutant Tadej Kosciuszko, ter osvojil Varšavo (1794). Nato so se pogodile Rusija, Pruska in Avstrija o tretji delitvi Poljske (1795). Avstrija je dobila ozemlje med Bugom, Vislo in Pilico (Malo Poljsko) s Krakovom, Pruska Varšavo z bližnjo okolico in deželo med Bugom in gorenjim kolenom Njemena, ostalo Poljsko pa Rusija, ki ji je obenem odstopil zadnji kuronski vojvoda svojo deželo. Kralj Stanislav se je odpovedal vladi in se preselil v Petrograd, kjer je (1798) umrl. Poljski domoljubi pa so vstopali v francosko armado in se borili v poljskih legijah na raznih bojiščih in se navduševali za svojo domovino. Tedaj je nastala pesem »Ješče Poljska nie zginela«. A Poljska je bila zbrisana s političnega zemljevida Evrope za več kot sto let.

4. Rusija za prvih Romanovičev.

Z Mihaelom Fjodorovičem Romanovim (1613—1645) se je začela nova doba za Rusijo. Velepomembno je bilo za razvoj Rusije, da se je rešila poljske premoči. Ostalo je pa še vedno sovraštvo nasproti Poljakom. Car je uvidel, da mora Poljakom iztrgati prostranc, rodovitno in gosto obljudeno staro rusko posest in zasesti Ukrajino, ker so tu Poljaki preganjali pravoslavne, ki so jih morali Rusi ščititi; zato je Mihael začel boj, ki ga pa ni dokončal. Mihael je pod vplivom svojega očeta, moskovskega patriarha Filareta, uredil v bojih za nasledstvo razorane davčne in posestne zadeve, da je dobil

potrebne vire za državno gospodarstvo. Vladal je milo, česar ljudstvo že stoletja ni bilo vajeno, in posvetoval se je z bojarsko dumo.

Za Mihaelovega sina in naslednika Alekseja Mihajloviča (1645—1676) so Rusi nadaljevali vojno s Poljaki. Po hudih naporih je dobil Aleksej v miru v Andrusovu (1667) starorusko posest: Smolensk, Severijo in Ukrajino na levem dnjeprovskem bregu s Kijevom. S tem mirom so pomaknili Rusi svoje meje precej proti zahodu. V Kijevu se je pričel preporod ruske kulture.

Aleksej je bil prvi car, ki se je smotrno trudil, da bi seznanil svoj narod z najpotrebnejšimi zahodnoevropskimi napravami. Vabil je tujce v svojo državo, jim odkazal v Moskvi poseben mestni del (nemško slobodo) in ustvaril poštno zvezo z Zahodom. Zahodnoevropska znanstvena dela so prevajali v ruščino. A kmalu se je pojavila temu stremljenju protivna struja.

Takrat je nastal v ruski cerkvi razkol. Ko so za Ivana IV. Groznega bile prišle v navado tiskane liturgične knjige, so opazili, da se nekatera mesta v njih, tikajoča se obredov, drugače glase kakor v dotedanjih pisanih knjigah. Tedanji ruski patriarh Nikon je izdal popravljenе obredne knjige, kar je povzročilo med neukim ljudstvom veliko razburjenja. Razkolniki ali staroverci (staroobredci) teh knjig niso hoteli priznati, češ, da so krivoverske. Ta verska sekta razkolnikov je pozneje ustvarila mogočno reakcionarno stranko, ki se je vedno borila z napredno, prosvitljeno, zapadnoevropskim kulturnim stremljenjem prijazno stranko.

Aleksejev naslednik je bil njegov bolehni, nenadarjeni sin Fjodor Aleksejevič (1676—1682). Čeprav so se tedaj Rusi kot zavezniki Poljakov in cesarja Leopolda I. brezuspešno bojevali s Turki, je vendar ta vojna poverila Rusiji novo nalogo: odpreti že stoletja zaprto starorusko pot proti jugu do Črnega morja.

5. Reforme Petra Velikega. Utemeljitev ruske premoči v Vzhodni Evropi.

Mladost Petra Velikega. Ker car Fjodor ni zapustil otrok, je izvolila bojarska skupščina njegova dva brata Ivana in Petra za carja, sestro Zofijo (1682—1689) pa za regentinjo.

Peter in njegova mati, izobrazena Natalija Nariškin, druga žena carja Alekseja, sta se naselila v selu Preobraženskem blizu Moskve. V bližini se je razprostirala prijazna nemška sloboda, kjer so našli zavetišče nemški, škotski in holandski protestantski emigranti. Kmalu se je seznanil mladi, živahni Peter s pregnanci. Tu se je privadil občevanju z nižjimi ljudskimi sloji, tu se mu je vzbudila želja, da bi se naučil vseh rokodelstev in jih izvrševal, tu je dobil veselje do vojaštva in brodarstva. Ko je bil Peter v 17. letu, ga je hotela Zofija spraviti s pota. A Peter je s pomočjo zvestih tujih častnikov preprečil (1689) Zofijin naklep, odpravil svojo sestro v samostan, sam pa prevzel vladno (1682/89—1725). Njegov slaboumni brat Ivan je bil samo navidez do svoje smrti (1696) sovladar.

Petrovo potovanje. Upor strelcev. Da bi na mestu spoznal in proučil zapadno kulturo, zlasti mornarico, je odšel Peter (inkognito kot Peter Mihajlov) z velikim ruskim poslanstvom preko Nemčije na Holandsko (1697). Bilo je to prvič, da je ruski car zapustil državo. V Haagu ga je povabil Viljem III. na Angleško, kjer je, kakor na Holandskem, prebil večinoma v ladjedelnicah. V obeh državah je najel Peter razne strokovnjake in jih poslal v Rusijo. V domovino se je povrnil preko Dunaja in Poljske, kjer se je dogovoril s kraljem Avgustom II., da skupno napadeta Švede. Med Petrovim potovanjem so se uprli nazadnjaški življi, zlasti strelci. A še preden je prišel car domov, je bil upor strelcev zaduščen. Peter je nato strelce razpustil in glavne krivce kruto kaznoval.

Petrova osebnost, njegovo razmerje do sina. V Petru sta bila združena dva različna svetovna nazora, stari barbarsko-mongolski in moderni znanstveno tehnični. Imel je železno voljo, izvrsten spomin in izredno nadarjenost. Ni mu bilo mar človeško življenje in uporabljal je strašne kazni, da je odstranil sovražnike evropske kulture. Po postavi je bil pravi orjak in je igraje prenesel največje napore in premagoval vpliv čezmerno uživanega alkohola. Želel je, da bi bila njegova država močna in bogata in da bi v njej mogel prosperovati njegov narod. Ker so pa Starorusi nasprotovali njegovim nameram, se je moral vedno bojevati z nazadnjaki.

Petrov značaj se dobro zrcali v njegovem razmerju do sina. Aleksej je bil sin prve žene, ki jo je Peter prisilil, da je šla v samostan. Slabotni Aleksej je ljubil staroruske naprave in sovražil očetove novotarije. Oče je zahteval od sina, naj izpremeni svoje nazore ali pa naj se odpove prestolu. Prijatelji so zato pomagali Alekseju, da je pobegnil k svojemu svaku cesarju Karlu VI., ki ga je skrnil v Napolju (1717). A Petrovi

agenti so kmalu odkrili Aleksejevo skrivališče in ga pregovorili, da se je vrnil v domovino. Ko pa je prišel v Moskvo, se je moral odpovedati prestolu in izdati svoje prijatelje. Med groznimi mukami in pretepanjem je umrl nesrečni carjevič (1718).

Petrove reforme. Peter je državno upravo po švedskem zgledu popolnoma preuredil. Vladal je neomejeno; odpravil je bojarsko dumo, namesto nje pa je ustvaril nov državni svet — praviteljstvujuščij senat — ki je načeloval vsej notranji državni upravi in bil obenem najvišje sodišče. Državo je razdelil v 10 gubernij in te v vojvodine. Mestom je podelil Peter samostojno upravo in sodstvo. Uradnikom je dal stalno plačo. Dalje je ustvaril uradniško plemstvo, ker je določil, da zadobi plemstvo vsak meščanski uradnik in častnik, ko doseže določen činovni razred. Do tedaj so imeli bojari predpravo do državnih služb. Odslej je bila Rusija razdeljena v dva razreda: v delujoče (carski uradniki) in plačujoče (kmetje). Vsled trdega absolutizma ni imelo rusko ljudstvo smisla za samoodločbo in je pričakovalo vse dobro in slabo od zgoraj.

Reforme v upravi in armadi, ustanovitev vojne mornarice in razne vojne so stale dosti denarja, zato je nalagal Peter vedno nove davke. Žganje, sol in tobak je vlada sama prodajala. Davke so izterjavali z največjo strogostjo. Obrt in trgovina sta bili še malo razviti. S trgovino so se bavili prej le tuje in carji, sedaj je Peter dovolil svobodno trgovino. Poklical je tudi vsakovrstne tuje obrtnike, ki so učili Ruse mnogoterih novih obrti (n. pr. Francozi tkalstva, Angleži usnjarstva). Gradil je nove ceste in prekope, izboljšal pošto, pomnožil sejme, sklepal z evropskimi državami trgovske zveze. Pospesheval je rudarstvo, poljedelstvo in živinorejo.

Vedno bolj se je razširjalo dedno podložništvo. Tovarnarji so kupovali dedne podložnike za tovarniško delo in z njimi ravnali po mili volji. Kmetje z državnih posestev so morali graditi prekope, mesta (n. pr. Petrograd), pristanišča; pri trdem delu jih je mnogo podleglo.

Peter je s pomočjo tujcev (kakor Škota Gordona in Francoza Leforta) reorganiziral po nemškem zgledu rusko armado. Uvedel je splošno vojaško dolžnost in vojaške nabore in zgradil po nizozemskem zgledu krasno brodovje na Baltskem in Črnem morju.

Vse cerkvene zadeve je podredil po odpravi patriarhata »svjatjejšemu sinodu« (1721). Predsednik sinoda in carjev namestnik je bil generalni prokurator (»carjevo oko«), laiškega stanu.

Peter je ukazal raziskavati neznane zemlje, dal prevajati tuje znanstvene knjige v ruščino, ruski alfabet so izboljšali, ustanavljali tiskarne, uvedli (1700) julijanski koledar (poprej so šteli leta od stvarjenja sveta) in začeli izdajati prvi ruski časopis (Ruskija vjedomosti).

Donskim in ukrajinskim kozakom je vzel Peter vse svoboščine.

Da bi vsaj na zunaj preobrazil Ruse v zapadne Evropece, je prepovedal nositi dolgo brado in starorusko dolgo obleko, dovolil pa je kaditi in njuhati in prirejal po francoskem zgledu plese in zabave.

Ker je Peter iz sebe započel orjaško delo reforme in si je sam poiskal svoje sotrudnike, se boril proti odporu staroruske stranke, duhovščine in celo lastne rodbine in daleko prekosil vse prednike glede reformatoričnega dela v evropskem smislu in ker je tudi v zunanji politiki določil trajne smernice, ga po pravici nazivajo »Velikega«.

V zunanji politiki si je načrtno Peter skoraj isto smer kakor njegov prednik Ivan IV. Grozni. Ker so Turki zapirali izhod iz Črnega morja, je Peter drugod Rusiji izbil okno v Evropo. V severni vojni je dosegel obrežje Baltika in s tem povzdignil Rusijo na stopnjo velevlasti. Po končani vojni sta mu senat in sv. sinod vzdela naslov »Veliki, oče domovine, imperator in samodržec vserossijskij«. Iz stare Moskve je premestil prestolico v St. Petersburg, ki ga je bil med severno vojno zgradil (1703) ob ustju Neve in proti morski strani zavaroval s trdnjavo kronstadtsko na otoku v Finskem zalivu.

Ker Peter po Aleksejevi smrti ni imel sina, je razglasil novo postavlo o nasledstvu, da sme vladar imenovati svojega naslednika brez ozira na prvorojenstvo.

6. Vlada vremenščikov. Prusko in avstrijsko prizadevanje za rusko prijateljstvo.

Vsled vedno naraščajočega nasprotja med Prusko in Avstrijo se je vezala Avstrija z Rusko in jo dobrohotno pod-

pirala v poljskih vprašanjih, dočim je Rusija pomagala Avstriji v turških in šleskih vojnah. Avstriji je ta zveza mnogo koristila, a vendar ni hotela Rusiji nakloniti nikakih ugodnosti v orientalskem vprašanju; zato se je Katarina II. dogovorila s Prusko o smernicah obojestranske zunanje politike.

Katarina I. (1725—1727). Po Petrovi smrti je oklical Menšikov, vodja prosvetljencev, Petrovo drugo ženo, lepo in bistroumno Katarino, za carico, a sam je vodil vlado. Za njene vlade je pričela delovati ruska akademija znanosti.

Naslednik Katarinin je bil Peter II. (1727—1730), dvajsetletni sin carjeviča Alekseja in zadnji moški potomec Romanovičev. Spričo svoje mladosti ni mogel sam vladati. Vso moč so imeli v rokah Menšikov, potem Dolgoruki in Galicin.

Petru je sledila Ana (1730—1740) Ivanovna, hči Ivana, starejšega Petrovega brata. Iznebila se je sicer vpliva domačih plemičev, a je prepustila vlado nemškim ljubljencem »vremensčikom«, ki se jih je ljudstvo nejevoljno spominjalo. V turški vojni (1736—1739) so si Rusi nanovo priborili Azov. Odslej je padal avstrijski vpliv na Balkanu, naraščal pa ruski.

Po smrti Ane so sklicali gardni polki Elizabeto (1741 do 1762), najmlajšo hčer Petra I., za carico. Takoj po svojem nastopu je poslala v prognanstvo inozemske ljubljence svoje prednice in je vladala ves čas le z ruskimi ljubljenci (n. pr. Šuvalovom). Za njene vlade je mesto dotedanjega nemškega zavladal francoski vpliv. Francoski umetniki so gradili Zimski dvorec v Petrogradu in Carsko je selo. Elizabeta je ustanovila v Moskvi vseučilišče (1755), v Petrogradu akademijo umetnosti in rusko gledališče. Šuvalov je tudi podpiral ustanovitelja novoruske literature Lomonosova, zgodovinarja Tatiščeva, pesnika Tretjakovskega in dramatika Sumarokova.

Proti koncu avstrijske nasledstvene vojne je sklenila Elizabeta z Marijo Terezijo zvezo, a se dejansko ni udeležila vojne. To prijateljstvo med Rusijo in Avstrijo se je do sedemletne vojne le še bolj utrdilo, posebno ker je Elizabeto žalilo zasmehovanje Friderika Velikega. Ko pa se je po njegovem posredovanju poročil Elizabetin nečak Peter s princezino Katarino Anhalt-Zerbst, sta se Friderik in Elizabeta zopet sprijaznila. Peter, vojvoda Holstein-Gottorpski, je Friderika naravnost oboževal kot junaka. Bolehni Elizabeti se

je bližala smrt, zato se ruski poveljniki v sedemletni vojni niso hoteli zameriti bodočemu carju in so s počasnim vojevanjem rešili Friderika pred popolnim porazom.

7. Rodbina Holstein-Gottorpska na Ruskem. Reforme Katarine II. in reakcija za Pavla I.

Komaj je nepremišljeni in trmasti Peter III. (1762) prevzel vlado, je že sklenil s Friderikom II. zvezo. S svojimi novotarijami je skrajno razburil Ruse. Zato so oklicali gardni polki čez pol leta Petrovo ženo Katarino za carico. Petra je pa umoril v ječi Katarinin ljubljence Aleksej Orlov.

Katarina II. (1762—1796). Katarina je prišla na Rusko kot uboga nemška princezinja. Bila je živahnega duha, prebrisana in samozavestna. Njen dvor je bil sijajnejši nego dvor Ludovika XIV. Svojim ljubljencem (n. pr.—Orlovu, Potemkinu, Zubovu) je darovala velikanske vsote denarja. Ker je bila ničemurna in je gledala preveč na zunanost, so jo dostikrat varali (Potemkinove vasi). V verskih zadevah je bila mlačna, za svojo družino se ni brigala. Bila je izobrazena in se je zanimala za književnost in znanosti, zlasti je negovala francosko kulturo. Dopisovala je mnogo s svojimi prijatelji, najvišjimi državnimi uradniki, pa tudi z Voltairejem in francoskimi enciklopedisti. Pisala je razprave, pripovedi in drame. Glavno mesto je okrasila z veličastnimi stavbami. Petru Velikemu je postavila ogromen spomenik v Petrogradu. Ljudstvo jo je spoštovalo in ji nadelo naslov: „Mati domovine“.

Vsled kmetskih vstaj in jakobinskih grozovitosti se ji je pa pristudila francoska revolucija. Odslej se je trudila, da je pregovorila evropske države za boj proti revolucionarni Francoski.

Ruska književnost. Za Katarinino vlado se je lepo razvijala ruska književnost. Caričina duhovitost, njeni svobodomiselni, izobrazbi ugodni nazori v prvi polovici njene vlade, njen zgled, njen sijajni dvor in njeni zunanji uspehi so zbudili narodno samozavest in v vsakem oziru spodbujali izobražene Ruse k pisateljevanju. Carica je ustanovila akademijo za proučevanje ruskega jezika in ruske zgodovine. Katarinino vlado je poveljeval v krasnih odah justični minister Gabriel Deržavin, komedije sta pisala Fon Vizin in Knjažin. Duhovit pisatelj je bil časnikar Nikolaj Novikov, ki je hkrati z Radiščevim neumorno razširjal ideje francoskih enciklopedistov.

Pod vplivom Montesquieujevih nauk je sklicala Katarina (1767) zakonodajno skupščino, zemski sobor, kjer so sedeli zastopniki vseh stanov in plemen. Sobor bi bil moral ustvariti moderen zakonik in preosnovati zakonodajo. Ker pa zaradi svoje sestave ni bil pripraven za zakonodajno delo, ga je carica razpustila. Le mučenje in smrtno kazen je ukinila. Prava rak-rana Rusije je bilo dedno podložništvo. Katarina z

ozirom na plemstvo ni odstranila dednega podložništva. Iz ogorčenja radi kmetskih uporov je še bolj poostrila jarem dednega podložništva. Katarina je pa tudi zvišala število dednih podložnikov. Vsakemu svojemu ljubljencu je podarila pri slovesu mnogo tisoč »duš« (kmetov) z državnimi posestvi vred. Tatarskim in Finskim razrodom na vzhodu se je še veliko slabše godilo. Upri so se v zvezi z uralskimi kozaki pod vodstvom Pugačeva, ki se je izdajal za umorjenega Petra III., a vstaja je bila zadušena. Tudi zaporoškim kozakom je razrušil Potemkin njih glavni utrjeni tabor in jih preselil na vzhodno obal Azovskega morja, del kozakov je ubežal v Turčijo.

Veliko bolj kakor njeni predniki je naseljevala Katarina nemške koloniste po zapuščenih južnoruskih krajih.

Katarina je preuredila ustavo in upravo, ki se je ohranila do Aleksandra II. Zmanjšala je obseg upravnih okrožij in razdelila državo v 40 gubernij in te v okrožja. Katarina je gradila nova mesta (n. pr. Jekaterinburg, Jekaterinoslav, Herson, Sevastopolj, Odeso), ceste, prekope in skrbela za trgovino in obrt. Namerjala je povzdigniti ljudsko izobrazbo in zapovedala, da se ustanovijo v okrožnih glavnih mestih ljudske in v gubernijskih glavnih mestih srednje šole, a ni mogla v zaželenem obsegu izvršiti svojih namer. Za armado, mornarico in hčere plemičev je ustanovila vzgojevališča.

Upravo prostranih cerkvenih posestev je poverila državi; iz njih dohodkov so vzdrževali duhovščino, šole, knjižnice ter oskrbovali starčke in invalide.

V zunanji politiki se je držala Katarina staroruskega programa in je razširjala svojo državo na škodo Poljske in Turčije. Rusko-turška vojna (1768—1774). Barska konfederacija je pregovorila Turčijo, da je napovedala Rusiji vojno. Proti Turkom so se tedaj vzdignili Moldavani, Vlahi, Jugoslovani in Grki. Sicer so Turki vstaške Grke strahovito kaznovali, a ruska mornarica je ugonobila turško pri luki Čezmi (1770), nasproti otoku Hiju, in Rusi so si osvojili Krim. Mir v Kučuk-Kajnardži (j. Silistrije, 1774) je prinesel Moldaviji in Vlaški samoupravo. Turki so se odrekli vrhovnemu gospostvu nad krimskimi Tatari in prepustili Rusom nekaj mest ob Črnem morju, tako da so sedaj Rusi obvladali ustje Dona, Buga, Dnjepra in preliv Kerč. Ruski trgovci so smeli svobodno trgovati po turških morjih.

Ta mir je velepomemben v zgodovini propadanja osmanske države v Evropi, ker je povzročil, da je Turčija pričela izgubljati gospostvo nad Črnim morjem in Balkanskim polotokom. Obenem se je poostrila tekma med Avstrijo in Rusijo, ker sta se obe državi smatrali za naravni dedinji Turčije.

Tatarska država na Krimu in ob Kubani ni dolgo uživala svobode. Že 1783 jo je podvrgel Potemkin Tavrijski in dovršil delo Ivana IV. Groznega.

8. Rusko-avstrijsko-turška vojna. Avstrijska zasedba Srbije (1788—1791).

Katarina je hotela Turčijo razdeliti: vzhodni del s Carigradom kot grško cesarstvo naj bi pripadel Ruski, zahodni s Srbijo, Bosno in Hercegovino pa Avstriji. V ta namen si je zagotovila avstrijsko pomoč, nakar je napovedala Turčiji vojno (1787—1792). Avstrija je še pred začetkom vojne poslala v Srbijo agente in častnike, ki so naščuvali prebivalstvo zoper Turke in ga pripravili za boj. Srbi, pričakujoč osvobojenja, so pobegnili pred svojimi zatiralci na avstrijska tla in so tu ustanavljali prostovoljske čete, med katerimi je bila najmočnejša Mihajlevičeva, ki se je ponajveč vojevala skupno z avstrijsko armado. Tudi so se vzdignili Srbi v belgrajskem pašaluku in nadlegovali Turke pod Nenadovičem v zapadni Srbiji, dočim so se vstali v vzhodni Srbiji po Negotinskem in Požarevskem okrožju pod vodstvom Koča Andjelkovića uspešno borili s Turki. Koča Andjelković (po njem nazivajo Srbi to vojno »Kočino krajino«) je imel nalogo, da je varoval cesto iz Belgrada v Niš pred Turki. Napadal je turške transporte in jih uničeval. Toda kratkovidni avstrijski poveljniki niso podpirali srbskih prostovoljcev, zato pa tudi vojna ni uspela. Koča Andjelković se je moral pred turško premočjo z avstrijsko armado umakniti na ogrska tla; tu so ga Turki pri Novi Moldavi v Banatu premagali in ubili (1788).

Avstrijska armada pod poveljstvom cesarja Jožefa II. se je omejila na defenzivo. Oslabile so jo razne bolezni, cesar sam je nalezal kal smrtonosne bolezni. Vsled tega je cesar poveril vrhovno poveljstvo Laudonu, ki je osvojil (1789) Belgrad, prodril v severno Srbijo

do Kruševca ter zasedel Moldavijo in Vlaško. Zaradi notranjih razmer in francoske revolucije je sklenil Jožefov naslednik Leopold II. s Turčijo v Svištovu mir (1791), ki je obnovil zadnji belgrajski mir. Zveza z Rusi je prenehala. Turčija je odstopila Avstriji Staro Ršavo in ozemlje od Gline do Korane in Une.

Rusija je potem sama uspešno nadaljevala vojno. Zato je Turčija predlagala mir, ki ga je Rusija vsled pruskih groženj tudi sprejela v Jašu (1792). Turčija je odstopila Rusiji ozemlje med Bugom in Dnjestrom ter trdnjavo Očakov. Sicer je propadel načrt za osvobojenje Srbije, vendar so dobili Srbi za belgrajski pašaluk notranjo samoupravo (1794).

Pavel I. (1796—1801). Katarini je sledil njen sin Pavel. Bil je sicer nadarjen in priden, toda samozavesten, nezaupljiv, vedno menjajoč svoje naziranje, sčasoma je celo duševno obolel. Mati mu ni dovolila, da bi se bavil z državnimi posli. Kot car je uvedel strogo cenzuro, prepovedal pohajati inozemska vseučilišča in pošiljal sumljive osebe v prognanstvo v Sibirijo. Gardni polki in podaniki so črtili tiranskega vladarja. L. 1801. ga je s pomočjo častnikov umoril generalni gubernator grof Pahlen.

Pavel I. je podpiral reakcijo ter nasprotoval prosvetljenosti in svobodi. Vpeljal je tudi razne reforme, ki so bile materinim nasprotne, s čimer je razburil ljudstvo. Sovražil je francosko revolucijo in izkušal njene ideje odvrniti od svoje države. Najznamenitejše delo carja Pavla je bilo, da je uredil prestolonasledstvo (1797). Krono naj podedujejo moški potomci rodovine Holstein-Gottorp po pravu prvorojenstva. Ako pa moški izmro, naj nasledujejo ženske. Car in carica morata priznavati pravoslavno vero, ker je car vrhovni poglavar ruske državne cerkve. Poslej so prenehale dvorne revolucije.

IV.

Prosvetljena doba.

A. Postanek in razvoj prosvete.

1. Prirodoznanstvo.

Izmed vseh ved se je prirodoznanstvo najbolj razvilo. Ustvarilo je nove ideje in usposobilo človeka, da so mu v večji meri služile zemlja in prirodne sile. Zanimanje humanistov za naravo in stremljenje praktične tehnike po napredku je pripravljalo novo dobo, ki je dobila oporo v vseučiliščih, tiskarstvu in odkritjih. Ko so ponehali verski boji v sredini 17. stoletja in je popustilo zanimanje za teološki študij, je zazorila doba kriticisma v vedi. Vera in veda sta se ločili, prirodoznanstvo je preiskovalo zemeljske stvari, uporabljalo eksperiment in strnjevalo posamezna znanja. Tako je rastlo splošno znanje bodisi induktivnim, bodisi deduktivnim potom s pomočjo izkušnje (empirizem) in razuma (racionalizem). Induktivno metodo je učil angleški filozof Francis Bacon baron Verulamski (roj. 1561), deduktivno pa Francoz Descartes. Torišča učenjakov so bile akademije v Londonu (Royal Society of Science), v Parizu (Academie des Sciences), v Berlinu (Sozietät der Wissenschaften).

Matematika. Pri delitvi dela je stopila v ospredje v 17. stoletju matematika. Njeni najvažnejši zastopniki so bili: Descartes (analitična geometrija), Pascal (teorija števil), Huygens, ki je izboljšal ure, Newton in Leibniz, izumitelja diferencialnega in integralnega računa, Euler i. dr.

Astronomija. Newton je razložil gibanje planetov; le-ta, Galilei in Kepler so izboljšali daljnogled in države so gradile zvezdarnice. Pojemala je astrologična blodnja.

Fizika. Učenjaki so izumili ali izpopolnili mnogo fizičnih aparatov (Toricelli † 1647, barometer). Franklin je izumil strelovod.

Kemija. Pohlep po zlatu je utrjeval v alkemistih domnevo o »kamenu modrih«, ki more vse kovine izpremeniti

v zlato. Pri tem prizadevanju se je posrečilo alkemistom izumiti marsikaj koristnega (n. pr. porcelan). Kemijo je povzdignil v samostojno vedo Anglež Boyle († 1691) s pravilno razlago gorenja, Lavoisier († 1794) pa je vpeljal v kemijo kvantitativno analizo.

Prirodopis rastlinstva in živalstva se je začel razvijati, ko je Huygens izboljšal mikroskop. Nabrano gradivo iz rastlinstva in živalstva je pregledno razvrstil Linné († 1778). V mineralogiji je isto izvršil Werner. Ta je tudi učil, da vse izpremembe na zemeljski površini povzroča voda. Toda ta nauk so takoj zavrgli drugi geologi, ki so trdili, da je nastala zemlja iz žareče tekočine. Že v starem veku so ljudje poznali fosilije, v 18. stoletju pa je ustvaril Cuvier paleontologijo. Ustanavljali so prirodninske zbirke, botanične vrtove in zverinjake.

Medicina. Zdravniki so se uglabljali v anatomijo in se pridno učili kemije in fizike. Na Holandskem so uvedli na vseučiliščih klinični pouk. Kuga in gobe od začetka 18. stoletja niso več obiskovale Zapadne Evrope, širile so se pa koze. Državno nadzorovane lekarne so prodajale umetna in domača zdravila. Zdravniki so se bavili le z notranjimi boleznimi, kirurgijo pa so prepuščali preziranim ranocelnikom. Ljudje so se kaj radi zatekali k mazačem in so trpeli pri operacijah velike bolečine, ker niso zdravniki rabili narkoze. V vojnah je mnogo vojakov umrlo za zastrupljenjem krvi. Vendar se je tudi kirurgija povzdignila vsled napredujoče anatomije in ustanovitve kirurških akademij. Vlade so skrbele za bolnišnice in ljudsko zdravje.

2. Filozofija.

Dualizem in monizem. Tudi na tem polju sta se ločili vera in veda. Filozofi so se pričeli zanimati za **n r a v o s l o v j e**. Učili so, da sestoji človeško telo iz materije in duše ter raziskavali njuno medsebojno razmerje. Nastali sta dve svetovni naziranji: **d u a l i s t i č n o**, ki je razlagalo materijo in dušo kot ločeni bitji (Descartes † 1650) in **m o n i s t i č n o**, ki je trdilo, da sta duša in telo le dve različni strani iste snovi (substance). Monistično naziranje je razpadlo v dvojne naukov:

materialistični (Hobbes), ki je proglašal materijo za substanco in spiritualistični (Leibniz † 1716), ki je trdil, da je duša substanca.

Lockejevi nauki. Tudi Locke († 1704) je razlikoval med duševno in telesno substanco. Njegov nauk je izzval na verskem polju deistično smer. Lockejevi nauki so vplivali na Angleže in Francoze, Leibnizovi na Nemce.

Francoski filozofi. Lockejeva filozofija je dobila na Francoskem drugo lice. Z državo je bila združena močna cerkev, ki je podpirala absolutizem in večkrat preganjala drugače misleče. Sodišča so prepovedovala vladi in cerkvi neljube knjige, jih sežigala, preganjala pisatelje, ki so tiskali svoje spotikljive knjige v inozemstvu. Prosvetljencem se je zdelo, da je edinole cerkev kriva preganjanj, zato so napadali verske resnice in cerkvene naprave sploh. Naposled so zaniževali božanstvo in trdili, da je narava v zvezi z razumom prava voditeljica človeštva.

Enciklopedisti. Nove ideje so zbrane v slovarju ali enciklopediji (1751—1772), v kateri sta filozof Diderot in matematik d'Alembert z drugimi znamenitimi pisatelji na poljuden način v materialističnem zmislu razlagala vse znanstvene stroke.

Voltaire. Najstrastneje je vodil boj proti katoliški cerkvi François Arouet, s pisateljskim imenom Voltaire (1694 do 1778). Zaradi spletk proti odličnim osebam so ga dvakrat zaprli v bastiljo in izgnali iz Pariza. Napotil se je na Angleško. Po povratku v domovino ga je povabil pruski kralj Friderik II. k sebi v grad Sanssouci, kjer je popravljajl njegove francoske spise. A ker je delal zdražbe in bil preveč pohlepen po denarju, se je s kraljem sprl. Ostala leta je preživel na svojem krasnem gradu pri Ženevi. Šele pred smrtjo se je podal v Pariz, kjer so ga navdušeno sprejeli.

V svojih mnogostranskih spisih je odkrito izražal svoje nazore. Bojeval se je proti krivičnim sodnikom in preostrim kaznim. Njegovo glavno delo je bil boj s katoliško cerkvijo in krščanstvom. Voltaire je imel velik uspeh na Francoskem in v Evropi. Skupno z enciklopedisti je pripravljajl francosko revolucijo, ker je povzročil nezadovoljnost z obstoječimi razmerami in sprožil nove ideje.

3. Državni nauki.

Lockejevi nauki. Zmaga ustavnih načel na Angleškem se zrcali v Lockejevi »Razpravi o vladi« (1689). V njej zagovarja naravnopravno naziranje, da je država nastala iz svobodne družabne pogodbe. Suvereno oblast ima ljudstvo, ki jo poveri vladarju. Vladar, ki zlorablja svojo oblast, je tiran, ki se mu smejo upreti državljani in ga odstaviti. Zakonodajna oblast ima ljudstvo. Vladar ima eksekutivno oblast, ker izvršuje zakone in federativno oblast, ker urejuje odnošaje do tujih držav in narodov. Zakonodaja in eksekutiva morata biti ločeni, izvršujoča in federativna oblast sta pa lahko združeni.

Evropski politični misleci so se navduševali za Lockejeve nauke. Tudi Voltaire je opozarjal v »Angleških pismih« na angleško državo in proglasil geslo: svoboda in enakost.

Montesquieu. Boj proti francoskim domačim političnim razmeram je pričel Charles baron de Montesquieu (1689—1755), predsednik parlamenta v Bordeauxu, s »Perzijskimi pismi«. V »Premišljevanjih o vzrokih moči in propadanja Rimljanov« (1734) slavi domovinsko ljubezen, samozavest in politično svobodo.

Najvažnejše Montesquieujevo delo je »O duhu zakonov« (1748). V njem dokazuje, da nastanejo države iz pogojev in potreb, ki jih ustvarita narava in zgodovina. Vse tri oblasti v državi, zakonodajna, izvršujoča in sodna morajo biti strogo ločene. Montesquieu je opozarjal na škodo, ki jo povzročajo neprestano naraščajoča vojaška bremena, zahteval je versko strpnost in politično svobodo, ki jo je razlagal kot pravico, da smejo državljani storiti, kar zakoni dovoljujejo.

Montesquieu je izpopolnil Lockejevo državno teorijo z idejo o neodvisni sodni oblasti in postal oče ustavnih idej in ustavnega državnega prava.

4. Tehnika in narodno gospodarstvo.

Napredujoče obrti. Izum predilnega stroja s suvalnico (koncem 18. stol.) je povzdignil izdelovanje sukna in bombaževine na Angleškem. Železna obrt je bila razvita v Nemčiji, na Nizozemskem, na Angleškem in v Švediji, a šele premog, ki se je rabil namesto oglja v plavžih, je omogočil (od sredine 18. stoletja) njen krepak razvoj. Družbe

so izčrpavale premogovnike. Neprecenljivo vrednost je imel parni stroj, ki ga je ustvaril mehanik James Watt (1765). Po orientalskem zgledu so začeli izdelovati gobeline in svilo. Svilarstvo so zanesli hugenoti tudi v druge države. Lončarska obrt se je trudila, da bi posnemala priljubljeni kitajski porcelan. V Italiji so izdelovali majolike, na Angleškem beloprstene predmete, na Francoskem fajanse, na Saškem so izumili pravi porcelan (1709). Najprej so na Angleškem povečali tovarne in pomnožili stroje. Cehovska rokodelstva so nazadovala, industrija je napredovala, kar pa delavcem ni koristilo, ker niso poviševali plač v razmerju s cenami živil. Tovarnarji so brezobzirno izkoriščali delavce. Pojavil se je četrty stan.

Vojne so izboljšale strelno orožje. Pehoto so enakoverno oborožili s puškami in bajoneti. Topništvo je dobilo lažje in manjše topove, da se je moglo hitreje gibati.

Nova živila in dražila. V Mehiki so Španci spoznali čokolado. Čaj so dovažali Nizozemci iz Kitajskega, pozneje so ga prinašali trgovci po kopnem preko Rusije. Bil je drag in so ga rabili le kot zdravilo, šele v sedanji dobi ga splošno pijo. Kavov so prinesli Benečani že v 16. stoletju v Italijo; na Francoskem, kjer so otvorili (1672) prvo kavarno v Parizu, se je kmalu udomačila. Ljudska pijača je postala v 19. stoletju in omejila dotedaj razširjeno razvado neizmernega uživanja alkohola. Državam je prinašal uvoz kave precejšnjo carino.

Brazilski tobak se je hitro priljubil v Evropi, kjer so ga širili zlasti vojaki. Iz Evrope si je pa osvojil ves svet. Nekateri ljudje so čislali tobak kot zdravilo in dražilo, drugi so ga sovražili, toda vsak odpor je bil zaman. Države so izprevidele, da jim donaša obilo dohodkov, zato so ga visoko obdavčile ali pa monopolizirale. Prometna sredstva so ostala stara v veljavi. Vse vlade so izboljšale pošte, ki so bile državni regal; sprva so prevažale le pisma, pozneje tudi potnike. Poljedelstvo ni napredovalo vsled vojn, merkantilizma, slabega stanja kmetov in iz tega izvirajoče nevednosti, tako da je bilo do sredine 18. stoletja še vedno na isti stopnji kakor v začetku srednjega veka. Dotedaj so skoraj v vseh evropskih deželah imeli kmetje navado, da so na eni njivi sejali ozimino, na drugi jarenino, tretja je bila pa v prahi. To navado so najprej opustili na Angleškem, kjer se je kmetijstvo po padcu Stuartovcev povzdignilo do najvišje stopnje v Evropi. Naraščajoče prebivalstvo

v industrijskih krajih je prisililo vlado, da je skrbela za živinorejo in kmetijstvo. Napredek v kemiji je ustvaril umno kmetijstvo. Pospeševale so ga tudi izpremenjene narodnogospodarske teorije, vsled katerih se je umaknil enostransko za obrt skrbeči merkantilizem kmetijstvu prijaznemu fiziokratizmu.

5. Šolstvo, filologija, zgodovina.

Šolstvo. Izobraženi ljudje so med seboj občevali v francoščini, pozneje tudi v angleščini. Boljši sloji niso pošiljali svojih otrok v šole, ki so jih obiskovali otroci nižjih slojev, marveč so jih ponajveč doma vzgajali francoski vzgojitelji, ali pa so se izobraževali v viteških akademijah, kjer so poučevali žive jezike, realije in gimnastične vaje. S tem se je poglobila razlika med stanovi.

Obsežne načrte za mladinski pouk je zasnoval Jan Amos Komenský (1592—1670) z Moravskega. Bil je privrženec čeških bratov, v verskem oziru svobodomiseln. Njegov ideal je bil splošna človeška nravna izobrazba, sloneča na vzgoji razuma, stvarnega znanja in na pouku v materinščini. Najvažnejša naloga se mu je zdela, da vzbudi živahno opazovanje, zato je vpletel v abecednik podobe in sestavil za odrasle »Orbis pictus«, knjigo s podobami o vseh znanja vrednih rečeh.

Učna snov ljudskih šol je bila omejena na najpotrebnejše predmete, na branje in pisanje. Učitelji so bili slabo plačani. Sploh vlade niso pospeševale duševne izobrazbe nižjih slojev, da ne bi postali predrzni. Na vseučiliščih se niso več učili dijaki na pamet raznih nauk, marveč so v dijakih vzgajali razum in jih navajali k samostojnemu delu in preiskovanju. Cerkev je imela še vedno precejšen vpliv na šolo, toda vrhovno vodstvo in uredbo pouka si je prilastila država. V katoliških deželah so se jezuitske šole tudi prilagodile novim časovnim idejam.

Novi humanizem. Ko so tudi v šolstvu uveljavili praktično korist za pravec, so zanemarjali klasične jezike, dokler niso pričeli izkopavati starin v Herkulaneju (1736) in v Pompejih. Tedaj so zopet začeli intenzivneje gojiti stare jezike in nastal je novi humanizem.

Zgodovina. Izdajali so vire, kakor Muratori (†1750) za srednjeveško zgodovino Italije; Mabillon je ustvaril paleografijo; Bolland je začel izdajati življenjepise svetnikov. Čas Ludovika XIV. ni bil primeren za kritične zgodovinske spise. Najboljša zgodovinska dela so izšla na Angleškem, kjer je spisal Gibbon bizantinsko povestnico.

6. Književnost.

Časopisi so pospeševali omiko in vzbujali zanimanje za politične zadeve. Dopisniki v velikih mestih so dobivali poročila iz tujih dežel in jih pisana razpošiljali odličnim osebam. O važnejših dogodkih so poročali posamezni tiskani lističi, pozneje obširneje relacije. Nekatera poročila so izhajala v določenih rokih: mesečno, tedensko, dnevno. V Nemčiji je izšel prvi dnevnik l. 1660. (Leipziger Zeitung), na Angleškem 1702, na Francoskem 1777 (Journal de Paris). Vlade so strogo nadzirale časopise. Toda na Angleškem so se vsled odprave cenzure časopisi prosteje razvijali in so že vplivali nekateri še danes izhajajoči listi (Morning Post, Times) od sredine 18. stoletja na politiko. — Na Holandskem so dobili časopisi v 18. stoletju evropski sloves, izhajali so v francoskem jeziku in razpravljali politične dogodke.

Književnost. Absolutizem je zaslužnil književnost. Svoje vzore je književnost morala iskati v klasični dobi, zanimala se je pa zgolj za zunanjo obliko, ne za klasičnega duha. Ker so prirejali na dvorih gledališke igre, so najbolj procvitale drame, komedije in opere. Pozneje se je izvršil preobrat, ko so se angleške robinzonade in angleški rodbinski romani razširjali po Evropi. Vsled prebujene narodne samozvesti so pisali književniki v domačem, ne več v latinskem jeziku.

V dobi renesance je posnemala Evropa italijansko, nato špansko in francosko ter končno od sredine 18. stoletja angleško književnost.

Francoska književnost. Richelieu je osnoval (1635) francosko akademijo s 40 nesmrtnimi člani, ki so morali čistiti jezik in učiti retoriko in poetiko. Ta od vlade postavljena vrhovna literarna oblast je boдрila književnike ter dala francoski prozi tako uglaženost, pravilnost in eleganco, kakršne nima noben drug jezik. V literarnih krož-

kih in »salonih« so prednašali pisatelji (prozaist Balzac, ustvaritelj klasične tragedije, Pierre Corneille, filozof Descartes) svoje duševne proizvode odličnim družbam. Doba Ludovika XIV., ki je ustanovil akademijo napisov in lepih znani, pomenja klasični vek francoskega pesništva. Jean Racine († 1699) je obdeloval poleg antičnih snovi tudi biblične. Ljubeznivi prijatelj narave in ljudi La Fontaine je basničar. Molière († 1673) je opazoval svoje sodobnike in bičal v komedijah njih smešnosti in napake. Angleška književnost. V zgodovini angleške književnosti je druga revolucija važen mejnik. Dasi so puritanci prepovedali gledališke igre, je vendar John Milton v »Izgubljenem raju« slavil puritanskega duha. Toda restavracija je razbrzdala naslado in poživila zanimanje za gledališče. Srečnejše se je razvijala proza. Satiričar Jonathan Swift je zbadal v »Gulliverjevih potovanjih« (1726) v obliki groteskne parabole politike, družabne navade in človeške zmote. Umetniško je izražal to hotenje Defoe v življenjepisu Robinzona Crusoea (1719). Nastali so sentimentalni rodbinski romani, najbolj poznan je Goldsmithov »Župnik Wakefieldski« (1766).

Nemška književnost je stala pod francoskimi vplivi.

7. Umetnosti.

Barok. Stavbarstvo. Barok se je tekom 16. stoletja razvil iz renesanse v Italiji. Oprostil se je tektonskih okovov renesance, zašel pa je v preobilje oblik. Nastale so velikanske in sijajne zgradbe, ki so učinkovale kot celota. Barok ni ljubil ravnih črt, ne širokih praznih ploskev, kopičil je arhitektonske člene, slope stebre in pilastre. Pročelje je postalo glavni del stavbe. Arhitektonični deli so bili ravni, nabuhnjeni ali preganjeni, celo tlorisi so imeli usločene črte. Pri notranji krasitvi stavb so tekmovali kiparji in slikarji.

Navzlic enakomernosti splošnega značaja se opaža razlika v baročnih stavbah posameznih držav. Na Španskem so prevladoval fantastične oblike. Cerkvi sv. Petra v Rimu je prizidal Lor. Bernini († 1680) krasno preddverje, obdal prostor pred cerkvijo z mogočnimi dvojnimi kolonadami in

ustvaril nad glavnim oltarjem pod kupolo veliki baldahin (streho), ki velja za najznačilnejše delo baročne umetnosti.

V službi Ludovika XIV. sta zgradila Lebrun († 1690) in Hardouin-Mansart († 1708) grad Versailles in druge graščine, slednji je naredil tudi črteže za Invalidsko cerkev.

V Nemčiji so po tridesetletni vojni precej živahno zidali. Vsak knez je hotel imeti Versailles ali Trianon. Zato pri teh poslopih ni videti samostojnosti. Izjemo delata le palači: Neringov († 1695) Zeughaus in kraljevi grad v Berlinu, ki ga je sezidal Schlüter († 1714). Istotako samostojen je Poepelmanov († 1736) Zwinger v Draždanih. Na Dunaju je zgradil Bernh. Fischer von Erlach († 1723) poleg raznih palač tudi Šentpetersko in Karlovo cerkev, poslednja je najznačilnejša baročna cerkev na nemških tleh. Premožni samostani v Avstriji (Klosterneuburg, Melk, St. Florian) so zidali krasna samostanska poslopja.

V Belgiji so gradili v baročnem slogu meščani in bogati cchi krasne stavbe. Glavna umetnika sta bila Rubens († 1640) in Francquart († 1651). — Angleži so pa ostali pri klasičnih oblikah in pri priljubljeni gotiki. Prva stavbenika baročne dobe sta Jones († 1651) in Wren († 1723), ki je postavil cerkev sv. Pavla v Londonu.

Baročnih knežjih palač in gradov niso več zidali v notranjih delih mest, ampak zunaj na prostornih krajih. Glavno stavbo so obdali s stranskimi stavbami in vrtovi. Šumnim prireditvam so služile prostorne in svetle dvorane. Gradovom so bile prizidane obsežne terase, kjer so ob ugodnih letnih časih prirejali veselice in od koder se je nudil lep razgled po bližnji okolici. Velike stopnice so vodile na vrt, kjer so se vrstile žive obstrižene ograje fantastičnih oblik, mitološki in alegorični kipi, vodometi in kaskade, z umetnimi školjkami okrašene podzemeljske jame in ribnjaki z bleščečimi čolnici. Angleški plemiči pa, ki so najrajši bivali na deželi, so puščali svojim parkom naravno lepoto. Stavbe in nakitje se je moralo torej prilagoditi naravi. Zaradi tega so posnemali tudi na celini angleške vrtove, brž ko se je pojavila želja po neoskrunjeni naravi.

Rokoko. Kmalu pa je izpodrinil baročno arhitekturo prehodni slog (style régence), za njim pa je sledil lahki in lični rokoko, ki sta ga razvila Meissonier († 1750) in

Priseux († 1754) kot style Louis quinze, a pozneje Soufflot († 1780) pod Ludovikom XVI. Razširil se je iz Francije po deželah severno od Alp, dočim se je na jugu obdržal barok, ali pa so se vrnil h klasičnim oblikam. Blesteča zunanjost ni bila več prvi smoter, marveč sijajna, razkošna notranjščina s pestro dekoracijo. Rokoko je gojil pred vsem svetlo, bogato prostornost in njen nakit, želeč izraziti intimno dražestnost. Ornamenti so bili ljubki in prešerno-koketni; odklanjali so strogo simetrijo in ravne črte, ljubili pa zavite, vzbočene oblike in uporabljali motive podobne polžem in školjkam. Stene so obrobili z drobnimi paličastimi okvirji ter jih oživljali s cvetlicami, emblemi, človeškimi in živalskimi podobami, ki so jih slikali z nežnimi in svetlimi barvami in zlatom. Tudi pohištvo je imelo vseskozi sloke oblike. Najbolj se je razširil rokoko v Nemčiji. Knezi so zidali mične gradiče kakor Sanssouci v Potsdamu. Toda niti tu niti na Francoskem se ta slog ni obdržal dolgo, povsod so proglašali načelo: Vrnimo se k prosti naravi in starogrški umetnosti! Zato je klasična struja, ki ni bila nikdar popolnoma zatrta, izpodrnila barok in rokoko, potem ko sta vladala komaj dve stoletji.

Kiparstvo. Ista usoda je doletela kiparstvo in slikarstvo. Barok je stavil kiparjem nove naloge. Stremili so za tem, da upodablajo čim najizrazitejše kretnje in dosežejo slikovite učinke. V tej smeri sta delovala znamenita umetnika Lorenzo Bernini v Italiji in Pierre Puget († 1694) na Francoskem. Sloviti nemški kipar je bil Andr. Schlüter, ki je ustvaril kip Velikega volivnika v Berlinu. Rafael Donner († 1741) je modeliral in vlil kipe za vodnjak, ki krasi Novi trg (Neuer Markt) na Dunaju. Zelo učinkuje njegova Pietà, ki jo je ulil iz svinca za stolno cerkev v Krki (Koroško).

Slikarstvo. Slikarstvo je prav tako hotelo podati resnično življenje v podobi, a z uporabo precejšnjega čutnega razvnetja. Dve struji sta tekmovali med seboj: izbirajoča (eklekticism) in naravo verno posnemajoča (naturalizem).

V Italiji so krasili slikarji Reni († 1642), Barbieri († 1666), Tiepolo († 1770) i. dr. z veličastnimi freskami in slikami na platno cerkve in palače.

Francosko narodno slikarstvo je ustvaril Poussin († 1665), sodobnik Corneillejev, predstavljajoč ponajveč klasične zgodovinske pokrajine v idealnem slogu. Slavo

Ludovika XIV. so poveljevali slikarji, posebno Lebrun in Rigaud z veličastnim slikami, predstavljajočimi bitke, alegorije in portrete. Veseli čas rokokoja je proslavljal Watteau († 1721) s slikami, ki so kazale odlično družbo, pogosto postavljeno v arkadijske idile ali v življenje pastirjev in pastiric.

Avstrijski slikar Daniel Gran je okrasil z zelo občudovanimi freskami razstavno dvorano v dunajski dvorni knjižnici in grad v Hetzendorfu pri Dunaju. Drugod so čislali slike iz vsakdanjosti: v Belgiji prizore iz kmetijskega življenja, rajanje in pustne zabave, ki sta jih predstavljala Brouwer († 1638) in Tenniers ml. († 1690), v Holandiji pokrajine, morje, mornarico in zatišja (Ruysdale, Wouverman, Rubens, Rembrandt). Tudi angleški slikarji so se oprijeli narave in življenja. Hogarth († 1764), ustanovitelj narodnega slikarstva, je bičal napake višjih in nižjih stanov ter kazal bedo proletarcev, Gainsborough († 1788) se je odlikoval z učinkovitimi barvami v pokrajinskih slikah, posebno portretih. Na Španskem sta iste smeri zastopala Velasquez († 1660) in Murillo († 1682).

Umetniške zbirke. Dočim so imeli v začetku 17. stoletja le malo javnih knjižnic (Angelica in Vallicelliana v Rimu, Ambrosiana v Milanu, Marciana v Benetkah, Bodleyana v Oxfordu, dvorna na Dunaju i. dr.), so odslej ustanavljali mecen in vladarji za ukaželjne ljudi javne in zasebne knjižnice, prirodoslovne, narodopisne in numizmatične zbirke ter kabinete kuriozitet. S tem so reševali umetnine, da se niso pogubile.

Noša. Umetniški okus je vplival tudi na nošče. Moda se je ravnala po blagostanju, estetski kulturi in ugledu držav. Italijanski renesančni noši je sledila nepripravna španska, to pa je izpodrinila za Katarine Medicejske, žene Henrika II., bohota francoska moda. Moški so nosili izza dobe Ludovika XIV. dolge nakodrane lasulje, brili si brade in puščali male brke, ženske so si napletale lase na visok žični podstavek in se oblačile v široke krinoline. Za rokokoja se je zmanjšala lasulja in lase so povijali zadaj v čop; iz tega je nastala kita. Ženske so se oblačile v svilene obleke, na glavi so nosile koketne avbice in klobuke, okrašene z umetnimi cvetličami, trakovi in nojevim perjem. Naposled pa so vpeljali iz praktičnih in estetskih razlogov angleško modo.

Glasbo so gojili na dvorih in po vseh premožnejših družinah. Na mesto zamotane polifonije 16. stoletja sta stopila v začetku 17. stoletja s a m o s p e v in glasbena drama (o p e r a). Instrumentalna glasba se osamosvoji, pevška umetnost in igra na glasbilih se poplemeniti, svetna glasba se razširi. P r v o o p e r o je uglasbil P e r i († 1633). Opera se je hitro razširila posebno po dvorih. Razen oper so gojili tudi cerkveno glasbo.

Vladarjem baroške dobe je posebno prijala k o m i č n a o p e r a (opera buffa), ki sta jo uvedla P e r g o l e s e († 1736) in Logroscino (†1736) in ki se je razvila v Parizu kot opéra bouffon ali opéra comique in je imela tam sijajne zastopnike. Ker je smešna opera jemala vsebino iz resničnega in vsakdanjega življenja, so jo razumeli tudi širši sloji ter se je hitro priljubila in udomačila. Povsod so gradili plemiči na svojih gradovih gledališča in vzdrževali gledališke družbe.

Srednjeveška glasbila so izločili iz rabe, ali pa so jih temeljito preustrojili, da so dobivala od sredine 16. stoletja dalje sedanjo obliko, n. pr. gosli, orgle, klavir.

P l e s je bil vedno ozko zvezan z glasbo. Balet je bil priljubljen na italijanskih dvorih in tudi na Francokem že v 15. stoletju. Lully ga je vpeljal tudi v opero. Tudi družabni plesi so nastali na Francoskem in se razširili po ostalem svetu.

8. Konfesije in vera.

Modroslovje, prirodoznanstvo in naraščajoča delavnost so odtuževale ljudi od nadčutnih idej. Pod vplivom naravopравnih nauk je nastala nova brezkonfesionalna in nedogmatična naravna vera, ki naj bi služila nravnim smotrom. Pripadniki te smeri so ohranili o božanstvu le splošni pojem ali pa ga celo zanikali. Potreba samoohranitve je silila konfesije k medsebojni strpnosti. V veliki politiki niso več odločali verski nagibi.

Na Angleškem so pod vplivom Lockejeve filozofije ustvarili d e i s t i novo vero. Verovali so v živega, toda izven-svetnega boga, ki ne poseza v razvoj sveta. Deistične nauke so razširjale p r o s t o z i d a r s k e l o ž e, ki so nastale na Angleškem v začetku 18. stoletja in gojile času primerno mišljenje, versko strpnost, prijateljstvo, nravnost, naravno vero. Prosto-zidarje so v katoliških državah preganjali.

Drugi racionalisti, kakor panteisti (Spinoza), so istovetili boga z naravo (deus sive natura — bog ali narava), ali pa celo zanikavali božanstvo, ki ga baje našemu razumu ni treba, češ da v prirodni snovi (materiji) sami bivajo vekovni zakoni, po katerih se morajo vršiti vse izpremembe (materialisti in ateisti).

Tudi v katoliški cerkvi je nastala nova ločina janzenistov, ki jo je povzročil škof Kornelij Jansen v Ypernu. Njegovi nauki so našli med evropskimi izobraženci in duhovščino mnogo privrženecv. Janzenisti so se borili zlasti proti neomejeni vladarjevi oblasti in proti jezuitom kot njeni opori. Pod vplivom janzenistov so ponekod (n. pr. v Avstriji) uvajali cerkvene reforme.

Galikanska cerkev. Najznamenitejši papež 17. stoletja Inocencij XI. se je sprl z Ludovikom XIV. Kralj je namreč zahteval zase dohodke francoskih škofij v času, kadar je škofijska stolica izpraznjena. Toda papež je zavrgel kraljevo zahtevo. Ko so francoski škofje sprejeli znamenite štiri stavke: 1. posvetna oblast je v posvetnih rečeh neodvisna od duhovske; 2. koncili so nad papeži; 3. papeška oblast je omejena po pravicah galikanske cerkve in 4. v verskih vprašanjih more sicer papež odločati, toda odločitev je nespremenljiva šele, če jo potrdi splošni koncil — je kralj te sklepe uzakonil (1682).

Koncem svojega vladanja je pa kralj vsled Maintenoninega vpliva izpremenil svojo cerkveno politiko. Žrtvoval je četvere člene (1693) in papež je ugodil njegovi prvotni zahtevi. Ludovik XIV. je preganjal tudi janzeniste in hugenote. Razveljavil je nantski edikt (1685). Hugenoti so morali vzgajati svoje otroke v katoliški veri, vlada jim je podirala šole in cerkve. Čeprav je bilo izseljevanje prepovedano, je zbežalo nad 200.000 izobraženih hugenotov v inozemstvo, ki so ga seznanjali z novimi umetnostmi in obrti.

Jezuitede je pričel preganjati portugalski minister Pombal. Ko je odstopila portugalska vlada Montevideo ob La Plati Španski in dobila v zameno šest španskih jezuitskih občin v Paragvaju, so ukazali Portugalci Indijancem v teh občinah, da jih morajo zapustiti, a Indijanci so se z orožjem v roki uprli temu povelju, čeprav so jih jezuiti svarili. Pombal je pa vseeno obdolžil jezuite, da so oni povzročili upor in da

so se udeležili napada na kralja, ki se je tedaj izvršil, zato je zasegel njih posestva in ukazal prepeljati nekatere izgnance v Cerkveno državo (1759). Največ sovražnikov pa so imeli jezuiti na Francoskem: galikanci, janzenisti in enciklopedisti so se združili s pariškim parlamentom in kraljem Ludovikom XV. proti jezuitom, nakar je vlada zasegla njih posestva (1764). Tudi iz Španske ter njenih kolonij in stranskih dežel, Napolja, Sicilije in Parme, so izgnali jezuite in jih deloma prepeljali v Cerkveno državo (1767). Miroljubni papež Klement XIV. se je vdal pritisku burbonskih držav in razpustil jezuitski red (1773).

9. Pomen in posledice prosvete.

Prosveta je težila po sreči in splošni blaginji. Njen cilj sta bila splošna izobrazba in humaniteta (človečanstvo), ne v smislu milosrčnosti, temveč človeku dostojnega življenja. Prosveta, politična, je zametavala vojno in sanjala o večnem miru. Bila je kakor humanizem aristokratska, ne za ljudstvo sploh. Njeni pristaši so zahtevali popolno osebno svobodo le za sebe, ne za vse ljudi. Celo o verski svobodi so mislili nekateri vodilni duhovi, da ni primerna za ljudstvo, temveč za višjo družbo. Vendar so zahtevali tudi za ljudstvo boljše življenske pogoje, olajšavo davščin in kazni, ukinjenje mučenja, odpravo kmetstva, odstranitev verskega nasilja, ustanovitev ljudskih šol. Prosvetljenci so živeli v slogi z absolutistično državo. V prosvetljeni dobi so si pridobili laiki gospodstvo na vseh poljih življenja. Nastala je podlaga, na kateri se je zgradila moderna država.

B. Vlada Marije Terezije, Jožefa II. in Friderika II.

1. Boj za obstanek Avstrije.

Marija Terezija (1740—1780) je zasedla po smrti svojega očeta v težavnih razmerah prestol. Bila je bistrega duha in zelo nadarjena. Manjkalo ji je sprva zanesljivih svetovalcev, a znala je najti prave može. Takoj v začetku vlade ji je bil pravec delovanja: obča korist, blaginja podložnikov, nesebično službovanje v korist državi in zvesto izpolnjevanje dolžnosti.

Nasledstvu Marije Terezije je ugovarjal bavarski volivnik Karl Albert, ki sta se mu pridružila saški volivnik in poljski kralj Avgust III. ter španski kralj. Vsi trije so zahtevali dele avstrijske dediščine. V tem stremljenju jih je podpiral francoski minister Fleury, hoteč oslabiti habsburško moč.

Prva šleska (1740—1742) in avstrijska nasledstvena vojna (1741—1748). Pohlep po slavi in po bogati Šleziji je gnal pruskega kralja Friderika II., da je vdrl v Šlezijo in si v kratkem osvojil vso deželo (1741). Ta Friderikov uspeh je izpodbadal avstrijske sovražnike, da so napovedali Mariji Tereziji vojno. Bavarska, Saško-Poljska, Pruska, Španska, Savojska in Francoska so se borile v avstrijski nasledstveni vojni proti Avstriji, ki ji je pomagal samo angleški kralj Jurij II. Sovražniki so napadli avstrijske dežele. Združeni Francozi in Bavarci so prodrli na Gorenje Avstrijsko in odtod na Češko, kjer je bavarski volivnik zavzel Prago in se dal venčati za češkega kralja. Nato je bil vsled francoskega vpliva izvoljen in kronan v Frankfurtu za nemškega cesarja kot Karl VII. (1742 do 1745). Marija Terezija je tedaj dobila v dednih deželah, zlasti pri Hrvatih in Srbih, potrebno vojaško pomoč. Avstrijske čete — v njih vrstah so služili pod baronom Francem Trenkom hrvaški prostovoljci pandurji v turških uniformah — so prepodile Francoze in Bavarce iz Gorenje Avstrije in zasedle skoraj vso Bavarsko. Cesarja je rešil Friderik II., ki je znova premagal Avstrijce pri Hotusicah (1742). Radi tega poraza je sklenila Marija Terezija s Friderikom v Vratislavi mir (1742) in mu je odstopila skoraj vso Šlezijo, izvzemši vojvodini Opavo, Tešin in Krnov. Nato so Avstrijci prepodili Francoze in Bavarce s Češkega, Angleži so premagali Francoze ob Meni, razen tega so se pridružile Avstriji Saška in Savojska.

Premagane avstrijske sovražnike je rešil Friderik II., ki je obnovil vojno, vdrl na Češko in premagal združene Avstrijce in Sase. Sedaj mu je Marija Terezija v draždanskem miru (1745) vnovič zagotovila Šlezijo. Med drugo šlesko vojno se je bil povrnil cesar Karl VII. v Monakovo, kjer je kmalu umrl. Njegov sin in naslednik se je odpovedal avstrijski dediščini in obljubil, da bo pri volitvi glasoval za

soproga Marije Terezije, ki je bil nato res kot Franc I. (1745—1765) izvoljen za nemškega cesarja.

V Gorenji Italiji in v Belgiji so se Francozi in Španci še dalje bojevali proti Avstrijcem, Angležem in Sardincom, toda Anglijo in Francijo je bilo dolgotrajno vojevanje že oslabilo. Ko se je ruska carica Elizabeta zvezala z Marijo Terezijo, so se stranke pogodile v aachenskem miru (1748), v katerem je odstopila Avstrija drugemu sinu španskega kralja Parmo, Piacenzo in Guastallo.

Avstrija je sicer izgubila v teh vojnah bogato Šlezijo, vendar je še vedno ostala vevlast. Pa tudi Pruska, ki se je na škodo Avstrije povečala, je postala vsled svoje izborne vojaške moči vevlast.

2. Sedemletna vojna (1756—1763).

Po aachenskem miru (1748) je bila Evropa razdeljena v dva politična tabora: na eni strani je stala Avstrija v zvezi z Angleško, Rusko in Saško-Poljsko, na drugi pa Pruska in burbonske države. Marija Terezija pa je želela zopet pridobiti Šlezijo in zato izpremeniti dotedanji politični sestav s tem, da se je približevala Francozom. Poslala je v ta namen grofa Kounica kot poslanika na pariški dvor. Tu je Kounic ublaževal medsebojne državne odnošaje in tudi po povratku na Dunaj deloval za zблиžanje.

Ko je izbruhnila med Angleži in Francozi vojna v Ameriki in Prednji Indiji, se je sporazumela Angleška s Prusko, da bi zavarovala svojo hanoveransko posest pred Francozi. Ta pogodba je ustvarila nov političen položaj in povzročila svetovno vojno, ker so bili Francozi razsrjeni, da se je Pruska zvezala z njih sovražnico. Zato so se ločili od Pruske in obljubili pomoč Avstriji. Tudi ruska carica Elizabeta je obljubila Mariji Tereziji izdatno vojaško pomoč.

Potek vojne. O vseh dogovorih je izvedel Friderik II. in vdrl (1756) v Saško, ki je sovražila Prusijo radi osvojitve Šlezije. Vsled tega napada je napovedala Nemška država Frideriku II. vojno. Tudi Švedska se je pridružila zvezi proti pruskemu kralju in Francoska je ponudila Avstriji vojaško in denarno pomoč. Pruski kralj je vojeval sedaj vojno za obstoj Pruske. Obkolil je saško armado pri Pirni

Preobrat v političnih razmerah in mir v Hubertsburgu. Pruski kralj je zabredel v velike denarne stiske, ker mu novi angleški kralj Jurij III. ni več pošiljal podpore. Dobrodošla mu je pa smrt carice Elizabete. Njen naslednik Peter III. se je takoj zvezal s Friderikom II. in Petrova naslednica Katarina II. je ostala nevtralna. Ob takih razmerah se Marija Terezija ni mogla nadejati, da bi še kdaj iztrgala Prusom Šlezijo, zato je, ker sta se bili tudi Angleška in Francija pogodili v Parizu, sklenila s pruskim kraljem mir v Hubertsburgu (pri Lipskem, 1763), kjer se je odpovedala Šleziji in jo priznala končno Frideriku II.

Ta vojna je utrdila prusko vevlavlalt. Rulka je dobila odločilen vpliv na razmere evropskih držav. Francoska je izgubila precej dragocenih kolonij. Največ dobička je imela od te vojne Angleška, ker je dosegla svetovno gospodstvo na morju. Sedemletna vojna je podelila Evropi ono politično lice, ki ga je obdržala nad sto let. Pet vevlavlalt je obvladalo Evropo.

Marija Terezija je z reformami nameravala zvišati denarno moč svoje države. Upravo avstrijskih in sudetskih dežel je intenzivneje centralizirala, le na Ogrsko, Hrvaško, Belgijo in Lombardijo centralizacije ni raztegnila. Ločila je pravosodje, politično upravo in finančne zadeve ter poverila vsako zadevo posebnemu centralnemu uradu na Dunaju, ki so mu bile podrejene v provincah srednje inštan-
ce,

gubernije in deželna glavarstva. Kronovine je razdelila na okrožne urade ali kresije, ki so nadzirale izvršitev deželno-knežjih odlokov in ščitile kmete pred graščaki.

Zunanje zadeve je vodila tajna dvorna in državna pisarna, ki ji je načeloval državni kancelar. Državni svet je razpravljal, ne da bi imel izvršujočo oblast, o vseh zadevah celokupne države.

Pravo so začeli kodificirati. Objavili so terezijanski krvavo sodni zakonik in zbirali gradivo za občni državljanski zakonik, ki je bil vpeljan 1811. Odpravili so mučenje. Mesta in graščaki so obdržali nižjo sodno oblast, višjo je prevzela vlada.

Marija Terezija je omejila stanovski vpliv in avtonomijo mest.

Namesto vojakov prostovoljcev je uvedla dosmrtno vojaško dolžnost, seveda so se mogli sinovi imovitejših slojev odkupiti.

Zemljiški davek so reformirali. Odpravili so dotedanjo davčno prostost plemiških in duhovskih zemljišč in jih po donosu obdavčili. Tudi k plačevanju osebnih davkov so pritegnili po dohodkih vse sloje.

Cesarica je izkušala izboljšati pod vplivom humanitetnih idej bedno stanje kmetov z robotnim patentom (1775). Omejila je graščakovo sodno oblast nad podložniki in določila višino tlake in dajatev. Prepovedala je zasegati kmetije in zapovedala graščakom, da morajo vrniti zarubljena zemljišča. Dovolila je, da sme vsak kmet odkupiti zemljišče, ki naj postane njegova dedna last. Podpirala je delitev veleposestev v majhne kmetije, da bi dvignila poljedelstvo. Umno kmetovanje so pospeševale kmetijske družbe. Vladarica je skrbela tudi za čebelarje (slovenski čebelar Anton Janša na Dunaju † 1773).

Vlada je pospeševala trgovino in obrt. Ubлаžila je stroga cehovska določila, podpirala gradbo tvornic za platno, sukno, steklo, porcelan, železo z denarnimi prispevki, omilila prohibitivni carinski sistem, dovolila uvoz tujih obrtnih izdelkov proti visoki carini, odpravila carino med alpskimi in sudetskimi deželami, izvezemši med Avstrijo in Ogrsko. Odstranila je tudi premnoge stanovske ter zasebne mitnice, izboljševala stare in gradile nove ceste, urejevala reke, ustanavljala trgovske družbe, uvedla enotno mero in kovala dobre srebrnjake. Po-

sebeno mnogo je storila v prilog Trstu; tržaški trgovci so kupčevali v Levanti in Ostende. Po pustih krajih je vlada naseljevala nemške koloniste ter začela izsuševati oglejsko okolico in Ljubljansko barje (Gruberjev prekop).

Pri cerkvenih reformah se je ravnala cesarica deloma po načelu, da država gospoduje nad cerkvijo — brez dovoljenja cesarice se niso smele izvrševati papeževe naredbe, lajikov niso sodila več duhovska sodišča. Odstranili so davčno prostost duhovščine in nadzirali cerkveno premoženje in njegovo upravo. Iz imetja razpuščenega jezuitskega reda je vlada ustvarila študijski fond.

Marijo Terezijo nazivajo »ustanoviteljico ljudske šole«. Šola je imela služiti državi in je bil učni jezik nemški. Ustanavljala je trivijalke (po deželi), glavne šole (v mestih) in normalke (v glavnih mestih). Reformirala je vseučilišča in gimnazije, oživotvorila za plemiče in častnike posebne učilnice (terezijansko in orientalsko akademijo na Dunaju, vojaški akademiji v Wiener Neustadtu in na Dunaju).

Ogrska in Hrvatska. Čeprav se Marija Terezija ni vtikala v ustavo Ogrske in Hrvatske, se je vendarle tudi tu uveljavljala njena trdna volja. V Požunu (Bratislavi) je ustanovila ogrsko namestništvo in je razglaševala po tem uradu brez ozira na ogrski državni zbor svojo voljo komitatom.

Da bi zmanjšala tudi hrvatske ustavne svoboščine, je ustanovila (1767) na Hrvatskem kraljevski svet, deželno vlado pod banovim predsedstvom. Ko je bil kraljevski svet (1779) ukinjen, je prenesla cesarica njegove posle na ogrski namestniški svet, kjer je ban zastopal hrvatske zadeve. Tako je bila Hrvatska podrejena ogrski vladi. Cesarica je vabila plemiče na svoj dvor, jih obsipavala s častmi ter jih ženila z Nemkami in Čehinjami; plemstvo se je začelo mirno germanizirati in odtujevati narodnim interesom.

Svobodna luka Reka z avtonomno mestno upravo je tvorila z obalo od Gradeža do Trsta in od Senja do Baga posebno oblast, avstrijsko Primorje, ki ga je cesarica (1776) z Bakrom in Kraljevicu priklopila Hrvatski, izvzemši Senj in Bag, ki sta bila prideljena Vojni Krajini.

Marija Terezija je ukinila Vojno Krajino v Slavoniji, obnovila (1745) županije virovitiško, požeško in sremsko

ter jih zedinila s Hrvatsko, dočim je slavonsko Posavino preuredila v Vojno Krajino in sploh vso Krajino definitivno vojaško organizirala (1746).

4. Vrhunec prosvetljenega absolutizma v Avstriji za Jožefa II. in Leopolda II.

Razširjenje Avstrije. Po smrti Franca I. je bil izvoljen njegov sin Jožef II. (1765—1790) za nemškega cesarja. Bil je strog proti samemu sebi, resen, ljubil je preprostost in odkritosrčnost. Po soprogovi smrti je imenovala cesarica Jožefa za *sovladarja* v Avstriji in mu poverila vojaške zadeve. Tudi mu je dovolila, da je dajal pri justičnih reformah nasvete, ki jih je cesarica navadno uvaževala. Jožef je mnogo potoval po državi in v tujini ter se vestno pripravljajl za svoj poklic.

Po sedemletni vojni je Marija Terezija reševala vsa sporna vprašanja mirnim potom. Na prigovarjanje svojega sina in Kounica pa se je le udeležila prve delitve Poljske (1772) in dobila Galicijo in Vladimirijo. Ker je imel Jožef uspeh v poljski zadevi, je odločeval od tedaj tudi v zunanji politiki. Da bi zaokrožil Galicijo, je zasedel kos Moldavije med Galicijo in Erdeljsko — Bukovino, ki jo je Avstriji odstopila Turčija (1775).

Zlasti sta se prizadevala Jožef in Kounic, kako bi priklopila Bavarsko Avstriji in se tako odškodovala za izgubljeno Šlezijo. Porabila sta priliko, ko je izumrla bavarska panoga rodbine Wittelsbachovcev. Toda pruski kralj je zavrnil cesarjevo namero in vdrl na Češko. Tedaj pa je miroljubna cesarica posredovala pri Frideriku II. za mir, ki je bil sklenjen v Tešinu (1779). Avstrija je dobila *Innviertel* med Donavo, Innom in Salico. Pravtako se je cesarju ponesrečil drugi poizkus, ko je hotel Bavarsko zamenjati za Belgijo.

Reforme cesarja Jožefa II. Svoje reforme je Jožef II. uvajal po zahtevah merkantilizma in fiziokratov. Ravnal se je po načelih filozofov, da je kralj prvi uradnik države. Merodajna mu je bila edinole državna korist. Namerjal je ustvariti mogočno in srečno Avstrijo. V ta namen je hotel združiti dežele brez ozira na njih zgodovinski razvoj v eno državo z enotnim zakonodajstvom in enotno ustavo ter pretvoriti prebivalce, različne po šegah, jeziku in kulturi, v en narod, v

Avstrijce, ki bi imeli vsi enake pravice in dolžnosti. Vlada je absolutna volja naj bi vladala vso državo, in nemščina naj bi bila uradni jezik. A cesar se je pri svojih centralističnih reformah preveč prenačil. Ker se ni oziral na zgodovinski razvoj, je vznemiril narodnosti in cerkev ter tudi one sloje, katerim naj bi reforme koristile.

Stremeč po enotnosti države je Jožef II. centraliziral upravo s tem, da je skrčil število najvišjih centralnih uradov na Dunaju in podredil nižje urade neposredno centralnim. Združil je deželne vlade manjših dežel. Vse osrednje urade je nadzoroval cesarjev kabinet, sestavljen iz ministrov in državnih svetnikov. Nič več ni skliceval deželnih zborov. Razpustil je deželne odbore in poveril njih posle gubernijam. Vzel je stanovom pravico dovoljevati davke, ker je davčni patent trajno določil višino zemljiškega davka. Plemiška, cerkvena, državna in kmetijska posestva so bila enakomerno obdavčena. V ta namen je dal cesar posestva na novo premeriti, kar se je moglo na Ogrskem in Hrvaškem samo s silo izvršiti. Da ne bi bil kmet preveč obremenjen, je določil cesar, da naj se plačuje od bruto-dohodka kmetijskega posestva 13 odstotkov državi kot davek in 17 odstotkov graščaku za razne naturalne in denarne dajatve, 70 odstotkov pa naj ostane kmetu.

Odstranil je stare občinske ustave po mestih in trgih, sodstvo je odkazal sodnikom, ki jih je plačevala država, upravo pa prava večim uradnikom, ki jih je država poljubno potrjevala in plačevala.

Tudi sodstvo je uredil v centralističnem smislu. Strogo je ločil sodstvo od uprave. Vpeljal je enotno pravno postopanje po sodnih inštancah. Pravosodje so izvrševali v vseh inštancah razen pri krajevnih sodiščih od cesarja imenovani in od države plačani sodniki. Vlada je razglasila sodni red, uredila zakonsko pravo in izdala popravljeni kazenski zakonik.

Cesar je izboljšal socialno in pravno stanje kmetijskega stanu. Odpravil je dedno podložništvo v vsej državi. Osebnostno svobodni podložniki so se smeli odslej svobodno seliti, ženiti se brez graščakovega dovoljenja, razpolagati s svojim nepremičnim premoženjem, svobodno si izbirati poklic. Odslej so kmetje le še opravljali pri graščaku tlako, od katere so se mogli na nekaterih posestvih odkupiti, in mu plačevali davek. Ker je vpeljala država enako davčno

dolžnost in obdavčevala kmeta neposredno, ga je priznavala kot stan z državljanskimi dolžnostmi in pravicami. Za Slovence je bilo to sila važno. Cvet slovenske kmetске mladine je smel odslej vstopati v srednje in visoke šole. Po končani izobrazbi so se vračali nekateri možje v domovino ter budili z besedo in knjigo rojake k novemu prosvetnemu življenju in narodni zavednosti.

Varujoč domačo obrt, je hotel cesar do skrajnosti izvesti prohibitivni sistem. Prepovedal je uvažati nagizdno blago, od tujih obrtnih izdelkov je pa pobiral visoko carino. Podpiral je ustanavljanje tovarn. Obdržal pa je še nadalje carinsko mejo med Avstrijo in Ogrsko. Zelo se je povzdignila tekstilna obrt v sudetskih deželah. Da bi pospešil izvoz domačih izdelkov v tujino, je sklenil trgovinske pogodbe s Turčijo in Rusijo, ustanavljal ondi konzulate, doma pa trgovske družbe in ladjedelnice, popravljaj stare in gradil nove ceste. Obilo ladij je plulo pod avstrijsko zastavo in pripravljalo pot svetovni trgovini. A hitri preobrat v svetovni politiki je razdril lepi začetek.

N a r o d n a p r o s v e t a. Cesar je pomnožil število ljudskih šol, še vedno z nemškim učnim jezikom. Manj se je zanimal za gimnazije. Nekatera vseučilišča je izpremenil v liceje. Po njegovih nazorih naj bi visoke šole izobraževale mladeniče le za uradnike, ne pa za učenjake. Ko je cesar na ta način utesnil obseg šolskega pouka, je mislil, da je treba izobrazbo zunaj šole pospeševati s tem, da je dal neomejeno tiskarsko svobodo. Zato so se naglo širili prosvetljeni nauki. Povzdignilo se je prirodoznanstvo. Benediktinci so vzdrževali zvezdarne. Najbolj vnet pristaš prosvete je bil Jožef Sonnenfels. Kodifikacija prava je vzgojila znamenite juriste. V večjih mestih so ustanavljali gledališča, ki so vzgojno vplivala na ljudstvo.

Za Jožefa pa je tudi državna policija izsledovala državi nevarne osebe, nadzorovala občevanje tujih oseb z državnimi uradniki, pazila na mišljenje ljudstva in delala razpoloženje za nove zakone. Po cesarjevem nasvetu so ustanavljali bolnice, najdenišnice, blaznice, zavode za vzgojo slepcev in gluhonemnice.

C e r k v e n e r e f o r m e. Cesarjevo nasprotje do katoliške cerkve ni izviralo iz verskih, temveč iz političnih razlogov. Cesar je videl v Rimu inozemsko moč, ki ji ni hotel dovoliti, da bi vplivala na avstrijske notranje razmere. Zaradi

tega razloga je dovoljeval cesar objavo papeževih bul le po predhodni odobritvi (*»placetum regium«*), tudi je prepovedal samostanskim predstojnikom občevanje z inozemskimi načelniki redov. Škofje so morali, preden so bili posvečeni, priseči zvestobo kralju. Avstrijskim škofijam je dal nove meje, vzel tujim cerkvenim glavarjem oblast nad avstrijskimi verniki in za te ustvaril nove škofije. Dalje je hotel cesar vzgojiti vladi brezpogojno vdanih duhovnikov v osrednjih državnih semeniščih, dočim je dotedanja semenišča razpustil.

Razglasil je *tolerančni patent* (1781), da bi odprl državi nove gospodarske vire. Patent je dovolil nekatoliškim kristjanom, da smejo svobodno izvrševati svojo vero in jim je podelil vse državljske pravice, ki jih je naklonil tudi židom. Ta patent je koristil zlasti Srbom. Odslej so se naseljevali židje po Hrvatskem. Pravoslavni, kakor tudi židje, so snovali cerkvene občine.

Iz gospodarskih razlogov je ukazal cesar zapreti one samostane, kjer se redovniki niso bavili s poukom mladine, s postrežbo bolnikov ali dušnim pastirstvom. Iz premoženja razpuščenih samostanov je osnoval verski zaklad za vzdrževanje novih župnij. Z mnogimi drugimi ukazi je pre naredil bogoslužne oblike.

Vse te novotarije so vzbudile odpor pri ljudstvu in pri večini duhovščine. Jožefove naredbe so bolele posebno papeža Pija VI., ki je osebno na Dunaju pri cesarju posredoval, da bi prenehal s svojimi cerkvenimi reformami, a brez uspeha.

Jožefovi neuspehi v notranji politiki. Jožefove centralistične težnje niso prizanesle niti ogrski in hrvatski upravi in ustavi. Ni se dal kronati za ogrskega kralja in je velel prenesti ogrsko krono v dunajsko zakladnico; tudi ni skliceval ogrskega in hrvatskega sabora. Ogrske in hrvatske urade je podredil osrednjemu uradu v Budimu, razglasil nemščino za uradni jezik, odpravil komitatske zборе in župane, razdelil Ogrsko in Hrvatsko na okrožja ter premeščal domače uradnike v tujino. Radi tega je naraščala v obeh deželah nevolja proti Nemcem.

Cesar je razdražil tudi Belgijce, ko jih je hotel zamenjati za Bavarce. Začel je preosnavljati belgijsko cerkveno upravo ter preobražavati staro belgijsko ustavo in upravo v absolutistično birokratičnem smislu. Belgijski demokrati so

cesarja odstavili in oklicali republiko. Prepozno je preklical cesar posvetne in cerkvene novotarije. Belgijske in ogrske nezadovoljneže je podpirala Pruska. Zato se je zvezala Avstrija z Rusijo in ji pomagala v turški vojni, v kateri je Lavdon osvojil Belgrad (1789), zadnja vesela novica za umirajočega cesarja. Malo pred svojo smrtjo (1790) je vrnil Jožef II. Ogrski in Hrvatski staro ustavo in upravo ter preklical svoje naredbe izvzemši one o toleranci, o odpravi samostanov, uravnavi župnij in o ukinjenju dedne podložnosti. Hotel je sicer ustvariti velike stvari, toda njegova volja je bila večja ko njegove moči.

Restavracija za Leopolda II. (1790—1792). Jožefu II. je sledil njegov mirni brat Leopold II., ki je do tedaj uspešno vladal v Toskani po načelih prosvetljenega absolutizma. Ob Jožefovi smrti so se stanovi v Avstriji uprli proti absolutističnemu vladnemu sistemu in hoteli priboriti fevdalizmu novo veljavo. Že ob tej priliki so se pojavile one smeri, ki so pozneje obvladovale notranje politično življenje v Avstriji. Te smeri so: centralistično-liberalna, partikularistična in cerkveno-konservativna ter fevdalno-narodna.

Leopold je odpravil najprej jožefinski davčni patent in uvedel terezijanske davščine, tlako in zemljiški davek. Kot pristaš Montesquieujevih ustavnih nauk je želel, da bi stanovi sodelovali pri vladi. Ko so se zbrali deželni zbori, jim je vlada predložila času primerne reforme. Toda stanovi niso imeli smisla za pravične reforme in niso bili toliko politično izobraženi, da bi sodelovali pri sestavi moderne državne in deželne ustave. V svoji brezmejni sebičnosti so povsod zahtevali, da se obnove vse plemiške predstvene pravice in niso dovolili meščanom in kmetom nobene ugodnosti in nobenega zastopstva na deželnih zborih. Toda vlada ni smatrala stanov za zastopnike ljudske volje in se ni ozirala na njih želje in pritožbe, temveč se je ravnala po načelu: enaka pravica za vse. Obnovila je terezijansko stanovsko ustavo, ki so jo ohranili v Avstriji do državne ustave iz l. 1849. Tako je ostala absolutistična vladarjeva moč in terezijanska centralizacija državnih uradov. Čehom je Leopold priznal češko stolicu na praškem vseučilišču in pouk v češčini na nekaterih gimnazijah. Ogrski je vrnil ustavo. Na srednjih in visokih šolah se je sedaj poučevalo v materinščini, uradni jezik pa je postala zopet latinščina.

Da bi se v bodočnosti obvarovali dunajskega centralizma, so se Hrvatje oklenili ogrskih centralistov, ki so stremili po enotni ogrski državi od Karpatov do Adrije. Hrvatski sabor je (1790) sklenil, da se sestavi za Ogrsko in Hrvatsko skupna vlada, da torej še dalje ostanejo hrvatske županije pod ogrskim namestništvom, kakor je odredila Marija Terezija. Dalje je sprejel ogrski državni zbor v Bratislavi (1790) predlog hrvatskih odposlancev glede hrvatskega vojnega davka, da se o njem more razpravljati le na skupnem državnem zboru. Ta dva zakona sta precej omejila hrvatsko samostojnost in izpremenila dotedanjo personalno unijo med Hrvatsko in Ogrsko v realno unijo in Hrvatska se je začela smatrati kot sestavni del Ogrske. V Belgiji so cesarske čete pomirile deželo, in cesar ji je dal zopet staro ustavo. Leopold se je sprijaznil tudi s Prusko in sklenil mir s Turki v Svištovu 91

5. Nemčija v dobi prosvete.

Reforme Friderika Velikega. Friderik II. (1740 do 1786) je vladal absolutno, toda, smatrajoč se za prvega služabnika države, je živel le za vladarske dolžnosti in skrbel edino za blaginjo države ter ljudstva. Neumorno je delal od jutra do večera. Ni poznal ozira do lastne osebe; zahteval je od sebe, pa tudi od vsakega podložnika, najstrožje izpolnjevanje dolžnosti. Vzgojil je Pruse v samozavestno in delavno ljudstvo. Živel je preprosto.

Upravo je pustil skoro neizpremenjeno, kakor jo je bil uredil njegov oče, uvedel je le strožjo centralizacijo. Ustvaril je pruski sodnijski stan. Ločil je sodstvo od uprave. Država je nadzorovala nižje sodstvo, ker je omejil graščinsko in mestno oblast. Juristi so začeli sestavljati splošni zakonik v humanitarnem Montesquieujevem duhu. Kralj je predvsem skrbel za armado. Toda le plemiči so dobivali častniška mesta in uradniške službe; bili so poleg države edini zemljiški lastniki.

Ker so bili izdatki za upravo in armado veliki, ni mogel kralj v toliki meri, kakor bi bil rad, podpirati duševnih stremljenj, ljudske izobrazbe in vseučilišč. Pač pa so tedaj sezidali grad Sanssouci v Potsdamu in opero v Berlinu. Kralj, ki je sam pisateljaval v francoskem jeziku, je ta jezik zelo ljubil, za nemško književnost pa ni kazal umevanja.

Na gospodarskem polju je nadaljeval delo svojega očeta. Zmanjšal je izdatke za dvor in porabil prihranke za druge namene. Potoval je po svojih deželah, da se je pre-pričal, kako izpolnjujejo uradniki njegova povelja, in da se je seznanil z ljudskimi potrebami. Pomagal je kmetškemu stanu, ki je mnogo trpel v vojnah, olajšal mu je tlako in jo omejil na določeno število dni; včasih ga je oprostil davkov in ga podpiral pri zidanju hiš in gospodarskih poslopij. Ukazal je osuševati močvirja. V neobljudene kraje je sprejel naselnike iz južne in zahodne Nemčije.

Kot pristaš merkantilizma je pospeševal obrt. Ustanovil je tkalnice in predilnice v Šleziji in na Westfalskem ter tovarno za porcelan v Berlinu. Trgovino je povzdignil s tem, da je zvezal Labo, Odro in Vislo s prekopi, ustanovil trgovske družbe in berlinsko banko.

Državne dohodke je zvišal s tem, da je obdavčil neobhodno potrebna živila, dal pobirati visoko carino od tujega blaga in proglasil tobak, kavo in sol za državni monopol. Uprava kraljevih dohodkov — režija — je upravljala carino, užitnino in monopole. Pri režiji so služili skoro samo Francozi. Ker so silno strogo izterjaval davke, so jih ljudje hudo sovražili.

V verskem oziru je bil kralj kot prosvetljenec srpen svobodomiseln deist; vse konfesije so se morale podvreči državni oblasti. V svoji osebi je Friderik II. združeval dve nasprotni osnovni potezi tedanjega časa: absolutistično silo in svobodo mišljenja.

Notranje državne razmere v Nemčiji. Čeprav je štela Nemčija z Avstrijo vred največ prebivalcev izmed vseh evropskih držav, je bila še vedno brez moči, ker ni tvorila niti v političnem niti v gospodarskem oziru enote. Obsegala je tri različne dele: Avstrijo, Prusko in pravo državo, množino večjih in manjših držav v Srednji in Južni Nemčiji. Avstriji in Pruski je sicer obstoj države koristil, toda obedve sta se smatrali le pogojno za nemški državi, kajti merodajni so jima bili le lastni smotri, lastne koristi.

Država je bila v notranjosti brez moči, ustava je ni niti pred notranjimi vojnami varovala. V vojnah so pohajali tuji vojaki neovirano po nemških državah in povzročali ljudem precejšnjo gospodarsko škodo. Državna ustava ni mogla oživiti

državne misli. Državni ustroj je škodoval trgovini in gospodarstvu. Vsaka država je bila obdana s carinsko mejo. V splošnem je bila Nemčija revna, njena trgovina odvisna od inozemstva; večinoma je uvažala, trgovskih pogodb ni mogla sklepati.

Kot narod niso imeli Nemci veljave na svetu. Sicer so uvajale nekatere državice po pruskem zgledu marsikatero koristne prosvetljene reforme, toda povsod se je obdržala absolutna vladarska oblast, ki ni izboljšala socialnih razmer, kajti plemiči so še vedno uživali predstvene pravice, meščani so se skromno pokorili in nesvobodni kmetje so bili obsojeni v trdo roboto.

Le francoska in angleška duševna stremljenja so Nemci z individualno močjo izpremenili in preobrazili v svojo last. Gojili so modroslovje, glasbo in leposlovje (Klopstock, Lessing, Wieland, Herder, Kant).

Vkljub temu so bili Nemci s svojimi razmerami zadovoljni. Hvalili so pravične in zasmehovali nasilne vladarje, občudovali antično in angleško svobodo, navdušeno pozdravljali ameriško vojno in francosko revolucijo. Te ideje so živele v krogu maloštevilnih izobražencev, v narod še niso bile prodrle.

C. Ostala Evropa v dobi prosvete.

1. Napredovanje Velike Britanije.

Na podlagi novega prestolonasledstvenega zakona iz l. 1701. je zasedel protestantski hannoveranski Welf Jurij I. (1714—1727) angleški prestol. Angležem ni posebno ugajala zveza s Hannoveransko, ker so se bali, da se jim bode treba zavzemati za tuje kontinentalne koristi in ta bojazen se je tudi uresničila. Takoj za severne vojne je vlada zastopala hannoveranske koristi. Vlado je vodil za Jurija I. in njegovega sina Jurja II. (1727—1760) izvrsten finančnik Walpole, ki je zmanjšal velike državne dolgove in se trudil, da bi ohranil mir na znotraj in zunaj. V kontinentalne razmere se je malo vtikal, toda angleški pomorski oblasti ni smel nihče škodovati. Stopil je, ker je javnost zahtevala, naj se Angleška udeleži bojev proti Francoski, na stran Marije Terezije.

Med sedemletno vojno je stopil na čelo vlade William Pitt (1757). Navdušen za veličino in moč svoje domovine je

dovršil po težavnih bojih Cromwellovo in Viljemovo delo ter ustvaril angleško pomorsko gospostvo in kolonijalno posest. Jurij III. (1760—1820) je želel postati samostojnejši nego je bil njegov prednik, toda prišel je navskriž s samolastnim Pittom, ki je namerjal vojno tako dolgo nadaljevati, da bi iztrgal Francozom vse kolonije in bi Francoska zaprosila miru. A Francoska se je zvezala s Špansko (1761). Angleži niso bili posebno vneti za vojno s Špansko, boječ se preobremenitve svojih financ. To in odpor javnosti je pobudil Pitta, da je odstopil. Pittov naslednik ni več izdatno podpiral pruskega kralja in se je izmirl s Francozi v Parizu (1763). Sedemletna vojna je prinesla Angleški velikanski dobiček.

2. Propadanje Francoske.

Ludovika XIV. je nasledoval njegov petletni pravnuk Ludovik XV. (1715—1774). V njegovem imenu je vladal ljubezni, a malopridni Filip, vojvoda Orleanski; zunanjo politiko pa je vodil pretkani diplomat abbé Dubois. Ločil se je od španskih Bourboncev, ki so ogražali evropski mir, se zavezal z Angleško in naklonil Francoski zaželeni mir. Obupno je bilo državno finančno stanje. Propad Lawove banke je pahnil Francosko v veliko bedo.

Ko je umrl (1723) regent Filip Orleanski, je prepustil Ludovik XV., ki se je oženil z Marijo Leszcynsko, državno vodstvo kardinalu Fleuryu. Z varčnostjo je ta povzdignil državno gospodarstvo ter dosegel ravnovesje v državnih izdatkih in prejemkih. Prebivalstvo je naraščalo, vnanja trgovina se je krepila, armado in mornarico je povzdignil in povečal, država je zopet zadobila svoj evropski ugled. Ker pa ni opustil starega sovraštva nasproti Avstriji in ker se je Francoska, stremeča, da bi po stari tradiciji razširila evropsko kontinentalno posest, pridno udeleževala tedanjih vojn, je ginil vsled vojnih neuspehov njen politični in vojaški ugled na kontinentu, zlasti v Turčiji, na Poljskem in v Švediji, kjer se je odslej krepil ruski vpliv. Najusodnejša napaka je bila, ker se je udeležila Francija na strani Avstrije sedemletne vojne in s tem izgubila svojo kolonijalno državo v Severni Ameriki in Vzhodni Indiji. Edinole Lotaringijo in Korziko si je v tem času Francija pridobila.

Ti porazi so žalili francoski narodni ponos in francosko slavohlepje. Vojne, zapravljivost kralja in dvora ter slaba uprava so privedle državo skoraj do bankrota. Trgovina je nazadovala. Dvor in višji stanovi so uživali slasti iz polnih čaš. Absolutistični kralj, sebičen in brez čuta za dolžnosti (*après nous le déluge*), se ni brigal za vladarske posle; s svojim razkošnim in nenravnim življenjem je dajal slab zgled. Razne razvpite ženske (Pompadour, Dubarry) so odločevale v zunanji in notranji politiki. Ljudstvo je bilo vsled teh razmer ogorčeno nad kraljem in ga je vedno bolj sovražilo; njegovo smrt (1774) je z veseljem pozdravilo.

3. Prosveta na Pirenejskem in Apeninskem polotoku ter v Severni Evropi.

Države v Južni Evropi so za drugimi evropskimi državami precej zaostale. Prebivalstvo je bilo obubožalo in se skrčilo; trgovina in obrt sta mirovali, poljedelstvo ni moglo napredovati, ker je bila večina posestev last privilegiranih stanov. Le višji krogi so bili naobraženi, preprosto ljudstvo pa sila nevedno.

Portugalska. Boji za svobodo so se končali (1668) z mirom. Španska je vrnila Portugalcem neodvisnost in kolonije (Brazilijo). Ti dolgotrajni boji in homatije v kraljevi rodbini Braganza (1668—1853) so zelo vznemirjale Portugalce. Država je nujno potrebovala miru, a že v španski nasledstveni vojni je sklenila iz bojazni za kolonije z Anglijo politično in trgovinsko zvezo (1703), ki jo je privedla v popolno odvisnost od Angleške. Le Angleži so smeli uvažati na Portugalsko sukno, izvažati vino, sol in druga živila. Tuji uvoz je zamoril domačo obrt. Portugalsko narodno premoženje je prehajalo v blagajne angleških trgovcev. Ker tudi niso sklicevali kortezov, se je izpremenila Portugalska v absolutno državo.

Ivanu V., ki je potrosil ogromne vsote za svoje palače in veličastveni samostan Mafra, je podelil papež obsežne patronatne pravice. Razvila se je mogočna državna cerkev, ki se je okrepila pod njegovim slabotnim sinom in naslednikom **Jožefom Emanuelom I.** (1750—1777).

V njegovem imenu je vladal energični marquis **Pomбал**, ki je po strašnem **lizbonskem potresu** (1755) neutrudljivo pomagal ponesrečencem in ukazal na razvalinah poruše-

nega mesta postaviti krasne, udobne zgradbe in trge. Trudil se je za povzdigo narodnega blagostanja, podpiral v smislu merkantilizma domačo obrt in trgovino, da bi osvobodil domovino gospodarskega zaslužnjenja po Angležih, in preustrojl šolstvo. Ostro je postopal z visokim plemstvom, češ da se je udeležilo zavratnega napada na kralja. Kraljeva hči in naslednica Marija (1777—1816) je odslovila mogočnega Pombala. Država je propadala, v zunanji politiki ni imela ugleda, bila je le opora angleške pomorske in trgovske moči.

Španska. Odkar je zavladala na Španskem bourbonska redovina, je Špancem škodovala Anglija v trgovini in pomorskem gospodstvu. V dunajskem miru (1738) je dobila Španska Napolj in Sicilijo kot sekundogenituro, v aachenskem (1748) pa Parmo, Piacenzo in Guastallo kot terciogenituro. Te dežele so ostale ločene od Španske. Za Karla III. (1759—1788) so zmožni možje v smislu prosvetljenih idej preobrazovali gospodarstvo in socialne razmere. Zaradi naraščanja davkov in monopolizacije važnih živil se je uprlo madridsko prebivalstvo. To priliko so porabili sovražniki jezuitov, da so jih izgnali iz vse države (1767). Uspešen napredek reformnega dela sta ovirali sedemletna vojna in vojna z Angleško za odpada severnoameriških kolonij. Mir v Versaillesu (1783) je vrnil Španski otok Menorco. Vsled vojn se je država močno zadolžila, vendar je bila politično in gospodarsko okrepljena. V imenu nezmožnega Karla IV. je vladala njegova premetena soproga s svojim ljubljencem Godoyjem, ki je odstranil zaslužne državnike, razsipal državne dohodke in upropastil Špansko.

Italija je obsegala več neodvisnih držav. Po smrti španskih Habsburžanov so nanovo uredili posestne razmere. Stare domače države (Benetke, Genova, Modena, Lucca, Cerkevna država, Savojska ali Sardinija) so bile politično brez pomena. Pač pa so tri nove države zadobile posest v Italiji: španski Bourbonci v Napolju, na Siciliji in v Parmi; Habsburžani v Mantovi, Milanu in Toskani; Francozi na Korziki. Ponekod so uvajali prosvetljene reforme (izdajali enotne zakone, ukinili mučenje, inkvizicijo, smrtno kazen itd.). V umetnosti sicer v tej dobi Italija ni več prednjačila. Krog izobražencev se je pa tudi tu širil. V operi in petju so obdržali Italijani svoj stari ugled. Imeli so največja gledališča. Prosvetljene mo-

droslovne ideje so bodrile narod k samozavestnemu republikanskemu čutu in ga pripravljale na njegov preporod. Trgovina in obrt sta se deloma izboljšali. Kmetje so bili sicer svobodni, a so delali kot ubogi dninarji in tlačeni koloni na posvetnih in cerkvenih posestvih.

Reforme v Južni Evropi niso mogle naroda preobraziti. Malomeščani in kmetje so ostali nevedni. Nastalo je ostro nasprotje, ki še dandanes obstoji, med modernimi izobraženci in nižjimi ljudskimi sloji, živečimi po starih nazorih. Absolutizem ni bil več prikladen novim naprednim idejam, ki so jih knezi preganjali in ki so našle zavetje pri prostozidarjih. Njih zastopniki pa so prešli v tabor radikalne demokracije.

Severna Evropa. Švedska je po severni vojni dobila novo ustavo. Kralj je izgubil absolutno oblast, vso moč je imel v rokah državni svet, sestavljen iz stanovskih zastopnikov; njegovih sklepov kralj ni smel ukiniti. Državni svet je bil odgovoren državnemu zboru, kjer je odločevalo nižje plemstvo. Plemiče, ki so bili razcepljeni v dve stranki, so podkupovale tuje države z bogatimi darovi: ena stranka (kučme) je zagovarjala ruske koristi, druga (klobuki) pa je pospeševala francosko politiko in zapeljala Švedsko v neslavno vojno z Rusijo. Rusi so vrnili (1743) Švedom vzhodni del osvojene Finske le pod pogojem, da izvolijo za kralja brata Elizabetinega ženina, Adolfa Friderika, vojvodo Hollstein-Gottorpskega (1751 do 1771).

Adolfov sin Gustav III. (1771—1792) je odpravil plemiško gospostvo. Z vojaško pomočjo je vpeljal novo državno ustavo, ki je jamčila narodno svobodo, kralju vrnila izvršilno oblast in omejila oblast državnega zbora na zakonodajo, državnega sveta pa na posvetovalno pravico. Ljudstvo je odobravalo ta kraljev čin. Prosvetljeni duh je preveval nadaljne reforme v sodstvu, trgovini in obrti. V tej dobi sta delovala botanik Linné in fizik Celsius. Ker je kralj zapravljal velikanske vsote za svoje zabave in ker je bil skrajno svojevoljen, si je nakopal sovraštvo plemičev in ljudstva. Gardni stotnik Anckarström ga je po naročilu zarotnikov na maškaradi ustrelil.

Danska z Norveško in Islandijo je po severni vojni dolgo uživala mir. Že v začetku 18. stoletja so bili povzdignili ljudsko blagostanje, ustanovili mnogo tovarn, vpeljali nove obrti in pomnožili vojno mornarico. Kralj Friderik V. (1746—1766)

pa je še posebno pospeševal znanost, umetnost, šolstvo in državno ter ljudsko blaginjo. Njegov izvrstni minister Bernstorff je previdno vodil zunanjo politiko. Pod njegovim slaboumnim naslednikom Kristijanom VII. (1766—1784) pa se je povzpел Nemec Struensee, pameten in čistilakomen mož, od kraljevega telesnega zdravnika do pravega državnega voditelja in začel preurejati Dansko. Toda prenagril se je v reformah in žel tudi za dobre naprave nehvaležnost. Ker je pa javno zaničeval danski jezik in danske običaje, je razžalil danski narodni čut in si odtujil armado. Plemiči so se zarotili proti njemu, ga prijeli in obsodili na smrt. Za Kristijanovega naslednika je bila odpravljena dedna podložnost; kmetski stan je odslej procvital.

D. Nova odkritja in kolonizacijsko delovanje evropskih držav.

1 Portugalske kolonije.

Prvi podkralji so ustanovili portugalsko gospodstvo v Prednji Indiji in razširili portugalsko posest, ki je pozneje obsegala Malabarsko obal z mesti Diu, Goa in Kalikut, dalje Aden, s katerim so zaprli pot v Aleksandrijo, Ormus, ključ do Mezopotamije, Ceylon, Malako, Moluke in Macao. Maloštevilni Portugalci pa niso kolonizirali gosto obljudene in dobro obdelane Prednje Indije, ker je v začetku 16. stoletja ustanovil tatarski sultan Baber vzorno urejeno državo velikega mogula, ki je v 17. stoletju obsegala skoro vso Prednjo Indijo. Zato so Portugalci posedli, kakor stari Feničani in Kartażani, le posamezne točke, otoke in obrežna mesta, kjer so se bavili s trgovino, ki so jo bili izvili iz rok Arabcem, Egipčanom in Benečanom.

Vso trgovino je imel v rokah kralj, ker je samo on imel dovolj ladij za vožnjo. Urejeval je produkcijo in ceno indijskih dišav. Portugalci so dovažali v Evropo poper iz Indije, cimet iz Ceylona, nageljnovе žbice iz Molukov. Te dišave so ceneje prodajali kakor Benečani, zato so jih evropski narodi raje kupovali v Lizboni. Toda kolonijalna trgovina Portugalcem ni trajno koristila. Portugalci namreč sami niso bili dobri trgovci, odvisni so bili od tujih trgovcev, ki so se bili naselili v Lizboni in obogateli. Ko so pa Španci zasedli Portugalsko (1580), so zaprli Nizozemcem lizbonsko pristanišče, ki je začelo propadati, ker so se tuji trgovci izselili v Amsterdam.

Zveza s Špansko je škodovala tudi Portugalski kolonialni posesti. Portugalci so namreč domačine le izžemali in zatirali ter jim niso dovolili nobene ugodnosti; zato so ti z veseljem pozdravili Nizozemce in Angleže, da so jih rešili hudega jarma.

Portugalska posest v Afriki. V Zahodni in Vzhodni Afriki so zasedli Portugalci važna tržišča za zlato, slonovo kost, nojeva peresa in sužnje: Loando, Benguelo, Sofalo in Mozambique.

Portugalska posest v Ameriki. Tu so imeli Portugalci v posesti Brazilijo, kjer so sadili sladkorni trst, pozneje kavo, dobivali zlato in demante.

2. Nizozemske naselbine.

Nizozemci so zalagali Portugalce in Špance z baltskim lesom in žitom ter nemškimi obrtnimi izdelki, v Lizboni pa so sprejemali indijske dišave in jih prodajali v Severni Evropi. Ko je pa poslala angleška kraljica Elizabeta upornim Nizozemcem čete na pomoč proti njihovemu kralju Filipu II. in je ta zasegel nizozemske ladje v svojih lukah, so obrnili Nizozemci svojo pozornost na domovino dišav, na Sundske otoke, in ustanovili (1602) Vzhodnoindijsko trgovsko družbo.

Vzhodnoindijska trgovska družba je smela brodariti med Rtičem dobre nade in Magalhaesovim prelivom, bila je oproščena uvozne carine za špecerije, smela se je na lastne stroške vojskovati, ustanavljati kolonije in kovati denar. Osvojila je vse portugalske postojanke na Malabarskem in Koromandelskem obrežju, na Malaki in Ceylonu. Ko so se Portugalci otesli španskega jarma, so brezuspešno poizkušali odvzeti Nizozemcem svoje ugrabljeno ozemlje; obdržali so le tiste kraje, ki jih imajo še dandanes v oblasti. Do sredine 18. stoletja so si pridobili Nizozemci Javo, kjer so ustanovili Batavijo, trgovsko in upravno središče, Male Sundske otoke, južni del Bornea in zahodni del Timorja; v začetku 19. stoletja so jim prepustili Angleži Sumatro za prednjeindijska posestva in za Malako.

Kakor Portugalci tudi Nizozemci niso kolonizirali teh pokrajin, marveč so stremili le za dobičkom v trgovini. Trgovali so tudi s Kitajsko in Japonsko ter izvažali v Evropo dišave, čaj, riž, bombaž, svilo, indigo in demante. Zato so Nizozemci s trgovino obogateli; cvele so obrt, poljedelstvo, umetnost in

veda. Toda to blagostanje ni trajalo dolgo. Splošno osovražena vzhodnoindijska družba je preganjala evropske ladje iz svojega območja, zatirala domačine, strogo nadzirala vso trgovino in produkcijo. Imela je izredne dobičke, ker so bile cene dišavam vedno visoke, njeni uslužbenci so bogateli, njene dividende so znašale navadno 20 odstotkov, enkrat pa celo 60 odstotkov. Zgled družbe je posnemalo nizozemsko ljudstvo: vse je hotelo čez mero zaslužiti in sijajno živeti, zabredlo je v velike dolgove. Radi konkurence Angležev in Francozov je bila družba razpuščena (1798).

Nizozemska posest v Afriki. Kot oporišče na dolgi poti v Indijo so sezidali (1652) Nizozemci trdnjavo na Rtiču dobre nade. Iz nje se je pozneje razvil Capetown. Kmalu so se naselili v okolici nizozemski kmetje in francoski hugenoti, iz njih je nastal narod Boerov, ki je razširjal nizozemsko posest, pridno obdeloval zemljo in se bavil z živinorejo. To je bila edina prava evropska kolonija v Afriki; vsi drugi narodi so zasedli le posamezne kraje, kjer so se bavili s trgovino.

Odkritje Avstralije. Nizozemci so odkrili Novo Holandsko ali Avstralijo (1605). Prvi je objadral to celino Abel Janszon Tasman, ki je plul (1642—43) ob zahodni in južni obali mimo Tasmanije na Novo Zelandijo in se vrnil mimo raznih otočij v Tihem oceanu v Batavijo.

Nizozemska posest v Ameriki. V Ameriki so imeli Nizozemci pri gusarstvu in tihotapstvu znatne dobičke. Pozneje so si priporili nekoliko kolonij, izmed katerih so do sedaj obdržali otok Curaçao in Guayano (1666) z rodovitnimi plantažami kave, bombaža in sladkorja. Ob reki Hudson so ustanovili mesto Nieu Amsterdam in nakupili v njegovi bližini obširne pokrajine.

3. Francoske kolonije.

Normani in Bretoni so odkrili (1534) veletok Lorenzo in Kanado ter ustanovili v Braziliji in na Floridi kolonije. Toda Portugalci in Španci so jih kmalu uničili. Tako ni imela Francoska koncem 16. stoletja niti prekmorskega posestva niti kolonij. V naslednjem stoletju sta se zanimala Richelieu in Colbert za kolonije. Richelieu je ustanovil posebno družbo za Kanado, kamor so se napotili jezuitski misijonarji in z uspehom delovali

med Indijanci. La Salle je plul po Mississippiju navzdol in ustanovil trdnjavo St. Louis (1684). Tako so nastale francoske kolonije Kanada in Louisiana. Colbert je ustanovil (1664) Vzhodno in Zahodno indijsko trgovsko družbo in jima naklonil izdatno državno podporo. Prva je pričela s svojim delovanjem na otoku Madagaskarju, a domačini so razdirali zgrajene naselbine.

Začetkom 17. stoletja so se naselili Francozi ob izlivu Senegala v St. Louisu in ustanovili polagoma kolonijo Senegambijo. V začetku 18. stoletja so osvojili Zlato obal, odkoder so pošiljali zamorske sužnje na Antilje, kar pa je privabilo Angleže, da so posedli pokrajino. Pozneje ko Nizozemci in Angleži so ustanavljali (od l. 1669.) Francozi trgovska skladišča v Prednji Indiji (Masulipatam, Pondicherry, Chandernagor). Ko je v 18. stoletju propadla država velikih mogulov, je ravnatelj Vzhodnoindijske trgovske družbe Dupleix razširjal francosko posest ob obrežju in po Dekanu. A le malo časa je trajalo francosko gospostvo na tem polotoku. Kratkovidna francoska vlada ni podpirala Dupleixa, zato so Angleži v sedemletni vojni izpodrinili Francoze v Indiji. V pariškem miru (1763) so pustili Angleži Francozom samo ona mesta, ki jih imajo še danes. Vzhodnoindijsko družbo je vlada kmalu nato razpustila.

V zahodni Indiji so v 17. stoletju morili in požigali po Antiljah in bližnjem obrežju razupiti gusarji in tihotapci, zvani Flibustier, ki so popolnoma omajali špansko gospostvo na teh otokih. Zato so Francozi osvojili in kolonizirali nekatere otoke (Guadeloupe, Martinique in zahodni del Haitija), na njih so sadili sladkor in tobak, ter zasedli Cayenne.

4. Angleške naselbine v Severni Ameriki.

Vzroki ustanavljanja kolonij so bili drugi pri Francozih ko pri Angležih. Francoska je bila bogata in je lahko preživljala svoje prebivalstvo, ki je nerado zapuščalo domovino. Trgovce je redila domača in orientalska trgovina. Mali meščani so nalagali svoj denar v rentah in niso kupovali akcij trgovskih družb radi raznih ponesrečenih spekulacij (Law); zato tudi niso napredovale kolonialne družbe. Francoski Normani in Bretoni so bili podjetni pomorščaki, toda

ker so bili neizkušeni v poljedelstvu, niso bili sposobni za kolonizacijo. Francozi so imeli mnogo izvrstnih kolonialnih junakov, a podpirali jih nista ne ljudstvo, ne vlada, ki je sicer spoznala potrebo kolonij, pa se vendar bolj brigala za razširjenje evropske kontinentalne posesti.

Nasprotno je Angleška neprestano stremila za neomejenim gospostvom na morju in je kmalu prekosila Francoze. Angleži so postali pravi pomorski narod šele od 16. stoletja, ko so jih prisilile domače razmere, da so v drugih delih sveta iskali novo domovino. Angleži so bili do Elizabete večinoma poljedelci. Njive so se pa krčile, ker so jih izpreminjali v travnike in pašnike, kjer so redili ovce zaradi vedno naraščajočega izdelovanja sukna. Pridni in samozavestni angleški kmetje, ki se doma niso mogli preživljati, in preganjani marljivi puritanci so se izseljevali v Ameriko in ustanavljali poljedelske kolonije. Hugenate so pa najprej verski boji odvrčali od izselitve, pozneje jim je pa vlada Ludovika XIV. prepovedala izselitev v francoske kolonije in jih celo preganjala, če so se vendarle izselili. V severnoameriških skoraj neobljudenih obrežnih deželah so se naseljenci brez ovire širili in so hkrati izprevideli, da jih bo v teh ne posebno rodovitnih krajih preživljalo le neutrudno delo.

Notranje razmere na Angleškem in Francoskem so vplivale tudi na kolonije. Francoski absolutizem je oviral svobodni razmah ljudskih sil in navadil ljudi, da so se vedno zanašali na vladno pomoč. Angleži so pa bili navajeni na samoupravo in svobodno občinsko ustavo, samoodgovornost in samopomoč sta jim bili prirojeni. Vsaka angleška kolonija je postala samostojna demokratična občina in imela že pri rojstvu podlago za gospodarski napredek: svobodo posameznika v svobodni občini. Tu ni bilo niti plemičev, niti bogate državne cerkve, niti obeh političnih strank; tu je vzklilo popolnoma novo politično življenje.

Ustanovitve in ustroj angleških naselbin. Walter Raleigh se je izkrcal (1585) na vzhodni ameriški obali v poznejši Virginiji in za njim so prihajali drugi Angleži. Londonska delniška družba je dobila (1606) pravico, da sme naseljevati koloniste. Ti so zasedli nizozemsko posest v Nieu Amsterdamu (1674) ter nazvali mesto New York. Do sredine 18. stoletja je nastalo 13 kolonij od španske

Floride do Akadije. V vsaki koloniji so gubernatorji načelovali milici in nastavljali uradnike. Ustave kolonij so bile demokratične. Zakonodajno oblast in pravico dovoljevati davke so imeli od ljudstva izvoljeni parlamenti. Kolonije niso priznavale angleškemu parlamentu nobenih pravic v Ameriki, ker niso tja pošiljale svojih zastopnikov. Samo v trgovskih in carinskih zadevah so bili sklepi angleškega parlamenta obvezni tudi za kolonije. Na severu je bila podlaga političnega delovanja občina, na jugu okraj. Pravih uradnikov ni bilo, marveč so meščani sami izvrševali upravne posle, sodnike je volilo ljudstvo, vse spore je reševala porota. Vsaka kolonija je bila svobodna in imela lastno upravo. Kolonije niso tvorile politične enote. Toda ko je sčasoma postalo obrežje gosteje obljudeno, je vezala močna vez (jezik, protestantska vera in pravo) kolonije; nasproti inozemstvu in romanskim narodom so bili interesi skupni.

Prebivalstvo se je v 17. stoletju polagoma, v 18. pa hitreje množilo. Poleg puritanskih Angležev, ki so urejevali politično in socialno življenje po svojih idejah, so se naseljevali tudi francoski hugenoti in katoliški Irci. Povsod sta bili uveljavljeni svoboda vesti in verska strpnost. Že za kolonizacije je nastala vsled talnih in klimatičnih posebnosti gospodarska in socialna razlika med severnimi in južnimi kolonijami. V gorkih južnih kolonijah so pridelovali bogati naseljenci z zamorskimi sužnji na obširnih nasadih tobak, riž, indigo, sladkorni trst in od 19. stoletja bombaž. Manj rodovitna tla v sosednjih in severnih naselbinah so silila došlece, da so se s trdim delom preživljali na srednjevelikih posestvih (s poljedelstvom in živinorejo), se bavili tudi s tekstilno, kovinsko in usnjarsko obrtjo, z ribištvom, brodarstvom ter prodajali svoje pridelke v Zahodno Indijo za sladkor in melaso. Vsled teh neugodnih razmer se je duševna prosveta počasi razvijala. Čeprav so kolonije izdatno skrbele za ljudske in višje šole, so vendar pošiljale premožnejše rodbine svoje sinove v Evropo, da so se temeljiteje izobrazili, doma pa so se ukaželjni možje sami seznanjali zlasti z realističnimi strokami. Ameriško ljudstvo so vodili advokati.

Kolonizacija je izpodrivala Indijance. Naseljenci so se neprestano z njimi bojevali, ščuvali pa so jih tudi na svoje tekmece. Ponekodi so jih neusmiljeno zatirali, tudi se niso z njimi skoro nič pomešali.

Francozi so osvojili Akadijo in New Fund-land, ki pa so ju v utrechtskem miru (1713) odstopili Angležem. Proglasili so porečje Mississippija in Ohija za francosko posest. Izsekavali so gozde, obdelovali polja, trgovali s kožuhovino, lovili in ribarili. Ker pa angleške kolonije brez zadostnega zaledja niso mogle prospevati in ko so angleški kolonisti pričeli osvajevati porečje Ohija, so nastali obmejni boji med njimi in Francozi. Med tem je nastala v Evropi sedemletna vojna, ki se je vojevala obenem tudi v Ameriki. Pittov načrt, da bi izrinil Francoze iz Severne Amerike, se je posrečil. V pariškem miru (1763) so odstopili Francozi Angležem Kanado ter ozemlje zahodno do Mississippija, Španija pa Florido. Francosko katoliško prebivalstvo Kanade je ostalo tuje angleško-protestantskim sosedom. Navajeno pa na pokorščino je bilo zvesto vdano novemu gospodarju, ki je dovolil svobodno izvrševati katoliško vero in uporabljati francosko pravo.

5. Osoboditev severnoameriških kolonij.

Ko so Angleži osvojili Kanado, so jim bili kolonisti hvaležni, ker so bili odslej varni pred neprijetnim sosedom; obenem jih je navdala vojna, ki so se je udeležili, s samozaveštvom.

Kakor druge države so tudi Angleži izrabljali svoje severnoameriške kolonije v smislu merkantilizma in škodovali trgovini teh kolonij z določbami plovbnega zakona. Te in druge odredbe, ki so rodile bujno tihotapstvo, so izzvale nejevoljo med ljudstvom, ki je bila vzrok odpada kolonij.

Angleška vlada Jurija III. je izkušala po pariškem miru še več doseči. Toda njeni ukrepi so povzročili, da so se prvič združile kolonije, ki so se do tedaj brigale le za lastne zadeve, v skupno obrambo. K pokritju vojnih stroškov sedemletne vojne bi namreč morale prispevati tudi kolonije. V ta namen je vpeljal angleški parlament kolkovino (1765). Toda kolonisti so se uprli kolkovini, češ da imajo le njihove poslanske zbornice pravico nalagati neposredne davke, ne pa angleški parlament. Zaradi odpora kolonij je nato angleški parlament kolkovino preklical.

Da bi vendar dobivala Angleška večje dohodke iz kolonij, je uvedla angleška vlada za nekatere izdelke in pridelke u v o z - n o c a r i n o v ameriških pristaniščih. Seveda so se kolonisti protivili carini in bojkotirali angleško blago. Kmalu nato je odpravila angleška vlada carino na vse predmete razen na čaj. Ker je motrila gibanje edinole z denarnega stališča, je določila za čaj tako nizke cene, da bi ga mogla vzhodnoindijska trgovska družba ceneje prodajati ko tihotapci. A kolonisti niso kupovali angleškega čaja in so ga pometali v B o s t o n u z neke ladje v morje (1773). To izzivanje je kaznovala angleška vlada: zaprla je bostonsko pristanišče, omejila svoboščine te kolonije in zborovalno pravico. Čut skupnosti je bil že tako razvit, da so se za kaznovano kolonijo potegnile tudi ostale kolonije in odposlale svoje zastopnike na kongres v P h i l a d e l p h i j o (1774), kjer so odrekli angleškemu parlamentu pravico, da bi obdavčeval kolonije ter izpreminjal njih ustavo, in sklenili ustaviti trgovsko občevanje z domovino.

V o j n a z a s v o b o d o (1775—1783). Angleška je nastopila z vojaško silo proti kolonijam, ki so se sešle v P h i l a d e l p h i j i (1776). Drugi kongres si je prisvojil vodstvo zunanjih in notranjih odnošajev vseh kolonij, organiziral je armado in imenoval za edinega vrhovnega poveljnika skromnega in nesebičnega J u r i j a W a s h i n g t o n a, ki se je bil odlikoval v bojih s Francozi. Ker so proglašali Angleži koloniste za upornike, je proglasil kongres kolonije za s a m o - s t o j n o m o č, s katero je mogoče sklepati zaveze, in proglasil neodvisnost Združenih držav ameriških.

Začel se je boj na življenje in smrt med mogočno ter bogato Angleško in za vojno nepripravljeno Ameriko. Toda Angleži, ki so kupovali za drag denar nemške najemnike, niso bili niti posebno navdušeni za to vojno niti niso izrabili izpočetka svoje premoči, nedostajalo jim je tudi spretnih poveljnikov. Nasprotno je pa ustvaril vztrajni Washington hrabro armado, ki je večkrat porazila Angleže in zajela angleške čete pri S a - r a t o g i (1777).

Ta kapitulacija je imela politične posledice: izpremenila je kolonialni boj v novo svetovno vojno med Angleži in Francozi. F r a n c o z i so občudovali boj svobodoljubnih Amerikancev proti zatiralcem in jim hiteli na pomoč (Lafayette in Poljak Kosciuszko). Francoska vlada je pazno zasledovala nezadovolj-

nost v kolonijah in sklenila po prizadevanju spretnega diplomata Benjamina Franklina z Združenimi državami zveze in priznala njih neodvisnost (1778). Zvezi proti Angleški sta se pridružili tudi Španska in Nizozemska. Vse tri evropske države so upale, da bodo omajale angleško pomorsko in kolonialno premoč.

Boj na morju se je vršil v evropskih vodah, v Zahodni in Vzhodni Indiji. Na kopnem v Ameriki Angleži niso bili srečni. Ko so Francozi in Amerikanci pod Washingtonom pri Yorktownu zajeli angleško vojsko, je priznala (1782) angleška vlada v Parizu neodvisnost Združenih držav in jim odstopila ozemlja zahodno do Mississippija ter do južnega roba Velikih jezer. Prihodnje leto (1783) se je pogodila Angleška s Francosko, Špansko in Nizozemsko v Versaillesu, jim vrnila med vojno osvojene kolonije, Španski tudi Florido in Menorco, in dovolila Francoski, da sme ribariti ob New Fundlandiji. Nasprotno je obdržala Angleška nizozemska posestva v Prednji Indiji in izvila Nizozemcem vso trgovino s tujimi deželami, tudi na Baltskem morju, iz rok.

Posledice vojne. Ustava Unije. Vojna je pospeševala duševno življenje. Srečen izid vojne je močno povzdignil samozavest.

Najprej so uredili posestne razmere v novo pridobljenih krajih, v skupni državni posesti ob Ohiju in Mississippiju. Prostrano ozemlje so razdelili v pravokotne kvadrate (townships); te so razkosali v kolonizacijske svrhe v manjše kvadrate in jih ceno prodajali kolonistom. Več townshipsov je tvorilo teritorij; ko je narastlo prebivalstvo na 60.000 duš, je postal teritorij država z vsemi pravicami (dandanes je 48 držav). Javne razmere so bile še nepopolne.

Genialni advokat Hamilton se je trudil, da je pridobil Amerikance za revizijo in izpremembo ustave. Najsposobnejši tedanji možje so sestavili potom kompromisov med političnimi nazeri in gospodarskimi potrebami posameznih držav novo ustavo (1787), ki je zadobila veljavo (1789), ko so jo bili odobrili vsi parlamenti.

Združene države ameriške tvorijo zvezno državo, federalistično demokratično republiko. Vsaka država je ohranila svojo notranjo ustavo, sodstvo in upravo: predsednika, vlado in narodno skupščino. Vera in šola kot zasebni zadevi

sta neodvisni od države. Vse države imajo sledeče zadeve skupne: zunanjo politiko, vojsko, mornarico, denar, mere, carinske in trgovske stvari, teritorialne zadeve, pošto. Zakone, tiče se celokupne države, daje kongres. Ta je sestavljen iz dveh zbornic: iz senata, v katerega voli vsaka država po dva člana za šest let, in iz poslanske zbornice, kamor prihajajo poslanci po neposredni in splošni volilni pravici (po prvih določitih na 30.000 prebivalcev po 1 poslanec, voljen na dve leti). Izvršujočo oblast zvezne države ima prezident, ki ga volijo volilni možje vsako četrto leto in ki ga po preteku te dobe zopet morejo voliti. Predsednik vodi zunanjo politiko, sklepa pogodbe, poveljuje oboroženi sili, imenuje ministre in druge zvezne uradnike, sme sklepe poslanske zbornice začasno razveljaviti; važnejša uradniška imenovanja in sklenjene pogodbe mora odobriti senat. Vrhovno sodišče odločuje o sporih med posameznimi državami ali med kongresom ter predsednikom in sme razveljaviti sklepe in zakone, ki nasprotujejo ustavi.

Prvi predsednik je bil osvoboditelj Washington († 1799); po njem so imenovali hvaležni rojaki sedež zvezne vlade. Uredil je finance, razširil trgovske odnošaje in ostal nevtralen za evropskih vojn. Dve stranki sta se borili za gospostvo v Uniji: federalistična in republikanska. Prva stranka je imela pristaše na severu, kjer so prebivali trgovci in obrtniki, zagovarjala je močno zvezno državo; sedaj se ta stranka zove republikanska. Druga stranka — sedanja demokratična — je bila razširjena na poljedelskem jugu, namerjala je utesniti državno moč in ščititi blaginjo ter svobodo posameznika nasproti državi.

Navzlic nevtralnosti je evropska politika vplivala v letih 1793—1815 na Združene države. Ko je odstopila Španska Napoleonu Louisiano, mu je zagrozila Unija, da se zveže z Angleško. S tem ga je prisilila, da ji je prodal (1803) prostrano ozemlje ob dolenjem toku Mississippija.

Za vojn z Napoleonom so postopali Angleži ravnotako brezobzirno z Amerikanci kakor z ostalimi nevtralci, preiskovali so njih ladje in jih konfiscirali.

Amerikanci, hoteč zasesti Kanado, so zato napovedali Angleški vojno (1812). Toda izbrali so neprimeren čas, ko angleške vojne sile niso bile zaposlene z Napoleonom; zato

sta se nasprotnika izmirila v Gentu (1814) na podlagi posestnega stanja pred vojno. Po vojni je izginila federalistična stranka in s tem je ponehal strankarski boj.

6. Angleške naselbine v Prednji Indiji, Avstraliji, Afriki in Zahodni Indiji.

Delovanje Vzhodnoindijske trgovske družbe v Prednji Indiji. Za izgubljene severnoameriške kolonije so se odškodovali Angleži v Vzhodni Indiji. Angleški trgovci so obrnili svojo pozornost še pred Nizozemci na Indijo in ustanovili Vzhodnoindijsko delniško trgovsko družbo (1600). Družba je morala tekrovati s Portugalci, Nizozemci in Francozi. Pregнала je Portugalce z Malabarske obale. Zadovoljila se je po nizozemskem in portugalskem zgledu z utrjenimi skladišči in naselbinami; najvažnejše so bile: Madras, Kalkutta in Bombay. Veliki moguli in domači knezi so sklepali z njo ugodne trgovinske pogodbe.

V začetku 18. stol. je začela razpadati država velikega mogula in domači knezi so se osvobodili mohamedanske prevlasti. Odslej je družba napredovala. Njen gubernator Clive je osvojil Bengalijo (1757), pregnal odtod Francoze ter Nizozemce in pregovoril razne domače kneze, da so priznali angleško varstvo in poverili družbi v svojih državah upravo nekaterih poslov; s tem je ustvaril britansko-indijsko državo.

Ker je vlada podpirala družbo pri vseh podjetjih, je ta poverila vodstvo družbinega poslovanja kraljevemu generalnemu gubernatorju v Kalkutti in angleško ministrstvo je nadzorovalo družbine vojaške in civilne stvari. Prvi generalni gubernator Warren Hastings je zadužil upor domačih knezov, ki so jih podpirali Francozi; v miru v Versaillesu (1783) so vrnil Angleži Francozom osvojena mesta, toda Francozi so izgubili svoj vpliv v Indiji.

Hastings je vzorno uredil državno upravo in davkarstvo, ustanovil šole, sodišča in policijo, pospeševal znanost in preosnoval vojaštvo. Ker se je pomen te kolonije tako povečal in ni več kazalo, da bi jo popolnoma upravljala privatna družba, je mlajši Pitt ustanovil (1784) v Londonu državni nadzorstveni urad za Indijo za vojaške in civilne zadeve;

angleški parlament je nadzoroval poslovanje in varoval domačine pred uradniškim nasiljem, Indijanci so pa zadobili zaupanje v angleško vlado. Družba je obdržala le svoje trgovske privilegije in imenovala upravne uradnike (do l. 1858.).

V dolgotrajnih bojih je podvrgla Angleška južno robno gorovje Nepala, Pendšab, Osrednjo Indijo, del Dekana in pustila domačim knezom le navidezno suverensko čast. Tudi je pridobila nizozemska posestva v Indiji, dalje Ceylon, Singapore in Malako.

Angleži v Avstraliji. Nizozemci so poznali le sever in jug avstralske zemljine. Vzhodno obrežje je odkril Cook, ko se je vračal (1769) s Tahitskih otokov. Tedaj je našel po njem imenovano ožino, Veliko grebenino in Torresov preliv. Na drugem potovanju je prišel na Novo Kaledonijo, Cookove in južne Fidži otoke. Angleži so pošiljali v Avstralijo kaznjence in ustanovili (1788) mesto Sidney ob izbornem pristanišču z ugodno okolico, ki so jo pridno obdelovali. Prodirali so v notranjščino in ob obrežju. Pridruževali so se kaznjencem (od l. 1793.) svobodni naselniki, ki so izčrpavali premogovnike in uvedli ovčarstvo.

Novo Zelandijo so začeli misijonarji v začetku 19. stoletja kolonizirati. Ko so naprosili Angleže za varstvo, so ti zasedli otoke (1840).

Angleška posestva v Afriki. V Afriki Angleži sprva niso imeli dosti uspeha. Sezidali so ob Gvinejski obali trdnjave, ki so varovale njih trgovino s sužnji. Šele l. 1806. so zasedli obširnejšo zemljo, Kapsko deželo.

Angleška posestva v Zahodni Indiji. Ko so omajali morski roparji Flibustierji špansko gospostvo na Antilih, so poleg Francozov tudi Angleži porabili to ugodno priliko in kolonizirali Bermudske, Bahamske ter nekatere Male Antiljske otoke (Barbados, Jamaico, Trinidad) in Guayano. V zahodni Indiji so sadili osobito sladkorni trs.

7. Notranje razmere na Angleškem po kolonialnih vojnah. Vlada Jurija III.

Po sedemletni vojni starejši William Pitt s svojo odločnostjo ni le dosegel svojega cilja, temveč je tudi povzdignil Veliko Britanijo — z osvojitvijo prostranih ozemelj v Ameriki in

ustanovitvijo kolonialne države v Indiji — v svetovno državo. Ko je postala Angleška prva trgovska in obrtna moč, so izrabljali Angleži kolonialno posest. Napredujoča tehnika je mogočno povzdignila predilstvo, tkalstvo, kovinsko obrt in poljedelstvo. Vsled tega se je izpremenila sestava angleške družbe, kapital je zadobil neomejeno gospostvo. Tudi duševno je Angleška napredovala, moč govora so dokazali državniki (oba Pitta, Burke, Fox), na francoske in nemške filozofe so vplivali angleški misleci.

To sijajno procvitanje je pa imelo žalostne stranske pojave. Med višjimi in nižjimi ljudskimi sloji je nastala široka vrzel. Nižji sloji so postali odvisni od kapitalističnih podjetnikov. Tovarniški delavci, ki so jih svojevoljno izrabljali gospodarji, so bedno životarili, njih otroci so duševno in telesno propadali. V mestih se je zbiral zanemarjen in neveden proletariat. Po deželi so izginevali mali posestniki in zakupniki, nekateri so postali dninarji, drugi so se zatekali v mesta.

Sestava spodnje zbornice ni odgovarjala številu in razdelitvi prebivalstva; še vedno so volili neznatni propadli kraji skoraj polovico poslancev, ki so podkupovali volivce in prejemale od vlade dobre službe ter sinekure.

Nove gospodarske oblike so vplivale na sestavo strank. K višjemu sloju sta se prištevala velekapital in veleposestvo, ki sta gospodarsko in politično gospodovala, pridruživša se stranki whigsov. V rojalistični stranki toriesov so bili združeni oni ljudski sloji, ki so imeli druge interese nego kapitalisti.

Svojeglavni Jurij III. (1760—1820) je hotel v prilog monarhične moči potisniti v ozadje parlament. Vojna s severno-ameriškimi kolonijami je pospeševala osebno vlado, zlasti ker je kralj priganjal na vojno. Toda miroljubno ljudstvo in parlament sta prisilila kralja, da je sklenil mir.

Izguba severnoameriških kolonij ni Angleške močno bolela. Trgovina z Ameriko se je takoj po vojni krepko razvila in iz Indije je prihajalo vedno več denarja. In to tudi ob močno padlem angleškem ugledu v Evropi, ker se je prejšnja zaščitnica svobode pokazala kot sovražnica ljudske svobode. Tudi so narasli državni dolgovi in davki. Najhujše je občutil poraz absolutistični kralj; ljudstvo je bilo ž njim nezadovoljno, osebna vlada je prenehala. Kralj je imenoval ministre iz parlamentarne večine in poveril vodstvo vlade mlajšemu Williamu Pittu (1783).

Neumorno delavni, nesebični in ljubeznivi Pitt je zlomil dotedanje gospostvo veleposestnikov ter kapitalistov in ustvaril močno kraljevo oblast z ustavno svobodo. Tudi je uvedel mnogo koristnih reform: omilil je najtrše zakone proti katoliškim Irce, združil irski parlament z angleškim, uredil finance, znižal državni dolg, uredil upravo Indije, dal Kanadi ljudsko zastopstvo, nadomestil ameriško izgubo v Avstraliji in zasledoval miroljubno evropsko politiko. Toda ko je ogražala republikanska Francoska pomorsko gospostvo ustavne Angleške, je nastala vojna (1793) med obema državama, ki sta edini v Evropi temeljili na idejah svobode.

Charles Pitt
Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

Chas. Pitt

V.

Doba Velike francoske revolucije in Napoleona I.

A. Propadanje Francije za Ludovika XVI. (1774—1792).

1. Vzroki revolucije.

Vzroki propasti stare kraljeve Francije (l'ancien régime) in vznika Velike revolucije so bili fiskalizem, fevdalizem in absolutizem. Davkarstvo se od Ludovika XIV. ni bistveno izpremenilo, le zvišali so davčne postavke in vpeljali nove davščine. Brena je nosil skoro edinole tretji stan, ki je plačeval glavni neposredni davek (taille) in težke posredne davke. Izpremenili niso neenakomerne in nepravilne razdelitve na razne pokrajine ter pomanjkljivega načina pobiranja, niti odpravili neusmiljenosti zakupnikov. Ohranili so tudi navado, da so bili najbogatejši sloji skoro vseh davkov prosti. Število uradnikov je vlada neprestano zviševala, ker je še vedno službe prodajala.

Ljudstvo se je delilo v tri stanove: plemiče, duhovnike in tretji stan (meščane in kmete). Stanovi so se sovražili. Plemiči in duhovniki so živeli v istih razmerah kakor za Ludovika XIV. Izobraženi meščani so bogateli, ker sta obrt in trgovina napredovali in so imeli lepe dohodke iz davčnega zakupa in državnih dobav. Zato so pa še tembolj čutili družabno in politično zapostavljenost, ker so imeli edinole pri sodstvu vpliv. Iz tega vzroka so se meščani najbolj navduševali za državni preustroj. Njim so se pridruževali kmetje, ki so sicer tvorili štiri petine vseh prebivalcev, pa so imeli le dve petini zemlje v lasti. Sicer niso bile fevdalne dolžnosti na Francoskem trše ko v drugih državah, toda ravno mali kmetje so plačevali največ davkov in opravljali vojaško službo, ne da bi država obenem skrbela za zboljšanje njih bednega stanja.

V drugih državah se je absolutizem trudil, da bi občno blaginjo trajno zvezal s seboj. Bourbonci so pa zlorabljali francosko državo za svoja osebna nagnenja. Pač je spoštovanje vzbujajoči Ludovik XIV. ustrezal narodni častihlepnosti in

ljudstvo mu je odpustilo vso bedo in nadlogo, v katero ga je kralj pahnil. Na Ludoviku XV. je pa našlo ljudstvo le nizkost. Za njegove vlade so se povsem poslabšale državne razmere. Svojemu nasledniku je zapustil ogromne državne dolgove.

Za Ludovika XV. je izginil blesk kraljeve časti. Vendar je bilo kraljestvo pregloboko ukoreninjeno, da bi bilo mogoče misliti na upor. Ljudstvo je vse napake Ludovika XIV. podtikalo njegovim slabim svetovalcem. Za Ludovika XV. je pa krona vse sloje proti sebi razdražila, duhovščino, parlamente, juriste in javno mnenje. Javno mnenje odseva iz del modroslovcev. Nauki enciklopedistov so popolnoma nasprotovali dejanskim razmeram. Ker so te oplašile prosvetljene pisatelje, so videli misleci v angleških državnih in zasebnih razmerah vzore, ki so jih Francozi deloma posnemali. Želeli so, da bi izpremenili in izboljšali državni ustroj in sodstvo, niso pa hoteli odstraniti monarhije.

V tem pa se je pojavil duh, ki je zavrgel ves družaben red in pripravljaj pot francoski revoluciji — Jean Jacques Rousseau (1712—1778), sin urarja iz kalvinske republike Ženeve. Nemiren in razdražljiv sanjač, domišljiji podvržen idealist in črnogled, mož kontrastov, a pisatelj s samoniklimi idejami, je taval po svetu vse življenje, kakor to popisuje v svoji »*Samozpovedi*« (Confessions). Začel je boj proti vladajoči izobrazbi, proti državi in družbi ter hotel ustvariti novo družbo po zahtevah in pravicah človeške narave na podlagi svobode in enakosti.

Kot pisatelj je zaslovel, ko je zanikal vprašanje, ki ga je stavila akademija v Dijonu: Ali se je npravno življenje izboljšalo, odkar so se prerodile znanosti in umetnosti? Trdil je, da je omika (civilizacija) kriva vseh nesreč in nadlog, ki tarejo ljudi in da bi bilo najbolje, ako bi človek vedno ostal v prvotnem naravnem stanju. V drugi razpravi »*O izvoru in vzrokih neenakosti med ljudmi*« (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes) nadaljuje te misli, dokazujoč, da sta organizirana državna oblast in zasebna last vzrok razločka med privilegiranimi in zatiranimi sloji, med bogatini in reveži, dočim so si bili prvotno — v antični zlati dobi — vsi ljudje v vsakem oziru enaki in zato tudi srečni. Isto misel zasleduje tudi individualistični roman v pismih »*L'Amant de l'Éloise*« (1761), ki riše srečno družinsko življenje. Vzgojni program bodočega človeštva je ustvaril Rousseau v »*Émile*«-u

(1762), ž njim je hotel reformirati vso vzgojo. Zahteval je, da naj se roditelji sami bavijo z vzgojo dece, da je ne silijo niti k delu niti h knjigam, tudi ji naj ne zabičujejo pokorščine in dolžnosti, ker vse to je napravila pokvarjena družba; marveč naj puste, da se telo in duša razvijata prosto, češ da je duša prvotno popolnoma dobra in se ne popači, ako sledi le prirodnim nagonom. Taka deca postane dobra, zdrava, svobodna, obvaruje se vseh napak in je dovzetna za vse pojave človeške duše. Vsa vzgoja bodi neprisiljena, naravna (*»N a z a j k p r i r o d i l«*). — Idealni Švicar *P e s t a l o z z i* († 1827) je nadalje razvijal te nauke.

V teh spisih je prešel Rousseau od prosvete, ki vidi svojo rešitev v gospostvu in razvoju razuma, v kraljestvo čuta, edinega upravičenega voditelja srca; poudarja potemtakem notranjo človeško naravo. Tudi je poveličeval zunanjo naravo; učil je, kako jo je treba motriti in občutiti, kako se sentimentalno sanjari v naravi.

Ti nauki so koristili človeštvu, drugi zopet so imeli strašne posledice in so netili sovraštvo in podpihovali k umoru.

Najbolj pa so učinkovale na ljudstvo ideje, ki jih je razvijal Rousseau v *»Družabni pogodbi«* (*Contrat social*, 1762). Po Rousseaujevih nazorih so živeli ljudje v začetku ne v družbah, temveč vsak zase. Da so pa mogli braniti osebne pravice, so morali drug drugemu pomagati; zato se je vsak prostovoljno nekoliko odrekel svoji osebni svobodi v prid skupnemu varstvu. Ljudje so se združili kot popolnoma enaki. S tem je bila sklenjena družabna pogodba in ustanovila se je država. Vse pravice in dolžnosti v teh državah so utemeljene v svobodni pogodbi; zato smejo ljudje te pogodbe predrugčiti ali razrušiti. Vsem ljudem skupaj, ki so popolnoma enakopravni, je izročena vrhovna vladarska oblast (suverenstvo). Suvereni narod nastavlja in odstavlja vladarje, ki so le njegovi uradniki; ti izvršujejo zakone, ki jih sklepa celokupni narod. Splošna volja se izraža v ljudskih skupščinah po večini glasov. Pravi namen države je, čuvati svobodo in enakost svojih članov. Najpopolnejša oblika države je republika, najslabša monarhija, ker v tej odločuje zasebna volja. Religija, ne sicer krščanska, ampak čisto meščanska, je potrebna za državo.

Rousseaujevi nauki — pozneje so se imenovali liberalni — o absolutni enakosti vseh ljudi, o absolutni svobodi,

o bratstvu, o človeških pravicah in o ljudskem suverenstvu so kmalu postali evangeliј duševnih voditeljev francoske revolucije.

Revolucijo je pripravljaj tudi fiziokratski gospodarski sistem, ki jo je ravno hotel preprečiti in ustvariti močno kraljestvo. Kakor Rousseau je tudi ta sistem želel preobraziti socialne odnošaje in je posegel po naravni pravici in moči. Dočim je izvajal Rousseau vso bedo iz postanka zemljiške lastnine, so namerjali fiziokrati zaceliti bolno družbo s posestjo in uporabo zemljišča.

Pretiravanje merkantilističnih načel in zatiranje svobodne individualne pridnosti je rodilo mnogo zla: naraščali so carinski tarifi; množila so se poneverjenja, podkupovanje, pokvarjenost, tihotapstvo; izkoriščali so industrijske delavce. Kmalu so spoznali razni možje, da je oče bogastva delo in mati zemlja. V naravi leži gospodarska svoboda in pravica ljudi, da žive, delajo in svobodno uživajo sad svojega dela, ki je pravica in ne dolžnost.

Po njihovih mislih je poljedelstvo najvažnejši činitelj v državi, ker le kmet kot pridelovalec živil more preživljati ljudstvo in s tem povzdigniti število prebivalcev. Tista država pa, ki ima več prebivalcev, je bogatejša. V nekaterih državah so izkušali zvišati število prebivalstva s tem, da so naseljevali tuje kmete.

Te misli je poglobil telesni zdravnik Ludovika XV., Quesnay († 1774), trdeč, da bogastvo ne izvira niti iz trgovine niti iz obrti, ampak da je plodovito samo poljedelstvo. Trgovina in obrt naj se le v toliko podpira, v kolikor koristi poljedelstvu. Zato mora država najbolj skrbeti za kmeta; ako ima kmet denar, ga ima ves svet. Da bo kmet mogel uspešneje gospodariti, mu mora država dovoliti več gospodarske svobode. Sploh bodi svobodno zemljišče, svobodna last, svobodni vsi obrti, svobodna trgovina. Proč z vsem, kar omejuje to svobodo: proč s fevdalstvom in srenjsko samostojnostjo! Omiliti se mora tlaka, odpraviti nadležna carina na kmetijske pridelke, da bi jih kmetje lažje izvažali, in tuje obrtne izdelke, da bi jih ceneje dobavljali za svojo rabo, znižati se morajo davščine gosposkam.

Pod vplivom fiziokratizma (vlade narave, naravnega socialnega reda), ki se ni dolgo ohranil, so osvobodili v nekaterih državah kmeta tlačanstva in omilili bedno kmetško stanje.

Med Quesnayjevimi učenci se je rodilo ono z ôzirom na državo zloglasno gospodarsko geslo, ki je poglobilo sovraštvo med reveži in bogatini: »Pustite, naj vsak dela, kar hoče; pustite, naj vsak gre, kamor hoče!« (Laissez faire, laissez passer!) Vzbuditi je treba le človeške fizične potrebe in razviti proizvodnjo in svet pojde sam od sebe. Zakoni imajo le namen zagotoviti svobodni razvoj gospodarskih sil, da more vsak svobodno slediti svojim osebnim interesom.

Ako bi hoteli fiziokratske ideje na Francoskem uresničiti, bi morali izpremeniti gospodarstvo in vse dotedanje odnošaje, zlasti obdačevanje in pobiranje davkov, odstraniti privilegije, kar bi povzročilo odpor.

2. Brezuspešni reformni poizkusi.

Ludoviku XV. je sledil njegov dvajsetletni vnuk Ludovik XVI. (1774—1792 [† 1793]). Zatirano ljudstvo je upalo, da jim prinese vlada »zaželjenega kralja« boljše čase. Izobraženci so se nadejali, da bo rešil kralj državo propada s tem, ako bi izpremenil osebni absolutizem v državi in odstranil privilegije ter neenakosti. Seveda bi tako početje izzvalo odpor, ker bi bilo treba prevreči dotedanje razmere. Toda blagosrčni in slabotni kralj, ki je uvedel na dvoru že stoletja neznano krepotno življenje, ni imel niti dovolj znanja, niti razumnosti, da bi mogel odpraviti zastarele razvade in nespodobnosti. Njegova ob poroki petnajst let stara soproga Marija Antonija, hči cesarice Marije Terezije, je bila radi svoje mladostne lahkomišelnosti neizkušena in neprevidna; razen tega ji Francozi niso zaupali, ker je bila Avstrijanka. Ker je bila kriva, da je dvor preveč zapravljal, so jo imenovali »madame deficit«, tudi je odločevala v političnih stvareh.

Vsa država se je razveselila, ko je kralj imenoval za finančnega ministra nesebičnega Turgota, ki je bil že kot provincialni intendant uvedel mnogo koristnih reform v smislu fiziokratskih nauk. Takoj je odpravil carino med posameznimi pokrajinami, dovolil kmetu, da svobodno trguje z moko, žitom ter vinom, in rokodelcu, da svobodno izvršuje svojo obrt, dalje je oprostil kmete cestne tlake in razpusil pariške cehe ter korporacije. Ker so neumornemu reformatorju nasprotovali

konservativni elementi, je kralj Turgota odpustil; državna reforma je izpodletela in vlada je razveljavila zadnja dva zakona.

Ravno nasprotno je deloval protestantski bankir iz Ženeve **Necker**: prazne blagajne je polnil z ogromnimi posojili, ker so izdatki za vojno proti Angleški na strani Severne Amerike bili veliki. Ko je pa uvidel, da njegovo bankirsko gospodarstvo škoduje državi, je priporočil varčnost osobito na dvoru. Zato je prisilila življenja vesela dvorna stranka kralja, da je odpustil Neckerja in poveril finančne posle lahkoživemu kavalirju **Calonneu**.

Zopet se je dvor neovirano razveseljeval in zapravljajal denar; za gospodarske stvari, za armado in mornarico je bilo dovolj denarja na razpolago, ki si ga je **Colonne** izposojeval, ker je na ta način hotel povzdigniti francoski kredit. A tako ni mogel dolgo gospodariti, kajti že je porabil za obrestovanje državnih dolgov polovico vseh državnih dohodkov. Absolutistični kralj pa je bil nezmožen, da bi izvedel potrebne reforme; morda bi se posrečilo ljudskim zastopnikom, da bi reformirali državno upravo in uredili finance. Zato je sklical (1787) kralj **notable**, zaupnike državnih stanov s posvetovalno pravico, ki jih je bil **Richelieu** odpravil.

Zakonske in davčne predloge so vestno pretresali, predlagali izpremembe in odklonili vladno zahtevo, da bi sklepali o davčnih zakonih. Kralj je zaključil njih zborovanje. Vendar so dosegli **notabli**, da je kralj odslovil **Colonnea**. Neusmiljeno so kritizirali vladno poslovanje in svetovali vladi, naj skliče državne stanove, ki bi dovoljevali davke. Za svobodo se je bojevala proti absolutističnemu kralju privilegirana in zastarela korporacija parlamenta, ki je ugovarjala nasilnemu registriranju davčnih odredob in tudi zahtevala sklicanje državnih stanov. Tedaj je kralj zopet poklical **Neckerja**, da reši državo iz zadrege. Obenem je sklical pod vtisom splošne zahteve po svobodi ter splošne nezadovoljnosti zaradi samovoljne vlade in predstvenih pravic in iz strahu pred državnim bankrotom **d r ž a v n e s t a n o v e**.

Necker je dosegel, da je smel tretji stan izvoliti dvakrat toliko zastopnikov ko prva dva stanova. Tako je dobil tretji stan 621, plemiči 285 in duhovniki 308 poslancev. Poslanci tretjega stanu — prišlo jih je 557 — so bili večinoma pravniki in

odvetniki, med poslanci duhovščine (291) je bilo največ župnikov, ki so poznali bridkosti svojih župljanov, a tudi med plemiči (270) je bilo mnogo mož, ki so upoštevali potrebe časa.

B. Razvoj francoske revolucije.

1. Ustavodajna skupščina (5. maja 1789 do 30. septembra 1791).

Tretji stan se proglasi za ustavodajno narodno skupščino. Čeprav so vladale v drugih celinskih državah iste nepravilike, je vendarle na Francoskem vzplamtel revolucija. Francosko ljudstvo, prežeto narodnega ponosa, je slastno prebiral politično književnost in se bavilo s politiko, izobrazena družba je bila številnejša nego drugod, vodilni duhovi so tvorili enotno moč, njihove ideje o svobodi so bile naperjene proti privilegirancem. Vsled splošnih volitev je stopilo v ospredje dotedaj le trpeče francosko ljudstvo.

Francoska revolucija je bila boj za ustavo in nato za meščansko enakost; bila je torej politična in socialna. Od strasti razvneti, nevedni in živahni ljudski množici, sovražeci svoje izkoriščevalce, privilegirance, se je dala deloma iz lastnega nagiba, deloma pod vplivom demagogov zapeljati k raznim nepremišljenim dejanjem. Revolucijo torej označuje preobilica teorij, politična nezrelost, pomanjkanje moči, ki bi vzdrževale red in prekipevanje narodne strasti.

Dne 5. maja 1789 je otvoril kralj zasedanje državnih stanov v Versaillesu, ki naj bi rešili državo iz finančne zadrege. Ker pa vlada ni določila načina razprav, se je tretji stan, ki je zahteval skupno posvetovanje in osebno glasovanje, šest tednov brezplodno pogajal s privilegiranimi stanovoma, ki sta želela, da bi vsak stan zase razpravljaj in da bi se glasovalo po kurijah. Nato so se poslanci tretjega stanu proglasili za ustavodajno narodno skupščino (*assemblée nationale constituante*) in prisegli, da se ne bodo prej razšli, dokler ne dajo državi ustave. Radi odločnosti tretjega stanu, ki ga je vodil izkušeni in bistroumni grof Gabriel Mirabeau, čigar govori so močno učinkovali, je popustljivi kralj ukazal gospodi, naj zborujejo skupaj s tretjim stanom. Večina se je udala kraljevi volji. Tretji stan je zmagal.

Druhal razruši bastiljo. Kralj in fevdalna dvorna stranka sta hotela na času pridobiti; poklicala sta iz

pokraj in zanesljive polke in Necker je bil odslovljen. Narodno skupščino, ki jo je skrbela njena usoda, je rešil Pariz z revolucijo množic. Uporni Parižani so se polastili v državnih skladiščih orožja in naskočili simbol despotizma bastiljo, ki so jo rabili za državno jetnišnico; na mestu so usmrtili stare stražnike in grad popolnoma razrušili (14. julija).

Vest o zmagi revolucije se je hitro raznesla po vsej državi. Povsod se je rušila državna uprava, mesta in kmetijske občine so ustanavljale novo upravo, kmetje niso plačevali davšin, marveč so napadali gradove in preganjali gospodo. Zapeljani vojaki se niso pokorili; zato se je nered hitro širil. Povsod so v svrhu javne varnosti ustanavljali meščanske ali narodne straže, tako tudi v Parizu, kjer ji je poveljeval Lafayette. Nova trobojnica je bila znamenje meščanskih straž in revolucionarjev. Že so zapuščali prvi emigranti Versailles, večinoma voditelji dvorne stranke; njim je sledilo v teku revolucije mnogo drugih.

Stranke v narodni skupščini. O prihodnosti Francije je svobodno odločevala narodna skupščina. V zbornici so bile razne stranke. V središču so bili zmerni poslanci, njih ideal je bila ustavna monarhija po angleškem vzorcu. Najmočnejša stranka je bila demokratično-republikanska levica.

Politični klubi. Na zbornico in sploh na javno mnenje so dobili največ vpliva politični klubi. Najstarejši klub je bil jakobinski. Kmalu sta nastali v klubu dve stranki: zmerni (feuillanti) in radikalno-republikanski jakobinci. K zadnjim so pripadali najdrznejši revolucionarji. Vsaka stranka je pozneje ustanovila lasten klub. Povsod po deželi so ustanavljali klubove podružnice. Tiskovna svoboda je rodila nebroj časopisov, najpriljubljenejši so bili revolucionarni.

Kralj in narodna skupščina se preselita v Pariz. Vedno se je balo ljudstvo, da se ne bi posrečilo faktorjem, katerih moč je bila zlomljena, pridobiti svojo staro veljavo in razdreti dotedanje delo. Tudi je naraščala beda in delavci niso dobili zaslužka. Vznevoljeno ljudstvo so hujskali demagogi, zbirajoči se v palačah kraljevega brata, Filipa vojvode Orleanskega, ki je hotel izpodriniti kralja. Ker so pomnoževali straže v Versaillesu, je ljudstvo sumilo, da namerja kralj nasilno izpremembo vlade. Rojalistične ovacije pri častniški pojedini so dobrodošle pariškim agitatorjem, češ,

da so se zarotili častniki z dvorom proti narodni skupščini in narodu. Ker se je istočasno branil kralj odobriti sklepe narodne skupščine o človeških pravicah, je sklenilo ljudstvo, da bo iztrgalo kralja njegovi nazadnjaški okolici. Res so pridivjale dne 5. oktobra 1789 večji del ženske v Versailles, vdrle ponoči v kraljev grad in prisilile kralja, da je odobril človeške pravice in drugo jutro z družino vred odšel z njimi v Pariz ter se nastanil v Tuilerijah. Kmalu nato se je preselila tudi narodna skupščina v Pariz.

Francoska dobi ustavo. V Parizu je dovršila zbornica svoje delo in dala državi novo ustavo, ki je uzakonila svobodo dela, pravno enakost, enotnost države in naroda. Na čelo ustave je postavila splošne človeške pravice, ideal, po katerem so že dolgo časa hrepeneli izobraženci, ne da bi uveljavila tudi meščanske dolžnosti. Izjavila je, da so vsi ljudje ravnopravni in svobodni. Vsakdo sme svobodno opravljati bogočastje in izvrševati katerokoli delo, obrt in trgovino, vsakdo se sme upreti, ako se mu kratijo človeške pravice. Vsi državljani imajo enako pravico do vseh uradniških mest in smejo sklepati zakone. Svobodno sme vsakdo izražati svoje misli potom tiska in sklicavati shode.

Edina avtoriteta v državi je zakon. Vsi Francozi tvorijo narod, ki poveri najvišjo oblast ((souverainité) narodnemu zastopu z eno zbornico. V novi narodni zastop se posredno volijo poslanci za dobo dveh let. Noben član nove zbornice ne sme postati minister. Zastop ima zakonodajno moč. Kralji, ki podeduje svojo čast, ima zajamčeno najvišjo izvršujočo oblast v upravi in armadi; imenuje poslanike ter višje častnike in zastopa narod na zunaj. Nasproti skupščini je brez moči; le z njenim dovoljenjem se napove vojna in sklene mir ter zveza. Zbornice ne sme razpustiti, lahko le ugovarja proti zborničnim sklepom; a po dveh volilnih dobah dobe ti sklepi zakonito veljavo.

Sodno oblast so ločili od zakonodajne in izvršujoče; odslej so volili upravičenci sodnike za šest let in sodbo v kazenskih slučajih so poverili porotnikom. Pravno postopanje je bilo javno in ustno. Odpravili so mučenje.

Armada je ostala kraljeva; ustava je določala njeno število; častnikom je bilo prepovedano, da bi se bavili s politiko; oblasti so smele zahtevati vojaško pomoč. V narodni straži so služili vsi

volilni upravičenci, le občine so v notranjih razmerah razpolagale z njo.

Upravno so razdelili državo na 83 departementov in te v distrikte, kantone in občine. S tem so izbrisali vse spomine na preteklost. Volivci so volili vse državne uradnike. Nadalje je ustvarila ustava nešteto samoupravnih korporacij, na katere pa vlada ni imela vpliva, kajti občine so same upravljale občinske posle in volivci volili občinske uradnike. Prejšnja preostra centralizacija se je umaknila anarhiji. Vlada ni imela nobenega sredstva, da bi izsilila pokorščino. Kraljeva čast je postala častna služba, odkar niso več priznavali njenega izvora po božji milosti.

Tudi je odpravila narodna skupščina v eni sami nočni seji — od 4. do 5. avgusta 1789 — vse predstvene pravice privilegiranih stanov in korporacij: podložništvo, tlako, desetino, graščinsko sodnijsko oblast, lovsko pravico, oprostitvev od davkov, cehe, naslove in grbe plemstva. A vse delo je bilo prenačljeno. Ker skupščina ni odškodovala onih, ki jim je vzela privilegije, je prišlo na tisoče privilegirancev na beraško palico, a tisti, ki so bili deležni novih dobrot, se niso zadovoljili z njimi, koprneč po nadaljnjih pridobitvah.

Še brezobzirneje so ravnali radi gospodarskih in duševnih ozirov s cerkvijo. Proglasili so zakon za meščansko pogodbo in uvedli civilni zakon. V pokritje državnih financ so zasegli vse cerkveno imetje in ga razprodajali. Odpravili so samostane, podelili redovnim osebam osebno svobodo in zasegli samostansko premoženje. Cerkev so demokratizirali kakor državo, zmanjšali število župnikov in škofov; župnike so volile občine, škofo pa departementi. Ker je država plačevala duhovnike, je ukazala vlada, da morajo vsi duhovniki s prisego potrditi novo ustavo. Toda zelo veliko duhovnikov ni hotelo priseči; te so nadomestili z novimi. Nastala je državna cerkev, a obenem se je pojavil razkol, ker veliko občin ni hotelo priznati novih duhovnikov.

Ob obletnici osvojitve bastilje je prisegel kralj z ljudstvom in poslanstvi vseh narodnih straž, vojne in mornarice na novo ustavo. Vse je bilo navdušeno za svobodo; a v državni upravi, pri davkarstvu, v vojski in mornarici je bil velik nered, revščina je naraščala, državi je grozil bankrot. Da bi ga zadržali, so si pomagali s papirnatim denarjem, z assignati, ki so bili prvotno zastavni listi ali nakaznice na zasežena cerkvena posestva.

Ti zastavni listi so pa na vrednosti tem več izgubili, čim več so jih izdali.

Kralj hoče zbežati v tujino. Po smrti najznamenitejšega moža v začetku revolucije, Mirabeaua, ki je sovražil despotizem in zagovarjal ustavno monarhijo, se je kralj, ki se pa vendar ni ravnal po njegovih pametnih nasvetih, popolnoma odtujil skupščini. Začel je misliti na beg in na zunanjo pomoč. Po noči 20. junija 1791 je zapustil z družino Tuilerije in se namenil v Metz; a med potjo so ga spoznali in prepeljali nazaj v Pariz. Ponosrečen beg je bil usodepoln za kralja, ker se je šele sedaj ojačila republikanska stranka. Narodna skupščina je nato kralja začasno odstavila, a ko je dovršila posvetovanja o ustavi, je kralj s prisego potrdil novo francosko ustavo, na kar so mu zopet priznali kraljeve pravice. S tem je bila končana ustavodajna doba revolucije.

2. Zakonodajna skupščina.

(1. oktobra 1791 do 20. septembra 1792.)

Stranke v zakonodajni narodni skupščini (assemblée nationale législative). Z navdušenjem je pozdravil narod novo ustavo, upal je, da mu prinese mir in srečo. Toda varal se je.

V novo zbornico niso smeli voliti nobenega poslanca prejšnje ustavodajne skupščine. Seveda je to bilo skrajno neugodno, ker so bili sedanji poslanci sami novinci brez izkušnje.

V zakonodajni skupščini je bila močna republikanska jakobinska levica. V tej stranki sta bili dve skupini: duševno so prekašali druge poslance girondisti, izvrstni govorniki, ki so se navduševali za prerod človeštva; narodi se morajo z razširjanjem evangelija svobode z orožjem dvigniti proti svojim tlačiteljem, kraljem. Girondiste je vodil zmožni časnikar Brissot. V drugi skupini so bili združeni pravi prekucuhi, ki so jih vodili Robespierre, Danton in Marat. Največ poslancev je štel centrum, a je bil brez trdnega prepričanja. Na zbornico so imeli največ vpliva sansculottje, jakobinski kričači komunističnih nazorov, ki so vsakega preplašili in prevpili, kdor ni po njih volji govoril ali glasoval.

Kralj se brani potrditi nekatere zakonske predloge. Girondisti so želeli vojne z inozemstvom. Dobrodošli so jim prepiri s sosedi, ki so jih naščuvali

emigranti. Zato so girondisti sklenili, da se morajo vsi emigranti povrniti v domovino. A kralj tega zakona ni potrdil, kakor tudi ni odobril sklepa, da morajo iti v prognanstvo tisti duhovniki, ki niso hoteli priseči na novo ustavo. Navzlic kraljevemu ugovoru je zasegla zbornica posestva emigrantov. Radi slabega finančnega položaja, padanja vrednosti asignatov in želje, da bi preprečilo poizkuse omejiti revolucijo, je novo girondistično ministristvo prisililo kralja, da je napovedal Avstriji vojno.

Ker so girondisti sumili, da spletkari vojna stranka proti revoluciji, so naščuvali Parižane, da so vdrlí v Tuilerije. Tam so več ur nečuvveno sramotili kralja, mu grozeč posadili rdečo jakobinsko čepico na glavo in ga prisilili, da je pil na zdravje ljudstva.

Napad na Tuilerije. Preselitev kralja v Temple. Girondisti so dosegli, da se je Francoska oboroževala za svobodo. »Ustava ali smrt!« je bilo geslo; vsi so bili enodušno prepričani, da se ne smejo povrniti časi stare Francoske. Ta ideja je odslej opravičevala grozo revolucije in združevala ljudstvo v odporu nasproti inozemstvu.

Medtem so zaznali Parižani o manifestu vojvoda Braunschweigskega in so izprevideli, da je kralj zaveznik francoskih sovražnikov. Vstaška komuna se je polastila mestne oblasti. Dne 10. avgusta 1792 je prihrumelo ljudstvo pred kraljevi grad, a kralj, mesto da bi pogumno nastopil proti vstašem, se je preplašen zatekel v narodno skupščino. Tuilerije je branila kraljeva telesna straža Švicarjev proti narodni straži in množici. Ko je kralj ukazal, da ne smejo Švicarji več streljati, so planili napadalci na zveste Švicarje in jih pomorili.

Medtem je narodna skupščina sklenila, da bo kralj toliko časa odstavljen, dokler ne bo nova skupščina (narodni konvent) zagotovila suverenstva naroda, vlade svobode ter enakosti. Kralja so prepeljali z družino vred v grad Temple, kjer je nekdanj stanoval veliki mojster templarjev.

Vlada pariške komune. Občine in čete so odobravale te dogodke. Le Lafayette se je namerjal upreti, toda ubežal je, spoznavši brezkoristnost svoje namere, z nekaterimi častniki k Avstrijcem, ki so ga obdržali v vojnem ujetništvu. Narodna skupščina je poverila provizorično vlado girondističnemu ministristvu z Dantonom kot justičnim ministrom. V Parizu je pa neomejeno vladala komuna (mestni zbor).

Septembrski umori. Da bi prestrašili zmerne volivce ter dobili večino v konventu in da ne bi domači izdajalci pomagali prodirajočim sovražnikom, so dali jakobinci zapreti več tisoč »sumljivih« (to je kralju vdanih) oseb. Nato je najela (2. septembra 1792) komuna morilce, ki so vdrli v ječe ter tu sami sodili nesrečne jetnike. Tako so v štirih dneh pomorili več tisoč nesrečnih oseb. Pokrajina je sledila v manjšem obsegu pariškemu zgledu. Posestva umorjenih in pregnanih je zasegla komuna.

3. Narodni konvent.

(21. septembra 1792 do oktobra 1795.)

Stranke v narodnem konventu. Pri volitvah v narodni konvent (convention nationale) sta dobili precej poslancev zmerna stranka in desnica, a nista prišli v poštev, ker sta vso moč imeli v rokah radikalni stranki girondistov in jakobincev; zadnja je zasedla najvišje klopi, zato so jo tudi zvali »goro« (la montagne, les montagnards). Med obema radikalnima strankama je vladalo nasprotje. Girondisti so želeli ustvariti močno francosko republiko s sodelovanjem vse Francoske in preprečiti, da ne bi Pariz gospodoval nad Francosko. Po mnenju montagnardsov naj bi vladala pariška komuna francosko republiko z grozo in s silo. Girondisti so sanjali o zrevolucioniranju Evrope, zato so zagovarjali nadaljevanje vojne, komuna je pa hotela najprej ugnati notranje sovražnike.

Kraljestvo odpravljeno. Kralj obsojen na smrt. V prvi seji je odpravil konvent, prevzet radi francoskih zmag, kraljestvo in oklical republiko. Girondisti so predlagali, da se zakonito neodgovorni in nedotakljivi kralj obtoži na podlagi pisem, ki so jih našli v Tuilerijah, češ, da je izdal domovino in narod, poklical sovražnike na Francosko in dal streljati na meščane. Ta predlog je jakobincem pod vodstvom Robespierrea ugajal. Sedaj so dobili girondiste v svoje roke. Ako bi namreč ti pozneje zagovarjali kralja, bi jih jakobinci lahko obdolžili, češ, da so rojalisti; ako bi se pa ne potegnili za kralja, tedaj bi odbili od sebe vse zmerne elemente. Konvent je odločil, da ima le on kot pooblaščenec narodne volje pravico soditi kralja. Kljub temu, da je Ludovik zanikal skoro vse točke obtožnice in so njegovi neustrašeni zagovorniki mestoma

temeljito izpodbili obtožbo, je vendar konvent pod vplivom jakobinskega terorizma obsodil Ludovika Capeta na smrt. Dne 21. januarja 1793 je guillotina odsekala glavo slabotnemu kralju.

Po kraljevem umoru je vladal konvent, ustvaril je močne izvrševalne oblasti, ki naj bi krotile sovražnike republike, in sicer odbor za javno blaginjo pod Dantonovim vodstvom, varnostni odsek, izvršujočega policijsko službo, revolucionarska sodišča, sodeča vse sumljive ljudi.

Kmalu je pa postala komuna močnejša, kajti pri vsaki priliki so jo izdatno podpirali oboroženi sansculottje. Sovražila je girondiste, hoteče sedaj zadrževati revolucijo, dočim so jo prej do skrajnosti pritirali. Zato je dal konvent na zahtevo komune nekatere nepriljubljene girondistične poslance zapreti (1793). S tem se je končalo politično delovanje girondistov.

Grozovlada (la terreur; od 2. junija 1793 do 28. julija 1794). Čeprav je imela komuna moč, je vendar zavladal odbor za javno blaginjo; v mestih so njegovi organi, revolucionarski odbori, brezpogojno gospodovali čez življenje, smrt, last, mišljenje in vero prebivalcev. Ker se je teh oboroženih revolucionarskih odborov, setavljenih iz nižjih slojev ljudstva, posluževala policija, mesto da bi skrbela za red, je nastala grozovlada.

Grozovladcem je strah podeljeval edinost in energijo. Njih bojazen je naraščala, ko je prijateljica girondistov Charlotte Corday usmrtila Marata in ko so zunanji sovražniki ogražali priborjeno svobodo in enakost. Iz strahu, da ne bi notranji sovražniki podpirali zunanjih, je narod enodušno prispeval k državni brambi in za uničenje domačih sovražnikov.

Teroristi so strahovlado z zakoni organizirali. Bogatim so vzeli s prisilnimi posojili velik del imetja, uvedli so prisilno najvišjo ceno živilom, prepovedali žitno trgovino po vsej Francoski ter s silo jemali žito in druga živila kmetom. Sveto ni bilo teroristom niti krščanstvo. Voltairejeve nauke so dejanski izvrševali: plenili, razdirali ali pa zapirali so cerkve, rušili spomenike in skrunili grobove. Krščansko vero so odpravili in proglasili vero »svobode in uma«. Z bogočastjem vred so odpravili tudi cerkveno leto ter uvedli nov republikanski koledar. Čas so začeli šteti z ustanovitvijo republike, z 22. septembrom 1792. Stare mere in uteže so nadomestili z decimalnim sistemom. Nič

več se niso nagovarjali z »gospodom«, temveč z »meščanom«. Najuglednejši meščani so odslej nosili bluže, lesene coklje in jakobinsko čepico.

Vedno huje so besneli teroristi proti svojim političnim nasprotnikom. Po deželi so vse premožnejše meščane, plemiče in včasih kar cela mesta proglasili za emigrante; s smrtjo so grozili vsakemu, ki je bil napisan na emigrantskem seznamu; emigrantom in vsem njih sorodnikom so zasegli posestva in imetje. Med žrtvami te dobe je bila tudi kraljica Marija Antonija; grozovladci so izročili njenega sinčka Ludovika (XVII.) sirovemu črevljarju Simonu, ki je nežno dete s pretepanjem ter žganjem ugonobil (1795). Usmrtili so zaprte girondistične poslance, razuzdanega princa Filipa Orleanskega, imenovanega Filipa Egalitéa, prejšnjega predsednika narodne skupščine in astronoma Baillya, kemika Lavosiera in princezino Elizabeto, sestro Ludovika XVI.

Revolucija bi bila zmagala brez notranjih bojov, da niso pretiravali revolucionarnih načel in jih nasilno izvrševali, kar je moralo izzvati odpor, ki mu je sledila meščanska vojna. Le-ta ni cepila Francoske v stranke, ampak se je omejila na nekatere kraje, na južnofrancoska mesta Lyon, Marseille, Toulon in Bordeaux. Grozovladci so se strašno maščevali nad vstaškimi meščani, deloma so mesta razrušili in prebivalce pomorili. Tudi Vendéejci so se uprli, pa so bili po dolgotrajnih bojih premagani.

V revoluciji je nastal preobrat. Teroristi so stranke zatrli. Ljudstvo so vodili despotični demagogi, vsak z drugačnimi cilji, neprestano se boječi, da bi jih ne izpodrinili in ugonobili njih močnejši tekmeci. Začel se je boj na življenje in smrt med demagogi. Prej je bil najkrvoločnejši podli Hébert, nekdanji strežaj, ki je v svojem listu neprestano pozival na poboje. Hébertu so nasprotovali Dantonovi prijatelji in mu odtujili Parižane, a takoj nato so napadli Robespierreovci Dantona, da ne bi mileje postopal, in so umorili (1794) njega ter Héberta z njunimi privrženci. Robespierre je pa postal neomejen mogotec na Francoskem; ubogali so ga odbor za javno blaginjo, pariški svet in konvent.

Neomejena vlada Robespierrova. Duševno omejeni odvetnik Robespierre je rovaril v jakobinskih klubih proti kralju, girondistom in Dantonu in ni nastopal rad javno

v narodni skupščini. Živel je preprosto in npravno, bil je skrbno napravljen; Francozi so ga obožavali. Bil je pristaš fiziokratskih nauk. Namerjal je dosledno izvesti Rousseaujeve nauke. Trdil je, da edina moč pristojna celokupnemu narodu, ki se sam vlada. Toda ljudstvo ne more svoje vrednosti razviti, ker ga ovirajo hudobni ljudje, namreč bogatini. Ti so izkvarili svet, zato jih je treba zatreti. Nasprotno mora republika ščititi dobre ljudi. Fanatični Robespierre je sovražil tudi ljudi z drugimi nazori, nego jih je sam imel in vse one, ki so ga presegali po vplivu in energiji; vsi ti »hudobni ljudje« so ga neprestano preganjali. Le on, vtelešena krepost, more Francosko in svet rešiti. Bil je duša odbora za javno blaginjo.

Teror se je skrajno bujno razvel. Zadostovalo je, da je bila ta ali ona oseba zaznamovana kot sumljiva; tirali so jo pred revolucijski tribunal, kjer so jo sodniki obdolžili tega ali onega hudodelstva. Prič niso zasliševali, niti obtožencem dovoljevali, da bi se zagovarjali.

Tedaj se je zdel Robespierreu primeren čas, da bi dovedel Francosko svojemu idealu. Kot pristaš Rousseauja v verskih stvareh je odpravil čiščenje uma in vpeljal vero v najvišje bitje in v nesmrtnost duše. Njegovi privrženci, ki so slutili, da bodo kmalu ugonobljeni, so ga smatrali za despotičnega tirana in bodočega francoskega vladarja. A tudi Robespierre se je bal svojih nasprotnikov, teroristov in zmernih, ki so pridobili zase konvent, odbor za javno blaginjo in vojake. Čeprav je Robespierre tajil v konventu, da ne misli na diktatorstvo, vendar so sklenili poslanci, da ga zapro. A zbežal je v mestno hišo, kjer so ga zarotniki ujeli in ga nato z njegovimi pristaši usmrtili (28. julija = 10. thermidora 1794). Vsa Francija se je oddahnila. Nepopisno je bilo veselje.

Posledice strahovlade. Blagostanje in npravnost sta izginili. Vse je bilo podivjano, preplašeno in izstradano. Ljudje niso redno plačevali davkov. Kmetje so manj pridelali. Trgovina in obrt sta nazadovali, ker so se bojevali Francozi skoro po vsej Evropi. Izginil je kovani denar, kopičila pa se je množina brezvrednih bankovcev. Cene potrebščinam so visoko poskočile, širila se je lakota, kredita niso več poznali, obresti so bile visoke. Zanamarjene so bile šole, bolnice, ceste in pota; velika mesta so propadla. Javni funkcionarji so poneverjali, ljudje so bili skrajno sebični. Ubiti so bili ideali, ki

so jih gojili ob pričetku revolucije. Svoboda se je izpremenila v sužnost in enakost v vlado ene stranke.

Vlada thermidorancev. Francozi so zmagovali zunanje sovražnike, domovina ni bila več v nevarnosti, radi tega so bili doma umori brezpredmetni in konvent je zopet dobil veljavo. Po vsej Francoski so se zvezali thermidorianci (Robespierreovi nasprotniki) z zmernimi elementi proti jakobincem in jim jemali gospostvo v raznih korporacijah. Izpustili so zaprte girondistične poslance, omejili delovanje revolucionarskega tribunala, razpustili pariški mestni zbor in zaprli jakobinski klub. Tudi so odpravili prisilno ceno živilom in prepovedali prodajati posestva sorodnikov emigrantov. Veliko duhovnikov in plemičev, ki so bili obsojeni v prognanstvo, se je smelo vrniti, dovoljeno je bilo izvrševati katoliško bogočastje. Iztirali so nekatere nasilne jakobinske poslance v Cayenne, razorožili grozovladce, očistili armado vseh nezanesljivih življev in zastražili Pariz z vojniki. Opuščali so bluže in lesene coklje; premožna mladina se je čedneje oblačila, a tudi čudovito lišpala, osobito ženske, ki so nosile grške kostume; v salonih in zabaviščih so se ljudje zopet razveseljevali.

Konvent je sklenil tudi novo ustavo (17. avg. 1795). Izvrševalna oblast je pripadala peteročlenskemu direktoriju, zakonodajna pa dvema zbornicama, namreč petstočlenskemu svetu, ki naj bi posamezne zakone predlagal, in starešinskemu svetu, ki naj bi zakonske predloge odobril ali pa zavrgel. Ustava je poznala poleg pravic tudi dolžnosti; množica ni bila več vsemogočna, ker je bila oblast deljena.

Rojalistična vstaja. Slabe gospodarske razmere so nečile sovraštvo proti konventu ter republiki in pripravljale tla rojalističnemu gibanju. Da bi konvent ohranil v zbornici dotedanjo večino nasproti rojalističnim spletkam, je sklenil, da morata biti med člani bodoče zbornice dve tretjini konventovih poslancev. Zaradi tega sklepa so privrženci Ludovika XVIII., brata umorjenega kralja, povzročili vstajo ter navalili na konvent. A mladi general Napoleon Bonaparte je zadušil upor. Armada je pripravljala pot vojaški diktaturi. Kmalu nato je zaključil konvent svoje seje (26. okt. 1795). Končana je bila revolucija. Tedaj je bilo treba nove razmere urediti. A tega še ni bilo mogoče izvesti, ker niso poverili izvršujoče

oblasti eni osebi kakor v Severni Ameriki, temveč petčlenskem direktoriju, ki naj bi z vednim menjavanjem preprečeval trajno oblast in upošteval izpreminjajoče se razpoloženje.

4. Direktorij (1795—1799).

Direktorij ni nudil narodu niti zunanjega niti notranjega miru, njegovi needini člani niso uživali ugleda, omahovali so med strankami zbornice, kjer so si nasprotovali jakobinci, rojalisti in zmerni elementi. Vsa uradniška mesta je zasedel direktorij s svojimi pristaši, a uradniki so bili od najvišjega mogotca do najnižjega pisarja podkupljivi in nesposobni, neprenehoma so se prepirali med seboj.

Jako žalostne so bile notranje razmere na Francoskem. Posestne razmere so se izdatno izpremenile. Plemiči, višji duhovniki in stare meščanske družine so se deloma izselile, deloma propadle in obubožale. Pojavili so se novi bogatini, srečni in brezvestni spekulantje, ki so oboгатeli vsled dajatev za armado, nakupov posestev in naraščanja cen. Dočim so meščani živeli v bedi, se je kmetom dobro godilo, ker so nakupili cerkvena in emigrantska posestva. Zastajalo je poljedelstvo, trgovina in obrt; davke so neredno plačevali, a denarja so vedno več potrebovali za upravo in vojake. Direktorij si je pomagal s tem, da je izdajal ogromno število bankovcev; zato so izgubili assignati vso veljavo. Vlada je proglasila državni bankrot in črtala dve tretjini dolgov; s tem je spravila premnogo družin na beraško palico. Izginila je varnost, mnogoštevilni roparji in berači so nadlegovali prebivalce. Ljudje so želeli miru in reda.

Ubogo ljudstvo je navzlic svobodi in enakosti stradalo, a bogatini so se šopirili; zato so se vedno bolj širili komunistični nauki, ki jih je razglašal Babeuf v časniku »Ljudski tribun«, zahtevajoč, da se izvede ideja enakosti tudi na gospodarskem polju: ne sme več biti zasebne lasti in izginiti mora razlika med bogatimi in siromaki; vsi ljudje so dolžni delati. Sicer so komunistično gibanje takoj zatrli, vendar so bili Babeufovi nauki za razvoj komunističnega socializma velikega pomena.

Čeprav je bilo zajamčeno svobodno izvrševanje bogoslužja, so vendar preganjali katoliške duhovnike ter jih pošiljali v pro-

gnanstvo v Cayenne; sploh so hoteli iztrebiti krščanstvo in vpeljati »umstveno poganstvo«. Tudi v tem času so preganjali nepriljubljene osebe in zasegali posestva emigrantov. Dalje so odpravili tiskovno svobodo, ustavili dosti časopisov in izgnali urednike. Vlada je zanemarjala šole, bolnice, ceste in prekope.

V tem splošnem neredu se je raznesla vesela novica, da se je povrnil slavní poveljnik Napoleon Bonaparte iz Egipta na Francosko. Spoznal je, da je on poklican narediti zaželeni red. Takoj po prihodu v Pariz se je pridružil voditelju zmernih življev Sieyèsu, članu direktorija. S pomočjo vojakov in svojega brata Lucijana Bonaparteja, predsednika petstočlenskega sveta, je razgnal to zbornico, dal državi novo ustavo in tako rešil narod neznosne jakobinske vlade (19. brumaire VIII. = 10. nov. 1799).

5. Prva zvezna vojna (1792—1797).

Vzroki vojne. Evropska javnost je v začetku odobravalala revolucijo na Francoskem. Ko je pa revolucionarna propaganda ogražala monarhično Evropo, je začela legitimistična Avstrija boj z ustavno Francijo. Dalje je nanovo vzplamtelo nasprotje med Anglijo in Francijo; še enkrat sta se borili zahodnoevropski državi za gospodstvo na morjih in v kolonijah.

Povod vojne. Po sklepu narodne skupščine z dne 4. avg. 1789 so Francozi vzeli nemškim knezom fevdalna posestva in fevdalne pravice v Alzaciji in Lotaringiji; francoski emigranti so se zatekali v tuje države in ščevali vlade na boj proti Francoski. Zlasti je ščtil francoske emigrante cesar Franc II. (1792—1835), pristaš absolutizma in sovražnik revolucionarnih idej; zato je francosko girondistično ministrstvo napovedalo Avstrijcem vojno. Tem je priskočil na pomoč pruski kralj Friderik Viljem II. (1786—1797) in pozneje še druge države (Anglija, Holandska, Španska, Sardinija).

Potek vojne. Baselski mir. Radi homatij na Poljskem niso hoteli Prusi več pomagati Avstrijcem, da se ne bi mogli še ti udeležiti druge delitve Poljske. Dočim so Francozi pozivali narode k svobodi, so vzhodne države uničile poljsko svobodo in delile svojevoljno poljske dežele.

Na Carnotov predlog je uvedel konvent splošno vojaško dolžnost in s tem izdatno pomnožil franco-

sko vojsko. Revolucija je ustvarila moderni patriotizem. Francoski vojaki so nastopali kot rešitelji evropskih narodov, ki so jih tlačili tirani. V zasedenem ozemlju so pobirali od privilegiranih stanov ogromne kontribucije in naravne dajatve.

S prerojenimi francoskimi vojaki so zasedli vojskovodje Belgijo in Holandijo, ki so jo izpremenili v Batavsko republiko (1795—1806).

Ker sta Avstrija in Rusija Prusko pri tretji delitvi Poljske prikrajšali, je Prusija dovolila Francoski v Baselskem miru (1795), da sme zasesti njena posestva na levem renskem bregu, in jo zagotovila, da bo ostala Severna Nemčija nevtralna. Pruskemu zgledu so sledile še nekatere druge države in se pogodile s Francijo. Vojno je nadaljevala le Avstrija s sardinsko in angleško pomočjo.

Vojna z Avstrijo. Mladostna leta Napoleona Bonaparteja. Vojna je izgubila svoj prejšnji značaj. Francozi se niso več branili, marveč so napadali druge države, bojujoč se za nove dežele in bogat plen. Direktorij je oborožil tri armade (1796). Dve sta prodirali v Nemčijo, a Avstrijci so ju zavrnili. Tretji armadi je zapovedoval Napoleon Bonaparte v Italiji in obnovil staro borbo med Habsburžani in Francozi za polotok.

Napoleon Bonaparte se je narodil kot sin uglednega, a nepremožnega odvetnika v mestu Ajaccio na Korsiki dne 15. avgusta 1769. V tem času je prepustila Genova otok Francozom. Ker se je oče sprijaznil z novimi razmerami, je spravil desetletnega Napoleona v vojaško šolo v Brienneju. Napoleon je bil izvrsten v matematiki, jezikov se pa ni posebno pridno učil; za družbo ni maral, najrajši je bil sam. Leta 1784. so ga predstavili na pariško vojaško šolo in ga naslednje leto imenovali za poročnika pri topničarjih. Tudi kot poročnik je živel samotarsko, a neprenehoma je razmišljal in se dalje izobraževal. V začetku revolucije je odšel v svojo domovino ter se pridružil vstašem, ki so hoteli Korsiki priboriti samostojno upravo, nadejajoč se, da bode igral veliko vlogo na otoku. Toda rojaki mu niso nič kaj zaupali in so ga izgnali. Odslej je sovražil svojo domovino in se čutil pravega Francoza.

Povrnivši se na Francosko, se je oklenil jakobinske stranke ter je bil pristaš Robespierreov. Kot poveljnik obrežnih baterij je največ pripomogel, da so Francozi vzeli trdnjavo Toulon, ki so jo Angleži podpirali, ko se ni hotela ukloniti jakobinski strahovladi. Za plačilo je bil imenovan za topničarskega brigadnega generala. A po Robespierreovi smrti je izgubil službo. Napotil se je v Pariz, kjer se je neumorno učil, a tudi pridno občeval s svojimi jakobinskimi prijatelji, osobito z generalom Barrasom. Na njegovo priporočilo je naročil konvent Bonaparteju, da užene vstaške rojaliste (1795);

po dobljeni zmagi je konvent imenoval Bonaparteja za vrhovnega poveljnika na Francoskem. Barras ga je pa tudi seznanil s šest let starejšo Josipino, vdovo usmrčenega generala marquisa de Beauharnaisa. Z njo se je Bonaparte poročil, a po poroki je takoj zapustil Pariz kot vrhovni poveljnik italijanske armade (1796).

Ko je prišel Bonaparte v Italijo, je našel zane-marjene in lačne vojake pri Genovi. A Bonaparte je vzbudil v njih častilakomnost in jih podžigal, obetajoč jim plačilo; dosegel je, da so se morali Avstrijci in Sardinci pred navdušenimi francoskimi vojaki neprestano umikati proti Padu. Kmalu so se pa Sardinci ločili od Avstrijcev, sklenili s Francozi mir in jim odstopili Savojsko. Tedaj je osamele Avstrijce Bonaparte premagal pri Lodi, zavzel Mantovo, prodril preko Koroškega do Ljubnega na Gor. Štajerskem in se izmiril s cesarjem Francom v gradu Campo Formido blizu Vidma (1797).

Francozi so prepustili cesarju mesto Benetke in razen Jonskih otokov, ki so si jih pridržali, vse pokrajine Beneške republike, torej zahodno Istro od Kopra tja do Pulja, Kvarnerske otoke in Dalmacijo.

Nasprotno se je pa cesar odrekel oddaljeni Belgiji in prepustil Breisgau odstavljenemu modenskemu vojvodu ter Lombardijo Cisalpinski republiki.

Razen tega so določili, da bo o miru z Nemčijo in o odškodnini nemškim knezom za izgubljene kraje na levem renskem bregu razpravljala kongres v Rastattu.

Mir v Campu Formidu je bil pomemben za Evropo, kajti legitimistična Avstrija je priznala republiko in s tem revolucijo. Francoska je dobila že od Ludovika XIV. zaželeno ozemlje, novonastale republike so životarile le od njene milosti. Žrtvovala je Benetke Avstriji in s tem opustila svoj ideal osvobojenja narodov in odstranitve monarhičnih oblasti, povrnila se je k absolutistični politiki, ki je razdeljevala dežele in narode.

Teritorialne izpremembe v Italiji. Med vojno so se zmagovalnemu Bonaparteju zapored vdali mali italijanski knezi (Parma, Modena, Toskana in Napolj) s papežem vred. Tudi se je podvrgla francoskemu vplivu Genova kot Ligurska republika. Modeno, Mantovo, papeževe dežele Bologno, Ferraro, Romagno, dalje Lombardijo in beneške kraje južno in zahodno od Adiže je združil Bonaparte v Cisalpinsko republiko.

Vojna na morju. Na kopnem so Angleži le z denarjem podpirali francoske sovražnike; vso pozornost so obrnili na morje, kjer so namerjali doseči neomejeno gospodstvo. Osvojili so si večino francoskih in nizozemskih naselbin; iz Sredozemskega morja so se umaknili pred združenim špansko-francoskim brodom, a na Atlantskem oceanu so porazili ponosno nasprotno brodom. Po miru v Campo Formidu je bila Angleška osamljena; zato ji je pretila velika nevarnost od njene zmago-slavne nasprotnice, v kateri se je zopet pojavil duh Ludovika XIV.

6. Pohod v Egipt (1798—1799).

Bonaparte je dobro vedel, da je Angleška najtrdovratnejša francoska sovražnica. Rad bi jo bil premagal, ker le potem bi bila Francija zagospodovala v Evropi. A ker Bonaparte Angležem drugače ni mogel do živega, je namerjal po najkrajši poti preko Sredozemskega morja in Egipta osvojiti njih najbogatejšo kolonijo Prednjo Indijo. Že dolgo časa je vleklo Francoze v Egipt. Napoleon je prevzel znane misli in jih udeležil.

Nemirni Bonaparte ni mogel po miru v Campu Formidu ostati brez dela. Svetoval je, naj opuste Francozi namero, vpasti na Angleško, ker so bili nezadostno pripravljeni, in naj prej osvoje Egipt. Direktorij je odobril ta načrt.

Bonaparte se je neopažen vkrcal (1798) z izbrano vojsko in z mnogimi imenitnimi učenjaki v Toulonu. Medpotoma se je polastil otočja Malte, lasti Ivanovcev, ter se izkrcal pri Aleksandriji, ki jo je osvojil.

Ko so Angleži izvedeli o pripravah v Toulonu, so takoj poslali v varstvo svojih postojank v Sredozemskem morju brodom pod admiralom Nelsonom. Po dolgem iskanju so izsledili francoske ladje, zasidrane v abukirskem zalivu pri Aleksandriji, jih skoro vse uničili in onemogočili francoski vojski povratek v domovino. Ta vest je pretresla vso Evropo. Na ruski in angleški pritisk je napovedala Turčija, gospodarica Egipta, Francozom vojno in kmalu so sklenile države novo zvezo.

Tačas je vladala v Egiptu vojaška kasta Mamelukov, hrabrih in fanatičnih konjenikov. Ko je prodiral Bona-

parte proti Kairu, je premagal Mameluke pri piramidah, zasedel glavno mesto in začel urejevati upravo. Hotel je sprijazniti Egipčane s francosko vlado, a ti so skrajno črtili tujce in se uprli, pa brez uspeha.

Medtem je zbirala Turčija vojsko v Siriji in na Rodu, da bi od dveh strani prepodila Francoze iz Egipta. Bonaparte jo je pa hotel prehiteti; zato se je obrnil najprej proti sirijski vojski. Osvojil je Gazo ter Jaffo, a brezuspešno oblegal trdnjavo Akon, ki so ji pomagali Angleži. Zato se je vrnil z onemoglimi in bolnimi vojaki, izgubivši v puščavah več kakor tretjino svoje vojske, v Egipt, kjer ga je čakala nova nevarnost. Turška vojska se je bila namreč izkrcala pri Abukirju; takoj jo je Bonaparte napadel in popolnoma potolkel. Ko je pa izvedel, da se godi Francozom v Evropi slabo, je prepustil poveljstvo generalu Kleberju in se vrnil na Francosko (1799). Ostalo vojsko so prepeljali v domovino Angleži (1801).

Ponesrečeno podjetje ni bilo brez haska; učenjaki so seznanili svet z zgodovinskimi in naravnimi zakladi Egipta, deželo je pričela upoštevati evropska politika.

7. Druga zvezna vojna (1799—1801).

Povod vojne. Francozi so oklicali papeževo državo za Rimsko republiko (1798) in odvedli papeža Pija VI. v prognanstvo na Francosko. Vdrli so v Napolj in mu nadeli ime Parthenopejska republika (1799). Iz Piemonta so pregnali Francozi sardinskega kralja in združili to deželo s Francijo; iz Toskane so pa naredili Etrursko republiko. Zasedli so tudi Švico kot Helvetsko republiko (1798) in priklopili Ženevo Franciji. Ruski car Pavel I. je bil izvoljen za velikega mojstra Ivanovcev; kot tak se je hotel maščevati za izgubljeno Malto in je sklenil z Angleži, Avstriji in Turki drugo zvezo.

Vojna v Italiji, Nemčiji in Švici. V Nemčiji je nadvojvoda Karl pognal Francoze čez Ren. Od tu je krenil v Švico in potolkel francoskega poveljnika Masseno.

V Gorenji Italiji so Avstrijei in Rusi pod izkušenim generalom Suvorovom pobili francoske vojske drugo za drugo. Zrušile so se nove italijanske republike. Suvorov je

prišel z velikimi težavami čez prelaz Sv. Gotarda v Švico, pa se je moral pred Masseno umakniti čez Glarnske Alpe v dolino Prednjega Rena; ozlovoljeni car Pavel I. je nato pozval vse svoje vojake domov in odstopil od zveze.

C. Konzulat (1799—1804).

1. Notranje razmere na Francoskem.

Konzularna ustava. Sieyès in Bonaparte sta sestavila novo ustavo. Na čelu vlade so stali trije neodgovorni konzuli, a vso oblast je imel v rokah prvi konzul Bonaparte, ostala dva konzula sta imela le posvetovalen glas. Bonaparte je razglašal in izvrševal navedbe, imenoval in odpuščal vse civilne uradnike, častnike, sodnike in člane državnega sveta, ki so ga podpirali v delovanju. Zakonodajno oblast so razdelili na dve zbornici: na tribunat in na zakonodajno zbornico; v prvi so se posvetovali, v drugi so glasovali o vladnih predlogih, ki jih je izdelal državni svet. Ustavo je nadzoroval senat, ki je tudi imenoval člane obeh zbornic. Člani vseh teh korporacij so dobivali visoke plače.

Obdržali so sicer navidez ljudsko suverenstvo, a ljudstvo je ni več izvrševalo, ohranile so se republikanske naprave, ki jih je vodila kakor za časa rimskega principata ena oseba, konzul. Faktično je že vladal predsednik z monarhično oblastjo.

Bonaparte ustanovi moderno državo. V dobi konzulata je ustanovil genialni Bonaparte na razvalinah revolucije moderno vojaško državo, ki se je opirala na uradnike in vojake. V tej državi sta sicer vladala red in blagostanje, toda državljani so izgubili svobodo in samoodločbo. Vse ljudstvo se je moralo pokoriti absolutni oblasti centralne vlade. Pač pa je Bonaparte obdržal načelo francoske revolucije, da so vsi meščani pred zakoni enaki. Vpeljal je izvrstno enotno upravo v vsej državi. Upravno jo je razdelil na departemente, arrondissements in občine. Izginila je prejšnja samouprava in nič več ni volilo ljudstvo uradnikov.

Bonaparte si je prizadeval, da bi sprijaznil vse ljudske sloje z novim stanjem. Tako je pomiril plemstvo, ker je razveljavil zakon o emigrantih in tem povrnil posestva, ki še niso bila razprodana.

Čeprav je bil sam v mlajših letih versko bolj brezbrizen, je podpiral krščanstvo, ker je spoznal, kako važno vlogo ima vera v življenju narodov in da je ljudstvo še vedno zvesto katoliški cerkvi. Sklenil je s papežem Pijem VII. *k o n k o r d a t* (1801), in dobil gospostvo nad cerkvijo. Odslej je vlada dajala plačo duhovnikom in imenovala škofo, ti so pa nadaljevali z vladno odobritvijo župnike. Razen tega je Napoleon z drugimi odredbami utrdil državno oblast: papeževe bule so se smele le z vladnim dovoljenjem objavljati, galikanski nauki so se učili v semeniščih, prepovedano je bilo propovedovati o političnih stvareh in napadati druga veroizpovedanja. Protestantstva in judovska vera sta uživali popolno *v e r s k o s v o b o d o*. Zopet so se ukvarjali redovi z deli milosrčnosti in s poukom. S konkordatom je pridobila katoliška cerkev na ugledu, država je opustila važne ideje revolucije: prisego na ustavo, ločitev cerkve od države. Napoleon je ohranil le tiste pridobitve revolucije, ki so se mu zdele potrebne: svobodo konfesije in vere.

Vlada je nadzorovala vse učne zavode ter zahtevala, da so povsod uvedli enako učno metodo. Bonaparte si je ustvaril *n o v o p l e m s t v o*, ki ga je podelil vitezom častne *l e g i j e*. Nič več ni bil v navadi naziv meščan.

Revolucija je tako globoko zarezala v meščansko življenje, da so morali nanovo urediti pravo. Z Napoleonovim neumornim sodelovanjem so sestavili juristi na podlagi enakosti vseh stanov, oseb in verstev pred zakonom izvrsten *d r ž a v l j a n s k i z a k o n i k* (*c o d e N a p o l é o n*), ki so ga uvedle vse dežele, kjer so pozneje zagospodovali Francozi. Temu zakoniku sta sledila zakonika za trgovsko in kazensko pravo.

Bonaparte je napravil red v financah. Odstranil je *p o l a g o m a* bankovce brez vrednosti in vpeljal *k o v a n d e n a r* (*f r a n k e*), uravnal davke, carino in druge državne dohodke ter ustanovil francosko državno banko; istotako je pospeševal poljedelstvo, trgovino in obrt, izboljševal razpadle ceste ter gradil nove; sploh se je trudil, da bi povzdignil blagostanje, narodno premoženje, državne dohodke in splošno zadovoljstvo. Najbolj se je opazil ta preobrat v Parizu, ki se je kmalu razvil v prvo obrtno in trgovsko mesto na kontinentu; razkošje se je udomačilo med meščani in pojavljale so se razvade kraljeve Francije.

Čeprav so urejene razmere največ koristile meščanom, je vendar vlada skrbela tudi za gmotno blaginjo delavcev, ki jim je zabranjevala edinole snovanje organizacij. Napoleon je tudi gradil brodovje za boj z Angleško.

Izvrstno organizirana policija je preganjala vse nasprotnike prvega konzula, osobito jakobince, republikance in rojaliste. Izsledila je razne zarote zoper njegovo življenje in občutno kaznovala zarotnike in atentatorje.

Ustanovitev cesarstva. Bonaparte, ki je stanoval s sijajnim dvorom v Tuilerijah, se je vedel vedno bolj kakor vladajoč knez. Najpripravnejša državna oblika se mu je zdela monarhija, ki je jamčila za trajno oblast. Najprej mu je podelilo francosko ljudstvo s plebiscitom (1802) dosmrtno konzulsko čast in pravico, da si sme imenovati naslednika in sklepati mir ter zveze. A ta čast mu še ni zadostovala. Zato je oklical vdani senat s pritrdilom obeh zbornic in dodatnim plebiscitom Napoleona Bonaparteja za dednega cesarja Francozov (1804). Kakor je kronal papež Karla Velikega, tako je hotel pokazati Napoleon svoje cesarstvo v istem veličastvu; zato je povabil v Pariz papeža Pija VII., ki je pri slovesnem kronanju novega cesarja pomazilil, dočim je ta sebi in svoji soprogi sam položil krono na glavo.

2. Konec druge zvezne vojne in sklepi državne deputacije.

Mir v Lunévilleu in Amiensu. Avstrijci so skupno z Angleži osvojili Genovo, zadnjo francosko postojanko v Italiji. Bonaparte je pa privedel vojsko črez prelaz Velikega Sv. Bernarda Avstrijem za hrbet in jih premagal blizu Alessandrije pri Marengu (1800). Tudi Monakovo so zasedli Francozi in premagali cesarske čete pri Hohenlindenu. Po tem dvojnem porazu je sklenil cesar s Francozi v Lunévilleu (1801) mir. Ren so določili od Bodenskega jezera do Holandije za mejo med Nemčijo ter Francosko in Adižo za mejo med Avstrijsko Benečijo in Cisalpinsko republiko. Dalje se je tedaj zopet osamljena Angleška pogodila s Francijo v miru v Amiensu (1802). Angleška je obdržala holandski Ceylon in španski Trinidad, vrnila pa je Malto Ivanovcem in vse ostale med vojno zasedene kraje.

Teritorialne izpremembe. Francosko so obdajale več ali manj odvisne vazalne države, ki jih je Bonaparte še ožje priklenil Franciji s tem, da jim je dal francosko konzularno ustavo, jim naložil velike kontribucije in zahteval od njih vojaško pomoč. Pretvoril je tudi Cisalpinsko republiko v Italijansko, laskajoč se s tem patrijotom, in si nadel čast predsednika. Piemont in Wallis je pa združil s Francosko. Papež Pij VII. je pa zopet vzpostavil Cerkveno državo.

Sklepi državne deputacije. Najbolj brezobzirno je ravnal Bonaparte z Nemčijo. Ker posvetovanja v Rastattu med francoskimi in nemškimi zastopniki niso imela uspeha, je povabil razne nemške kneze v Pariz, kjer so nadaljevali rastattska pogajanja, ki jih je potem odsek državnega zbora (državna deputacija) v Regensburgu odobril (1803). Državna deputacija je odškodovala nemške kneze za izgubljena posestva na levem renskem bregu s sekularizacijo duhovskih teritorijev in z mediatizacijo ozemlja, ki je bilo last državnih svobodnih mest in neposredno državnih stanov. Odslej je bilo samo šest državnih mest: Hamburg, Bremen, Lübeck, Frankfurt o. M., Nürnberg ter Augsburg in troje duhovskih držav: Mainz, nemški viteški red in Ivanovci. — Po določbah regensburškega državnega zbora je izginila srednjeveška Nemčija z duhovskimi teritoriji, državnimi mesti in državnim plemstvom. Tudi so oslabile določbe moč Avstrije ter katoliške cerkve v Nemčiji in ojačile Prusko, ki je dobila pri tej priliki največ odškodnine.

D. Cesarstvo (1804—1815).

1. Tretja zvezna vojna (1803—1805).

Bitka pri Trafalgaru (1805). Mir med Angleško in Francosko ni dolgo trajal. Anglija, ogrožena od naraščajoče francoske kontinentalne moči, je že naslednjega leta (1803) napovedala Francozom vojno, ko so Francozi dobili v svoje roke ustji dveh največjih veletokov sveta, Mississippija in Amacónasa. Pa tudi Portugaleci in Španci so jim prepustili Louisiano in Guyano in zaprli angleškim izdelkom francoske, nizozemske, španske in gorenjeitalijanske trge. Genialni Napoleon je v kratkem času ustvaril močno brodoge in je hotel vdreti na

Angleško. A ta namera se Napoleonu ni posrečila, ker je angleški admiral Nelson porazil Francoze in Špance pri rtiču Trafalgaru (1805) in priporil Angležem neomejeno gospostvo na svetovnem morju.

Vzroki tretje zvezne vojne. Medtem so bili Francozi posedli angleški Hannover in tako zaprli izliv Labe ter Wesere. Dalje se je bil dal Napoleon venčati z lombardsko železno krono za kralja Italije (1805) in je imenoval svojega pastorka Evgena Beauharnaisa za podkralja; s Francosko je pa združil Ligursko republiko, Parmo in Piacenzo. Tako je postal nevaren sosed avstrijski posesti. Medtem je bil mlajši Pitt združil Rusko, Švedsko in Avstrijo v tretjo zvezo. Pruska je ostala nevtralna. Južnonemške države: Badenska, Württemberška in Bavarska pa so se pridružile Napoleonu.

Bitka pri Slavkovu. Požunski mir. Misleč, da bode Napoleon zopet vdrl v Italijo, so poslali Avstrijci tja najboljšega poveljnika, nadvojvodo Karla. Poveljstvo cesarskih čet v južni Nemčiji je pa prevzel general Mack, ki ga je Napoleon pri Ulmu obkolil in prisilil, da se je vdal. Nato je Napoleon hitel ob Donavi navzdol, zasedel Dunaj, prekoračil Donavo ter pri Slavkovu na Moravskem porazil Avstrijce in Ruse v trocarski bitki. Ker so Rusi po tem porazu zapustili Avstrijce, je sklenil cesar Franc z Napoleonom mir v Požunu (Bratislavi, 1805). V tem skrajno neugodnem miru je cesar Franc odstopil vse v kampoformidskem miru pridobljene pokrajine Italiji, Tirolsko in Predarelsko Bavarski, prednje-avstrijska posestva pa Bavarski, Württemberški in Badenski. Kot nadomestilo za vse te izgube pa je dobil samo sekularizirano Salzburško. Angleška je bila zopet osamljena, vendar ni mirovala spričo ogromne Napoleonove moči. Tudi Napoleon je neprestano ojačeval svoje brodovje, pa si vendar ni upal napasti Angležev, marveč je raje širil svojo celinsko posest.

Po požunskem miru so Francozi zagospodovali po Dalmaciji in uničili samostojnost dubrovniške republike, združivši jo z ostalo Dalmacijo. Boko Kotorsko so posedli Črnogorci in Rusi, toda v miru v Tilži so izročili Rusi Francozom vse ozemlje Boke.

Francoska vlada je uredila v zanemarjeni Dalmaciji upravo, sodstvo in socialne naprave po modernih načelih.

Zabranjevala je sekati šume, pogozdovala kraška tla, dovolila svobodno saditi tobak, izsuševala močvirja, gradila vodnjake, pospeševala živinorejo. Uredila je izvoz olja, vina, rib, gradila krasne ceste, uvedla poštno zveze. Veliko pažnje je posvečala narodni izobrazbi, ustanovila je mnogo ljudskih in srednjih šol.

2. Četrta zvezna vojna (1806—1807).

Napoleon je nameščal v odvisnih državah, pretvarjajoč jih v monarhije, lastne sorodnike, ki so mu bili brezpogojno vdani. Zasedel je Napolj in imenoval svojega brata Josipa za kralja napoljskega. Kneževino Guastallo je dal svoji sestri Pavlini, razne male italijanske vojvodine pa svojim ministrom in maršalom, novim knežom, vojvodom, grofom in baronom je podaril fevde. A vrhovno oblast nad vsemi je pridržal sebi. Na Holandskem je imenoval za kralja svojega brata Ludovika. V Nemčiji je hotel v smislu Mazarinovega načrta združiti male države in s tem razbiti nemško državo. Res so južnonemški knezi in veliko vojvodstvo Berg, ki ga je uredil Napoleon iz prusko-bavarskih pokrajin ob Dolnjem Renu za svojega svaka Murata, sklenili renske zveze (1806), se ločili od nemške države in izvolili Napoleona za pokrovitelja zveze. Zvezni knezi so bili le po imenu suvereni, v resnici pa francoski vazali in so se morali udeleževati Napoleonovih vojn. Sedaj je tudi Franc II. (1806) odložil nemško cesarsko krono in bilo je konec starega rimsko-nemškega cesarstva. Že l. 1804. pa si je bil Franc I. po Napoleonovem zgledu nadel naslov avstrijskega cesarja.

Vojna s Prusijo. Pruski kralj Friderik Viljem III. (1797—1840) je želel ohraniti svoji državi mir, a obenem razširiti njen obseg. Zaman sta ga nagovarjala Franc II. (I.) in ruski car Aleksander I., naj se jima pridruži v boju proti Napoleonu, pridružil se je rajši Napoleonu, ki mu je prepustil Hannoveransko (1805). Po končani tretji zvezni vojni pa je Napoleon ponudil Hannoveransko Angležem. Sedaj je v Berlinu zmaga la vojna stranka in kralj je sklenil pogodbo z Aleksandrom I., ki mu je obljubil vojaško pomoč. Napoleon je hitro vdrl v Turin gijo in popolnoma porazil Pruse pri Jeni in Auerstedtu (1806), ter v kratkem zasedel skoro celo prusko državo z Ber-

linom vred. Sedaj so prišli Rusi na pomoč. Z njimi se je Napoleon meril v krvavih bitkah pri Eylauu (1807), kjer je ostal boj neodločen in pri Friedlandu, kjer je Napoleon zmagal.

Nato je Napoleon popolnoma pridobil zase mladega in idealnega ruskega carja Aleksandra I. (1801—1825), da je sklenil mir v Tilži (1807). Obljubljal mu je, da bosta ona dva gospodarila celi Evropi: Napoleon na zahodu, Aleksander na vzhodu. Sklenila sta celo zvezo za boj proti Angleški.

Pruskemu kralju je vzel Napoleon polovico države (zahodno od Labe), mu naložil ogromno vojno odškodnino in oskrbovanje francoskih posadk v pruskih trdnjavah; tudi je morala Prusija znižati svojo armado.

Iz pokrajin, ki jih je bila dobila Pruska pri delitvah Poljske, je ustvaril Napoleon Veliko vojvodstvo varšavsko. Izročil jo je sicer saškemu volivniku, ki ga je bil med vojno povišal za kralja, v resnici pa je bil Napoleon gospodar na Poljskem in s tem sosed Ruske. Pruske dežele zahodno od Labe je združil s Hannoverjem, Braunschweigom in Hessensko v Westfalsko kraljevino pod svojim bratom Jérômom. Razen Pruske so vse nemške države pristopile Renski zvezi.

3. Celinska zapora.

Koncem leta 1810. je obsegala Francoska 130 departementov, mejila je na Ren od Bazla do izlivov, k njej je spadal onstran Rena širok rob v severnovzhodni smeri od Ljubeka, špansko ozemlje do Ebra, Wallis, Savojska, Genova, Toskana, Cerkvena država, Korzika, Elba in Ilirske pokrajine. Med obema kriloma, ki sta segali daleč proti jugu in severu, se je razprostiralo obsežno ozemlje vazalnih držav z odvisnimi knezi: Španska, tedaj zasedena Portugalska, Italijansko kraljestvo, Napolj, Švica, Renska zveza, Velika vojvodina varšavska. Tako je Napoleonova država mejila na vse evropske kopne države.

To obsežno ozemlje je pa vezal tudi gospodarski boj proti Angliji. S tem bojem je hotel Napoleon preprečiti, da ne bi Angleži nadaljevali oboroževanja na morju, podpirali kopnih držav proti Francoski ter prodajali svojih

izdelkov na kontinentu. Hotel je, da bi tujina kupovala francoske izdelke in Francoska zadobila pomorsko gospodstvo.

Ko je torč Napoleon po zmagah nad Prusi zagospodoval nad Baltikom, je razglasil (1806) iz Berlina celinsko zaporo: nobena angleška ladja ne sme uvažati angleškega blaga v pristanišča francoskih in s Francozi zvezanih dežel, niti odtod kaj izvažati na Angleško. Prepovedal je pismeno občevanje z Angleži. Angleška lastnina v omenjenih deželah se mora zaseči, vsak Anglež se zapre. Angleži so odgovorili z enakimi nasilstvi: blokirali so sovražne luke; nevtralne ladje so pripuščali le v angleške luke in luke onih dežel, ki niso priznavale celinske zapore. Te francoske in angleške odredbe so škodovala evropski trgovini sploh. Celinska zapore bi mogla uspeti le tedaj, če bi jo vse kopne države izvajale. Da bi to dosegel se je Napoleon zapletel v nove vojne.

Vendar je sedaj, ko Angleži niso mogli uvažati svojih izdelkov, napredovala francoska obrt. Napoleonova vlada se je trudila, da so se francoski izdelki izboljšavali in izvažali v vse anektirane dežele. Visoko se je povzdignilo francosko narodno gospodarstvo: poljedelstvo, izdelovanje volnenih izdelkov, svile, kovinskega in nagizdnega blaga. Napoleon je podpiral obrt z ustanovitvijo tehničnih šol, s podporami in razstavami. Toda vsled vojne z Angleži in izgube kolonij je prenehala francoska prekmorska trgovina. Tudi visoka zaščitna carina je ovirala trgovino in povzročila, da so se sirovine podražile. Cvelo je obsežno tihotapstvo, ki so ga celo vlade podpirale in sčasoma je celo Napoleon proti visokim pristojbinam dovoljeval uvoz nekaterega angleškega blaga. Kupčija je postajala nezanesljiva in ljudje so se vdajali divji špekulaciji, kar je povzročilo (1810/1811) grozno gospodarsko krizo, oznanjevalko političnega poloma. Bankrot je sledil bankrotu. Mnogo tovarn so zaprli. Blago je obležalo v skladiščih, ker ni bilo kupcev. Delavce so trumoma odpuščali. Celinska zapore je končno koristila le Angleški, ki je nakopičila ogromne množine blaga, obdržala in še razširila svojo prekmorsko trgovino in po končanih vojnah s svojim cenim blagom preplavila evropski trg in si ga zopet pridobila.

Kmalu so tudi Napoleonovi zavezniki izprevideli, da jih hoče Napoleon gospodarsko izkoriščati in da jim celinska zapora le škoduje. Ko je celo Napoleonov brat

Ludovik, holandski kralj, trgovski promet z Anglijo olajšal, se je moral odpovedati kraljevski časti, Holandsko pa je Napoleon združil s Francosko (1810). Zaman je Napoleon zastražil atlantsko in severnomorsko obal ter združil severnozahodno Nemčijo s Francosko, nič ni pomagalo, da je dal sežgati vse angleško blago v svojih državah. Ljudje so godrnjali, ker ni bilo dobiti kolonialnega blaga in bombaževine in so se morali zadovoljevati s surogati.

4. Notranje razmere v Franciji in vazalnih državah.

Napoleonov absolutizem. Od časa rimskih imperatorjev ni imel skoro noben vladar take moči kakor Napoleon. Od 1810—1812 je bil na višku. Njegova glavna opora je bila armada. „Velika armada“ je bila sestavljena iz Romanov, Germanov in Slovanov, najobčutnejši krvni davek je pa vendar dajala Francoska. Vojne so zahtevale velike žrtve, zato je pozival Napoleon vedno mlajše letnike pod orožje. Ogromne vojne dajatve so morale prehranjovati armado, ki je bila cesarju zvesto vdana in se mu ni nikoli uprla. Maršali in generali so bili odlikovani po rimski navadi z naslovi po krajih njihovega junaštva in so dobivali velike dotacije iz osvojenih dežel. Svoje velike vojne slave pa ni plačala Francija le s krvjo svojih sinov, temveč tudi z izgubo politične svobode. Centralistična vlada in uprava sta bili odvisni od cesarja, ki je svojevoljno imenoval člane poslušnega senata, potrjujočega vse njegove odredbe. Ljudsko zastopstvo ni imelo po odpravi tribunata nobenega vpliva na zakonodajo. Od revolucije je ostala pravičnejša razdelitev davkov in enakost pred zakoni.

Poslušno duhovščino je vlada v službi potrjevala, plačevala in nadzorovala; vzgajati ji je morala zveste podanike. Izginjal je revolucionarni ateizem: preprosto ljudstvo, pa tudi izobraženci so iskali utehe v veri.

Duševna kultura. Napoleon se je živo zanimal za šolstvo, ki je moralo gojiti patriotizem. Država je šolstvo strogo nadzirala. Ves ustroj učenja na vseučilišču je bil urejen za praktične potrebe, liceji so pa nudili splošno izobrazbo. Stroga cenzura je čuvala nad vsem duševnim delovanjem. Le malo samostojnih duhov si je upalo nasprotovati Napoleonu, kakor n. pr. ustanovitelj francoske romantike Chateaubriand in

Neckerjeva hči, Madame Staël, ki ju je Napoleon preganjal. Seveda se v takih razmerah ni moglo razvijati niti pesništvo niti zgodovina. Lepo pa so se razvijale matematika, fizika in kemija.

Napoleonova gospodarska politika. Najvažnejša zadeva je bilo finančno vprašanje. Novoustanovljena francoska banka je uredila denarni promet, renta je stala vedno dobro. Da je polnil prazne državne blagajne, se je Napoleon tudi bojeval. Zmagoslavne vojne so donašale državi ogromne vsote, nesrečne vojne pa so spravile državne finance v nered, n. pr. vojna s Španci. Kontribucije so uničevale podjarmljene dežele. Davke je vlada neprestano zviševala, pomnoževala in brezobzirno izterjaval. Dobre finance so omogočevale obsežna javna dela: zgradbe cest, mostov, prekopov, osuševanja močvirij, razširjanje in utrjevanje pristanišč itd. Zelo se je trudil cesar za prospeh Pariza. Pospeševal je gmotno blagostanje meščanov, samo francoskih, za podjarmljene se ni posebno brigal.

5. Boj narodov za obstanek.

Rast francoskega gospostva. Po miru v Tilži je Napoleon miroval. Prizadeval si je, da bi popolnoma podjarmil male države ter uničil Angleško gospodarsko in politično. Najprej se je pogodil z Dansko in s tem dobil vhod v Baltsko morje. Švedskemu kralju, vztrajnemu francoskemu sovražniku, je vzel Napoleonov zaveznik, ruski car Aleksander Finski; zato so Švedi svojega vladarja odstavili in izvolili njegovega strica za kralja. Ker ta ni imel otrok, je določil državni zbor francoskega maršala Bernadotteja za prestolonaslednika. Toskansko vladarico je dal Napoleon pregnati in njeno deželo (etrursko kraljevino) združiti s Francijo. Naposled je zasedel tudi Cerkveno državo (1809), papeža Pija VII. pa odvedel v prognanstvo na Francosko. Tudi Turčija in Portugalska sta priznali celinsko zaporo.

Zelo pa je Napoleona skrbelo razmerje z Rusi. Celinska zapora je Rusiji močno škodovala, kajti Angleži so bili do tedaj najboljši odjemalci ruskih pridelkov. Napoleon je carju ponovno obljubljal, da si bosta razdelila Turčijo, a resno se ni nikoli oprijel tega načrta. Pridružili pa so se neuspehi na Španskem, kjer radi svojega ugleda ni mogel odnehati. Zato

se je moral na vse strani zavarovati, da je mogel poslati čim več čet na Špansko. Na sestanku v Erfurtu (1808) je tako vplival na ruskega carja s svojo zgovornostjo in sijajem, da sta obnovila medsebojno zvezo in utrdila francosko-rusko diktaturo nad Evropo. Aleksandru je dovolil, da si osvoji Moldavijo in Vlaško, car pa je obljubil Napoleonu svojo pomoč v vojni zoper Avstrijo.

Boji s Španci in Portugaleci (1808—1814). Angleške ladje so našle v portugalskih pristaniščih vselej varno zavetje. Ker tudi na Napoleonovo zahtevo Portugaleci niso zaprli svojih pristanišč za angleške ladje, je ukazal Napoleon zasesti Portugalsko; kraljeva rodbina je zbežala v Brazilijo (1807).

Španski minister Godoy je bil od prve zvezne vojne Napoleonov zaveznik, toda Španska je izgubila v bojih z Angleško svoje brodovje in del kolonij. Trgovina je propadla, finance so bile uničene. Izkoriščajoč neprestane prepire v kraljevi rodbini, je pregovoril premeten Napoleon kralja Karla IV. in njegovega sina Ferdinanda, da sta mu za letno plačo odstopila špansko državo. Za španskega kralja je imenoval Napoleon svojega brata Josipa, napoljsko kraljestvo je pa poveril svojemu svaku Muratu (1808). Toda Španci so se kot en mož vzdignili proti svojim tlačiteljem. Ti so jim sicer obetali lepo prihodnost, svobodno ustavo in sodstvo, a Špance, zvesto vdane katoliški veri in svojemu priljubljenemu kraljeviču, so navduševali redovniki za boj proti zatiralcu papeža. Proti vsakemu pričakovanju je začela ponižana Španska brez denarja vojno s prvo svetovno vele-vlastjo in povzročila preobrat v Napoleonovem življenju. Napoleon se je sedaj moral bojevati z novo, še nepoznano silo, z narodnim čutom, z ljudsko dušo. Ta sila je osramotila izurjene vojske in izkušene maršale. Špance in Portugalce so izdatno podpirali Angleži z denarjem in s četami, ki jim je poveljeval previdni Artur Wellesley (pozneje imenovan Wellington).

Ker so Angleži pri Lizboni ujeli francosko vojsko in zasedli Portugalsko, je prišel Napoleon sam z veliko vojsko na Špansko in zavzel Madrid (1808). Ko pa je naslednje leto izbruhnila vojna z Avstrijo in je Napoleon z nekaterimi četami zapustil Špansko, je Wellington večkrat potolkel Francoze. Po končani avstrijski vojski je Napoleon zopet poslal mnogo čet na Špansko, ki so si jo Francozi skoro vso osvojili. Wellington pa

je pri Torres Vedras odbil naskoke Francozov, prepedil jih je iz Portugalske, jih premagal pri Salamanci (1812), zasedel Madrid, zmagal pri Vitoriji (1813) in pognal ostanke francoskih čet čez Pireneje. Nato je zopet Bourbonec Ferdinand VII. zavladal na Španskem.

Vojna z Avstrijo (1809). Grof Stadion je hotel pomladiti Avstrijo: vpeljal je mnogo reform v upravi in izpodbujal k vojni. Odsvetoval pa je vojno nadvojvoda Karl, ki je bil preustrojl vojsko in ustvaril demobranstvo. Razni pesniki so navduševali ljudstvo za boj proti Napoleonu.

Avstrija je postavila tri vojske: v južni Nemčiji pod nadvojvodom Karlom, v Italiji pod nadvojvodom Ivanom in v Galiciji proti Napoleonovi zaveznici Ruski. Napoleon je potisnil Karla iz Bavarske, prodril do Dunaja in ga zasedel. Ko pa je prekoračil Donavo, je bil v bitki pri Aspernu in Esslingu (1809) od nadvojvode Karla premagan. Karl je priporočal mir. Toda odločil je njegov nasprotnik grof Stadion. Poklicali so nadvojvodo Ivana na pomoč, a za tem so pritiskali Francozi pod italijanskim podkraljem Evgenom Beauharnaisjem, ki se je prej združil z Napoleonom nego Ivan s Karlom. Zato je Napoleon pri Wagramu premagal Avstrijce in cesar Franc je sedaj sklenil mir v Schönbrunnu (1809). Avstrija je odstopila Salzburško in Innsko okrožje Bavarski, Zahodno Galicijo Velikemu vojvodstvu varšavskemu, Tarnopolsko okrožje Rusiji, Gorenje Koroško, Geriško, Trst, Istro, Kranjsko, Hrvatsko južno od Save do izliva Une Napoleonu, ki je združil te dežele v eno upravno enoto, Ilirske pokrajine ali Ilirijo in jo podvrgel naravnost Francoski. Avstrija je bila odtrgana od morja, morala je plačati ogromno vojno odškodnino in se pridružiti celinski zaporj. —

Med to vojno so se Tirolci, ki so bili nezadovoljni z bavarsko vlado, po španskem zgledu pod vodstvom Andreja Hoferja in Josipa Speckbacherja vzdignili, premagali Bavarce in Francoze in jih pregnali iz dežele. Ker so tudi po schönbrunnskem miru nadaljevali boj, so Francozi z veliko strogo upor zatrli, Hoferja ujeli in ga v Mantovi (1810) ustrelili. Napoleon je Tirolsko razdelil med Ilirijo, Bavarsko in Italijo.

Ker Napoleon s svojo ženo Josipino ni imel otrok, se je ločil od nje in se oženil (1810) z avstrijsko nadvojvodinjo Ma-

rijo Luizo, hčerjo cesarja Franca I. Ko je dobil (1811) sina, mu je nadel naslov rimski kralj.

Ilirija. Z ustanovitvijo Ilirije je hotel Napoleon doseči suhopotno zvezo z Dalmacijo in dalje z Balkanom ter prisiliti Avstrijo, da se udeleži celinske zapore proti Angleški. Ilirske pokrajine so bile razdeljene v šest civilnih pokrajin: Kranjsko, Koroško, Istro, civilno Hrvatsko, Dalmacijo, Dubrovnik in vojaško Hrvatsko. Civilne pokrajine so se delile na okrožja (districts) ter na okraje (cantons) in okraji na mestne in vaške občine. Starih deželnih mej ni bilo več, vsi prebivalci so bili Ilirci. Vojaška Hrvatska se je delila v regimente, njena zadružna uprava je ostala neizpremenjena. Generalnemu gubernatorju v Ljubljani so bile podrejene uprava, vojaštvo in žandarmerija. Njegova pomočnika sta bila poverjenika za finance in sodstvo. Vsaki pokrajini na čelu je stal intendant, okrožjem in okrajem podintendant, mestnim občinam maire, kmetskim pa starešina. Vse te dostojanstvenike je imenovala vlada. Občine so vzdrževale v podporo vojaštvu narodne straže. Uradovalo se je v francoščini, vendar je bila dovoljena tudi raba drugih jezikov. Stališče cerkve v Iliriji je bilo isto kakor na Francoskem. Matične knjige so vodili župani in uvedla se je civilna poroka. Vlada je omejila število procesij, vzela bogatim romarskim cerkvam zaklade, opuščala samostane razen frančiškanskih v Dalmaciji, jim jemala šole, odpravila mnogo praznikov in uvedla francoski koledar. Izvršila pa je tudi mnogo koristnih naprav. Uveljavili so načelo, da so vsi ljudje pred sodiščem enakopravni. Odpravili so patrimonialna sodišča; v vsakem okraju so bila mirovna sodišča, v večjih mestih sodišča prve inštanice in kot najvišja inštanca tri prizivna sodišča v Ljubljani, Zadru in Dubrovniku. Znižali so desetino in odpravili osebno tlako. Podložniki so postali samostojni in svobodni. Vpeljali so mnogo neposrednih in posrednih davkov, da bi se mogle ilirske pokrajine s svojimi dohodki same vzdrževati.

Šolstvo se je povzdignilo. Vlada je ustanavljala ljudske šole, kjer se je poučevalo v materinščini, srednje in strokovne šole ter centralni šoli z vseučiliškim značajem v Ljubljani in Zadru. Pospševala je trgovino, odpravila cehe in dovolila obrtno svobodo, gradila ceste za zvezo z Italijo in Turčijo, skrbela za javni red in varnost lastnine. Policija je pazila tudi na javno mnenje in tujce, omejevala svobodno preseljevanje, otežkočila

občevanje s prebivalstvom v sosednih deželah, prepovedavala tuje časopise.

Ruska vojna (1812). Rusi so bili nejevoljni radi Napoleonove namere, da bi upostavil samostojno poljsko kraljestvo. Rusiji je škodovala celinska zapora. Napoleon ni dovolil Rusiji, da bi priklopila zasedeno (1807—1812) Moldavijo in Vlaško svoji državi ter utrdila svoj vpliv v Srbiji. Vzel je tudi Aleksandrovcu sorodniku, vojvodu oldenburškemu, deželo in jo združil s Francijo. Zato je Aleksander izpremenil svojo politiko: izmiril se je s Turčijo in dovolil uvažati angleško blago. Tedaj pa je Napoleon začel boj, da bi porazil zadnjo samostojno celinsko državo, ker sicer bi bil uničen sestav njegove zapore.

Za boj je zbral »veliko armado«, sestavljeno iz 20 narodnosti z nad 600.000 možmi. Tudi cesar Franc I. in pruski kralj sta mu morala poslati pomožne čete. Rusi so se pred njim umikali izogibajoč se odločilnim bitkam. Spotoma so uničevali živila, tako da so se hitro krčile vrste francoskih čet, ki so tudi mnogo trpele od velike vročine. Šele pri Smolensku in Borodinu so se Rusi postavili Napoleonu, ki jih je pa premagal. Nato je Napoleon (14. septembra 1812) zasedel Moskvo, kjer je namerjal prezimovati. Toda že drugega dne je začelo mesto goreti in v petih dneh je požar upepelil tri četrtine Moskve. Navzlic temu je ostal Napoleon še pet tednov v Moskvi, naposled sta ga prisilila lakota in podivjanost vojakov, da je mesto zapustil. Pot nazaj je ubral zopet preko Smolenska, koder je bilo že vse uničeno. »Velika armada« je šla v pogubo. Mnogo tisoč vojakov je od zgodaj nastopivšega mraza, gladu in slabega pota obležalo, ali pa so jih oslABLJENE pobili kozaki. Tako so dospeli le ostanki »Velike armade« do Berezine, kjer pa so si v junaškem boju priborili prehod. Onstran Berezine je Napoleon zapustil vojsko in hitel naprej v Pariz, a za njim so taval izmučeni in razcapani vojaki. Le malo se jih je rešilo.

Boj za svobodo (1813—1815). V nemških državah je le malo ljudi cenilo pridobitve francoske revolucije, ljudstvo je pa hrepenelo po osvoboditvi izpod francoskega gospostva.

Stein in Hardenberg sta v Prusiji dala ljudstvu politično svobodo in uvedla demokratična načela. Odslej so vodili državo odgovorni ministri. Ločila sta upravo od sodstva. Mestom sta dala samoupravo. Odpravila sta cehe in dovolila

obratno svobodo. Kmete sta oprostila dednega podložništva in deloma odškodovala zemljiške gospode za to izgubo. Dovolila sta tudi kmetom in meščanom svobodno nakupovanje zemljišč. V Berlinu so ustanovili vseučilišče. Po francoskem zgledu so preosnovali vojsko.

Po Napoleonovem porazu na Ruskem je pruski kralj sklenil z Rusi zvezo in združil svoje čete z ruskimi. A tudi Napoleon je kmalu zbral novo vojsko. Dvakrat je premagal zaveznika na Saškem, nakar je vsled oslabeledosti z njima sklenil premirje (1813). V tem presledku sta pa zaveznika pridobila Švedsko, Angleško in Avstrijo za skupen boj proti Napoleonu.

Bolj in bolj se je zoževal živ obroč okoli Napoleona pri Draždanih. Da ne bi bil obkoljen, se je Napoleon umaknil proti Lipskemu, kjer so ga zavezniki v bitki narodov (16., 18. in 19. oktobra 1813) popolnoma porazili. Napoleon je z ostanki svoje vojske bežal na Francosko. Renska zveza je razpadla, ker so se njeni člani pridružili zvezi proti Napoleonu.

Vendar niso zavezniki takoj izkoristili svoje zmage. Ponudili so Napoleonu mir s pogojem, da se zadovolji z naravnimi mejami Francije ob Renu. Ker pa premagani Napoleon, ki je mogel obdržati moč le tako dolgo, dokler je zmagoval, te ponudbe ni sprejel, so zavezniki okoli novega leta 1814. prekorčili Ren in začeli vojno na Francoskem. Napoleon je sicer še parkrat zmagal, vendar so slednjič zavezniki vkorakali v Pariz. Senat je odstavil Napoleona; zvezni monarhi pa so mu pustili cesarski naslov, dali otok Elbo kot samostojno kneževino in letno penzijo. Francoski prestol pa je zasedel brat usmrčenega Ludovika XVI. — Ludovik XVIII. Z njim so sklenili zavezniki prvi pariški mir (1814). Francoski so prisodili meje iz leta 1792., ne da bi ji bilo treba plačati kako vojno odškodnino. Da uredi evropske razmere, so sklicale vlade kongres na Dunaj.

Stodnevna vlada. Bourbonci niso znali pridobiti Francozov. Ludovik XVIII. je bil dobrohoten, a neokreten in bolehen, na dvoru so imeli privrženci absolutnega kraljestva merodajen vpliv. Povrnivši se emigranti so zahtevali plačilo za svojo zvestobo in vrnitev svojih prejšnjih posestev. Kralj je sicer dal ustavo, ki je dovoljevala državljanom sodelovanje pri zakonodaji, toda ljudstvo je vendarle bilo nezadovoljno. Tudi

armade si kralj ni pridobil, ker jo je zelo zmanjšal. Napoleon je bil o vsem tem dobro poučen. Ko je še izvedel, da je med diplomati na dunajskem kongresu nastal oster spor zaradi Poljske in Saške, je natihoma zapustil Elbo in prišel na Francosko (1815), kjer so se mu z navdušenjem pridruževali stari vojaki, kmetje in proletarci. Kralj je zbežal in zopet je zavladal Napoleon, toda samo 100 dni. Kajti ni našel opore v imovitejših slojih, ki so želeli miru, samo armada mu je bila zvesta. Zavezniki so ga premagali pri Belle-Allianci (Waterlo 1815) tako, da je njegova armada bežala v največjem neredu. Napoleon sam je hitel v Pariz in se v drugič odpovedal prestolu. Zavezniki so ga odvedli kot državnega jetnika na otok Sv. Helene. Tu je bival strogo zastražen od Angležev ter narekoval svoje spomine. Umrl je že l. 1821. Nekaj let pozneje (1840) so prepeljali Francozi njegovo truplo v Pariz, kjer počiva v Invalidskem domu.

Po zmagi pri Waterlo so zavezniki v drugič zasedli Pariz in sklenili z Ludovikom XVIII. drugi pariški mir (1815); v tem je dobila Francija meje, ki jih je imela l. 1790.; morala je pa vrniti ugrabljene umetnine, plačati veliko vojno odškodnino ter tri leta vzdrževati zavezniške čete v severnih in vzhodnih mejnih trdnjavah.

E. Dunajski kongres (septembra 1814 do junija 1815).

Na Dunaju so se zbrali zastopniki vseh evropskih držav razen turške, da bi obnovili stari red. Poleg treh zveznih vladarjev so bivali takrat na Dunaju skoro vsi nemški knezi in mnogo znamenitih državnikov: Metternich; pretkani Talleyrand, zastopnik Francije; Hardenberg in Humboldt, zastopnika Prusije; ruski minister Nesselrode; Wellington in Castlereagh, zastopnika Angleške. Cesar Franc je prirejal krasne veselice svojim gostom, ki so se vedno redkeje shajali na skupnih posvetovanjih, zato pa tem pridneje na tihem rovarili in se prepirali glede odškodovanja.

Pri ureditvi posestnega stanja je odločalo načelo legitimnosti, državniki se niso ozirali na želje narodov. Avstrija je izgubila Belgijo, Zahodno Galicijo in Prednjo Avstrijo; vse druge dežele, ki jih je imela pred francosko revolucijo, je dobila nazaj. Avstrijski nadvojvodi so dobili dedne dežele v

Italiji: veliko vojvodino Toskansko in vojvodino Modensko. Napoleonova soproga, cesarica Marija Luiza, je dobila do-smrtno vladarstvo v Parmi, Piacenzi in Guastalli; njen sin Napoleon (II. † 1832) je živel kot »vojvoda Zakupski« pri dedu Francu I. Avstrijska vlada je od Ilirije odcepila Dalmacijo — njeno ime se je raztegnilo od Zrmanje do Budve — in jo podredila Dunaju. Druge dežele Napoleonove Ilirije so bile urejene kot ilirsko kraljestvo. Toda zaradi nezadovoljnosti Hrvatov so združili (1822) Napoleonovo civilno Hrvatsko z ostalo Hrvatsko, le Kvarnerske otoke so priklopili Istri. Francoske uredbe je avstrijska vlada odpravila.

Pruski so prisodili diplomati severno Saško, del Varšavske vojvodine (Poznanjsko ozemlje s Torunjem), Westfalsko, Rensko provincijo in švedsko Pomorjansko. Odstopiti pa je morala Pruska med drugim tudi dolnji tek reke Emse Hannoveranski ter Ansbach in Bayreuth Bavarski, ki je dobila tudi Renski Palatinat, Würzburg in Aschaffenburg. Silno težavno je bilo nemško vprašanje. Po dolgih razpravah so se združile nemške države v »Nemško zvezo«, ki je štela 39 držav; izvzeli so le prusko-poljske kraje in od avstrijskih dežel Ogrsko, Hrvatsko, Galicijo, Bukovino, Beneško, Istro in Dalmacijo. Posamezne države so bile neodvisne in suverene; edino skupno zastopstvo je bil »zvezni zbor« v Frankfurtu (o. M.) pod avstrijskim predsedstvom. Zaradi partikularizma in tekmovanja med Avstrijo in Prusijo ni bilo mogoče ustvariti enotne nemške države.

Anglija je obdržala osvojene nizozemske kolonije (Kaplandijo, Ceylon), dalje francoske zahodnoindijske kolonije, potem Helgoland in Malto. Dobila je tudi pokroviteljstvo nad republiko Jonskih otokov. Angleškemu kralju je kongres vrnil Hannover.

Danska je dobila Lauenburg, a izgubila Norvegijo, ki so jo priklopili Švedski kot odškodnino za Finsko in Pomorjansko. SHollandijo je kongres zvezal Belgijo in Luksemburg kot Nizozemsko kraljestvo, kjer je vladala oranska rodbina. To kraljestvo je kongres ustvaril iz političnih razlogov, da bi se Francija ne mogla več na lahek način polastiti tega ozemlja.

Sardinskemu kralju je kongres vrnil Piemont in pridejal Genovo, Švico pa je proglasil za trajno nev-

tralno državo. Stari vladarji so zavladali v Španiji (Bourbonci), na Portugalskem (Braganza), v Napolju (Bourbonci) in v Cerkveni državi.

Rusija je dobila razen Finske večji del Varšavske vojvodine, ki jo je pretvoril kongres v ustavno Poljsko kraljestvo. Krakovo z okolico je postalo samostojna in nevtralna republika pod varstvom treh sosednjih držav.

Poljaki so bili nezadovoljni, ker kongres ni obnovil starega poljskega kraljestva. Pruska je bila razdeljena na dva dela in zaprt ji je bil dohod do Severnega morja. Da bi ostala velevlad, si je prizadevala za zvezo med obema deloma. S svojo najbogatejšo provinco ob Renu je branila sama sebe in obenem tudi Nemčijo ter tako prevzela vlogo Avstrije. Le-ta ni več ščitila Južne Nemčije pred Francozi, pač pa je dosegla zaželjeno gospostvo nad Jadranskim morjem in Italijo. — Francoska revolucija je podelila narodnemu čutu in hrepenenju po politični svobodi nepremagljivo moč. Ker se pa Nemčija in Italija nista mogli razvijati v narodnem smislu, je ostalo srednjeevropsko vprašanje nerešeno. Na evropsko zgodovino od 1815 do 1871 vpliva počasno razdiranje umetne državne tvorbe dunajskega kongresa.

1815 zmaga reakcije

VI.

Doba restavracije in reakcije (1815—1848).

A. Duševna kultura v začetku 19. stoletja.

1. Klasicizem in romantika.

V drugi polovici 18. stoletja se pojavita v Nemčiji dve duševni smeri, ki izpodrineta prosvetljenost — nemški klasicizem in romantika. Klasicizem ni naravnost nasprotoval prosvetljenosti, ker je tudi ta smer stremila za humaniteto, za duševno svobodnim človekom, toda prosveta se je ozirala bolj na potrebe vsakdanjega življenja, klasicizem ali novi humanizem je iskal opore v preteklosti in je zlasti s kritičnimi izdajami antičnih del omogočil boljše razumevanje starodavnega življenja. Ljudje so se navduševali za heroične zglede antičnega svobodoljubja in za demokratične ustave starega veka. Klasicizem si je osvojil znanost, šolo, umetnost in književnost.

Iz Nemčije se je širil klasicizem tudi v druge dežele. Nemci so raziskovali življenje in zgodovino Grkov, ki so bili najpopolnejši vzor svobodne in harmonične človeške izobrazbe, v romanskih deželah so se pa še dalje navduševali za rimsko preteklost. Nikjer pa ni postal klasicizem ljudska last, prodrl je potem gimnazij le med izobraženi srednji stan.

Med Nemci sta najboljša predstavnika klasicizma v književnosti Goethe in Schiller. Učenjaki so se bavili s kritiko tekstov (Wolf in Lachmann), gospodarskim razvojem, arheologijo, zgodovino in modroslovjem Grkov. Po osvojitvi Indije so se jezikoslovci seznanili s sanskritom in ustvarili primerjajoče jezikoslovje. Ker so se klasicisti navduševali za lepoto, je novonastala estetika želela vedeti, kaj je lepo, zgodovina umetnosti pa je odkrila nove poteze v antični umetnosti (Winkelmann).

Dočim je klasicizem v slovstvu polagal največjo važnost na klasično umerjeno obliko, jo je nalašč zanemarjala klasicizmu sledeča smer — romantika, ki je cenila pred vsem čuvstvo, poezijo in fantazijo. Romantiki so hoteli zlasti občutiti. Svoje

pesniške motive je romantika iskala v srednjeveških časih. Posobno še zaradi Napoleonovih porazov se je pridružila romantiki narodna in patriotska smer. Romantiki so se navduševali za jezik svojih pradedov, za domače slovstvo in zgodovino, za domače šege in navade. Trudili so se pa tudi spoznavati jezikovne in književne posebnosti drugih narodov ter so prevajali njihova najvažnejša dela. Zahtevali so pravico osebnosti in srca celo v družabnem življenju; žene so opuščale tesne sponе svojega družabnega stališča in se ukvarjale s pisateljstvom.

Romantika se je razvila na Nemškem (Tieck, Novalis, Kl. Brentano, Uhland). Na Angleškem je Walter Scott, ustanovitelj zgodovinskega romana, zastopnik te smeri. Tomaž Moore opeva svojo teptano irsko domovino, lord Byron pa se zavzema za zatirane Grke in vidi le v revoluciji rešitev za trpeče človeštvo. Tudi v Skandinavijo in na Dansko, kjer je obilo narodnih pripovedk in pesmi, se je razširila romantika (Tegnér, Öhlenschläger, Grundtvig).

Na Francoskem je Napoleon podpiral klasicizem, zato so se močnejše osebnosti uprle prisiljeni klasični smeri in ustvarile francosko romantiko (Staël, Chateaubriand, Lamartine, Viktor Hugo, Beranger), ki je združevala narodno čuvstvanje z verskim (Chateaubriand: Génie du christianisme). Romantika je prodrla tudi na Špansko. V Italiji je pa francosko gospostvo utrdilo idejo narodnega preporoda, ki so ga pripravljali pisatelji in pesniki (Manzoni, Silvio Pellico).

2. Modroslovje, državni nauki, zgodovina.

V modroslovju se v tej dobi pojavljajo različne smeri. Nekateri modroslovci se naslanjajo na empirizem, drugi na racionalizem. Kant (1724—1804) je zavračal racionalizem in empirizem in je presojal spoznavo in izkustvo kritično (idealistični kritičizem), ne pa dogmatično. Trdil je, da pravica ni sredstvo za blaženost, marveč dolžnost (kategorični imperativ). Kantovi učenci so njegove nauke izpopolnjevali. Idealistični modroslovci so hoteli vse pojave izvajati iz enotnega duševnega principa, iz čistega razuma ali zavesti vobče. Po mislih Fichteja († 1814) je namen zemeljskega življenja, da ljudje svobodno po razumu uredijo vse svoje razmere. Vzgoja nam kaže pot k razumnemu in naravnemu razvoju, kar moremo le doseči, ako povsod zasledujemo cilj našega življenja. Fichte

je tudi dvignil nemško narodno zavest. Objektivni idealist Schelling († 1854) je učil identiteto narave in duha v svetovnem razumu. Zastopnik absolutnega idealizma Hegel († 1831) je trdil: »Vse, kar je razumno, je istinito in kar je istinito, je razumno.« Na Angleškem se je dalj časa ohranilo modroslovje iz dobe prosvete. Filozof Bentham († 1832) je s svojim utilitarističnim načelom: kolikor mogoče velika blaginja velikemu številu ljudi — zahteval, da mora vsakdo skrbeti za lastno blaginjo, ker s tem doseže tudi splošno blaginjo. Na Francoskem se je obdržala materialistična šola.

Državni nauki. Modroslovje se je bavilo tudi z državo. Dočim je v 18. stoletju bilo merodajno naravnopravno naziranje s pogodbeno teorijo, je naslednje stoletje nastopilo zgodovinsko. Romantika je rodila pojem narodnosti, ki se je prvotno organsko in po posebnih zakonih razvijala ter jo je prošinjal narodni duh, ustvarjajoč šege, jezik, pravo, vero. Romantika je svojo pozornost posvečala srednjemu veku; ljubila je plemstvo in stanove, spoštovala je katoliško vero; najljubše ideje so ji bile ideje legitimnosti, kraljev po božji milosti, zveze med prestolom in oltarjem (savojski modroslovec grof de Maistre † 1821). Ker bi le vera mogla privedi državo in družbo zopet na pravo pot, je romantika sovražila liberalizem. Liberalizem je pa zahteval novo državno obliko: podložniki naj se udeležujejo vseh državnih poslov in uživajo osebno svobodo.

Zgodovina. Romantika je bodrila jezikoslovce k jezikovnim študijam (brata Grimm), juriste k zbiranju pravnih spomenikov (Savigny) in zgodovinarje h kritičnemu opisovanju dogodkov (Schlosser, Niebuhr, Ranke) ter zbiranju virov (Pertz, Monumenta Germaniae).

Časopisi so se sicer množili, toda cenzura je razen na Angleškem omejevala svobodno izražanje nazorov. Na Angleškem pa so vse stranke izdajale svoje časopise (Reviews). Po l. 1830. so se deloma izboljšale razmere za časopise.

3. Vera in cerkev.

Mesto razuma so si želeli izobraženci idealov in v hudih stiskah revolucije in Napoleonovih vojn so iskali preprosti in izobraženci utehe v veri. Vlade so podpirale to strujo in car Aleksander ji je dal političen izraz v »sveti zvezi«. Da bi iztre-

bili revolucijo in njene posledice so vlade zvišale moč cerkve. Zlasti so dale cerkvi vpliv na šolo.

Tupatam se je pa vsled rastoče samozvesti pojavil boj med konfesijami, pa tudi boj med cerkvijo in njenimi nasprotniki. Države so sedaj splošno priznavale načelo svobode veroizpovedovanja. Prej je bila vera državna zadeva, sedaj se je izpremenila v zadevo stranke. Tudi v tem oziru so si nasprotovali konservativci in liberalci. Ti so želeli cerkev omejiti na strogo versko polje.

V Nemčiji so bili protestantski bogoslovci večinoma pristaši racionalizma, učeč, da se ni treba ozirati na dogme, marveč na lastno prepričanje. Romantik Schleiermacher je pa smatral vero za stvar srca. Obema nazoroma so se uprli ortodoksni protestanti.

Katoliška cerkev je obdržala svojo enotnost. Francoska revolucija, sekularizacija premoženja in nauki prosvete so ji sicer zadali težke rane, pa se je vendar kmalu opomogla. Upostavili so zopet Cerkveno državo in na Francosko, Špansko in v Italijo so se vrnile cerkvi udane dinastije. Katoliški cerkvi so tudi koristile romantika, idealizem, naklonjenost držav in svoboda veroizpovedi. V Avstriji je opustila vlada jožefinske ideje in podpirala katoliško cerkev. V Nemčiji so vlade sporazumno s kurijo uredile cerkvene zadeve. Na Španskem se je kmalu vnel boj med cerkveno stranko in liberalci. V Italiji so vlade preganjale prostozidarje. Francoski romantiki so navduševali ljudstvo za katoliško cerkev in so pričakovali od nje, da izboljša družabne razmere.

Papež Pij VII. je obnovil (1814) jezuitski red, ki je zadobil v romanskih deželah svoj stari vpliv, zlasti na šolstvo. Na dunajskem kongresu je papežev zastopnik ugovarjal proti vsem sklepom, ki bi utegnili škodovati katoliški cerkvi. Tudi na Angleškem so katoliški Irci prisilili vlado, da je priznala meščansko enakopravnost katoličanov. Stališče katoliške cerkve je bilo v prvi polovici 19. stoletja ugodno in katoliške stranke so zadobile mednarodno važnost.

4. Prirodoznanstvo in tehnika.

V začetku 19. stoletja so vladajoče duševne struje zane-marile prirodoznanstvo. Toda že v tretjem desetletju se je uve-

ljavilo empirično raziskavanje narave. Sedaj so izginili tudi tisti naravoslovci, ki so obvladali več znanosti. Zadnji je bil Aleksander Humboldt († 1859), ki si je na svojih potovanjih pridobil vsestransko znanje in z njim obogatil druge znanstvene stroke, ki jih je zbral v enotno sliko narave.

Humboldtovo delovanje je osamosvojilo zemljepisje kot samostojno znanost, ločeno od prirodoznanstva. V prirodoznanstvu so začetkom stoletja prvačili Francozi. Obvladali so matematiko (Lagrange, ustanovitelj opisne geometrije, Monge, Carnot, Laplace). To vedo pa je tudi obogatil Nemec Gauß. Napredovala je astronomija (Laplace), ki je razložila postanek planetov in razne druge pojave na nebu (Herschel, Bessel). Fizika se je specializirala. Mehanična fizika je dobila nove inštrumente in zakone (Foucault, Bessel, Laplace, Gay-Lussac, Faraday). Izpopolnjevali so nauk o toploti (Thompson), optiko (Fresnel, Young) in akustiko (Chladni). Najbolj je napredoval nauk o elektriki (Galvani, Volta). Odslej so poizkušali proizvajati elektriko v večji množini. Z elektromagnetizmom so se bavili Arago, Gay-Lussac, Ampère. Faraday je odkril pojav magnetične indukcije. Kemija se je ločila v organsko in anorgansko. Množilo se je število elementov. Obrt je izdelovala kemične produkte. Mineralogija se je ločila od kemije.

Nekateri geologi so posvečali veliko pažnjo fosilijam. Cuvier je razvrstil žive živali v tipe in razrede. Geoffroy St. Hilaire je pojasnil anatomijo sesalcev. Obadva sta iskala enotnih zakonov organskega sveta. Drugi je trdil, da so se živalske vrste v teku časa izpremenile, Cuvier je temu mnenju nasprotoval. Lamarck je izvajal živali od skupnih praoblik. Ti nauki so koristili primerjajoči anatomiji in embriologiji. Botaniki so se zanimali za floro posameznih dežel. Liné je rastline po zunanjih znakih razdelil. Pa tudi botaniki so hoteli dokazati razvoj rastlin iz praoblik. Botaniki je mnogo koristil mikroskop.

Zdravilstvo. Praktično zdravilstvo je napredovalo, toda v bolnicah še niso dovolj skrbeli za snago. Hahnemann je koncem 18. stoletja vpeljal homeopatijo. Priesnitz v Gräfenbergu je zdravil z mrzlo vodo. Kirurgijo so vedno še izvrševali ranoceelniki. Napoleonove vojne so bile za kirurgijo poučne. Spoznali so delovanje živcev (Cabanis, Bell). V Evropo so iz Indije zanesli kolero, ki je kakor nekdanj kuga morila ljudi.

Tehnika. Tudi tehniki je koristil napredek v prirodnoznanstvu. V obrti in tehniki je v 18. stoletju drugim narodom prednjačila Angleška. Število predilnih in tkalnih strojev se je množilo. Jacquard v Lyonu je izumil statve za svilo. Večja mesta so razsvetljevali s plinom, po hišah so rabili sveče, ki so jih užigali s fosforjem.

Kmetijstvo se je vsled naraščanja prebivalstva in izpremenjenih nazorov o pomenu te panoge povzdignilo. Odprava dednega podložišstva je tudi koristila. Še vedno je bilo kmetijstvo na Angleškem najbolj razvito, pa tudi francoski poljedelci so povečali svojo produkcijo.

Prometna sredstva. Ko so začeli vedno bolj uporabljati parni stroj, je za promet nastopila nova doba. Premog in železo sta postala najdragocenejša zaklada. Amerikanec Fulton je zgradil (1807) prvi parobrod, parniki so vozili med Ameriko in Angleško od l. 1818. S Stephensonovo lokomotivo so začeli prevažati potnike med Liverpoolom in Manchesterom l. 1830. Vendar se je na evropskem kontinentu železnica le polagoma udomačila. Važno prometno sredstvo je tudi telegraf (1833 Gauß in Weber).

5. Narodnogospodarski nauki. Početki socializma.

Na Angleškem sta trgovina in industrija tako zelo obvladali javne odnošaje, da so se morali tudi misleci baviti z njihovimi pogoji in posledicami. Smith († 1790), nasprotnik merkantilizma in fiziokratov, je v svoji razpravi »O naravi in vzrokih narodnega bogastva« (1776) ustvaril nauk, ki so ga kmalu tudi drugod povzeli. Učil je, da je vir narodnega bogastva vsako človeško delo (industrija, zato se Smithov nauk imenuje *industrializem*); kajti delo je po njegovem mnenju vselej in povsod resnično merilo menjalne vrednosti dobrin. Delo je prava cena blaga, denar je le vrednostna mera za delo, le menjalni pripomoček. Delavska plača, dobiček od kapitala in zemljiška renta ustvarjajo ceno blaga, tržna cena se pa ravna po ponudbi in povpraševanju.

Čeprav je zaslužek manj odvisen od delavca kakor od kapitalista, ki ga izkuša kolikor mogoče znižati, vendar je treba določiti najnižjo plačo, s katero more delavec svojo družino preživljati. Plača se zvišuje in znižuje z ljudskim bogastvom,

dočim zmanjšuje tekma dobiček od kapitala. Visoka plača izboljšuje delo. Najbolj se večja kapital z varčevanjem.

Delitev dela je upostavila skupno vez, ker je pri-morala vsakega člana družbe, da je iskal tuje pomoči. Zlasti odkar so uporabljali stroje, je bila delitev dela in radi nje zvišana spretnost veliko večjega pomena za produkcijo kakor prej. Delavec je hitreje produciral.

Ravno tako važna kakor delitev dela je bila tekma, ker je povzročala, da so postajali izdelki boljši in cenejši.

Kakor fiziokrati je tudi Smith zahteval obrtno svobodo. Teda dočim so se fiziokrati zanašali na pomoč države, jo je Smith odklanjal kakor sploh vsako vmešavanje države. Smith je zagovarjal tudi svobodno trgovino; priporočal je, da naj se uvažajo blago, ki ga inozemstvo ceneje izdeluje, in naj se plačuje z domačim koristnim pridelkom, ne sme pa carina državo prisiliti, da bi blago doma izdelovali.

Po Smithovi smrti so vojne s Francosko povzročile, da se je še vedno obdržal merkantilizem. Ko je nastal mir, so uveljavljali Smithova načela najprej na Angleškem, kjer so rabili vedno več strojev in zaposljevali znatne množice delavcev. Ugodno stanje delavcev se je kmalu poslabšalo in strašno so občutili posledice brezposelnosti. Ker Smithovi pristaši niso hoteli priznati, da je vzrok bede delavskih množic gospodarska povzdiga, so trdili, da je naraščanje prebivalstva povzročilo brezposelnost.

Malthusova teorija. Res se je število prebivalcev v 18. stoletju skoro v vseh državah pomnožilo. Zato je raziskaval Malthus problem pomnoževanja v spisu (1798): »Poizkus o zakonu prebivalstva v svojih odnošajih nasproti prihodnji družabni uredbi.« Veroval je, da narava predpisuje zakon o prebivalstvu, češ ljudstvo se množi v geometričnem, hrana pa le v aritmetičnem razmerju. Radi tega ni mogoče prehrane poljubno zviševati in neomejeno naraščanje prebivalstva je mogoče samo v tem slučaju preprečiti, ako posamezniki šele tedaj sklenejo zakonsko zvezo, ko so si bili zagotovili zaslužek. Potemtakem so škodljive vse odredbe, kako naj bi se ljudstvo množilo, lajšala beda in skrbelo za uboge.

Ricardov nauk o svobodni trgovini. Svobodno trgovino je zagovarjal londonski bankir Ricardo (1817), ki je izvajal, da pomenja visoka zemljiška renta narodno

nesrečo, ker se pri naraščajočem prebivalstvu in blagostanju draži zemljiška renta in cena žita; zato postane hrana cena le pri svobodnem uvozu. Glede delavskega vprašanja je učil „bronasti plačilni zakon“, češ da se sicer plača delavcev meri po delavčevih potrebah in razmerah na trgu, a se vendar vedno drži absolutno določene mere, ki še zadošča delavcu za življenje.

Smith, Malthus in Ricardo so bili prvi znameniti učitelji modernega narodnega gospodarstva. *Samuel*

Owenovi socialistični nauki. Smithovi prijatelji so izprevideli, da je nezadostna angleška zakonodaja vzrok bednemu delavskemu stanju in dobro misleči možje so se trudili v parlamentu in zunaj njega, da bi dosegli olajšave. Pvi angleški socialist Owen († 1858), je uvidel, da zunanje okoliščine določajo značaj posameznika, ki so ga tedanje razmere izpridile; zato se mora starišem nuditi ugoden socialen red, da morejo svoje otroke vzgajati v dobre državljane. Nastati mora nov moralni svet. V ta namen je predlagal, naj bi se družba razdružila v male gospodarsko samostojne komunistične občine, ki bi morale uravnavati produkcijo ter konzum in preprečevati brezdelnost. Parlament je sklenil na njegovo pobudo zakone za varstvo delavskega stanu, omejil je delo otrok in povzdignil ljudsko šolstvo. Končno je Owen sprožil ustanovitve strokovnih in konzumnih društev.

Gospodarski liberalizem. V deželah, ki so izvažale žito, so se zavzemali veleposestniki za svobodno trgovino, v onih, ki so bile navezane na uvoz, pa za zaščitno carino. Kjer je bila obrt malo razvita, so jo varovali z visoko uvozno carino ali pa so prepovedali uvoz nekaterih izdelkov. Liberalci so sprejeli v svoj program tudi gospodarsko svobodo in svobodno trgovino.

Socializem. Ti nauki so podelili sicer posamezniku svobodo, a so ga samemu sebi prepustili, da je bil izpostavljen brez pomoči močnejšim silam. Močnejši in srečnejši so potem prisilili slabiče, da so zanje grmadili bogastvo, ne da bi ga mogli sami uživati. Človekoljubni ljudje so hoteli bednim pomagati, toda izprevideli so, da bo imel njihov trud le tedaj uspeh, ako bi se vsa družba tako izobrazila, da bi bila omogočena korenita izprememba. S tem so nastale socialne tendence. Socializem — izraz je nastal v tretjem desetletju na Francoskem — zagovarja ideje o naravnem pravu, sreči in hasnovitosti. Dalje je mislil

socializem kakor prosvitljenost in romantika, da je našel npravno stanje v naukih krščanske vere, toda socialisti so učili, da je človek v ta namen ustvarjen, da uživa zemeljsko srečo. Odkar je veljalo delo kot edina vrednost, je bilo treba dovoliti delavcu, da je deležen sadov svojega dela. Industrializmu se je pridružil socializem, ki želi pravičnejše razdeliti dohodek in boljše urediti produkcijo ter družbo.

Obenem z družbo bi se morala izpremeniti tudi država, ki naj bi skrbela nele za reveže in bolnike, temveč tudi za novi četrti stan, za delavce. Z gospodarskega vidika se je pojavil v zgodovini nov element, delavske množice, ki jih je hotel demokratičen liberalizem politično vzrejati.

Henrik de St. Simon. Socializem se ni pojavil najprej na Angleškem, kjer je uvedel parlament pravočasno razne koristne reforme, marveč na Francoskem, kjer je v veliki revoluciji zmagala buržoazija in se je delavcem slabo godilo. Tu so razni možje premišljevali, kako bi preosnovali evropsko družbo. Utopist grof Henrik de Saint Simon (†1825) je zavrnil privilegije rojstva, fevdalno vojaško in duhovniško državo, ki se bo kmalu zrušila. Na njenih razvalinah bo zgrajena nova družba, ki bo ustvarila z verskim mišljenjem in dejansko npravnostjo nov zakon bratske ljubezni in državo miru. Napočila bo industrijska doba, ki bo temeljila na delu, vedi in npravstveni religiji. Slednjič je zahteval St. Simon »pravico do dela«.

Fourier. Prenapet fantast Fourier († 1837) je želel ustvariti za posameznika najvišjo srečo in ga dovesti v harmonično stanje čistega življenskega užitka. V ta namen je zahteval nov socialni red, ki bi omogočal svoboden razvoj individua. Osnovni princip je delo, ki ga ljudje ne bodo več občutili kot breme, marveč kot užitek, ker bo prilagodeno nagnjenju individua. V ta namen bi bilo treba države razdeliti v rodbinske zveze, kojih člani bi se bavili s poljedelstvom in obrtjo, kakor bi ravno imeli veselje.

Misli St. Simona in Fourierja so polagoma prodirale med ljudstvo.

6. Umetnost.

Klasični in empirski slog. Nemški klasicizem je izpodrinil v stavbarstvu pretirajoči barok in vihravi rokoko, posnemal antične vzorce (osebito Klenze † 1864 pri zgradbi

gliptoteke, pinakoteke in Ruhmeshalle v Monakovem, Walhalle pri Regensburgu). V kiparstvu mu je bila vodnica samo antična plastika (Schadow † 1850, Rauch † 1857). V slikarstvu so se pa držali antičnih soh in jih uporabljali za vzorce (Mengs).

Na Angleškem so najraje predstavljali realistične pokrajine in slikali portrête. Na Francoskem je reševal mednarodni klasicizem politično-narodne in gospodarske naloge.

Arhitektura je prevzela od antike pač oblike, a gradbena tehnika, razvrstitev prostorov in razdelitev luči je bila povsem nova. Antični templji so dali obliko krščanskim cerkvam, gledališčem in borzam, ne pa notranjega ustroja. Ta doba je ustvarila tudi učinkovita kiparska dela (Chaudet † 1810, Rude † 1855) ter velike slike francoskih slikarjev (David † 1825, Prudhon † 1823, Gérard † 1837, Gros † 1835). Italija je obdržala že v 18. stoletju sprejete klasične oblike. V klasičnem duhu je izklesal Benečan Canova († 1822) kipe Tezeja, Perzeja, Hebe in nagrobne spomenike. Danec Thorwaldsen († 1844), ki je prebil večji del svojega življenja v Rimu, je izvrstno izrabljajl antično plastiko, a je postopal pri reliefih dokaj samostojno. Iz Francije, posebno iz Pariza, je šel novi vpliv po vsej Evropi, podpiral ga je Napoleonov politični sijaj. V Monakovem je nastala gliptoteka in prehod med njo in razstavnim poslopjem; na Dunaju vnanja vrata pred dvorno palačo; v Berlinu muzej in gledališče, v Londonu britanski muzej. V Parizu pa so proslavili armado z vendômskim stebrom po vzorcu Trajanovega stebra ter karuselskim in zvezdnim slavolokom po vzorcu Titovega slavoloka.

Empire je ustvaril v dekorativni umetnosti krasno opravo v palačah (pohištvo, porcelanasto blago, svetilnike in kostume). V tej dobi se je razširila v Franciji produkcija s pomočjo strojev, s tem pa se je začel propad umetnostne obrti. V obubožani Nemčiji so bile oblike preproste in rokodelske, vendar še večinoma dobrega ročnega dela. Tu se je razvil nov slog, ki so ga imenovali »Biedermeierstil«.

Romantika v umetnosti. Romantiki so se navduševali tudi za krščansko umetnost prešlih dob, umetniki so proučavali srednjeveške in poznejše spomenike, zlasti v Rimu, kjer so delovali nemški slikarji pod vodstvom Overbecka in se imenovali »Nazarenci« (Cornelius, Führich, Kaulbach, Schwind). Posnemali so slike umbrjskih in toskanskih mojstrov in tudi

komponirali sami v tem slogu. Slikarji romantike so upoštevali kakor klasicisti v prvi vrsti črto in polagali največjo pozornost na risbo, a opuščali pestre barve. Slikali so po naravi; shematičnih kompozicij niso poznali.

Na Francoskem sta se bojevali obe smeri; romantikom je načeloval Delacroix (†1863), ki je pa vendar ljubil pestre barve in nemirne ali vzburkane motive. Nasprotno je Delaroche (†1856) ljubil risbo in plastično modeliranje ter navduševal občinstvo z antičnimi zgodovinskimi slikami. Vzporedno z romantiko je nastopala realitika (Rousseau, Corot), predstavljajoča pokrajine in prizore iz življenja.

Na Angleškem so se bavili s slikarsko romantiko pre-rafaeliti (Millais † 1896, Rossetti). Trdili so, da se je izgubila naravna resničnost, ki je obvladala slikarstvo 15. stoletja, odkar se je preselil Rafael v Rim; izkušali so kolikor mogoče resnične slike ustvarjati in opuščali abstraktno lepe oblike. Njihove ideje o lepoti so vplivale na postanek moderne angleške umetnostne obrti, ki se je razširila po vsem svetu (Ruskin). Angleški slikarji so ponajveč upodabljali istodobne doživljaje iz vsakdanjega življenja (Lawrence †1830, Collins †1847) in angleško atmosfero izražajoče pokrajine (Constable † 1837, Turner † 1851).

V arhitekturi so sem in tja posnemali, posebno na Angleškem, srednjeveške stavbinske sloge; med največje ideje umetnostne romantike je šteti dograditev kölnske stolnice.

Glasba. V prvi polovici 18. stoletja sta bili središči opere in glasbe Pariz in Benetke, v drugi polovici se pridruži še Dunaj. Tu so živeli Gluck, ki je ustvaril resno opero in ji začrtal bistveno ista načela, ki sta se jih oprijela sto let pozneje Wagner in Mozart, ki je uglasbil mnogo oper, cerkvenih in orkestralnih del; Haydn, ki je zlagal oratorije, cerkvene in instrumentalne stvari; na koncu življenja oglušeli Beethoven, v čigar delih, simfonijah in glasovirskih skladbah se zrcali njegovo bolešno duševno razpoloženje. Ker je romantika odkazala tudi narodni pesmi odlično mesto, je postala pesem samostojen del kompozicije in izvajanja. Pesniki so zlagali pesmi, za katere je bilo mogoče napeve zložiti in jih uglasbiti. Pevska društva so širila zanimanje za petje. Mojstri romantične glasbe so bili: Schubert (†1828), Weber (†1826), ki je zlagal poleg pesmi, simfonij in glasovirskih skladb kakor ostali romantiki tudi opere (Freischütz, Oberon), Schumann († 1856), Mendels-

sohn († 1847). Plesne skladbe v Parizu živečega Poljaka Chopina zrcalijo njegovo koprnenje po daljni domovini.

V tekmi za prvenstvo Romani niso zaostali. Za francoskega cesarstva je vplival na glasbo, zlasti na opero, heroični klasicizem (veliki politični preobrat od francoske revolucije dalje). Sčasoma si je pa občinstvo, utrujeno po dolgotrajnih vojnah, zaželelo sentimentalnosti v glasbi (Cherubini † 1842. Auber, Rossini, Mayerbeer † 1864). A kmalu je vse nadkrilila italijanska glasba s koprnečimi, a prikupljivimi melodijami in čutno sladkim blagoglasjem (Bellini, Donizetti). Temu nasprotno so si pa francoski glasbeniki ustvarili narodno, simfonično smer (Berlioz † 1869), sestavljeno iz vokalne in instrumentalne glasbe, ki jo veže pesniška ideja (vodilni motiv).

7. Romantika pri Slovanih.

Slovani so se navzeli idej francoskega prosvetljenja, nemškega narodnega gibanja in romantike ter jih prilagodili slovanskim razmeram. Pod vplivom Schellingove in Heglove filozofije so nastali ruski slovanofilski nazori. Slovanofili so smatrali pravoslavje za pravo krščanstvo, menili so, da je ruski narod radi svojega čistega krščanstva dosegel višjo in popolnejšo kulturo kakor je bila zapadnoevropska. V ruski državi sta vladala svoboda in mir, v ostalih evropskih državah sila, hlapčevstvo in sovraštvo. Reforme Petra Velikega, ki so približale Rusko zapadni Evropi, so razdrle urejene notranje razmere in povzročile nered. Tem slovanofilskim nazorom so se pridružile še panslavistične ideje: orientalsko vprašanje, ki je predvsem slovansko vprašanje, se mora rešiti tako, da se preženejo Turki iz Evrope, razdeli Avstrija in osnuje velika slovanska federativna država pod ruskim vodstvom s Carigradom kot glavnim mestom.

Poleg tega ruskega panslavizma si je pridobil pristašev Kollárjev kulturno-liberalni panslavizem ali slovanska vzajemnost. To naziranje je predvsem podprla Herderjeva filozofija s svojimi nazori o življenju in kulturi starih Slovanov. Za probudo češkega naroda si je pridobil posebne zasluge Dobrovský, oče slavistike. Tudi dva ponarejena rokopisa, o katerih pristnosti sta že Dobrovský in Kopitar resno dvomila (kraljedvorski in zelenogorski rokopis), sta s poročili

o slavnih zmagah Čehov nad Tatari češko narodno samozavest močno povzdignila. Grof Sternberg je ustanovil češki muzej, Palacky je opisal kritično zgodovino češkega naroda do 1526 in osnoval Češko Matico, Slovak Šafařík je raziskaval slovansko literaturo, etnografijo in starožitnosti. Čehe so navduševale domoljubne pesmi Čelakovskega in Kollarjeva veličastna pesnitev »Slávy dcera«, kjer proslavlja slavno slovansko preteklost.

Slovak Kollár je bil prepričan o lepi slovanski prihodnosti, je slavl slovansko gostoljubnost in miroljubje, a grajal needinost. Zahteval je od slovanskih izobražencev znanje vseh slovanskih jezikov, književnosti in zgodovine ter da žive Slovani v medsebojni ljubezni in edinosti. Po Kollarjevih nazorih naj bi bila vsa slovanska plemena en narod, njih narečja naj bi se smatrala za en jezik in polagoma naj bi se približevali idealu vseslovanskega jezika. Tem mislim sta se upirala Palacký in Havlíček, češ da Slovani niso enoten narod in da ne bodo nikdar imeli enotnega književnega jezika. Izkušala sta preprečiti univerzalno rusko monarhijo in sta formulirala Kollárjevo vseslovansko idejo kot češko narodno idejo. Zago-varjala sta federacijo avstrijskih narodov, nadomestitev zgodovinskih dežel z narodnimi ozemlji.

8. Liberalizem in narodnostna ideja.

Navzlic restavraciji so živele ideje francoske revolucije (o naravnem pravu in človeških pravicah) dalje. A knezi so pozabili na dane obljube narodom, ki so v bojih prelivali svojo kri. Le na Francoskem se je obdržala ustava. Liberalne ideje so se združile z narodnostnimi. Narodi so si pridobili pravic do držav, ker so se za nje bojevali. Francosko gospostvo je navdahnilo narode s samozavestjo. Znamenje zmagoslavne ljudske vstaje in svobodnega naroda so bile trobojnice.

Narodnostne in liberalne ideje niso bile med seboj zvezane. Zadnje so imele univerzalen značaj, ker so težile v vseh državah za enakimi cilji, a narodnostna ideja se je upirala kozmopolitičnemu nagnjenju, ker so jo gojili tudi višji stanovi, ki se niso ogrevali za izprembo vladavine. A vendar se je ujemala narodnostna ideja z liberalno, ker je obsegal političen pojem narodnosti vse razrede in je zahteval, da se odstranijo razlike med razredi.

Liberalci — ime za stranko se je udomačilo po l. 1819. — so zahtevali: delitev oblasti, ljudsko zastopstvo, ki se udeležuje vlade pri zakonodaji in obdačenju; porotna sodišča, svobodo osebe in lasti; svobodno trgovino, znanost, religijo; svoboden tisk; omejitev ali odpravo stalnih armad; pismeno sestavljene ustave mora vladar s prisego potrditi.

Vladarji niso hoteli državljanom podeliti ustave, da ne bi omejili svoje oblasti; njih opore so bili privilegirani stanovi, ki so se sicer upirali absolutizmu, vendar so jih vladarji kot sovražnike liberalcev cenili.

Čeprav je bil liberalizem meščansko gibanje in so parlamenti zastopali meščanstvo, so vendar imeli parlamenti nalogo, da ščitijo celokupno prebivalstvo, potemtakem tudi do tedaj brezpravne delavske množice.

Razne zapreke so ovirale, da se niso liberalne ideje izvedle. Kjer so se za Napoleonovega gospostva obdržali stari vladarji, so jih prebivalci ljubili; vlade so imele veliko moč in bi se bile mogle tudi mirno pogoditi z novimi zahtevami. Pri notranjih bojih je odločevala armada. Ker pa se je starejše moštvo bojevalo pod francoskimi zastavami in je bilo prožeto z liberalnimi idejami, ni bila armada brezpogojno zanesljiva, kakor v onih državah, ki so se bojevale proti Francozom. V državah z nizko ljudsko izobrazbo so zastopali časniki liberalne ali narodnostne nade (na Španskem, v Italiji, na Poljskem in Ruskem). Največji učinek je imela narodnostna misel pri narodih, ki so bili politično razkosani (Nemci in Italijani) in ki jih je težila tuja oblast (avstrijske narode, Poljake, Belgijce, Irce, krščanske narode v Turčiji). Enotni narodi (Francozi, Angleži, Španci) so se bojevali za ljudske pravice, politično podjarmljeni narodi za narodno ujedinjenje in politično svobodo.

Napočila je nova doba z geslom: svoboda in narod. Ta doba je bila tudi doba vstaj, ker vlade niso prostovoljno ugodile ljudskim zahtevam.

B. Politični razvoj v dobi reakcije.

1. Sveta zveza in kongresi.

Pred zaključkom drugega pariškega miru so sklenile (1815) Ruska, Avstrija in Pruska sveto zvezo in se domenile, da bodo vladale svoje narode po načelih sv. vere.

Kot dobri očetje bodo vladarji vodili svoje narode v duhu bratstva in ščitili vero, mir in pravico. Sveta zveza ni bila mednarodnopravna zveza.

Važnejša je bila druga pogodba. Ob sklepu drugega pariškega miru so se dogovorile omenjene tri države z Angleško in pozneje tudi s Francosko, da se bodo vladarji ali njih ministri posvetovali na kongresih o revolucionarni nevarnosti, o liberalnih idejah, ki bi ogražale evropski mir in o načinu, kako bi se ohranilo evropsko ravnotežje. Ako bi kje podaniki izsilili ustavo, upostavijo velesile z oboroženim posredovanjem absolutno vlado. To načelo posredovanja se imenuje Metternichov sistem. Odslej je Evropa pod političnim nadzorstvom peterih velevlasti (pentarhija) uživala izvzemši revolucije mir do 1853.

Metternich. Največjo vneto za reakcijo je kazal avstrijski državnik in kancelar knez Metternich. Bil je izvrsten in pretkan diplomat. Ostal je vedno sin 18. stoletja, preprečiti je hotel, tudi s silo, da bi se ne uveljavila načela francoske revolucije. Čeprav je izprevidel, da se ne more dalje obdržati stara Evropa, je želel njen razpad zadržati. Prepričan je bil, da ogražajo liberalne in narodnostne ideje restavrirano Evropo. Povsod je slutil zlobne spletke. Edinole legitimnost in vlada po božji milosti bosta osrečili narode in jim prinesli mir. Metternichov zaupnik je bil duhoviti Gentz, izvežban v političnih zvijačah, najznamenitejši publicist svojega časa, sovražnik liberalcev.

Kongresi. Prvi kongres v Achenu (1818) je določil, da se predčasno odpokličejo okupacijske čete iz Francoske. S sprejemom Francoske v četverozvezo se je izpremenila ta zveza v peterozvezo.

Kmalu nato so izbruhnile vstaje na Španskem in v Napolju (1820) in tamošnja kralja sta sprejela nove moderne ustave. Ker bi razširjajoča se revolucija ogražala avstrijsko moč v Italiji, so se zedinile vzhodne velesile za hrbtom Angleške in Francoske na kongresu v Opavi (1820) o intervenciji, da bodo s silo preprečile vsako izpremembo absolutne vladavine. Toda Angleška je odločno ugovarjala, da bi se velesile vtikale v notranje stvari drugih držav.

Posvetovanja so se nadaljevala v Ljubljani (1821). Po sklepu vzhodnih držav so zasedle avstrijske čete Napolj in

zadušile novo vstajo v Piemontu. Po teh zmagah so izjavili zvezni vladarji, da smejo koristne reforme uvajati le oni činitelji, ki so odgovorni za svojo oblast pred Bogom, toda nasilno izvedene reforme nimajo veljave.

Z ureditvijo italijanskih razmer in naraščajočo revolucijo na Španskem se je baval kongres v Veroni (1822), ki je naročil Francoski proti angleškemu ugovoru, da naj užene vstaše. Vzhodne države so se po francoskih zmagah čutile tako varne, da so grško vstajo omalovaževale. Toda že je bila Angleška razbila peterozvezo, ker je njen minister Canning priznal narodom pravico, da se smejo osvoboditi. Odslej so konservativne vzhodne države sičér še dalje sovražile liberalne ideje, toda morale so v politiki še druge razmere upoštevati. Minula je Metternichova slava. Evropska politika se je povrnila k staremu načinu, da so se ravnale države pri splošnih zadevah po svojih posebnih koristih.

2. Velika Britanija do smrti Jurija IV.

Izmed vseh evropskih držav se je bojevala Angleška najdalje proti Francoski. Javno evropsko mnenje, ki Angležem radi nasilne pomorske politike ni bilo naklonjenc, se je proti koncu Napoleonove dobe njim v prid izpremenilo in jih smatralo kot neustrašene borilce za svobodo narodov. Angleško brodovje je obvladalo vsa morja. Vojne in podpore zaveznikom so zahtevale velike denarne žrtve; v vojnah je padlo le malo vojakov, prebivalstvo je naraščalo.

Seveda so se dobile poleg teh uspehov še razne neprilike. Državni dolgovi so silno narasli, vlada je zviševala stare in uvajala nove davke. — Po Napoleonovih vojnah so kupovale evropske države svoje izdelke na Angleškem, kjer je vsled celinske zapore bilo nakopičenega mnogo blaga. Toda radi nezadostnih denarnih sredstev niso mogle evropske države dolgo časa kupovati angleškega blaga. Delo v tovarnah je zastajalo, delavci so bili brez zaslužka. Živila so bila draga in agrarci so skušali z uvoznimi prepovedmi vzdržati ceno žita na stari višini. — Zakoni še niso štiliti delavcev pred izkoriščanjem delodajalcev in samopomoč delovnih slojev je bila šele v postanku. Revščina je naraščala. Kapitalisti so delavske plače kar najbolj mogoče znižali in delovni čas podaljšali. — Vedno bolj množče se delo žena in otrok, ki so celo v nežni mladosti z neomejenim de-

lovnim časom se trudili v tovarnah, je oškodovalo delavca na za-
služku. Za ljudsko naobrazbo je bilo slabo preskrbljeno. Radi
prenapornega dela in nezadostne hrane so hiral in umirali
otroci, za reveže so premalo skrbeli. Delavci so podivjali, upi-
rali so se in razdirali tovarne in stroje. Delavci in kapitalisti so
se sovražili.

Te razne nedostatke bi mogel odstraniti parlament. Toda
pri tedanji njegovi sestavi ni bilo pričakovati, da bi poslanci
sprejeli nujno potrebne socialne reforme. Parlament namreč ni
bil zastopstvo ljudstva, marveč še vedno zapuščenih krajev, vele-
poscstnikov in veletovarnarjev. Večino v parlamentu so imeli
tories, zagovorniki kraljevske prerogative in konservatizma,
manjšinska stranka whigsov se je potegovala za vlado in libe-
ralne reforme.

Razsodni možje (n. pr. filozof Bentham, Owen, Byron) so
se potegovali za pravice bednega ljudstva in oživili demokratsko
(poznejšo radikalno) stranko. Hoteli so uvesti človekoljubne
naprave in uresničiti liberalni program: volivno re-
formo za parlament, svobodno trgovino, ukinjenje uvozne carine
na žito in emancipacijo katoličanov.

Za vlade Jurja IV. (1820—1830), ki ga je narod sovražil
radi njegove zapravljivosti, sirovosti in nenravnosti, je vodil
zunanje stvari samozavestni tory Canning, hoteč doseči, da bi
bil svet odprt angleški trgovini in da bi Angleška vsilila vsemu
svetu svojo voljo. Nasprotoval je intervencijski Metternichovi
politiki in zagovarjal pravico narodov, da sami odločajo o svoji
usodi, podpiral vstaške Grke, priznal neodvisnost španskih
ameriških kolonij ter Brazilije in se zavzel za ustavne pravice
Portugalske.

Emancipacija katoličanov. V notranji politiki
je bilo ukinjenje testakte za angleške in irske katolike po-
membno. Irci so bili vznevoljeni, ker so zakoni zatirali njih
vero in narodnost, ki sta jim bili identični, in ker niso dosegli
meščanske enakopravnosti. Katoliškm Ircem je načeloval dub-
linski advokat Daniel O'Connell, ki je s plamtečimi
govori zagovarjal pravice svojega tlačnega naroda in dosegel
(1829), da je parlament dovolil katoličanom dostop k državnim
službam ter jim priznal pasivno volivno pravico.

Jurja IV. je nasledoval njegov brat Viljem IV. (1830
do 1837).

3. Francoska pod Bourbonci. Restavracija.

Ludovik XVIII. (1814—1824) je vladal po ustavi (charte), ki jo je dal l. 1814.; po angleškem zgledu sta imeli zakonodajno oblast zbornica parov, ki jih je imenoval kralj, in zbornica poslancev, ki so jih volili davek plačujoči državljani. Vlada je obdržala Napoleonove uredbe v upravi, sodstvu, vojaštvu, cerkvi, centralizem in meščanski zakonik, odstranila je le slavno trobojnico.

Francosko gospodarstvo se je vračalo v redne razmere. Obrt na severu in vzhodu je pod zaščito uvozne carine napredovala, ravno tako poljedelstvo. Mala posestva so radi revolucije prevladala.

Demokratizacija ljudstva, enakost je bila Francozom najdragocenejša pridobitev revolucije. Navzlic temu so nastale razlike med družabnimi sloji. Bogati veleposestniki in tovarnarji so se smatrali za aristokracijo, staro plemstvo se kljub odškodninam ni moglo opomoči in se ni udeleževalo parlamentarnega življenja. Katoliška duhovščina ni imela veliko vpliva, nižje ljudstvo je bilo povprečno nevedno. Strogi zakoni so ovirali delavce, da se niso mogli svobodno gibati in se združevati. Meščanstvo se ni posebno brigalo za politiko. Da se je pa vendar razburjenje pojavilo, so bili vzrok rojalisti, hoteč odpraviti posledice revolucije.

Na Francoskem sta obstojali dve tradiciji: legitimistično je revolucija skoro ugonobila, revolucionarno je cesarstvo omejilo in tudi velesile so jo preganjale, a njeni osnovni principi so bili prikladnejši modernemu času nego restavracija stare monarhije.

Bourbonci bi morali izvršiti isto nalogo kakor Stuartoveci po vrnitvi na Angleško, morali bi izvesti mirni prehod k ustavnemu življenju. Toda v obeh državah so nastale iste razmere. Osvetoželjni rojalisti so preganjali in morili prejšnje pristaše revolucije in bonapartiste.

V zbornici so imeli večino najprej konstitucionalni rojalisti, prijatelji ustavno-monarhističnega sistema, in nato njih skrajni elementi ultrarojalisti, pristaši absolutistične monarhije; njiju nasprotniki so bili liberalni republikanci in bonapartisti. Liberalno idejo je širila Napoleonova smrt (1821) kot spomin na revolucijo in zgodovinarja Guizot, ki je spisal angleško zgodo-

vino ter poglobil ustavne nazore, in Thiers, ki je proslavljal francosko revolucijo in liberalne ideje.

Naslednik Ludovika XVIII. je bil njegov brat Karl X. (1824—1830). Emigrantom je vlada dala 1 milijardo odškodnine za izgube v revoluciji. Liberalce je razburila kraljeva naklonjenost cerkvi in jezuitom. Na dvoru so dobili vpliv hinavski pobožnjaki. Vse to je vzbudilo med prebivalstvom in v parlamentu odpor. Da bi vlada zatrla nagon po svobodi s slavo, je osvojila gusarsko državo Alžir v Afriki (1830) in jo izpremenila v francosko kolonijo. Čeprav so bile pomorske države za to hvaležne Francoski, vendar doma ta uspeh ni pomagal.

4. Pirenejski in Apeninski polotok.

V nekaterih državah je izbruhnila navidezno zatrta revolucija, ker niso bile deležne njenih blagodejnih posledic, ustavnega življenja.

Nesrečni državi Španska in Portugalska nista napredovali v 19. stol., čutile so se še vedno posledice absolutne vlade in hiranje gospodarskega dela. Legitimni vladarski rodbini sta vzdrževali okostenele razmere, ljudstvo jima je bilo naklonjeno in je videlo v reformatorjih izdajalce.

Španska uprava je bila slaba, ljudstvo brezbrizno, nevedno in vdano katoliški veri, prepojeno z narodnim ponosom in strastjo.

Prekanjeni in krvoločni kralj Ferdinand VII. (1814 do 1833) je takoj ukinil demokratično ustavo z eno zbornico iz l. 1812. Začela se je strašna reakcija, preganjali so pod pretvezo vere in legitimne kraljeve oblasti liberalno misleče.

Med španskimi vojaki, ki so se borili proti ameriškim kolonijam, se je širila samozavest in liberalne ideje. Ko bi se morale nekatere nove čete odpeljati v Južno Ameriko, so se uprle, nadaljne vstaje so sledile in prestrašeni kralj je prisegel na obnovljeno ustavo.

Kljub temu so se nadaljevali boji med liberalno in rojalistično (protiustavno) ali apostolsko stranko, ki je iskala pomoči pri prejšnji sovražnici Francoski. Patriotizem in katoličanstvo, dotedaj tesno spojena, sta se ločila. Na prigovarjanje francoskih ultraroyalistov je naročil kongres v Veroni Francoski, da naj napravi v Španiji mir. Ferdinand VII. je zopet ukinil ustavo in vladal absolutno; rojalisti so se strašno

maščevali nad svojimi nasprotniki, država pa je gospodarsko in kulturno propadala.

Španska vstaja je našla odmev v zanemarjeni Portugalski. Posestva je imelo v rokah plemstvo in duhovščina, poljedelstvo, trgovina in obrt je propadala, ljudstvo obubožalo. Vznevoljeni častniki so se uprli v odsotnosti angleškega poveljnika, ki je gospodoval namesto kralja Ivana VI., bivajočega v Braziliji, in Portugalska je dobila po kraljevi vrnitvi v Evropo demokratično ustavo (1821).

Po zgledu španskih kolonij se je vzdignila Brazilija proti materini zemlji, oklicala (1822) starejšega sina Ivana VI., Pedra, za cesarja in se s tem ločila od Portugalske. Po smrti Ivana VI. (1826) se je odpovedal Pedro portugalski kroni v korist svoji nedoletni hčerki Mariji da Gloria (1826—1853) in proglasil novo demokratično ustavo, kar je vznevoljilo vse absolutne vladarje. Toda Ivanov mlajši sin Miguel je razveljavil ustavo, se proglasil za kralja (1828) in zatrl s strahovlado odpor liberalcev.

Carbonaria. Vstaja v Napolju. Iz Španske je švignil plamen vstaje tudi v Italijo, kjer je veljala španska ustava iz l. 1812. za ideal. Po naziranju konservativnih držav na dunajskem kongresu je morala ostati Italija le zemljepisni pojem brez politične edinstvene oblike. Navzlic politični razcepljenosti je bilo duševno in gospodarsko delovanje živahnejše nego v enotni Španski. Toda vrnivši se legitimistični knezi so odpravili moderne Napoleonove uredbe in uvedli zopet absolutno oblast. Romantiki in prostozidarji so budili Italijane, oznanjajoč narodnostno idejo, ki se je kmalu združila z liberalno, ker je Avstrija, sprejemši tradicije starega cesarstva, hotela obdržati v ohrambo neposrednega posestva posredno gospodstvo črez ves polotok in preganjala liberalne ideje. Narodno misleči Italijani so sovražili tujo avstrijsko vladu v Lombardiji in Benečiji, kjer je vzdrževala mir in red s strogimi policijskimi odredbami. Tu in drugod, osobito v kraljestvu obeh Sicilij (Napolj in Sicilija), so nastale tajne družbe (med njimi Carbonaria — ogljar); sanjale so o svobodi ter ustavi in stremile po ujedinenju Italije v republikansko zvezno državo. Karbonarci so dobili mnogo pristašev med nezadovoljnimi odpuščenimi vojaki prejšnje armade. Vest o španski vstaji je izpodbodla nemirne duhove v Napolju.

Napoljski kralj Ferdinand I. je podelil svoji državi špansko ustavo. Z njo pa niso bili zadovoljni Sicilijanci. Ker bi se sploh radi ločili od Napolja, je izbruhnila grozna meščanska vojna na otoku.

Metternich je iz bojazni, da ne bi napoljska vstaja ogražala njegovega sistema v Italiji, prodrl na kongresih v Opavi (1820) in Ljubljani (1821), kamor je bil došel tudi napoljski kralj, z zahtevo intervencije. V Ljubljani je preklical Ferdinand I. svoje pred odhodom dano zatrdilo, da bo varoval temelje ustave. Avstrijske čete so po naročilu kongresa razpršile Napoljce.

Vstaja v Piemontu. V sardinskem kraljestvu, ki je sestajalo iz Sardinije, Savojske, Piemonta in Genove, so se ukoreninile francoske ideje, a nazadnjaška vlada je hotela iztrebiti vse nove naprave, kar je vzbudilo veliko nezadovoljnost. V samozavestnem Piemontu je nastal prvi jasni narodnostni program: boj proti tuji nasilni Avstriji in zedinjenje Italije pod savojskim vodstvom. Tudi tu je buknila vstaja med vojaštvom, a Avstrijci so jo udušili, zopet uvedli absolutno vlado in zaprli mnogo znamenitih mož (n. pr. Silvio Pellico) v Spielbergu pri Brnu in v Ljubljani (1821).

Stroga reakcionarna avstrijska vlada je izgubljala polagoma a gotovo svoje pozicije v Italiji.

5. Avstrija, Nemčija in Pruska.

Cesarja Franca I. (1792—1835) je vodil njegov vsemogočni minister Metternich. Nujno potrebne so bile obsežne reforme, toda niti cesar niti njegov minister jih nista hotela izvesti, čeprav je Metternich izprevidel, da se morajo pravočasno preprečiti grozeče težkoče. Vendar se Metternich ni mogel za to odločiti. V notranjem življenju ni zaznamovati nobenega napredka, ostalo je vse pri starem.

Vlada je bila nasprotna narodnostnim in liberalnim idejam, bala se je, da bi v mnogonarodnostni Avstriji narodnostno probujenje privedlo do težavnih komplikacij. Tudi ni hotela podeliti enotne ustave s skupno narodno skupščino. Stari stanovski deželni zbori so vladne predloge brez ugovora sprejemali in dovoljevali davke.

V boju proti liberalnim idejam časa se je posluževala vlada cerkve kot glavne zaveznice. Po viharnih vojnih letih se

je oklepalo marsikatero srce z veseljem in hrepenenjem vere. Ljudstvo namreč ni imelo pojmovanja niti za hladni racionalistični jožefinizem, ki se je vtikal v vnanjosti bogoslužja, niti za notranjo rigorozno pobožnost janzenistov, marveč se je rajši zatekalo v cerkve preprostih beraških redovnikov, ki so gojili veselo socialno versko udejstvovanje potom cerkvenih slovesnosti in bratovščin. Ta verska smer (Hoffbauer) je dobivala vedno več pristašev med mladino (Rauscher) in romantiki (Gentz, Fr. Schlegel, Werner), izmed katerih jih je veliko prestopilo iz protestantizma v katoliško cerkev. Hkrati se je že začel krušiti jožefinizem. Vlada je dovolila jezuitom in redemptoristom vstop v državo. Pa kmalu je čuvstveno katoliško udejstvovanje ponehalo, mladina se je odvrnila od romantike in se oklenila po zgledu Byronovem borbe za občečloveško svobodo in pravice osebnosti. V duhovih teh mladih svobodnjakov se je oglašal racionalizem prosvetljene dobe, ki so se mu primešavali odkliki modroslovnega nauka Hegela. Toda cenzura je strogo izganjala iz knjig oboji svetovni naziranj. Tudi cerkev je še vedno oklepalo jožefinsko jerobstvo. Država je pazila, da so se verski predpisi vršili v življenju državljanov in da bi se ti s tem obvarovali pred svobodnomiselnimi stremljenji.

Nemška duševnost ni iskala potemtakem duška niti v leposlovju (Grillparzer, Anastasius Grün, Lenau) niti v znanosti, temveč Nemci so se izživljali v gledališču (Raimund in Nestroy) in na plesnih zabavah. Uradniki centralistične vlade so bili samozavestni, počasni in niso iz lastnega nagiba ničesar ustvarjali. Vlada se je opirala na kapitaliste in veleposestniške fevdalce, ki so še vedno uživali svoje srednjeveške pravice. Kmetje so graščakom robotali in bili podrejeni njihovi oblasti v nižjih sodnih stvareh. Malomeščani so bili pridni in ubogljivi, toda brez lastnega ustvarjanja. Šolstvo je bilo zanemarjeno.

Vlada je sicer podpirala moderno obrt in promet — zgradili so konjsko železnico med Linzem in Budjevicami in ustanovili Donavsko parobrodno družbo — a ni izvedla nobenih dalekosežnih gospodarskih in socialnih reform. Državne finance so postajale čedalje slabše, čeprav so ustanovili narodno banko. Vendar so avstrijski državniki slepili inozemstvo s poročili o sijajnih notranjih razmerah in trpeli brez odpora poraze v veliki politiki.

Nemčija. Nemška država je predstavljala geografsko ime in je bila zveza suverenih držav. Zveza ni imela niti na zunaj niti na znotraj nobenega pravega predstavitelja; avstrijski cesar je sicer predsedoval zveznemu zboru, pa ni imel niti več pravic niti več dolžnosti nego drugi zvezni člani. Razen tega je obstojalo ne samo med Prusko in Avstrijo, ki sta bili evropski velesili, nasprotje, ampak tudi med severnimi in južnimi državami. Stari nemški partikularizem je še povečalo dejstvo, da ni imela Nemčija nobene uredbe, zlasti ne enotne državne ustave, in nobenega vidnega znaka, ki bi predstavljal narodno enotnost.

Pod vplivom romantike se je začela širiti nemška samozavest in čut skupnosti. Narodnostna ideja pa se je zdela legitimističnim vladam revolucionarna in so jo skušali iz strahu pred vstajo zadušiti. Toda vlade niso mogle ugnati navdušenih mož, ki so zlasti na vseučiliščih gojili nado na boljšo prihodnost. Dijaki, vrnivši se z bojišč na visoke šole, so bili najbolj dovzetni za ideje svojih učiteljev in so jih razširjali v dijaških društvih. Da bi se združila posamezna društva v enotno društvo, so priredili v s p o m i n r e f o r m a c i j e in bitke pri Lipskem slavnost (18. oktobra 1817) na Wartburgu, kjer je objestna mladina sežgala nekatere nepriljubljene reakcionarne knjige in znake vojaškega nazadnjaštva (vlasuljo, kito, kaprolsko palico). Vzhodne velesile so se zgrazale radi tega jakobinstva.

Kmalu so pa vlade spoznale, da je upravičena njih skrb pred revolucijo in pred vseučilišči, ker je prenapet dijak Sand umoril (1819) ruskega državnega svetnika pesnika Kotzebueja, ki so ga sumničili, da je ruski ovaduh. Pruska in Avstrija sta začeli preganjati svobodnjake (demagoge) in zavidno ter pozorno policijsko oko postave je postalo glavni vladar predmarčne dobe.

Da se zatre vsako neljubo gibanje, so sklenili zastopniki nekaterih nemških držav v Karlovih varih: predavanja vseučiliških profesorjev nadzorujejo vladni pooblaščenči, dijaška društva se razpuste, za časopise in knjige se uvede stroga cenzura; končno so države pooblastile zvezni zbor, naj pazi, da se bodo ti sklepi izvrševali.

Karlovovarska posvetovanja so nadaljevali na Dunaju, kjer so izdelali d u n a j s k o z a k l j u č n o a k t o (1820) kot dopol-

Republika

nilo k zvezni akti: v 13. členu zvezne akte dunajskega kongresa (In allen Bundesstaaten wird eine landständische Verfassung stattfinden) dovoljene stanovske ustanove naj se povsod uveljavljajo. Tako je izginilo upanje, da bi kmalu dobil nemški narod skupen parlament; le v južnonemških državah in Weimarju so ustvarili stanovske zástope, ki so temeljili deloma na liberalnih načelih.

Pruska. Vzor policijske absolutistične države je bila Pruska za Friderika Viljema III. (1797—1840). Navzlic politični reakciji je Pruska v notranjih stvareh napredovala. Vlada je preobrazila upravo, uvedla splošno vojaško dolžnost, izboljšala davkarstvo, finance, šolstvo in po Pestalozzijevih zahtevah način pouka, združila luteransko in reformirano cerkev v evangelijsko unijo, ter s tem dala Pruski cerkveno enotnost. Oživotvorila je deželne stanovske zборе namesto narodne skupščine.

Na podlagi Smithovih nauk je uvedla enotni carinski tarif, združila Prusko in večino nemških držav razen Avstrije v enotno carinsko zedinjenje ali ozemlje (1806), odstranila carinske meje med posameznimi državami in dovolila svobodno trgovino. Meščani so se z večjo vnemo začeli baviti s trgovino in obrtjo, postali so samozavestni in sprejemljivi za liberalne in narodnostne ideje.

6. Ruska.

Car Aleksander I. (1801—1825), starejši sin Pavla I., je bil vzgojen po idejah naprednih francoskih pisateljev. Po njihovih načelih se je ravnal tudi v prvi polovici svoje vlade. V tej dobi je nanj vplival Speranskij, ki je bil prožet z liberalnimi idejami. Aleksander je takoj ukinil nekatere ostre naredbe prejšnje vlade. Dovolil je uvoz tujih knjig in časopisov na Rusko, Rusi so potovali na zapad in tuji v Rusijo. Petrove kolegije je pretvoril v ministrstva. Premišljeval je celo, da bi uvedel ustavno vlado, pa je pozneje opustil to namero. Vladal je z državnim svetom, ki je bil sestavljen iz najvišjih državnih dostojanstvenikov in izdeloval zakone. Vlada je pospeševala šolstvo. Posvetovala se je tudi o ukinjenju kmetstva. Ta misel je vznemljila sovražnike svobode, starorusko stranko in zgodovinarja Karamzina, ki je v svoji knjigi »O novi in stari Rusiji«

branil kmetstvo in absolutizem. Aleksander je ugodil tem nazadnjakom, odpustil Speranskega in vzel za svetovalca (reakcionarnega) Arakčejeva (1815).

Od tega časa je bil Aleksander pod Metternichovim vplivom, ustanovil je sveto zvezo, obiskoval kongrese, sovražil revolucijo ter njene ideje. Absolutistični car je ustavil izvrševanje reform, vse duševno delo in šolstvo je nadzorovala policija. Medtem so pa širili doma med plemiči in častniki liberalne ter demokratične ideje vojaki, ki so se vrnili iz Francoske in snovali tajna politična društva, hoteč osvoboditi kmeta in dati Ruski novo vladno obliko. Njihovi člani so sanjali v Petrogradu o ustavni monarhiji, v južni Rusiji o republiki, v Volinju o združenju vseh Slovanov.

Aleksander je podelil (1815) ustavo z dvema zbornicama onemu delu Poljske, ki je pripadal po njeni četrti delitvi na dunajskem kongresu Ruski kot samostojno poljsko kraljestvo. Pri upravi, sodiščih in v armadi je vladala poljščina; katoliški cerkvi so bile zagotovljene njene pravice. Z Rusko je vezala Poljsko le carjeva oseba in vnvanji posli. Vendar Poljaki niso bili zadovoljni s to ustavo in so zahtevali, da se obnovi nezavisno poljsko kraljestvo v obsegu l. 1772. Dočim so se mesta in kmetje veselili rednih razmer, so romantiki (kakor Brodzinski in Malczewski) bodrili Poljake k boljši bodočnosti, hoteč združiti vse poljske zemlje v enotno državo. Radi tega je omejil Aleksander I. tiskovno svobodo in prepovedal javne državnozborske seje. Navzlic tem ukrepom se je množilo število mladih nezadovoljnejev, organiziranih v tajnih društvih in pozneje v demokratsko-revolucijski stranki.

Aleksander je povečal obseg Ruske, pridobil je Finsko, Besarabijo, kongresno Poljsko in dele Kavkaza.

Nikolaj I. (1825—1855). Po Aleksandrovi smrti se ni znalo, kateri izmed njegovih sinov bo zasedel prestol, ali Konstantin, namestnik v Poljski, ali Nikolaj. Konstantin se je pa odrekel nasledstvu na korist mlajšega brata. Čeprav je vedel Nikolaj za to tajno odpoved, je vendar proglasil Konstantina za carja in mu prisegel zvestobo, češ da se mora javno in slovesno odreči prestolu. Ko je Konstantin izdal tozadevni javni proglas, so za Nikolaja zaprilegli čete. Ker je bilo ljudstvo radi prestolonasledstva zbegano, so se že takrat uprli z liberalnimi idejami prožeti častniki, toda Nikolaj je d e k a b r i s t e

(imenovane po mesecu decembru) ugnal in jih ostro kaznoval (1825). Vstaja dekabristov je bil prvi javni protest proti ruskemu vladnemu sistemu. Zarota je tudi vplivala na carja, odslej je sovražil svobodo in uvedel v armadi in v civilni upravi najstrožjo disciplino.

S svojim kremenitim značajem in energijo, mogočno postavbo in spoštovanje zahtevajočo zunanostjo je predstavljal Nikolaj poosebljeni absolutizem, ki sta ga podpirali cenzura in tajna policija. Bil je prepojen z veličino svojega poklica, s čuvstvom dolžnosti in težavno odgovornostjo svoje službe. Ni poznal narodov, temveč le kabinete in države. Evropski liberalizem je našel v njem najhujšega sovražnika, hkrati naj bi Avstrija in Pruska varovali vzhod pred vplivom zapadnih revolucionarnih idej.

Notranja vlada Nikolaja I. Cilj njegove vlade je bil po izreku Lamartineja »nepremičnost sveta«, oviranje napredka. Pri tem stremljenju so ga podpirali slovanofili, ki so bili prepojeni z nepremagljivo rusko samozavestjo in mrzili »gnili« zapad. Navzlic ostri cenzuri so se pojavile v književnosti napredne ideje. Že Gribojedov je naznanjal v svoji komediji »Gore ot uma« revolucijo, Puškin je šibal v epigramih ruske razmere in v »Evgeniju Onjeginu« rusko družbo. Dočim je razkrival satirik Gogol rane ruske uprave in ruske družbe v komediji »Revizor« in v satiriškem romanu »Mrtve duše«, je predočeval Turgenjev v »Lovčevih zapiskih« bedno življenje ruskega seljaka. — Radi takih razmer so pripravljala tajna društva tla socialni revoluciji.

Nikolaj je hotel iz Ruske ustvariti avtokratsko narodno državo z enim jezikom in eno vero. Pospeševal je narodno vzgojo Rusov, zapostavljal katoličane, protestante ter žide in silil uniate k pravoslavju. V gmotnem oziru je storil mnogo za državo; pospeševal je poljedelstvo, trgovino, obrt, ustanavljal parobrodne družbe, zgradil železnico iz Petrograda v Moskvo, izvedel kodifikacijo ruskih zakonov, izboljšal stanje tlačanov, ker jim je dovolil, da so si pridobivali zemljišča.

Nikolajeva zunanja politika. V zunanji politiki je nadaljeval staroruske tradicije: boj proti Turčiji v Evropi in Aziji, hoteč dobiti najprej gospodstvo nad Črnim morjem. Pri tem stremljenju je prišel navskriž z angleškimi koristmi. Anglija je pregovorila Perzije,

da so začeli boj z Rusi, a Paskievič jih je premagal in jih prisilil, da so odstopili Rusom Erivan in pokrajino do reke Araksa ter jim dovolili trgovske ugodnosti v Perziji (1828).

Razen tega so podjarmili Rusi do l. 1864. z ogromnimi žrtvami še ostala nezavisna kavkaška plemena.

V grškem vprašanju je razbil Nikolaj sveto zvezo, ker je v zvezi z Angleži in Francozi poslal Grkom brodovje na pomoč. Ko je zavzel Diebič Drinopolje in Paskievič Kars ter Erzerum, se je velikodušno odpovedala Rusija v drinopoljskem miru (1829) vsem osvojitvam, obdržala je le otoke v donavskem ustju in vzhodno obal Črnega morja. Odslej se je prizadeval Nikolaj za ohranitev Turčije, seveda, da bi kar največ dobička pri eventuelni smrti »bolnega moža« sam odnesel.

Prihitel je Turčiji na pomoč proti egiptovskemu namestniku Mehmed Aliju in prejel za uslugo važno pravico, da smejo skozi prelive le ruske bojne ladje (1833).

7. Balkanski narodi.

Turčija. Upravne in družabne razmere. V začetku 19. stoletja je obsegala Turčija ves Balkanski polotok razen Dalmacije, Vlaško, Moldavijo, Besarabijo, Malo Azijo, zahodno Armenijo, Sirijo, Mezopotamijo, Arabijo, Egipt, Tripolis, Tunis in Alžir. Kneževini Vlaška in Moldavija sta plačevali tribut, imeli sta pa lastno upravo z nezavisnimi knezi, ki jih je imenoval sultan. Arabija s svobodoljubnimi plemeni je le po imenu pripadala k državi. Prebivalci Tripolisa, Tunisa in Alžira se niso dosti zmenili za turško gospodstvo, bili so glasoviti gusarji, ki so jim morale celo nekatere evropske države plačevati davek. Tudi Egipt je užival precejšnjo samostojnost.

Vladajoč sloj so bili osmanliji. Njim je stala nasproti brezpravna, harač plačujoča raja, ki je sicer obdržala svojo vero, jezik in običaje, a je bila zaničevana in na milost ter nemilost predana samovoljnim turškim oblastnikom. Obe družabni plasti se nikakor nista mogli zlit, vedno sta se sovražili.

Gospodarstvo je bilo na nizki stopnji. Le tupatam je bila razvita obrt. S trgovino so se bavili Grki, ostalo prebivalstvo se je preživljalo s poljedelstvom in živinorejo. Velik del zemlje je bil last turških véleposestnikov; odiranje uradnikov je pod-

ložnikom grenilo veselje do dela. Največ moči v državi so imeli ne več boježeljni janičarji, ki so v zvezi z roparji delali krščanskemu in muslimanskemu prebivalstvu vsakovrstna nasilja in strahovali pokrajine.

Despotična vladna oblika, dvorne revolucije, nezmožnost naglo si sledečih sultanov, propadanje starih vojaških fevdnih naprav in vojaštva, slabe finance, primanjkujoča narodna enotnost in negotove pravne razmere so upropastile Turčijo.

Vzhodno vprašanje. Anarhija v Turčiji je dosegla koncem 18. stoletja vrhunec. Po prirodnih zakonih bi bila morala za življenje nesposobna država propasti, ako bi je ne bila vzdrževala zavist med evropskimi velevlastmi. Zlasti se velevlasti niso mogle zediniti, kako bi razdelile Turčijo, da se ne bi zrušilo evropsko ravnotežje; predvsem nista hoteli Avstrija in Angleška prepustiti Carigrada najnevarnejši sovražnici Turčije — Ruski. Tako vzhodno vprašanje niti do danes ni rešeno v ruskem smislu. Tudi so se od začetka 19. stoletja trudile evropske velesile, da bi reformirale Turčijo, Metternich je celo na dunajskem kongresu branil integriteto Turčije, ki naj bi stopila v krog evropskih velesil, se smatrala za evropsko državo in uživala koristi mednarodnega prava. Tej nakani se je Ruska z vso močjo uprla. Navzlic anarhiji je bila Turčija znamenit faktor v evropski politiki.

Boj med staroturško in reformno stranko. Koncem 18. stoletja vladajoči sultan Selim III. (1789—1807) se je bojeval z upornimi pašami, neposlušnimi janičarji, z Napoleonom, ki se je bil dogovoril s carjem Aleksandrom o delitvi Turčije, in z zatiranimi Srbi. Da bi bil kos vsem neprilikam, je ustvaril iz muslimanov po zapadnem vzorcu urejeno narodno vojsko in je hotel državo prenoviti, a je zadel na ljut odpor Staroturkov in janičarjev. Od takrat sta se strastno bojevali staroturška in reformna stranka za oblast v državi. Ta borba je dobro došla posameznim namestnikom, napol nezavisnim vladarjem, ki so se pod pretvezo, da so protivniki reform, dvigali proti sultanu in težili po samostojnosti. Krščanski izobraženci so se pa nadejali pod vtisom francoskih dogodkov, da bodo osvobodili svoje narode izpod turškega jarma.

Grška vstaja. Grški prepород. Grki v stari Heladi so predstavljali edinstven narod, dasi so se z njimi pomešali Slovani in Albanci. Na kopnem so se bavili s kmetijstvom, na

otokih s trgovino; njih ladje so bile v obrambo proti alžirskim gusarjem dobro oborožene.

Znamenita grška naselbina je bila v Fanarju, carigrajskem predmestju. Fanarioti so se bavili s trgovino ter znanostjo in se posvečali diplomatski službi ter duhovniškemu poklicu. Iz njihovega kroga je imenoval sultan carigrajskega patriarha. Grško višjo duhovščino so verniki sovražili, ker je neizprosno izterjaval davke, ki jih je smela poljubno nalagati. Iz Fanarja so bili tudi vlaški in moldavijski gospodarji; z njimi je prihajalo mnogo Grkov, ki so jih domačini mrzili, ker so jih ti izžemali kakor bojarji.

Za vojn s Francosko so se polastili Grki vse trgovine na Sredozemskem morju. Njih kolonije v Odesi, Marseillesu in Trstu so bogatele. Premožni grški trgovci so pošiljali svoje sinove na inozemske šole, kjer so se seznanjali z novimi strujami, modernimi idejami in s preteklostjo svojega naroda. Ti Mladogrki so prepevali grško marseillaiso; med njimi se je rodila želja po svobodi in zapadnoevropskih uredbah. Pod vplivom zapadnih literarnih struj so ustanovili v Atenah pod predsedstvom ruskega ministra Kapodistria, rodom iz Krfa, „društvo prijateljev muz“ (1812) v svrhu, da bi povzdignili izobrazbo s šolami in vzbudili narodno samozavest s proučevanjem starin. Temu društvu se je pridružila „heterija filikov“; njen cilj je bila osvoboditev Grške od turškega jarma in ustanovitev velike grške države, ki naj bi obsegala ves balkanski polotok s Carigradom kot glavnim mestom. Na čelo heterije je stopil ruski general fanariot Aleksander Ypsilanti.

Vstaja. Ypsilanti je udaril v Moldavijo, zanašajoč se na rusko vojaško pomoč in pozval Romune ter Grke k vstaji (1821). Toda Romuni se mu niso pridružili iz sovraštva do Grkov in car, ki je bival tedaj v Ljubljani, je pod Metternichovim vplivom odrekel vsako pomoč. Turki so prostovoljce razpršili, Ypsilanti sam pa je zbežal na avstrijsko ozemlje, kjer so ga ujeli in zaprli.

Že je heterija tudi na pripravnem prostoru uprizorila besnejšo vstajo, na kopni Grški in na grških otokih (1821). Več let so se hrabro borili grški dobrovoljci in hajduki (klefte), prosti verig suženjstva, proti svojim nekdanjim tlačiteljem in se proslavili kot vredni potomci starih Helenov. Razvnele so se

divje strasti. Turki so se grozno maščevali nad vstaši in fanarioti. Umorili so starega carigrajskega patriarha in mnogo članov najodličnejših fanariotskih rodbin. Na otoku Hiju so pobili na tisoče kristjanov, ostale pa so prodali v sužnost (1822).

Navzlic vsem turškim naporom in grozotam so Grki napredovali, osvobodili velik del svoje domovine in se proglasili za nezavisne (1822). Toda pojavil se je zopet stari grški partikularizem, grška needinost in Turki so napredovali. Turškemu sultanu je prišel na pomoč njegov vazal egiptovski paša Mehmed Ali, v nadi, da bo prejel za plačilo Kreto. Zavzel je egejske otoke, važna pristanišča in trdnjavo Missolonghi (1826).

Kri usmrčene missolunške posadke je koristila Grkom. Kmalu so uživali sadove lastne hrabrosti in tudi nepozabne dobrine, ki so jo bili nekdanj njih predniki podarili človeštvu. Temelj je položil klasicizem in pridružila se mu je romantika. Filhelska društva v zapadni Evropi so nabirala orožje ter denar, ali pa so hiteli dobrovoljci Grkom na pomoč, med njimi tudi slavni angleški pesnik Byron, ki je padel v boju pri Missolonghi.

V prid Grkom je vstalo javno mnenje, ki so ga morale tudi vlade vpoštevati. Grki so računali na rusko pomoč, toda Aleksander, videč v njih le upornike, jim jo je odrekel. Tudi kongres v Veroni je zavrnil tozadevne grške prošnje. Tedaj se je zavzel za zatirane Grke angleški minister Canning in pridobil za svoje naklepe novega carja Nikolaja. Angleška, Ruska in Francoska so zahtevale, da prizna sultan avtonomijo Grški, ki ostane še nadalje pod njegovo vrhovno oblastjo in mu plačuje davek. Toda Turčija je odbila zavezniške predloge. Da bi odstranili zavezniki turško-egipčansko brodovje iz grških voda, so ga brez vojne napovedi napadli pri Navarinu in popolnoma uničili (1827).

Rusko-turška vojna (1828—1829). Vsa Evropa se je radostila sijajne zmage, le Metternich se je penil jeze. Ko je Turčija zahtevala zadoščenje, ji je car Nikolaj I. napovedal vojno. General Diebič je prekoračil Balkan in osvojil celo Drinopolje. Zato je sklenila Turčija mir (1829) v tem mestu, priznala nezavisnost Grške do zalivov Arta, in Volo z Evbejo ter Kikladi, avtonomijo Vlaške ter Moldavije pod turško nadoblastjo in glede Srbije določbe bukareškega miru; dovolila je vsem tr-

govskim ladjam neovirano vožnjo po Bosporu ter Dardanelah in odstopila Rusiji nekaj ozemlja v severni Armeniji.

Kraljevina Grška. Provizorični grški vladi je načeloval Kapodistria. Ker je pa želel vladati absolutistično, je vznemoljil ustavno stranko in je bil zavratno umorjen (1831). Naposled so proglasile omenjene evropske velesile za grškega kralja bavarskega princa **O t o n a** (1832—1862), sina bavarskega kralja, filheleni Ludovika I. Filhelenstvo je doseglo svoj cilj in je pojenjavalo. Obenem je osvoboditev Grške potrdila pravico narodov do samostojnosti in, če je bilo treba, do revolucije. Slednjič ni obveljal glede Turčije Metternichov princip, da se varuje legitimno posestno stanje držav.

Nova kraljevina je obsegala najsiromašnejše kraje, ker sta rodovitni zemlji Tesalija in Kreta še nadalje ostali v turških rokah. Prevzetni Grki so prezirali tujega katoliškega kralja in njegove birokratske bavarske svetovalce. Državne finance so bile v slabem stanju. Tuje države so se vtikale v najneznatnejše notranje stvari.

Doba reform v Turčiji. Prvi uspešni reformni poizkusi. Naslednik umorjenega Selima III., **M a h m u d II.** (1808—1839), je bil zaposlen z dvema nevarnima sovražnikoma: s Srbi in Rusi. Rusom je odstopil v miru v Bukarestu (1812) Besarabijo, Srbom je priznal avtonomijo in potrdil Miloša Obrenovića za srbskega kneza (1816).

Trudil se je, da bi ustvaril enotno, po zapadnih idejah urejeno državo. V tem smislu je ukazal reformirati armado. Ko so se pa janičarji uprli temu početju, jih je velel sultan postreliti (1826). Nato je organiziral novo stalno armado. Namesto zatrtih janičarjev so dobili največ vpliva uradniki, ki se nikakor niso mogli navaditi na poštenost in so dedovali svoje dostojanstvo. Mahmud je uvedel centralizem v upravi, uredil plače uradnikom, zgradil most čez Zlati rog. Kakor Peter Veliki se je tudi on brigal za zunanosti, določil dolžino brk in brade, kroj obleke, uvedel mesto turbana fes. Toda pri vseh svojih reformah ni imel pomagačev.

Njegov sin **A b d u l M e d j i d** (1839—1861) je z muslimani osnoval **o t o m a n s k o b a n k o**, izvedel prvo ljudsko štetje in ukinil monopole, zakup davkov, mučila, svojevoljno smrtno kazen brez sodniškega pravoreka, priznal raji enakopravnost, varstvo vere, življenja ter lastnine in dostop k

javnim službam; s tem je odstranil vse narodnostne in verske razlike. Odslej so se Turki začeli priučavati zahodnoevropskim običajem in jezikom, se zanimati za zapadno kulturo in znanosti ter uvajati zapadne naprave.

Srbska vstaja. Prva vstaja. Grozodejstva janičarjev in nasilja turških upraviteljev so vznevoljila krščansko srbsko prebivalstvo in nagibala avstrijsko vlado na ponovne intervencije. Da ne bi nastale nove zmešnjave, je razglasil sultan Selim III. v svištovskem miru Srbom zajamčeno amnestijo, podelil belgrajskemu pašaliku avtonomijo pod vodstvom srbskih knežinskih starešin in prepovedal janičarjem povratek v Srbijo (1794).

Janičarji so pa vseeno izkušali nasiloma se povrniti. Vidinski paša Pasvan-oglu, glavni protivnik Selimovih reform, je prisilil sultana, da je dovolil janičarjem zopetni povratek v belgrajski pašalik (1799). Takoj po vrnitvi so uganjali janičarji po stari šegi nasilja. Vso oblast so ugrabili štiri njih vodje, dahije, in odpravili avtonomijo. Ker so se Srbi in celo spahije — oboji so namreč okusili dobrote urejenega stanja za časa avtonomije — pripravljali na oborožen upor proti dahijski strohovladi, so dahije pobili najodličnejše kneze (1804). To klanje je bil povod vstaje.

Srbi so izprva hoteli obnoviti avtonomne pravice, zgrabili so v sultanovem imenu za orožje proti dahijam in janičarjem in jih preganjali. V kratkem času je bil skoro ves pašalik v srbskih rokah. Obenem so se obrnili za pomoč na sosedno Avstrijo in ji dovolili, da sme zasesti ono ozemlje, ki bi ga osvojila. Toda Avstrija je to in poznejše enake ponudbe odbila. Srbom je ostala edina nada Rusija. Odkar se je zavzemala Rusija za Srbe, se je pojavljala pod vplivom francoskih idej misel na popolno osvobojenje srbskega naroda in hkrati se je postavljala Avstrija na stran Turkov ter nasprotovala srbskim koristim.

Medtem je poslala turška vlada bosanskega pašo Bečira, da napravi red v belgrajskem pašaliku. Ko so dahije čuli za njegov prihod, so pobegnili po Donavi na otok Adakale pri Ršavi, kjer so jih Srbi usmrtili. Bečir-paša je nato pomiril Srbe s tem, da jim je obljubil avtonomne pravice. Ker pa Carigrad ni potrdil Bečirjevega dogovora, so naprosili Srbi Avstrijo in Rusijo za posredovanje pri porti. Radi tega postopanja so Turki

izprevideli, da je upor namerjen proti njih vladi, in so sklenili vstajo s silo zatreti.

Srbi so pod poveljstvom energičnega in v vojaških stvareh zvedenega Jurija Petrovića, ki ga je ljudstvo imenovalo *Karadjordje* (Črni Jurij), večkrat porazili Turke. Ko se je vnela vojna (1806) med Rusijo in Turčijo, so zavojevali kot ruski zavezniki ves belgrajski pašalik in vpadali celo v druge turške pokrajine. Na uspešno bojevanje so deloma neugodno vplivali hudi razpori med srbskimi voditelji. Vrhovni vojskovodja Karadjordje je vladal v dogovoru z upravnim svetom, najvišjo upravno in zakonodajno oblastjo, in je kot pristaš centralizma vedno branil edinstvo oblasti in dežele. Njemu so nasprotovali nekateri avtonomistični vojvode (kakor Miloš Obrenović), ki so hoteli obdržati absolutistično moč v svojem okrožju, biti enakopravni s Karadjordjem, a so podlegli, ko je dobila Srbija centralistično ustavo (1811).

Rusija se je spričo Napoleonovih priprav za rusko vojno izmirila s Turčijo v *Bukareštu* (1812). V tem miru je dobila Rusija Besarabijo. Srbom so sicer Turki obljubili amnestijo in avtonomijo, toda so brez ruske kontrole samovoljno razlagali v mirovnem zaključku Srbom zagotovljene pravice. Zahtevali so, da se Srbi zopet podvržejo turški oblasti in da se Srbija omeji na belgrajski pašalik. A Srbi se niso hoteli odreči težko priborjeni svobodi. Nastal je srdit boj. Srbi so podlegli turški premoči in Turki so osvojili vso deželo. *Karadjordje* in odlični srbski možje so pobegnili pred turškim maščevanjem v *Avstrijo* (1813). Nekateri starešine so ostali, med njimi tudi Miloš Obrenović, ki so v sporazumu z zmagoslavnim *Huršid-pašo* umirili narod. Huršid je zopet vpeljal vse turške institucije, kakor so obstojale pred uporom.

Drugi upor. — Mir je trajal samo kratek čas. Pomirjevalno politiko Huršid-paše je opustil njegov naslednik *Sulejman-paša*. Povrnila se je doba dahijske strahovlade, sistematičnega ubijanja uglednih Srbov. Ogorčenje v Srbiji je prikipelo do vrhunca. Narod se je vzdignil in proglasil na cvetno nedeljo v *Takovem* politično nadarjenega, prevdarnega in hrabrega Miloša Obrenovića za svojega vodjo (1815).

Položaj za Srbe je bil ugoden. Napoleon je bil definitivno premagan in izgnan na sv. Heleno, dunajski kongres je urejeval

evropske razmere, Rusija je dobila proste roke in zahtevala od Turčije, da izpolni določbe bukareškega miru. Porta je odnehala, turške čete so se ustavile na meji belgrajskega pašalika in njihova poveljnika, bosenski paša Huršid ter rumelijski paša Marašlija sta se dogovorila (1816) z Obrenovićem: Srbija je še nadalje turški pašalik, ki ga upravlja paša v Belgradu in ga ščitijo turške čete, Miloš Obrenović ostane vrhovni srbski knez nad ostalimi knezi in vodi notranjo samoupravo, ki jo Srbi še nadalje ohranijo.

Kakor proti Karadjordju tako so tudi proti Milošu nastopili mnogi srbski starešine in hoteli zmanjšati njegovo oblast. Toda Miloš je brezobzirno odstranil najimenitnejše svoje tekmece, med njimi Karadjordja, ki se je bil kot član heterije vrnil v Srbijo, da bi pomagal svojemu narodu v boju proti Turkom (1817). Ko se je Miloš rešil svojih nasprotnikov, ga je narodna skupščina proglasila za dednega srbskega vrhovnega kneza.

Dogovor z Marašlijo še ni rešil srbskega vprašanja. Radi tedaj veljavnega načela legitimnosti, ki je bilo tudi Turčiji znano, je porta zavlačevala pogajanja za stalno ureditev srbskih pravic. Šele v drinopoljskem miru (1829) je sultan natančno opredelil določbe bukareškega miru, potrdil Srbiji svobodo vere, šole, prosvete ter trgovine, odredil, da se morajo muslimani izseliti iz Srbije z izjemo garnizijskih mest, in priznal (1830) Milošu dedno kneževsko pravico. S tem je postala Srbija, segajoča od izliva Timoka do ustja Drine, samostalna dedna kneževina pod sultanovo nadoblastjo.

Miloš je vpeljal redno vojsko, ustanavljal šole, ustanovil tiskarno, čistil cerkev od fanariotskih Grkov, dopustil svobodno trgovino. Poljedelstvo se je povzdignilo, ker so postali kmetje po osvoboditvi gospodarji svoje zemlje. Miloš je radi svoje neomejene vlade vzbudil veliko nezadovoljnost. Zato je Rusija zahtevala, da naj knezovo oblast omeji parlamentarna ustava. V zvezi s Turčijo je pridělila Milošu kot zakonodajno oblast namesto narodne skupščine svet, sestojč iz 17 prvih velikašev, dosmrtnih članov. Ker pa Miloš ni hotel oblasti deliti z velikaši in ker so bili v savetu (senatu) večjidel njegovi neprijatelji, se je izselil (1839) na svoja posestva v Vlaški. Milošev starejši sin Milan je umrl kmalu po očetovi odpovedi, a mlajšega sina Mihaela (1840—1842) so iztirali Srbi, ker se

je branil vladati po ustavi. Nato je (2. IX. 1842) izvolila narodna skupščina Karadjordjevega sina Aleksandra.

Prizadevanja za ujedinjenje srbskega naroda. Za Aleksandra Karadjordjevića (1842 do 1858) je vladala v Srbiji oligarhija, ona stranka, ki je Aleksandra dvignila na kneževski prestol. Ta stranka se je naslanjala na Avstrijo in Turčijo in ni vodila narodne politike. Razen tega so se prepirali člani saveta med seboj in tudi knez je živel v sporu z rusofilnim svetom. Ker je bil Aleksander v krimski vojni ostal nevtralen in ni hotel pomagati niti zapadnim državam niti Rusiji, je izgubil oporo pri vseh tujih državah, narodna skupščina ga je odstavila in poklicala vnovič 80 letnega Miloša Obrenovića na prestol (1858). Odslej je postala narodna skupščina faktor v državi, njena ustavna moč se je uveljavljala, prenehale so nasilnosti kneza, parlamentarno življenje se je začelo razvijati, stvarjale so se stranke, a svet je izgubil prejšnji ugled.

Pariški mir je postavil Srbijo pod garancijo velesil in odstranil dosedanja ruski protektorat. Vlada je uvedla nove šole, zgradila arzenal v Kragujevcu, izdala državljanski zakonik, osnovala narodno knjižnico v Belgradu in bolnice, olajšala naseljevanje v Srbiji in popravljala ceste.

Po Miloševi kratki vladati (1858—1860) je v drugič zavladal njegov sin Mihael (1860—1868). Glavni cilj njegove politike je bil, da bi osvobodil ves srbski narod turške oblasti in da bi oživotvoril ideje srbske omladine, zedinjenje zasužnjenih delov stare srbske države. Ker je bila Srbija preslaba za veliko borbo narodnega osvobođenja, se je sporazumel s Črno goro in dogovarjal z narodnimi voditelji v Bosni ter Hercegovini in z uglednimi možmi v Bolgariji ter Grški, da so pripravljali ljudstvo na odločilno skupno delovanje.

Mihael je vladal konservativno in je bil nasprotnik modernih ustavnih načel. Knežjo oblast je ojačil z zakonom o narodni skupščini (1861), ki naj se sestaja vsako tretje leto, in z zakonom o ureditvi državnega sveta, čigar člane sme knez imenovati brez portinega dovoljenja. S to odločbo je bil ukinjen prejšnji svet in novi državni svet ni imel veliko moči. Da bi dosegel popolno nezavisnost od Turčije, je ustanovil narodno vojsko. Največ uspeha je imel v zunanji politiki. Turčija je odpoklicala (1862) svoje posadke iz trdnjav (Belgrada, Šabca,

Smedereva in Kladova); z njimi vred so ostavili muslimani po določbi iz l. 1829. Srbijo. Ta uspeh je močno dvignil samozaupanje v Srbiji, poživil agitacijo za obnovitev Velike Srbije in podžgal v Mihaelu težnjo, da končno obračuna s Turki. Sredi teh načrtov je zarotnik umoril Mihaela v Topčideru (1868).

8. Julijska revolucija.

Francija. Ko je pri novih volitvah opozicija narasla, je ukinil (1830) Karl X. po nasvetu ministra Polignaca svobodo tiska, razpustil zbornico in omejil volilno pravico. Tedaj je izbruhnila v glavnem mestu julijska revolucija, in republikanci so premagali kraljeve čete. Vpričo mogočnega naraščanja orleanistične stranke se je slabotni Karl X. odpovedal prestolu na korist svojega vnuka grofa Chamborda, toda zbornici sta proglasili za kralja Francozov Ludovika Filipa Orleanskega, sina Filipa Egaliteja. Karl X. je umrl v Gorici in je tam pokopan v samostanu na Kostanjevici.

Hitra zmaga julijske revolucije je dala narodom in nasprotnikom reakcije upanje, da morajo končno vendar zmagati liberalne ideje. Saj se je sedaj Francoska ločila od »Svete zveze«, ki jo je že bila zapustila Angleška. Ti dve ustavni državi sta odslej ovirali delovanje konservativno-absolutističnih vzhodnih držav.

Belgijska revolucija. V Belgiji ni nastala revolucija radi ustavnih vprašanj, temveč radi narodnostnih in verskih povodov.

V razmerju obeh delov Nizozemskega kraljestva, ki ga je ustvaril dunajski kongres, je bilo že izza umetnega združenja mnogo nepremostljivih nasprotij. Povečini romanski Belgijci so bili katoličani in spretni obrtniki, nekateri so se tudi navzeli modernih liberalnih idej. Germanski in kalvinistični Holandci so bogateli s trgovino, se smatrali za vladajoče pleme in skušali vpeljati v vsem kraljestvu holandsčino kot državni jezik. Belgijce so zapostavljali pri uradniških ter častniških službah in jih silili k plačevanju velikega državnega dolga; duhovnike je vlada vznevoljila, ker je priznala kalvincem enakopravnost in podržavila ljudske šole. Nespametno postopanje vlade je združilo belgijsko katoliško in liberalno stranko k enodušnemu odporu zoper Holandce.

Po julijskih dogodkih v Parizu je buknila vstaja tudi v Bruxellesu in se kmalu razširila po vsej Belgiji. Narodni kongres

je proglasil Belgijo za nezavisno ustavno monarhijo. Velesile so na londonski konferenci priznale novo kraljestvo, mu zajamčile vedno nevtralnost (1830) in pritrdile v naslednjem letu izvolitvi novega kralja Belgijcev, princa Leopolda iz rodovine Sachsen-Koburg.

Razsodni Leopold I. (1831—1865) se je pobotal s Holanci in jim odstopil večji vzhodni del Luksemburga. Bil je strogo konstitucionalen vladar, brzdajoč in pomirjajoč, ni potegnil z nobeno politično stranko. Pospeševal je gospodarski razvoj in gradil železnice. Trgovina in obrt sta zacveteli kakor v malokateri državi. Nova ustava je jamčila pravice ljudstva, svobodo pouka, vere, tiska, zborovanja, združevanja, določila je odgovornost ministrov in ustvarila porotna sodišča. V Evropi so ustavo občudovali in posnemali.

Švica. V Švici so se vršili boji med konservativci in liberalci glede državne oblike. Zmagali so naprednjaki, izpremenili dotedanjo zvezo držav v zvezno ali federativno državo suverenjskih kantonov z glavnim mestom Bernom. Zakonodajno moč ima zvezna skupščina, sestavljena iz dveh zbornic: iz narodnega sveta, ki ga neposredno volijo vsi kantoni po razmerju števila poslancev, in iz stanovskega sveta, zastopnika posameznih kantonalnih vlad. Izvršujočo oblast imajo sedmeri zvezni svetovalci. *Federativna zveza* je dobila enotno diplomacijo, vojaštvo, carinstvo, pošto, denarstvo. Švici so zajamčile evropske države nevtralnost. V Švici žive deli raznih narodnosti zadovoljno v edinstvenosti, ki jo krepi gosto železniško omrežje in kjer procvita narodno gospodarstvo.

Italija. Razmere v Italiji se po ponesrečenih vstajah v Napolju in Piemontu niso izboljšale. Zato je pariška julijska revolucija našla tudi tu po raznih državah odmev; vstaja je buknila v Modeni, Parmi in v Cerkvni državi, a Avstrija je kmalu naredila red z oboroženo intervencijo. Po zadušenih revolucijah so vlade izvzemši v Piemontu povsod, obdržale stare razrvane razmere in preganjale liberalne ideje.

A že se je začel preporod (*risorgimento*) italijanskega naroda. Najodličnejši prvoboritelji za republikansko svobodo in narodnostne pravice je bil genovski advokat Giuseppe Mazzini († 1872), ki je obsoval in preganjan hotel dvigniti vse narode za boj proti reakciji in jih oplemenititi, da bi znali uživati svobodo. Ustanovil je zvezo »Mlada Evropa« (1834),

ki naj bi odstranila evropske monarhije, ustvarila nezavisne narodnostne republike in se združila na podlagi idej o svobodi, enakosti in humaniteti v velikorepublikansko zvezo. Za doseg tega cilja naj bi se trudili pri vseh narodih posebni odbori. Toda intenzivneje so delovali samo trije odbori: Mlada Italija, Mlada Poljska in Mlada Nemčija. Največ uspeha je imela Mlada Italija. Njeni člani so se trudili, da bi narod politično probudili in izvojevali italijansko edinstveno republiko. Obenem je vstal Gioberti, duhovnik iz Turina, ki je mislil ustvariti lepšo bodočnost Italije na temelju vere in s svobodnim papeštvom ter pridobiti italijanske vladarje, da bi dali svojim podložnikom ustavo in se združili v italijansko konfederacijo, ki bi imela moralnega poglavarja v papežu, dočim bi politično in vojaško vodstvo prevzel sardinski kralj Karl Albert.

Italijani so izkušali zanesti te ideje v avstrijsko posest. Toda Avstrija je na vse mogoče načine preprečevala te nakane in vladala še nadalje s prevzetnim vojaštvom, samovoljno politiko, osovraženo cenzuro in gojitvijo medsebojnega nezaupanja. Zato so jo hoteli Italijani izriniti iz benečansko-lombardskega kraljestva. Mislili so, da so sami dovolj močni za to početje. In res so se trije vladarji odzvali Giobertijevemu pokretu: sardinski kralj, toskanski vojvoda in papež Pij IX. (1846—1878) ter se združili proti Avstriji. Pij IX. je omilil cenzuro in osnoval meščansko gardo ter državni svet, v katerem so bili prvič zastopani lajiki. Lajiki so dobivali odslej tudi najodličnejše državne službe. To popuščanje je ohrabrilo italijanske rodoljube; še pred februarско revolucijo so prisilili svoje vladarje, da so uvedli liberalno ustavo v Siciliji ter Napolju, v Sardiniji in v Cerkveni državi, nato je toskanski vojvoda sam dal svoji deželi ustavo.

Španska. Julijska revolucija je povzročila nemire v neprestano razburkani Španski in Portugalski. Ker Ferdinand VII. ni imel moških potomcev, je določil (1833), da imajo pravico nasledstva hčere in nato moški sorodniki. Po njegovi smrti mu je sledila njegova mladoletna hči Izabela (1833—1868). Namesto nje je vladala kraljica-vdova, lepa Kristina Napoljska, podpirali so jo liberalna Kastilija, severna Španska in konservativci (moderados ali regeneradores). Nasprotniki ustave so pa priznali kot zakonitega vladarja Ferdinandovega brata, nezmožnega in krvoločnega Karlosa. Država se je tako razdelila

radi starega pokrajinskega partikularizma v dva tabora. Med obema strankama se je vnela strašna, krvava meščanska vojna. Kristini sta pomagali Angleška in Francoska, vzhodne države pa Karlosu, ki je zbežal v inozemstvo. Tudi nenravno živeča Kristina, v srcu vedno naklonjena cerkvi in konservativcem, se je umaknila pred liberalci (progresisti ali eksaltados) na Francosko. Reakcija je zmagala, ko so proglasili 13 letno Izabelo za polnoletno (1843) in se je vrnila Kristina; takoj so revidirali ustavo v prilog kroni in cerkvi.

Portugaška. Da bi pomiril Portugalsko, se je odpovedal Pedro brazilijanskemu cesarstvu in prepodil (1834) pretendenta Miguela, nakar je zopet zavladata Marija v propadli Portugalski. Marija se je poročila s princem Ferdinandom iz rodovine Sachsen-Koburg (-Kohary). Podpirala je konservativce; pogosto so izbruhnili strankarski boji med konservativci in liberalci, ki pa niso bili tako strastni kakor v Španski.

Osvobojenje španskih ameriških kolonij. Prvi udarec reakciji je zadala Amerika. Sicer se je bilo omililo razmerje med španskimi naseljenci in zamorci, trgovina se je bila povzdignila, toda izobraženi kreoli, opazujoč gospodarski napredek demokratične severne Amerike, so bili nezadovoljni, ker se niso mogli povzpeti do višjih uradniških mest in ker Španija ni hotela dovoliti kolonijam ustave. Nastale so revolucije. V ljutih bojih so osvobodili domoljubni kreoli pod generalom Bolivarjem latinsko Ameriko španskega gospostva in ustanovili nezavisne republike Uruguay, Paraguay, Argentinijo (1814), Chile (1818), Kolumbijo (1820), od katere se je odcepila Panama (1903), Venezuelo, Ekvador, Mehiko (1821), Peru in Bolivijo (1824). Države »Svete zvezek« so hotele vpricho teh dogodkov intervenirati, a predsednik Unije Monroe je odklonil vsako vmešavanje evropskih vlad v ameriške razmere (1823, Monroejeva doktrina: Amerika Amerikan- cem). Unija in Angleška sta takoj priznali nezavisnost latinskih republik. Španski sta ostali samo še Kuba in Puerto Rico, ki ju je izgubila s Filipini vred 1898.

9. Nemčija.

Julijska revolucija je naredila mogočen vtis v absolutističnih nemških državah. Izbruhnili so nemiri in podložniki so izvojevali svobodoljubnejše ustave.

Rodoljubi so težili po zedinjenju vseh Nemcev v edinstveno narodno državo, zlasti ko je bil ustvarjen prvi začetek v tem oziru, ustanovitev severnonemške carinske zveze. Toda ujedinenja ni bilo mogoče takoj izvesti, ker ga je oviral ukoreninjeni partikularizem, zato so Nemci najprej stremili po političnem osvobojenju in pozdravljali vse za svobodo se boreče narode kot svoje zaveznike pri skupnem delu v splošni evropski revoluciji, ki bo prepodila vse tirane. Mazzinijeva Mlada Evropa je našla med Nemci dokaj pristašev (Mlada Nemčija), zlasti v južni Nemčiji, kjer so radikalni elementi delovali za republiko.

Liberalne ideje so širili znanstveniki in pesniki »Mlade Nemčije«, ki so z roganjem kritizirali nemške politične razmere (Börne, Heine, Laube, Freiligrath) ali pa posnemali Byronovo svetožalje. Književnost je zadobila politično-liberalno barvo.

Liberalnih idej so se oprijeli osobito imoviti meščani. Narodno gospodarstvo Nemčije je namreč precej napredovalo, trgovina se je povzdignila, trgovsko brodogradništvo je naraščalo, gradili so železnice, v tkalski in kovinski obrti so se posluževali vedno bolj strojev.

Radikalci so bili kljub svojemu kozmopolitizmu dobri domoljubi. Ko se je Francoska hotela za prevarane nade v Egiptu odškodovati ob Renu, so zahtevali (1840) Nemci med prepevanjem narodnih himen oborožen nastop proti Francoski. Tudi so se Nemci potegovali za zatirane brate v Schleswig-Holsteinu, ko je Danska urejevala njim v škodo nasledstveno pravo.

Vlade so pazljivo motrile svobodoljubni pokret, omejevale tiskovno svobodo, preganjale naprednjake in jih zapirale; preganjani so iskali v inozemstvu zavetja in tam tiskali svoja dela.

Reakcionarne vlade so našle zaveznico v boju proti liberalnim idejam v cerkvi in veri. V južni Nemčiji je podpirala neomejeno vladno katoliška cerkev, v severni Nemčiji pa ortodoksni protestantizem, ki se mu je odtujilo mnogo izobražencev, ko so začeli uvajati zgodovinsko kritiko v teologijo (Strauss, Feuerbach). Za izkazane usluge so vlade ugodile katoličanom pri cerkvenih zahtevah; stvorila se je namreč katoliška politična stranka, ki jo je vodil na Bavarskem zgodovinar Görres.

10. Poljska vstaja.

Ko se je raznesla novica o pariški julijski revoluciji, se je pripravljaval avtokratični car Nikolaj I. na intervencijo v Francoski

s poljskimi četami. Tedaj je povzročila poljska demokratična stranka novembrsko vstajo v Varšavi (1830). Pa že takoj v začetku so nastala nesporazumljenja med zmerno aristokratsko stranko, ki ni hotela prekiniti stikov s carjem in radikalnimi demokrati, ki so bili republikanskega mišljenja. Zadnji so imeli premoč. Navzlic hrabrosti so podlegli nesložni Poljaki, ker jim ni prišla na pomoč nobena evropska država, čeprav so se izobraženci za nje kako prej za Grke navduševali. Evropski državniki se niso upali ovreči določb dunajskega kongresa, ki so razdelile Poljsko med tri države.

Pri Ostrolenki je porazil Poljake Diebič, a ugrabila ga je kolera, ki je nestrankarsko divjala v obeh taborih. Vstajo je zadušil Paskievič. Končno se je predala Varšava. Poljska je izgubila samostojnost, ustavo, državni zbor, ministrstva in armado. *Organski statut* je pripojil Poljsko Ruski. Namestnik Paskievič je neomejeno vladal in nasilno poruseval Poljake. V Litvi so odpravili poljščino in silili uniate k pravoslavju.

Car je dovolil vstaškim Poljakom le omejeno amnestijo, zato je iskalo mnogo Poljakov zavetja v tujini, kjer so se zanimali za poljske stvari in so sodelovali pri evropskih revolucijah. Med emigranti so bili tudi pisatelji in pesniki. Iz njih del se zrcali zatajena narodna žalost, požrtvovalnost za občo blaginjo in bojazljivo koprnenje po vrednejši prihodnosti poljskega naroda (ustvaritelj umetne junaške pesmi Mickiewicz † 1855, Slowacki † 1849, Krasinski † 1859).

Kmalu je izginil zadnji spomin poljske samostojnosti. Ker so se Poljaki vzdignili (1846) v Krakovem in ker bi se morali istočasno pobuniti Poljaki v avstrijskih, ruskih in pruskih zemljah, so vzhodne velesile zasedle krakovsko republiko in jo spojile z Avstrijo.

11. Velika Britanija.

Na krmilo je došlo po dolgem času (od l. 1782) whigistično ali od tedaj nazvano liberalno ministrstvo in izvedlo težko pričakovano reformo spodnje zbornice (1832). Opustili so propadle volilne kraje in prisodili volilno pravico onim davkoplačevalcem, ki so plačevali precej visok davek od posestva ali najemščine. S to reformo je izgubila angleška ustava aristokratski značaj, se približala demokratski

obliki in spodnja zbornica je vladala v državi. Volilno reformo so izvajali nevolilci, delavci, ki so bili še vedno izključeni od volilne pravice.

Vlada je pod vplivom človekoljubnega Russella skrbela za socialno blaginjo ljudstva, omejila otroško delo v predilnicah, preuredila skrbstvo za reveže, modernizirala mestno samoupravo, dajala podpore šolam in odpravila z odškodnino prizadetim posestnikom suženjstvo v angleških kolonijah. V zunanji politiki je priznal Palmerston narodom pravico do osvobojenja in je deloval na to, da bi Angleška namesto Rusije vodila svetovno politiko.

Viktorija (1837—1901). Ker kralj Viljem IV. ni zapustil potomcev, mu je sledila na prestolu 18 letna nečakinja Viktorija. Od Angleške se je ločila Hannoveranska, ker ni poznala ženskega prestolonasledstva, in zavladal ji je Viljemov mlajši brat, Ernest Avgust Cumberlandski. Zvesto je stal kraljici ob strani lepi ter izobraženi princ-soprog Albert iz rodovine Sachsen-Koburg. Z vlado Viktorije se pričinja moderna doba Angleške.

Vlada je morala vso pažnjo posvetiti velikemu socialnemu gibanju, prvemu proletarskemu stanovskemu boju.

Reforma parlamenta je koristila le meščanstvu, ne pa delavcem in revežem, tudi ni izboljšala žalostnih življenskih razmer delavskih slojev. Z reformo nezadovoljni radikalni delavci so združili socialno vprašanje s političnim in objavili svoje želje v »ljudski ustavi« (The Peaples Charter). Zahtevali so splošno ter tajno volilno pravico in razne socialne reforme: vpelje naj se dohodarina, določi naj se najdaljši delavnik, prizna naj se pravica do dela, da naj se delu ves zaslužek.

Za uresničenje ljudske ustave, osobito za splošno volilno pravico, so prirejali ogromno obiskovane ljudske shode, na katerih so strastni govorniki razvnemali množice, pošiljali so peticije z milijoni podpisov parlamentu, a vlada je ostala mirna nasproti nemirnežem in parlament je odklonil (1842) splošno volilno pravico.

Gibanje kartizma se je porazgubilo in v ospredje so stopile socialne reforme. Mnogo tvornic je ustavil delo, delavske plače so padale, a živila, zlasti meso in kruh, so se radi visoke uvozne carine podražila. Vznevoljenemu ljudstvu je grozila lakota. Tedaj so ustanovili revni tkalci v Rochdalu prvo

konsumno društvo. Pod vodstvom trgovca Riharda Cobdena, ki je prepotoval mnogo sveta, se je pa ustanovila (1838) v Manchesteru liga za prosto trgovino na žito.

Liga je razvila močno agitacijo za ukinjenje te carine, ki je koristila samo veleposestnikom, in sploh za svobodno trgovino. Po težkih parlamentarnih bojih je izvedlo konservativno ministrstvo Peelovo (1841) ligine zahteve in nekatere finančne ter socialne reforme. Uredilo je pošto in uvedlo je enoten tarif, ki so ga plačevali s poštnimi znamkami, ter dohodarino, določilo je deseturni delavnik, navrnilo je delavce na podlagi Owenovih nauk na strokovno in združno organizacijo in udeležilo je Smithova načela o svobodni trgovini: deloma je znižalo, deloma je odpravilo uvozno carino na sirovine, polfabrikate ter živila ter odpravilo izvozno carino za premog in steklo (1846).

Kmalu nato je odstopil (1846) Peel. Preskrbel je delavcem cenejši kruh in meso ter zvišal proizvodnjo sposobnost obrti. Trgovina se je širila, uvoz ter izvoz sta naraščala in obenem tudi plača. Peelu sledeče liberalno ministrstvo, ki se je obdržalo do l. 1874., je ukinilo (1849) plovbeni zakon in priredilo v duhu svobodne trgovine prvo svetovno razstavo v Londonu (1851).

Angleška književnost je napredovala. Najboljši lirski pesnik je bil Tennyson. Istočasni politični in socialni boji so našli odmev v literaturi. Slaven zgodovinar Macaulay je predložil (1848) v zgodovini Angleške od vlade Jakoba II. dalje razne dobe in ljudi z dramatično močjo in ustvaril dovršeno lep panegirik na whigse. Carlyle je bičal z neusmiljenim srdom napake svojega časa, spisal zgodovino francoske revolucije in delovanje Cromwella. Romanopisci (Kingsley, Bulwer, Disraeli, Dickens) so vpletali v dogodke tedanje žalostne socialne razmere in upali na njih izboljšanje.

12. Francoska za Louisa Filipa.

Ludovik Filip (1830—1848) se je imenoval meščanski kralj, ker ga je ljudstvo pozvalo na prestol, in se je zbog svojega ljubeznivega ter preprostega vedenja meščanom prikupil.

V notranji politiki se mu je zdela najvažnejša naloga uredničenje ustave. Čeprav se je kot oprezen ustavni vladar držal

prave sredine in živel v dobrih odnošajih s parlamentom, je vendar najraje vodil osebno politiko in imenoval ministre po svoji volji. Opiral se je na narodno stražo. V zunanji politiki je omahoval med Angleško in vzhodnimi državami.

Revizija ni dokaj izpremenila ustave, znižala je le census za volilno pravico. Moč je imelo še vedno premožno ustavno meščanstvo, a gornja zbornica je izgubila pomen.

Vlade so bile sestavljene iz najmočnejše parlamentarne stranke, iz ustavne. Opoziciionalne stranke so nasprotovale vladi; Francozom so namreč že prešla v meso in kri načela revolucije, enakost ter svobodna ustava in mržnja proti reakciji. Najstrastneje so se bojevali proti vladi republikanski radikalci. Bili so vznemirjeni, ker so bili izključeni od volilne pravice, čeprav so izvojevali julijsko revolucijo, ki jo je bilo zasnovalo meščanstvo. Ustanavljali so tajna društva (Mazzinijevo Mlado Francosko), dobivali vedno nove privrženca in uprizarjali demonstracije, atentate na kralja in vstaje. Vlada je strogo postopala z radikalci ter omejila tiskovno in združevalno svobodo.

Ostali opozicionalci se vladi niso zdeli nevarni, tako legitimisti, pripadniki Bourboncev, in maloštevilni Bonapartisti, pristaši Napoleonove rodovine. Vlada je celo sama gojila kult cesarja Napoleona in je odredila, da so prepeljali njegove smrtne ostanke z otoka sv. Helene v »Dom invalidov« v Paris. Bonapartisti so stavili nade na Ludovika Napoleona, sina nekdanjega holandskega kralja; dvakrat je poizkusil izzvati prevrat na Francoskem, pa mu ni uspelo.

Tudi novo nastala katoliška stranka, zahtevajoča svobodo vere in pouka, ni imela izdatnega vpliva na vlado, ker kralj in vlada nista bila baš naklonjena cerkvi.

Iz radikalne stranke se je izločila socialistična. Gospodarska povzdiga ni izboljšala delavskega položaja, nezadovoljni delavci so prirejali nemire, shajali so se z znakom rdečega praporja v tajnih komunističnih društvih in se navzemali srda ter sovraštva proti bogatinom.

Mogočnejše nego komunizem se je razširjal socializem. Tla sta mu že pripravljala St. Simon in Fourier, toda med ljudstvo še ni prodrli. Tudi Proudhon († 1865) je ostal osamljen, njegovi predlogi so bili za vse stranke nesprejemljivi. Učil je, da je zasebna lastnina kriva neenakosti v človeški

družbi in vsega zla, ki je prišlo z neenakostjo, saj je lastnina tatvina (*La propriété c' est le vol*). Zato se je obrnilo sovraštvo bednih ljudi zoper zasebno last, ki naj preide v družabno ali kolektivistično last.

Večji vtis je naredil Louis Blanc († 1882). Ta je sodil, da je vir zniževanja delavskih plač in sploh vsega socialnega zla izkoriščanje delavcev po podjetnikih, neomejena svoboda posameznika in svobodna konkurenca; delo je torej treba socialno organizirati, država naj sama prevzema velepodjetja, druga pa naj izroči delavskim zadrugam in naj tako bolj in bolj izpodriva zasebno proizvodnjo. Te reforme morajo delavci in malomeščani uresničiti le v republiki.

Iz književnosti odsevajo tedanja politično-socialna vprašanja. Romantiki niso več poveljevali cerkve in papeštva, marveč demokracijo. *Lamartine* je v zgodovini girondistov opisal idealne republikance in vplival s svojimi spisi na februarско revolucijo. *Viktor Hugo* je slavil svobodo ter predočeval socialno bedo. Nesrečni *Musset* se je zaril v svetožalje.

Najboljša pisateljica je bila *George Sand*. Pojasnjevala je vse življenske probleme, z bogato fantazijo se je bojevala proti sponam, v katere je vkovalo napačno zakonodajstvo človeštvo in za nov svetovni red, ki bi bil primeren človeškim zahtevam. V nasprotju z idealno *Sand* se je zdel realistu *Honoreju de Balzacu* ves svet brezupen in gnil. Ker so pisatelji videli, da so gornji družabni sloji izprijeni, so iskali junake v močvirju, ki je ljudi obdajalo; tem pisateljem (kakor *Sueju* in *Aleksandru Dumasu* starejšemu) je bil efekt glavni namen. Zgodovino *Francoske* sta spisala *Martin* v republikanskem smislu in *Michelet* v krasnem slogu.

Književnost in socialistične ideje so napetost povečale, nezadovoljnost med nižjimi sloji je naraščala, opozicija je natihoma delovala na odstranitev julijske monarhije, sodnijske obravnave so razkrile pokvarjenost plemstva in bogatašev, kralj je izgubljal spoštovanje. Spricho takih razmer javno mnenje ni opazilo gospodarskega napredka ter odličnega stališča *Francoske* v duševnem življenju in ni znalo ceniti uspehov v kolonialni politiki.

V vladi sta se menjavali obe krili ustavne stranke; eno je vodil *Guizot*, drugo delavni ter pretkani *Thiers*. Le-ta je prevzel (1836) ministrstvo z visokotečimi načrti. Podpiral

je Mehmed Alija v Egiptu, da bi povzdignil francoski ugled. Ker se mu je načrt izjalovil, je mislil dobiti odškodnino ob Renu, toda enodušni odpor Nemcev in nebojevitost kralja sta ga prisilila, da je odjenjal in odstopil (1840). Postal je nato vodja parlamentarne opozicije.

Odslej je vodil ministrstvo učeni Guizot. Reformiral je šolstvo, izogibal se je vsaki vojni v Evropi, zadušil vstajo Abdel Kaderja in si s tem zagotovil nemoteno posest Alžira. Ker je hotel imeti poslušen parlament, je vplival na volitve in podkupoval poslance, da je tako ohranil gospostvo bogatega meščanstva. Toda opozicionalni republikanski radikali so vedno odločnejše zahtevali reformo zbornice ter splošno volilno pravico in prirejali radi omejene zborovalne svobode javne bankete, na katerih so pridobivali ljudstvo za svoje misli.

13. Borba za Sredozemsko morje.

Za vlade zadnjih dveh sultanov se je obnovila borba za Sredozemsko morje. Nastala je nova zveza držav. Navzlic nasprotujočim interesom v azijskih stvareh sta skupno nastopali Angleška ter Ruska, ker je obema državama odpiralo Sredozemsko morje dohod v Azijo. Toda Rusiji sta zapirala to pot preliva Bospor in Dardanele, ki sta bila v turških rokah. Angleška je hotela v varstvo indijskega trgovskega prometa pridobiti nove obmorske postojanke, Francoska pa po osvojitvi Alžira gospostvo v Egiptu.

Obilo skrbi je povzročala Turkom skoro neomejena moč egiptovskega paše Macedonca Mehmeda Alija. Skrbel je za materično in duševno blaginjo Egipta, pozival tuje izobražence in pošiljal egiptovsko mladino na zapadna učilišča, gradil ceste, prekope in jezove ob Nilu, oživotvoril pridelovanje bombaža, ustvaril iz felahov zanesljivo armado, ki so jo vežbali francoski častniki. Z njo je podjarmil Nubijo in Vzhodni Sudan. Da bi si pridobil bogastva, je pozval v kairski grad mameluške odličnjake, jih ukazal vse pomoriti in se je polastil rodovitne Nilove zemlje, ki so jo odslej obdelovali njegovi zakupniki.

V grški vstaji je pomagal sultanu. Ker pa sultan ni izpolnil zahtev svojega nevarnega namestnika, je prodiral Mehmed Ali preko Sirije in Male Azije proti Carigradu. — Toda njegova

namera se je izjalovila, ker je varovala glavno mesto ruska mornarica. Po posredovanju Angleške in Francoske je odstopil sultan Mehmed Aliju Sirijo in dovolil iz hvaležnosti edinole ruskim vojnim ladjam vožnjo po Dardanelah (1833). Tudi so vzhodne države jamčile posestno stanje Turčije.

Mogočni egiptovski paša je osvojeval kraje, ki so mejili na Sirijo, in je premagal turške vojske. Med ogroženo Turčijo in Francozom naklonjenim Mehmed Alijem je hotel posredovati slavohlepni francoski minister Thiers. Zdajci se je zavzela za integriteto Turčije četverozeza (Angleška, Ruska, Avstrija in Pruska), kar je Francoze razjarilo. Bati se je bilo, da bo izbruhnila radi Orienta splošna evropska vojna. Vendar se je francoski kralj pomiril. Mehmed Ali se je odpovedal Siriji ter Kreti in prejel dedno namestništvo v Egiptu pod sultanovo nadoblastjo (1840). Četverozeza se je spravila po odstopu ministra Thiersa s Francosko, petere velesile so sklenile v Londonu (1841) prelivsko pogodbo, ki prepoveduje vsem vojnim ladjam plovbo po Dardanelah in Bosporu, ako Turčija miruje.

Nasledniki Mehmedovi so skrbeli za procvit Egipta, zlasti njegov sin Said. Podelil je kmetom večje svoboščine, ukinil suženjstvo, zgradil železnico iz Aleksandrije v Kairo in dovolil napraviti Sueški prekop.

14. Avstrija za Ferdinanda I. in Prusija.

Ferdinand I. (1835 do 1848), naslednik cesarja Franca I., je bil radi epilepsije nesposoben za vlado. Namesto njega je vladala v reakcionarnem in neomejenem smislu državna konferenca, v njej je imel Metternich zbog teh razmer še večjo moč. Metternich je poznal dobro nedostatke države, pa se tudi sedaj ni mogel odločiti, da bi uvedel nameravane reforme. Vrh tega je imel še nasprotnike med nezmožnimi člani državne konference in vlade.

Deželni stanovi so se redno shajali k zasedanjem deželnih zborov. Tudi v novopridobljenih deželah, kakor v Galiciji, so vpeljali brezpomembne stanovske zastope. Javno življenje je zaspalo. Le ogrski državni zbor si je znal ohraniti svojo veljavo.

Vlada je izboljšavala prometna sredstva. Zgradili so Ferdinandovo severno železnico, vpeljali telegraf, ustanovili paro-

brodno družbo Avstrijski Lloyd, hranilnice in zavarovalne družbe in vpeljali plinovo razsvetljavo.

V duševnem oziru je Avstrija za zapadnimi državami zaostala, splošna izobrazba je bila na nizki stopnji, obrt ni posebno napredovala, izvzemši v Pragi in na Dunaju, kjer je bilo zaposlenih mnogo delavcev, ki so zahtevali izboljšanje življenskih razmer, a država se ni bavila s socialnimi problemi. Napredovala je glasba, razvil se je v obrti domači slog (Biedermeierstil), znanost sta pospeševali akademiji (dunajska in češka), ustanavljali so politehnične institute in strokovne šole. Toda niti v znanosti niti v literaturi se niso mogle razvijati duševne sile, ker je cenzura strogo nadzorovala vsak duševni pojav in zadušila vsako misel, ki bi se zavzela za narodno svobodo. Vladi pa je bilo prav povšeči, da se je ljudstvo razveseljevalo po raznih zabaviščih.

Pod mirno površino se je grmadila nezadovoljnost. Uradniki so bili slabo plačani, živeli so v bedi in izgubljali spoštovanje do države. Zvišani stari in novi davki (užitninski) so težili revnejše sloje. Državni dolg je naraščal. Večkratne slabe letine so povzročale draginjo in obubožanje delavcev ter malomeščanov. Navzlic cenzuri so se seznanjali izobraženci s tujimi radikalnimi idejami. Spričo takih neprilik je nastala opozicija proti vladi, ki so se ji pridružili stanovi, ker jim je vlada nakladala vedno več obveznosti za pokritje novih potrebščin. Stanovi so zahtevali, da sodelujejo pri davčni politiki in da vlada nakaže kmetom denar za odvezo desetine in robote. Toda vlada je zavrgla te predloge in povzročila revolucijo l. 1848.

Pod strogo Metternichovo vlado so se začeli probujati avstrijski narodi in izgubljati zaupanje do skupne države, ker je vlada oholo odklanjala njih najskromnejše želje. Jako hitro je napredoval narodni preporod pri Ogrih. Hoteli so osnovati lastno kulturo in postati enakopravni z drugimi evropskimi narodi. Njihovi dotedanji duševni proizvodi niso imeli veliko vrednosti. Za preporod ogrskega jezika je bil zaslužen Kazinczy, stvaritelj današnjega književnega jezika. Med pesniki sta najznamenitejša Vörösmarty in pevec ogrske revolucije Petöfy-Petrovics. Kot politični pisatelj in govornik se je odlikoval baron Eötvös, plodonosna romanopisca sta bila Jokai in Mikszath. Vsi ti pisatelji kakor tudi književna društva, časniki, časopisi, akademija znanosti in narodni muzej, ki ju je ustanovil

»največji Oger« grof Szechenyi, so vcepljali Ogrom navdušenje za domovino, narodno zavest in narodni ponos. Ogri so uvedli (1830) namesto latinščine kot uradni jezik ogrščino in so objestno zahtevali, da se je morajo kot uradnega ter učnega jezika posluževati tudi ostale narodnosti Ogrske, kar je dovedlo do težkih zapletljajev.

Hkrati z narodno probudo so se širile liberalne ideje. Nasproti okoreli plemiški konservativni stranki so zahtevali privrženci reform osvobojenje kmetov in močno centralno ustavno vlado, a se v zadnji zahtevi niso skladali z voditeljem opozicije, odvetnikom Kossuthom, ki je s skoro neprekosljivo zgovornostjo branil obsežno županijsko avtonomijo in stremil po samostojni ogrski državi, ki naj bi bila le po personalni uniji zvezana z ostalimi habsburškimi deželami, in končno celo po ustanovitvi samostalne ogrske republike.

Pruska. Friderika Viljema III. je nasledoval njegov sin Friderik Viljem IV. (1840—1858). Bil je nadarjen in izobražen, a smatral je državo za zasebnopravno lastnino, ki jo je Bog vladarjem podelil, sovražil je liberalne ideje, ustavo ter ž njo združeno ljudsko zastopstvo in sodelovanje na vladi. Vladal je neomejeno s pomočjo ortodoksnega protestantizma, a liberalno misleče izobražence so te razmere vznevoljile. Vrh tega so izkoriščani delavci večkrat uprizarjali vstaje. Končno je sklical (1847) kralj, ker je potreboval denarja za zgradbo novih železnic, združení deželni zbor. Toda stanove je smatral kot posvetovalen organ pri zakonodaji in jim priznaval le pravico, da dovoljujejo vladi nalagati davke in najemati posojila. Tedaj se je slišal iz sredine fevdalnega zbora glas modernega ljudstva, zahtevajočega politične pravice. Stanovi so odklonili vladne zahteve in kralj je razpustil deželni zbor. Kraljevo postopanje je razburilo narodno in politično zavedno meščanstvo.

VII.

Doba zmage ustavnih vladavinskih oblik, nacionalnega združevanja, imperializma, veleindustrije, svetovnega prometa in socialnih problemov (1848—1914).

A. Revolucija leta 1848.

1. Francija.

Revolucija se je začela na Francoskem in se razširila po velikem delu Evrope. Izvirala je iz liberalnih idej, ki so se kot odpor proti reakcionarnim vladam razširile in zahtevale ustavno državno obliko in politično svobodo. S temi idejami so se združile tudi ideje nacionalnega ujedinjenja. Revolucija sama pa je bila tudi plod mednarodne agitacije revolucionarjev in je stremila za socialnimi in celó komunističnimi cilji.

Februarska revolucija. Ko je vlada prepovedala reformne bankete in je opozicija pod Thiersovim vodstvom vkljub prepovedi sklicala zopet tak banket, ki naj bi bil impozantna demonstracija za volivno reformo ter je Guizot ta banket preprečil, tedaj so republikanci uprizorili revolucijo (23. februarja 1848). Zgradili so barikade. Narodna straža je odpadla od kralja in množica je začela napadati Tuilerije. Ludovik Filip se je odpovedal prestolu na korist svojemu vnuku. Toda republikansko-socialistična stranka ni marala več monarhije. Tik pred izbruhom revolucije je izšel znameniti komunistični manifest (v nemškem in francoskem jeziku). Sestavil ga je na poziv tajne zveze komunistov (prej se je imenovala zveza pravičnih) v Londonu Karl Marx s pomočjo Friderika Engelsa. Po tem manifestu se družba deli v buržuazijo in proletariat. Delavec nima domovine. Nemčija stoji pred meščansko revolucijo, ki ji mora slediti proletarska revolucija. Pod vplivom takih struj je morala francoska zbornica proglasiti republiko. Iz Tuilerij so odnesli revolucionarji kraljev prestol in ga sežgali. V provizorični vladi, ki se je nastanila v mestni hiši, je bil tudi socialist Louis Blanc.

Na zahtevo socialistov je vlada ustanovila v Parizu narodne delavnice, da se prepreči izkoriščanje delavstva in odpravi brezposelnost. V teh delavnicah se je preživljalo na državne stroške nad 100.000 ljudi. Vsak je dobival začetkom 2 franka dnevne plače. Da se krijejo ti izdatki, je vlada povišala davke na poslopja in zemljišča, zato pa se je začelo gibati zoper revolucijo ljudstvo na deželi.

Boj za narodne delavnice. Splošna negotovost je ovirala vsako delo v trgovini in industriji. Proletariat je poizkusil s popolnim komunizmom. Toda meščanstvo, organizirano v narodni gardi, je bilo zoper to in je oviralo ter preprečilo ponovne poizkuse proletariata, ki so ga vodili Barbés, Blanqui, Proudhon, Ledru-Rollin i. dr. Ravnatelj narodnih delavnic je kmalu uvidel, da jih ne bo mogoče obdržati. Poizkusil je ustanoviti v neobdelanih predelih pokrajine Gironde poljedelske kolonije za delavce, ali pa brezposelne porabiti pri gradnji železnic. Toda delavci niso hoteli tega. Louis Blanc je obljubljal 5 frankov na dan, vlada je mogla dajati začetkom le 2 franka, potem $1\frac{1}{2}$ na dan in naposled samo 8 frankov na teden. Ko se je meseca maja sešla na podlagi splošne volivne pravice izvoljena narodna skupščina, je bila že večina nasprotna socialističnim poizkusom. Ko pa je hotela vlada meseca junija zatvoriti narodne delavnice, so se vneli po pariških ulicah med revolucionarji in vladnimi četami najbolj krvavi poulični boji 19. stoletja. Med bojem je izkušal nadškof Affre pomiriti nasprotnike, pa je padel zadet od krogel.

Okoli 10.000 žrtev, med njimi zlasti mnogo oficirjev vladnih čet, so zahtevali ti boji s komunisti. Zmaga pa je postala odločilna do danes. 4. julija so nato delavnice odpravili, brezposelnim pa zopet dajali podporo. Delovni čas, ki so ga začetkom revolucije skrajšali na 10 ur, so sedaj zapet podaljšali.

Nova narodna skupščina je dala novo ustavo z eno zbornico, sestojeko iz poslancev, ki so bili izvoljeni na podlagi splošne in direktne volivne pravce, in s predsednikom, izvoljenim od ljudstva na 4 leta, na čelu države. Ljudstvo je z velikansko večino (od 8 milijonov 6 milijonov) izvolilo nečaka Velikega Napoleona — Louisa Napoleona za predsednika.

Napoleon je sicer prisegel na ustavo, takoj pa tudi začel delati, da jo izpremeni. Duhovščino je pridobil s tem, da je pomagal papežu Piju IX. zoper revolucijo v Rimu in zagotovil duhovščini odločujoč vpliv v osnovni šoli. Ker je po ustavi imenoval častnike in uradnike, je imel vojsko in upravo v rokah. Kmetje so bili že itak nasprotniki republike, med meščanstvom pa jih je tudi mnogo želelo močnega vladarja, ki bi znal vzdrževati red in mir.

Ko je tedaj narodna skupščina, kjer je bila precej močna republikanska opozicija, Napoleonov predlog o reviziji določbe v ustavi, da po 4 letih predsednik ne sme biti več izvoljen, in drugi predlog glede razširjenja volivne pravice zavrgla, jo je Napoleon s silo razgnal in voditelje opozicije (Thiers, Victor Hugo) dal zapreti (2. XII. 1851). Nato je dal novo ustavo, ki jo je narod potom plebiscita z veliko večino odobril. Vojaštvo je vstajo v Parizu brez težave udušilo. Napoleon postal po novi ustavi predsednik na 10 let in dobil pravico, da sme izvršiti spremembe v ustavi. Z velikanskimi slavnostmi, darili in s pospeševanjem blagostanja je Napoleon popolnoma pridobil ljudstvo. Preselil se je v Tuilerije, napovedal miroljubno politiko tudi zunanjemu svetu z znamenitimi besedami: »Cesarstvo je mir,« in se na podlagi plebiscita (7.824.189 proti 253.145) proglasil (2. XII. 1852) za cesarja Francozov.

Napoleon III. (1852—1870). Nova ustava je dala cesarju absolutno moč v roke. Vendar je bil pri tem narod suveren, ker ga je Napoleon pogosto vprašal potom plebiscita za njegovo mnenje. Tri zakonodajne zbornice (državni svet, senat in zakonodajni zbor) so bile brez pomena. Opiral se je Napoleon na armado, ki je sanjala o Velikem Napoleonu, na meščanstvo, ker je pospeševal trgovino in industrijo (svetovna razstava v Parizu 1855), na cerkev, ki jo je posebno podpiral, na kmetijski stan, na katerega je vplival potom duhovščine. Četrty stan (delavstvo) pa se mu ni protivil, ker je pospeševal lepe zgradbe v Parizu in drugod ter zasledoval pametno socialno politiko; pospeševal je varčnost z ustanovitvijo hranilnic in ustanavljal humanitarne naprave.

Slabe strani njegove dobe pa so: pohlep po uživanju, nemoralnost, podkupljivost in zapravljenost v višjih slojih. Kot nadomestilo za izgubljeno svobodo je dal ljudstvu zunanjo slavo francoskega imena in zato je izkušal vplivati na tek svetovne politike.

2. Srednja Evropa in Italija v dobi revolucije.

Avstrija in Italija. Tu je gospodoval v takozvani predmarčni dobi še vedno Metternich. Zavedal se je sicer, da se bliža nova doba, ni pa mogel storiti nič uspešnega, ker je zadeval ob nasprotstva v dvornih krogih, ki so želeli

njegov padec. Stanovski zastopi v posameznih deželah so se začeli gibati in so celo zahtevali odpravo desetine in tlake, razbremenitev zemljišč, reforme na korist kmetov in drugo. Nezadovoljni so bili pa tudi kmetje, rokodelci in obrtniki, ker je obrt zastajala. Vršile so se draginjske demonstracije, demonstranti so plenili mesnice in pekarnе. Razne dvorne konference, kjer je reformno strujo zastopal nadvojvoda Ivan, niso ničesar ukrenile. Ko pa je prišla vest o francoski februarški revoluciji, je tudi v Avstriji izbruhnila revolucija. Vreti je začelo na več krajih: v Bratislavi je agitiral zoper dunajsko vlado advokat Kossuth, v Pragi so priredili meščanski shod, najvažnejša pa je bila marčna revolucija na Dunaju (1848).

Dne 13. marca 1848 se je zbrala mnogoštevilna množica (med njo mnogo tujcev, židov, Poljakov, dijakov) in udrla na stopnice in hodnike deželne hiše. Po predmestjih so pričeli delavci napadati tovarne, zato se je oborožilo dijaštvo in napravilo red. Državna konferenca je prisilila Metternicha, da je odstopil in odšel v London. Tudi osovraženi policijski minister Sedlnizky se je podal v inozemstvo. Cesar Ferdinand je moral sklicati ustavodajni državni zbor.

V Pragi se je meščanski shod izjavil za odpravo tlake in za združenje Češke, Moravske in Šlezije. Za skupen nastop vseh Slovanov proti Nemcem in Madžarom pa so sklicali v Prago slovanski kongres, ki se je sestal 2. junija 1848. Toda zborovalci niso bili enotnega naziranja. Češki zgodovinar Palacky je zagovarjal obstoj Avstrije, ker se je bal ruskega absolutizma, in je celo izjavil, da bi bilo Avstrijo v interesu humanitete upostaviti, ako ne bi že obstojala. Drugi Čeh Havlíček pa je izjavil, da morajo Slovani razbiti nemško in madžarsko gospostvo. Ruski komunist Bakunin pa je prišel na kongres z namenom Avstrijo porušiti, ker so se despoti združili, da jo ohranijo. Poljaki so priznali Rusinom enakopravnost njihovega jezika v šoli in uradu. V manifestu, ki ga je po shodu izdelal Palacky in ga naslovil na evropske narode, je predlagal v imenu Slovanov, naj se medsebojni spori poravnavajo na svetovnem kongresu narodov.

Med kongresom je prišlo v Pragi do pouličnih bojov (11. junija). Krogla je zadela skozi okno soprogo praškega namestnika Windischgrætza. V eni uri je bilo zgrajenih 200

barikad. Toda knez Windischgraetz je dal mesto bombardirati in je v nekaj dneh upor udušil. Člani kongresa pa so morali mesto zapustiti.

V Galiciji so nastali nemiri v Lvovu in Krakovu, kjer je šele vojaštvo porušilo barikade. Namestnik grof Stadion je kmete pridobil z objavo odloka, da prenehajo vsa bremena in davki, ki izvirajo iz podložniškega razmerja, tako je bila nacionalni agitaciji poljskega plemstva odvzeta podlaga.

Ker je na Ogrskem v marčni revoluciji zmagala madžarska nacionalna struja, ki je tlačila ostale narode in hotela centralistično madžarsko državo, so se pričeli temu ustavljati pred vsem Hrvati, Srbi, Sasi in Romuni. Srbi so se zbrali maja meseca v Karlovcih na narodni skupščini, izvolili na podlagi starih pravic karlovškega škofa Jožefa Rajačića za metropolita in zaključili: Srbi so politično svoboden narod; njih dežele so: Banat, Bačka, Baranja. Deputacija Srbov se je oglasila pri Hrvatih na hrvatsko-slavonskem državnem zboru in sklenila ž njimi zvezo.

Slovenci so zahtevali v »slovenskem programu« zdužitev vseh Slovencev v »Zedinjeno Slovenijo« in enakopravnost slovenskega jezika v šoli in uradu. Toda slabo vodstvo slovenske politike ni doseglo uspehov.

Italija. V Italiji so bila tla za revolucijo pripravljena in sovraštvo proti Nemcem tako razširjeno, da so vnanji revolucijski dogodki takoj tudi v Italiji vžgali. »Italianissimi« so zahtevali združitev vseh italijanskih dežel in so zlasti sovražili avstrijsko gospostvo. Na sporočilo o odstopu Metternichovem se je dvignil Milan ter kmalu nato celo Lombardija in Venecija. V lombardo-benečanskem kraljestvu je bil (od 1831) vrhovni poveljnik grof Radecky. Svoje čete je iz upornih mest odpeljal v varno zavetje trdnjavskega četerokota. Ko ga je tu napadel sardinski kralj Karl Albert, ki je stopil na čelo nacionalnega boja Italijanov proti Avstriji, je Radecky zmagal v bitkah proti Sveti Luciji in Custozzi. Nato je podil Italijane pred seboj in zavzel Milan, nakar je Karl Albert sklenil ž njim premirje na podlagi predvojnega posestnega stanja.

Med tem se je na Dunaju sešel ustavodajni zbor. Četrtna poslancev je pripadala kmetskemu stanu. Najmlajši poslanec (25 letni) Hans Kudlich, jurist, sin šlezkega kmeta, je

predlagal (25. julija 1848): »Visoka zbornica naj sklene: Oč sedaj je podložniško razmerje z vsemi iz njega izvirajočimi pravicami in dolžnostmi odpravljeno, pridržé pa se določila, če in kako se da odškodnina.« Po dolgih debatah, kjer so konservativci branili podedovane pravice, so sklenili (7. sept.) odpravo kmetskega podložništva in odškodovanje posestnikov. Za plačilo odškodnine se ustanove pokrajinski skladi. Ta zakon je izpeljala še le poznejša absolutistična vlada.

O k t o b r s k a r e v o l u c i j a i n O g r s k a. Zoper ogrsko vlado so se združili Srbi in Hrvati. Ogrske Srbe so podpirali tudi svobodni Srbi z denarjem in vojaštvom pod vodstvom sposobnega in hrabrega Kničanina. Na čelo vsega gibanja je stopil ban Josip Jelačić, poveljnik vojaške granice. Prepričal je dvorne kroge v Innsbrucku o zvestobi Hrvatov, zato ga je dvor podpiral v boju zoper ogrsko vlado. Za poveljnika čet na Ogrskem je imenoval dvor grofa Lambergga. Toda ogrska poslanska zbornica, kjer je odločeval Kossuth, je Lambergu prepovedala prevzeti poveljstvo. Množica je nato Lambergga na mostu v Budimpešti umorila. Sedaj je cesar, ker je palatin nadvojvoda Štefan že poprej zapustil deželo, proglasil obsedno stanje nad Ogrsko in poveril vrhovno poveljstvo Jelačiću. Ta je izdal oklic s sledečo izjavo: »Mi hočemo enotno, mogočno, svobodno Avstrijo, zato pa tudi njen neobhoden pogoj — centralizacijo ministrstev vojne, financ in zunanjih zadev.«

Jelačić je že pred temi dogodki prekoračil Dravo in udaril na Ogre. Ko je sedaj dunajska vlada hotela poslati Jelačiću na pomoč vojake z Dunaja, je radikalna stranka bila proti temu, zavedajoč se, da je poraz Ogrov tudi njen poraz. Zato so poskusili preprečiti odhod vojaštva. Pričel se je boj med zvestim in upornim vojaštvom ter zmernimi in radikalnimi gardisti iz predmestij. Zmagali so radikalci, ki so vdrlí v vojno ministrstvo, ubili vojnega ministra Latourja in njegovo zmrevarjeno truplo obesili na cestni svetilnik. Nato je proletariat oplenil orožarno in se oborožil. Vladi zveste čete pa so se utaborile pred mestom (oktobrska revolucija 6. okt. 1848). Dvor, ki se je meseca avgusta vrnil iz Innsbrucka na Dunaj, je zbežal sedaj v Olomuc. Windischgrätz pa je Dunaj prisilil k udaji in dal štiri glavne voditelje revolucije (Bluma, Messenhausserja, Becherja in Jellineka) ustreliti. Tako je bila sedaj ogrska revolucija osamljena. Armada je rešila Avstrijo.

Cesar Franc Jožef I. (1848—1916). Vlada je sklicala državni zbor v Kromeriz na Moravskem. 2. decembra 1848 se je odpovedal cesar Ferdinand prestolu, ki ga je sedaj zasedel njegov osemnajstletni nečak Franc Jožef I.

V Italiji so se vneli novi boji. Na Siciliji je izbruhnila vstaja, ki pa jo je kralj zadušil in upornike strogo kaznoval. Parmo in Modeno je zasedla Avstrija. V cerkveni državi je proti papežu Piju IX., ki je bil začetkom pri revolucionarnjih priljubljen, ker je dal državi ustavo, sedaj tudi nastal upor. Papež je zbežal v Gaeto na Napolitansko. Revolucionarji so v Rimu proglasili republiko in jo združili s Toskano, odkoder je bil tudi pobegniti vladar. Papežu so prišli Francozi na pomoč in osvojili (3. jul. 1849) Rim, ki ga je branil hrabri vodja dobrovoljcev Giuseppe Garibaldi.

Revolucionarno gibanje v ostali Italiji je prisililo tudi kralja Karla Alberta, da je vnovič poizkusil svojo srečo. Marca meseca je prodrila sardinska vojska, v njej je bilo tudi več Poljakov, čez lombardsko mejo. Toda v bitki pri Novari (1849) je Radecky Italijane odločivno premagal. Karl Albert se je odpovedal prestolu in njegov sin-naslednik Viktor Emanuel II. je sklenil mir v Milanu (1849). Plačati je moral vojno odškodnino (75 milijonov lir). Po zmagi pri Novari je Radecky podvrget tudi Benečijo, Benetke same so se pa podale šele po kapitulaciji pri Vilagošu.

Poraz Madžarov. Cesar Franc Jožef je razpustil avstrijski ustavodajni zbor in oktroiral ustavo, po kateri naj bi bile Avstrija in Ogrska enotna država. Ogrski državni zbor je nato odstavil habsburško dinastijo in proglasil Ogrsko za republiko, Kossutha pa za predsednika-gubernatorja. Ker se je ruski car Nikolaj bal, da se razširi ogrska revolucija, ker so v njej sodelovali tudi poljski begunci (Bem, Dembinsky), na Poljsko, je ponudil cesarju Francu Jožefu I. pomoč in poslal generala Paskieviča na Ogrsko. Od treh armad (Paskievič, Haynau, Jelaičič) napadeni, so se Madžari pod Görgeyem pri Vilagošu udali (13. avgusta 1849) ruskemu poveljniku. Kossuth je že poprej zbežal na Turško in živel pozneje največ v Turinu. Mnogo revolucionarjev so obsodili na smrt, ogrsko ustavo so ukinili.

S to zmago je bila zlomljena zadnja revolucija v oni vrsti revolucij, ki so izbruhnile kot posledice pariške februarske revolucije.

1849. Kralj Jožef I. razpusti avstrijski državni zbor in oktroira ustavo, po kateri naj bi bile Avstrija in Ogrska enotna država.

Brezuspešen poizkus zedinjenja in boji za ustavo v Nemčiji. Nezadovoljnost s politično razkosanostjo in nesvobodo Nemčije je zlasti po julijski revoluciji vedno bolj naraščala. V meščanskih krogih so imele ideje liberalizma največ pristašev in gojila jih je tudi poezija (Herwegh, Anastasius Grün i. dr.). Posebno dalekosežne zahteve po svobodi pa so gojili pristaši »Mlade Nemčije« (Heine, Laube, Gutzkow). Pod vtisom februarске revolucije se je povsod pričelo gibati.

Da bi obrnile to gibanje v nacionalno smer, so vlade dale dovoljenje za sklicanje nemškega narodnega zbora. Volitve so se vršile na podlagi splošne in enake volivne pravice. Avstrijski Slovani so udeležbo odklonili. Proti se je izjavil zlasti Palacky, češ da se Čehi niso nikdar šteli za Nemce, čeprav so se prištevali nemški državi. 18. maja 1848 se je zbralo skoro 600 zastopnikov nemškega naroda v cerkvi sv. Pavla v Frankfurtu ob Mainu. Parlament je odpravil zvezni zbor, ustanovil provizorično centralno oblast in izvolil za državnega upravitelja liberalnega avstrijskega nadvojvodo Ivana, ki si je izbral ministre. Toda ta vlada ni imela moči, ker so se vlade posameznih državic branile, da bi njih čete prisegle zvestobo centralni vladi. Parlament je nato pričel razpravo o ustavi in predvsem proglasil osnovne svoboščine nemškega naroda (svoboda tiska, zborovanja, vere in vede, enakost pred sodiščem). Ko so sklenili tudi dedno monarhijo, je pa prišlo pri volitvi monarha do razkola v Veliko- in Malonemce. Malonemci so hoteli zedinjenje pod Prusijo in samo zvezo z Avstrijo, Velikonemci pa popolno združitev z Avstrijo. Zmagali so Malonemci in z malo večino izvolili pruskega kralja Friderika Viljema za cesarja. Tu pa je Avstrija odpoklicala svoje poslance iz Frankfurta in izjavila, da se avstrijski cesar nikdar ne bo podvrigel kakemu nemškemu knezu. Ker tudi pruski kralj ni hotel sprejeti krone iz rok ljudstva in se povrhu še zaplesti v vojno z Avstrijo, je odklonil krono in tudi odpoklical pruske poslance. Isto sta storili Saška in Hannoveranska, nadvojvoda Ivan pa je odložil upraviteljstvo. Ostalo je še kakih 100 radikalnih poslancev, ki so se preselili v Stuttgart, kjer pa jih je württemberška vlada razgnala, ker je parlament postal središče revolucionarnega gibanja. Tako so bili pokopani upi

na ožjo zvezo Nemčije in nastopil je zopet prejšnji zvezni zbor pod avstrijskim vodstvom. Nemško državno brodovje, ki ga je bil zgradil zvezni parlament, so na dražbi prodali.

Zmaga ustavne vladavinske oblike v Prusiji. Dasi je pruski kralj Friderik Viljem IV. (1840 do 1861 [1858]) obljubil že pred l. 1848. ustavo, je vendar tudi v Berlinu marca meseca izbruhnila vstaja. Vršili so se krvavi poulični boji na barikadah. Že tedaj je nastopil proti revoluciji mladi Bismarck, predvsem kot plemič in Nemec, češ da gredo Nemci za tujce po kostanj v žerjavico, ko so iz ljubezni do neke teorije pripravljeni iz južnonemških mejnih okrajev, Štajerske in Ilirije, ustanoviti novo slovansko državo, iz Češke in Moravske pa sredi Nemčije neodvisno Češko. Ko je hotel narodni zbor izdati radikalno ustavo, ki bi omejila kraljevo oblast in odpravila plemstvo, ga je kralj razgnal in sam izdal (oktroiral) ustavo. Ta ustava je dala večino že v Frankfurtu sprejetih svoboščin in vpeljala splošno šolsko in vojaško dolžnost. Izvršilno oblast ima kralj, zakonodajno pa deli z dvema deželnima zbornicama (gosposko in poslansko), ki smeta odslej dovoljevati davke.

Tudi v drugih državah so vsled nemirov morali odstopiti nazadnjaški ministri in je zavladata večja svoboda.

B. Francoska prevlada in njen razpad. Zmaga nacionalnih načel v Nemčiji in Italiji (1852—1871).

1. Konec ruske premoči v krimski vojni (1853—1856).

Car Nikolaj je z železno roko zatrl v svoji ogromni državi vsak revolucionarni poizkus. Kot zaščitnik legitimitete je žel uspehe, ko je podprl reakcijo v Srednji Evropi. Tedaj je stal na vrhuncu svoje moči. Sedaj je hotel rešiti tudi orientalsko vprašanje. Napoleon III. je dobil (1852) pokroviteljstvo nad katoličani v orientu in je izposloval katoličanom v pogajanjih s turškim sultanom dostop do božjega groba v Jeruzalemu. To pa ni bilo po volji pravoslavnim menihom in je dalo povod za nastop Rusije. Car je upal, da se bo dobila prilika za delitev Turčije kakor nekdanj Poljske. Po svojem odposlancu Menčikovu, ki je prišel v avdienco k sultanu kar v paletotu in žugal, da drugič pride v uniformi, je zahteval med

drugim tudi protektorat nad turškimi podložniki pravoslavne vere. Sultan je po nasvetu angleškega in francoskega poslanika in pod pritiskom konservativnih Turkov zahtevo odbil. Rusi so sedaj zasedli Moldavijo in Valahijo in pričeli boj za prehod čez Donavo. Tudi v Mali Aziji so se pričeli boji. Rusko brodovje je uničilo turško v Sinopi. Po Napoleonovem prizadevanju sta Francija — Nikolaj ni bil priznal Napoleona za cesarja — in Anglija sklenili s Turčijo zvezo in napovedali Rusiji vojno (Krimska vojna 1853—1856). Ta vojna je nadaljevanje 251 letnih vojn in tudi priprava za svetovno vojno (1914). Zavezniki so poslali svoje brodovje v Črno morje. Avstrija je, pozabivši na pomoč l. 1849., zahtevala od Rusije, da zapusti podonavske dežele, ki jih je nato sama zasedla. Zavezniki so oblegali rusko črnomoško trdnjavo Sebastopol (od 10. oktobra 1854 do 11. septembra 1855), ki se je hrabro branila. Med obleganjem se je zaveznikom pridružil Piemont, kjer je zunanjo politiko vodil spretni grof Cavour. Med obleganjem je padlo mnogo vojakov v bojih z ruskimi četami, ki so hotele trdnjavo osvoboditi, mnogo jih je pomrlo na koleri. Umrl je tudi car Nikolaj I. Njegov naslednik je bil Aleksander II. Naposled so zavezniki v naskoku vdrli v trdnjavo. Aleksander II. je sklenil mir v Parizu (1856). Tu je kongres pod Napoleonovim vodstvom določil, da ostane Črno morje nevtrarno. Po njem smejo voziti trgovske ladje vseh držav, ne pa vojne ladje (izvzemši lahke vojne ladje, kolikor si jih po posebni pogodbi dovolite Rusija in Turčija za varstvo obrežja). Tudi plovba po Donavi je prosta. Ustanovi se komisija obdonavskih držav za plovbo po Donavi. Turčiji se zajamči integriteta in se sprejme v evropski koncert (Francija, Avstrija, Anglija, Prusija, Rusija, Sardinija). Rusija je odstopila Turčiji del Besarabije ob izlivu Donave, Turčija pa je to ozemlje priklopila Moldaviji. Nad Moldavijo in Valahijo so prevzele vse države skupaj pokroviteljstvo in ju združile (1859) v kneževino Romunijo. V Aziji ostanejo predvojne meje med Rusijo in Turčijo. Srbija obdrži svojo samoupravo, zajamčeno od velesil. Ostanejo pa v deželi še turške posadke, ki ne smejo brez privolenja velesil posredovati z orožjem. Napoleon — dobil je tudi dediča — je stal sedaj na vrhuncu svoje moči. Vzhodne sile (Avstrija, Rusija, Prusija) so bile razdvojene.

2. Zedinjenje Italije.

Avstrija v dobi reakcije. Cesar Franc Jožef I. je s patentom (31. XII. 1851) ukinil ustavo iz leta 1849. Avstrija je postala zopet absolutna država, Ogrska in Hrvaška sta samo provinciji. Vlada je hotela izvesti centralizem. Opirala se je pri tem na uradništvo, armado in visoko duhovščino. Največji vpliv v vladi je imel bivši liberalec Aleksander Bach. Najbolj sta občutili njegovo moč Ogrska in Hrvatska, kjer so gospodovali tuji, predvsem nemški uradniki (»Bachovi huzari«). Tako je plačevala Avstrija celo zveste narode: Hrvate, Srbe, Sase.

Pridobila pa si je ta vlada za slugo za kmetijski stan, ker je izvedla kmetško odvezo. Težko je bilo določiti odškodnino za tlako in desetine. Tretjino njene vrednosti so odpisali, drugo tretjino je moral plačati kmet, tretjo pa pokrajine. 1851 so ustanovili po posameznih kronovinah deželne kreditne zavode (fonde za zemljiško odvezo). Graščaki so dobili obveznice, ki so se obrestovale po 5% in se po izžrebanju izplačevale, kmetje pa so v ta sklad plačevali prispevke pri davkih 20 let. S tem je postal kmet samostojen.

Absolutna vlada je sklenila (1855) s katoliško cerkvijo konkordat. Pri tem sta sodelovala zlasti dunajski nadškof Rauscher in naučni minister grof Leon Thun. Konkordat je priznal katoliški cerkvi popolno svobodo v verskih stvareh (občevanje škofov s papežem in verniki) in velik vpliv na šolstvo. V srednjih, samo katoličanom namenjenih šolah smejo biti le katoliški učitelji. Učiteljstvo ljudskih, samo katoličanom namenjenih šol nadzoruje duhovščina. Vlada bo knjige, ki so nravnosti nevarne, preganjala. Zakonske zadeve spadajo pred cerkveno sodišče. Ostanke jožefinizma so bili s tem konkordatom odpravljani.

Ker pa je država za uradništvo in vojaštvo potrebovala mnogo denarja in so bile njene finance neurejene, je njena moč oslabela in v zunanji politiki je postala po krinski vojni popolnoma osamljena.

Vojna v Italiji (1859). Napoleon se je izrekel proti načelu legitimnosti za načelo narodnega združenja. V svoji mladosti je bil član Karbonarijev, sedaj ga je posebno Cavour opozarjal na laško vprašanje. Ker pa je Napoleon le odlašal, ga je na njegove obljube opozoril (14. januarja 1858) z bombnim napadom Italijan Orsini. Napoleon in Cavour sta se dogovorila, da pomaga Francija Piemontu pri zedinjenju Italije, dobi pa zato Nizzo in Savojsko. V avstrijski Italiji so se vršili atentati na razne politične osebnosti. Nič ni pomagalo, da je cesar Franc Jožef s svojo mlado soprogo Eliza-

beto (iz rodu Wittelsbachovcev) potoval v Lombardijo in proglasil amnestijo za politične zločince.

Ko je Avstrija iz Napoleonovih besed ob novoletnem sprejemu poslanikov in iz priprav v Piemontu spoznala položaj, je hotela sovražnike prehiteti in je brez ozira na pomirjevalne predloge nevtralcov napovedala vojno. Vrhovno vodstvo francoskih čet je prevzel Napoleon, dasi sam nevojak. Piemontezci so dobili veliko pomoči iz vseh krajev Italije. Avstrijska vojska je bila poražena pod Gyulaijem pri Magenti in pod cesarjem Francem Jožefom samim pri Solferinu, dasi je na desnem krilu uspešno odbil Piemonteze general Benedek. Avstrijci so se po teh porazih umaknili v trdnjavski čveterokot. Glavni vzroki avstrijskih porazov so bili: slabi poveljniki, nezanesljivost nekaterih polkov, slaba preskrba vojakov vsled goljufij v upravi. Napoleon je imel tudi boljše topništvo in francosko vodstvo je bilo enotnejše.

Premirje v Villa Franchi in mir v Zürichu sta zaključila vojno. Avstrija je odstopila Napoleonu Lombardijo, ki jo je izročil Piemontezom, za kar si je vzel Nizzo in Savojsko. Italijanski upi na »svobodno Italijo do Adrije« so bili zopet varani. Benečija je ostala pod Avstrijo.

Po bitki pri Magenti so bežali vladarji iz Parme, Toskane in Modene. Po določbah curiškega miru so se te dežele s plebiscita izrekle za zedinjenje s Piemontom. Tajna društva so na zedinjenju delovala tudi v napolitansko-sicilskem kraljestvu. Garibaldi je s slavnimi »tis očk« dobrovoljci (s 4 topovi in v resnici približno 4000 mož) s pomočjo dveh angleških bojnih ladij zavzel najprej Sicilijo in nato tudi Napolj. Piemonteske čete so zavzele papeževo državo, izvzemši Rim, kjer so se nahajale francoske čete. Viktor Emanuel II. si je nadel naslov »kralj Italije« (17. III. 1861). Glavno mesto je bilo sedaj Florenca, a že so bili (29. II. 1861) proglasili Rim za glavno mesto zedinjene Italije. Toda Napoleon je branil to zadnjo papeževo posest do svojega padca.

3. Boj za prevlado v Nemčiji.

Vkljub reakciji, ki je sledila revolucionarnemu letu 1848., je narodna ideja v Nemčiji ostala živa. Velike slavnosti ob stoletnici Schillerjevega rojstva (1859) in petdesetletnici bitke pri Lipskem (1863) so netile to idejo. Toda pruski kralj

Friderik Viljem IV. je bil sam nasprotnik malonemškega programa. Razmere pa so se v Prusiji izpremenile, ko je namesto njega prevzel (1858) vlado kralj Viljem I. (1861—1888). Ta se je predvsem zanimal za vojaštvo. Hotel je reorganizirati prusko armado. Osnovna misel te reforme je bila popolna izvedba splošne vojaške dolžnosti in vpeljava rezerve mesto domobranstva. Po tej reformi bi se zvišalo število vojaštva v miru od 150.000 do 213.000. Službena doba bi bila triletna in v vojski bi služili le mladi ljudje. Tej reorganizaciji so se najbolj upirali liberalci, ker so se bali, da bo močna armada nevarna svobodi. Nastal je spor med kraljem in parlamentom. Tu pa mu je pomagal novi ministrski predsednik Oton pl. Bismarck, ki je izpeljal vojaško reformo proti volji parlamenta.

Otto von Bismarck (* 1815, † 1898) se je prišel baviti s politiko že l. 1847. V letu 1848. je bil najodločnejši nasprotnik liberalnih stremeljenj. Pozneje je postal poslanec na zveznem zboru v Frankfurtu in je začetkom zastopal stališče sodelovanja Prusije in Avstrije. Toda kmalu je spoznal, da to ni dobro za Nemce in je odslej delal samo za Prusijo, za druge pa le v toliko, kolikor je to Prusiji koristilo (do, ut des). Njegov program je bil: zedinjenje Nemčije brez Avstrije; ker pa se to da le z bojem doseči, »mit Blut und Eisen«, je treba pomnožiti prusko armado. Bil je tudi pruski poslanik v Petrogradu in v Parizu. Iz Pariza je bil pozvan za ministrskega predsednika. Kralj mu je poveril nalogo, da izvede reorganizacijo armade i proti volji deželnega zbora. To je Bismarck storil, deželni zbor mu pa zato do l. 1866. ni odobril nobenega proračuna.

Poizkusi za vpeljavo ustave v Avstriji. Vsled poraza v Italiji je padlo Bachovo ministrstvo. Vlada je izdala (1860) z oktobrskim diplomom federalistično ustavo, ki je dala deželnim zborom večje pravice. Vsled nasprotstva Nemcev in Madžarov so pa to ustavo kmalu umaknili in nova vlada je dala (1861) s februarским patentom ravno nasprotno centralistično ustavo, ki je omejila delokrog deželnih zborov, državni zbor, izvoljen od deželnih zborov, naj bi pa veljal za vse habsburške dežele. Zoper to ustavo so bili zlasti Čehi, kjer sta nastali dve stranki; fevdalna (plemiška) in meščanska. Meščansko stranko sta vodila Palacky in Rieger. Slovenci so tudi bili za federalizem, vodila sta jih dr. Janez Bleiweis, »oče Slovencev«, in pesnik dr. Lovro Toman. Poljsko plemstvo se je branilo voliti v deželnem zboru poslance za državni zbor, kmetje pa so bili za

novo ustavo in deželni zbor je volil državnozborske poslance. Italijani v Benečiji so smatrali to pokrajino za »vneto hčerko Italije«. Na Ogrskem pa niti Madžari niti ostali narodi niso hoteli slišati o centralnem parlamentu. Hrvati, ki so bili razočarani in užaljeni, ker vlada ni Dalmacije pridružila Hrvatski in je tam celo podpirala Italijane, so sklenili, da se ne udeleže sej v parlamentu in da se bodo z Ogri dogovorili o realni uniji. Narodno avtonomijo so zahtevali tudi Slovaki in Rusini.

Tako je novi avstrijski državni zbor deloval le kot ožji državni zbor. Odšli so kmalu iz njega Čehi, le Slovenci in Poljaki so ostali.

Nemške zadeve. Po Bismarckovem nastopu se je pričela energična pruska politika v Nemčiji. Carinska unija severnonemških držav je sklenila ugodno trgovinsko pogodbo s Francijo. Avstrija je tedaj nahujskala nekatere manjše države, da so pogodbi nasprotovale. Nato pa jim je Prusija odpovedala zvezo, kar jih je prisililo, da so se uklonile volji ljudstva, ki je čutilo ugodnosti carinske unije. V poljskem upor (1863) je Bismarck podpiral Rusijo in si pridobil rusko naklonjenost za slučaj obračuna z Avstrijo. Ko je torej cesar Franc Jožef I. (1863) sklical nemške kneze v Frankfurt o. M., da se posvetujejo o reformi nemške zveze, se tega posvetovanja pruski kralj ni udeležil, kar je onemogočilo vsak reformni poizkus. Prusija je vedno zahtevala popolno enakopravnost z Avstrijo in kot vrhovno in odločilno inštanco v nemških zadevah narodno skupščino, voljeno v neposrednih volitvah. Vkljub temu je še enkrat prišlo do skupnega nastopa obeh tekmecev, Avstrije in Prusije.

Schleswig-holsteinsko vprašanje, nemško-danska vojna. Od začetka 11. stoletja dalje je reka Eidera mejila Schleswig in Holstein ter obenem Dansko in Nemčijo. L. 1459. sta se Schleswig in Holstein pridružila kalmarški uniji. Po l. 1815. je grofija Holstein-Lauenburg postala član nemške zveze. Danci so hoteli raznaroditi nemški del Schleswiga. Boj l. 1848/49 so končale velesile z londonskim protokolom (1852). Po tej pogodbi sta postali deželi danski.

Novi spori so nastali, ko je danski kralj izvedel dansko ustavo iz l. 1854. To je izzvalo v Nemčiji veliko razburjenje. Ustanovil se je odbor za nabiranje denarja in podporo ogroženim delom Nemčije. Bismarck se je takoj odločil za inter-

vencijo, ker je hotel liberalna stremjenja na Nemškem obrniti v nacionalno smer in povečati vpliv Prusije. Avstrija je pa zahtevala, da se točno izvedejo določila londonskega protokola. Obe državi sta se združili, a Bismarck je previdno preprečil vsako predhodno sklepanje o usodi spornih pokrajin. Pričela se je vojna z Dansko.

Po bojih pri Oeversee in Düppelskih utrdbah so bili Danci izgnani s polotoka. Pomorski boj pri Helgolandu, kjer se je bojevalo avstrijsko brodovje pod Tegetthoffom, pa je pokazal bojno sposobnost nove mornarice. Še med vojno so zlasti Angleži poizkušali posredovati (londonska konferenca). Predlagali so razdelitev Schleswiga na podlagi narodnostnega principa, kar pa so Danci odklonili, zanašajoč se, da jim bodo Angleži z ozirom na svaštvo med obema kraljevskima hišama pomagali. Ko pa so zavezniki že silili na otoke, je Danska sklenila mir na Dunaju (1864) in odstopila ves Schleswig, tudi od Dancev naseljeni del, in Holstein-Lauenburg zaveznikom.

Začasno sta tedaj Avstrija in Prusija uravnali upravo osvojenih dežel na podlagi kondominija tako, da so upravljali deželi skupno avstrijski in pruski komisariji. Ko je Bismarck najprej zavrnil vmešavanje nemške zveze v schleswig-holsteinske zadeve, je sklenil z Avstrijo gasteinsko konvencijo, po kateri je Schleswig upravljala Prusija, ki je za denarno odškodnino (2½ milijona danskih tolarjev) dobila tudi Lauenburg, Holstein pa Avstrija. Prusija sme v Kielu zgraditi vojno pristanišče in pa prekop. Proti tej konvenciji sta v imenu narodnostnega principa protestirali Francija in Anglija.

Toda s tem so bile le razpoke zabrisane, kakor je rekel Bismarck. Da si za slučaj vojne pridobi nevtralnost Francije, se je Bismarck podal k Napoleonu. Z Italijo pa je nemška carinska zveza sklenila trgovsko pogodbo. Ko je prišel v Berlin italijanski general, je Moltke, šef generalnega štaba, že pripravljaj načrte za vojno. Avstrija, Prusija, Italija in tudi nekatere nemške države so mobilizirale. Gablenz, avstrijski upravitelj v Holsteinu, je dobil povelje, naj skliče holsteinske stanovce, in Avstrija je schleswig-holsteinsko zadevo predložila zveznemu zboru. To je Bismarck proglasil za kršitev gasteinske pogodbe in pruske čete so vkorakale v Holstein, odkoder je Gablenz svoje čete po železnici odpeljal na Češko. Av-

strija je v Frankfurtu predlagala mobilizacijo nemške zveze zoper Prusijo, ki krši mir. Južnonemške države in od severnonemških Saška in Hannoveranska so se pridružile Avstriji, ostale pa Prusiji. Vnela se je odločilna vojna za prvenstvo v Nemčiji, obenem pa zaradi zveze Pruske z Italijo tudi vojna za popolno zedinjenje Italije (1866).

Skupen operacijski načrt zaveznikov je imel za cilj Dunaj, kjer naj bi se združile prusko-laške čete in zvršile vojno. Toda Italijani so bili pri svojem prodiranju pri Kustoci (24. VI. 1866) premagani.

Prusi so z lahkoto zasedli severnonemške prestolice svojih sovražnikov (Hannover, Draždane, Kassel) in vjeli hannoveransko vojsko. Kralj Jurij je moral v tujino.

Vojna na Češkem. Proti svoji volji je prevzel Benedek poveljstvo avstrijske armade na Češkem. Prusi so imeli enotno vodstvo: vrhovni poveljnik je bil kralj Viljem, šef štaba pa Moltke. Prusi so imeli nove brzostrelne puške. V treh kolonah so tri pruske armade prodirale in vrgle po manjših bojih Avstrijce v kot med Labo in Orlico pri Kraljevem gradu, kjer so bili (3. VII. 1866) Avstrijci popolnoma poraženi.

Boji v Italiji in mirovna pogajanja. Sedaj je cesar Franc Jožef I. odstopil Benečijo Napoleonu, da ga pridobi za posredovanje in da bi mogel združiti južno s severno armado. Nadvojvoda Albreht, zmagalec pri Kustoci, je pa prevzel poveljstvo tudi na severu. Italijani so brez uspeha poizkusili pod vodstvom Garibaldija prodreti na Južno Tirolsko. Pravtako se jim ni posrečil napad na otok Vis, kamor je pravočasno prihitel z avstrijskim brodovjem Tegethoff in v bitki pri Visu (20. VII. 1866) prisilil italijansko brodovje, da se je umaknilo.

Dasi je Italija odklonila Napoleonovo posredovanje, češ da more sklepati mir le skupno s Prusijo, vendar ni prišlo do večjih novih bojov. Bismarek je moral po bitki pri Sadovi (Kraljevem gradu) zadrževati Napoleonovo posredovanje, obenem pa krotiti poželjivost svojega kralja, ki je hotel vzeti vso Saško in tudi avstrijske dežele. Čehom so Prusi obljubljali avtonomijo, če se jim pridružijo. Bismarek pa je stal na stališču, da se ne sme Avstrija uničiti in ponižati, temveč se mora pridobiti za za-

veznico in prijateljico. Zagroziti je moral celo s svojim odstopom, da je mogel še pravčas ustaviti prusko prodiranje, ki se je že približalo Dunaju, in skleniti *preliminarni mir v Mikulovem*, še preden so mogli Francozi staviti svoje zahteve po kompenzacijah na zahodu.

V *praškem miru* (1866) je Avstrija odstopila Prusiji svoje pravice v Schleswig-Holsteinu, izstopila iz nemške zveze, ki jo naj Prusija uredi, kakor hoče in plačala vojno odškodnino (20 milijonov tolarjev).

V *dunajskem miru* (1866) z Italijo pa je Avstrija odstopila Italiji *Benečijo*. Tako je bila Avstrija izrinjena iz Nemčije in Italije. Niso pa bila z Italijo vsa mejna vprašanja rešena, ker so še vedno Italijani prebivali v obmejnih avstrijskih pokrajinah.

Prusija je nato uredila razmere v Nemčiji. Pridružila je svoji posesti Schleswig-Holstein, Hessen-Nassau, Volivno Hessensko, Hannoveransko in Frankfurt o. M. Leta 1867. je nato vse severnonemške države združila v zvezo, ki ji je načelovala. Po splošni, direktni in tajni volivni pravici izvoljeni državni zbor je dal ustavo tej zvezi. Prusija je imela poveljstvo vojske in pravico napovedati vojno in sklepati mir. Bismarck je postal zvezni kancler. Sicer pa so bile države avtonomne. Ostale južnonemške države so stopile s severnonemško zvezo v carinsko unijo. Tajne pogodbe so določale tudi, da vse te države nastopijo skupno proti Napoleonu, ako bi zahteval od Nemčije kake kompenzacije, kakor se je to pokazalo ob priliki pogajanj v Mikulovem. Tako je Napoleon v Nemčiji utrpel občuten diplomatičen poraz in ob vzhodni meji Francije je vstala močna velesila.

4. Konec francoske prevlade in Napoleonovega cesarstva.

Nastoj novega nemškega cesarstva.

Po uspehih leta 1859. Napoleon ni miroval, temveč je iskal predvsem novih uspehov v kolonijah. Preganjanje kristjanov v Anamu mu je dalo povod, da je osvojil *Končinčino* in *Kambodžo*. Skupno z Anglijo je prisilil Kitajsko, da je pripustila tujce v deželo (1860). Naposled je posegel tudi v ameriške razmere. Ker so v nemirni *Mehiki* utrpeli nekateri evropski podaniki škodo in se je predsednik *Juarez* branil poravnati jo, so ga k temu prisilile Fran-

cija, Anglija in Španija. Napoleon pa je hotel to priliko porabiti in ustanoviti kot protiutež germanskim Zedinjenim državam romansko cesarstvo v Mehiki. Angleži in Španci so sedaj odstopili od podjetja. Francoske čete pa so pod poveljstvom sebičnega Bazaina prodrle v Mehiko. Skupščina mehikanskih notablov je pod Napoleonovim vplivom sklenila ustanovitev cesarstva in ponudila krono avstrijskemu nadvojvodi Maksimilijanu. Ta je ponudbo (v Miramaru pri Trstu) sprejel, se odpovedal pravicam kot avstrijski nadvojvoda in odplul z nekaj prostovoljci (meksikajnerji) v Mehiko (1864). Ko pa se je končala državljanska (secesijska) vojna v Zedinjenih državah, so Amerikanci zahtevali od Napoleona, da pusti Ameriko Amerikancem in odpokliče francoske čete iz Mehike. Napoleon se je udal, nakar je Juarez premagal Maksimilijana, ga vjel in dal z dvema zvestima generaloma ustreliti (1867).

Amerikansko podjetje je izpraznilo francoske blagajne, škodovalo francoskemu ugledu in odvrnilo pozornost Francije v tistih časih od važnih evropskih vprašanj. Opozicija pod Thiersovim vodstvom je grajala, da je Napoleon pripustil nastoj dveh mogočnih držav, Italije in Prusije, v najbližji sosesčini. Zmaga Prusije pomeni ponižanje Francije. Napoleon je sedaj iskal zaveznikov. Na svetovni razstavi v Parizu, kamor so prišli evropski vladarji, se mu to ni posrečilo. Poizkusil je z Avstrijo in šel v Solnograd izraziti sožalje cesarju Francu Jožefu zaradi smrti brata Maksa. Toda tudi z »avstrijskim mrličem«¹ ni bilo nič začeti. Ko je hotel kupiti od Holandije Luksemburško, je to preprečil Bismarck. V Italiji je pred Garibaldijem branil papežev Rim, kar mu je odtujilo Italijo. V zbornici je pri volitvah (1868) narasla opozicija. Napoleon je tedaj s plebiscitom vprašal ljudstvo, če odobrava njegovo politiko. Ogromna večina je odgovorila z da, toda med nasprotniki je bilo tudi 50.000 vojakov. Ker je glasovanje ugodno izpadlo, je Napoleon nadaljeval boježeljno politiko.

Povod za spor s Prusijo je dalo špansko vprašanje. Ko so na Španskem l. 1868. pregnali Bourbonce, so se vneli notranji boji za obliko vladavine. Dasi je bilo mnogo republikancev, so vendar ponudili krono princu Leopoldu iz rodbine Hohenzollern-Sigmaringen. Bismarck je kandidaturo podpiral. Napoleon se je odločno izjavil

zoper njo. Ker je Bismarck vedel, da želi Napoleon vojno, je računal s špansko pomočjo, ki bi razcepila francoske vojaške sile, če bi bil Prus španski kralj. Ko je kandidat ponujeno krono odklonil, ni to zadostovalo Napoleonu. Zahteval je od pruskega kralja izjavo, da tudi v bodoče ne bo nobenemu članu družine dovolil prevzeti španske krone. Kralj je to zahtevo odklonil in sporočil dogodek iz kopališča, kjer se je nahajal, Bismarcku. Bismarck je to sporočilo takoj objavil v žaljivi obliki, češ da kralj francoskega poslanika ne pusti več pred se, ker mu nima ničesar več povedati (Emmsers Depesche). Ta časopisna vest je Francoze zelo razburila. Bismarck je tudi odstavil pruskega poslanika v Parizu. Bil je mnenja, da so francoske zahteve in pojavi sovraštva v Parizu, kjer je Francoze razburila tudi vest, da je Bismarck sporočil tujim državam Viljemovo zavrnitev francoskega poslanika — užalili n e m š k o n a r o d n o č a s t i n da se je treba na ta čut nemštva ozirati, da ne ohladi, preden se izkoristijo uspehi iz l. 1866. za narodno zedinjenje.

Napoleon se je pričel pogajati z Avstrijo. Toda Rusija je z ozirom na Poljake izjavila, da pomaga Prusiji, če nastopi Avstrija. Anglija je izjavila, da vstopi v vojno zoper tistega, ki bi kršil belgijsko nevtralnost. Italija je ostala nevtralna. Južno-nemške države pa so proti pričakovanju Francije odločno stopile na prusko stran. Toda Napoleon je zaupal svoji armadi, ki je veljala za najboljšo v Evropi. Mnogo so pričakovali tudi od novih strojnih brzostrelnih pušk (mitraljez). 19. julija 1870 je Francija napovedala vojno.

Francoski porazi leta 1870./71. Dva naroda, po številu prebivalstva (po okoli 40 milijonov) skoro enaka, sta si stala nasproti. Francoski cesar je prevzel sam vrhovno poveljstvo, regentstvo je izročil cesarici Evgeniji. Armado je razdelil v dva dela (poveljnika Bazaine in Mac Mahon). Nemci so prvič po stoletjih zopet šli na vojsko pod enotnim vodstvom: Moltke je izdelal načrte, vrhovni poveljnik je bil kralj Viljem, v glavnem stanu pa je Bismarck nadaljeval svoje diplomatsko delo. Enotnost je bila popolna. Nemška mobilizacija in nastop armade sta se vršila v vzornem redu in med velikim navdušenjem naroda, ki je hrepenel po maščevanju za večkratno ponižanje v preteklosti.

Celo armado je Moltke začetkom razdelil v tri dele, ki so zopet ločeno odhajali v boj, da se o pravem trenutku združijo in

skupno udarijo. Po začetnih krvavih bojih pri Weissenburgu, Wörthu in Spicherenu so Nemci ločili obe francoski armadi in po hudih bojih v okolici Metza francoskega vrhovnega poveljnika — Napoleon je iz bolehnosti in vsled prvih neuspehov odložil vrhovno poveljstvo — maršala Bazaina obkolili v trdnjavi Metz, kjer se je hrabro branil do 17. oktobra. Drugo, Mac Mahonovo armado, pri kateri je bil Napoleon sam, pa so obkolili pri Sedanu blizu belgijske meje in jo prisilili, da se jim je s cesarjem vred udala (2. septembra 1870). Napoleon III. je pisal pruskemu kralju: »Ker nisem mogel umreti sredi svojih vojakov, mi ne preostaja drugega kakor izročiti svoj meč v roke Vašega Veličanstva.« Cesar je ostal ujetnik na gradu Wilhelmshöhe pri Kasselu. Velikansk je bil vtis tega dotedaj nezaslišanega poraza.

Po takih poročilih z bojišča je v Parizu vzplamtela revolucija. 4. septembra so odstavili Napoleona in njegovo rodbino za večne čase in proglasili Francijo za republiko. Ustanovili so »vlado narodne brambere« pod predsedstvom generala Trochua. Odvetnik Favre je prevzel zunanje, odvetnik Gambetta pa notranje in kmalu tudi vojaške zadeve. Cesarica Evgenija je pobegnila na Angleško, kamor je kesneje prišel tudi odstavljeni cesar.

Nova vlada je izjavila, da ne odstopi niti pedi francoske zemlje niti enega kamna francoskih trdnjav. Pokazala je veliko odločnost v organizaciji odpora. Najprej je poizkusila diplomatičnim potem doseči uspehe pri nevtralnih državah, češ da je vojno povzročil cesar. A vse te poizkuse je spretno odbil Bismarck, ki je izjavil, da je soglasna zahteva nemškega naroda po boljših mejah proti francoskemu ogražanju in nasilstvu. V dvajseterih dosedanjih vojnah še nikoli niso Nemci bili napadalci. Če torej Nemci preprečijo Francozom napad, ravna jo v korist evropskega miru. Bismarck je odbil francoske ponudbe premirja in vojna se je nadaljevala.

Nemci so obkolili Pariz in ga oblegali (19. septembra 1870 do 27. januarja 1871). Ogromna trdnjava je bila ločena od sveta. Bismarck je hotel osvojitve pospešiti, ker se je bal posredovanja Evrope. Na londonski konferenci je bil tak poizkus preprečil s tem, da je pridobil Rusijo, ki je sedaj že sočuvstvovala s Francozi. Dovolil je, da prenehajo omejitve ruskega vojnega brodovja v Črnem morju. Nemški generali pa so

najprej pripeljali daljnobojne topove, nato pa obstreljevali Pariz. Medtem sta se udala Strassburg in Metz in zopet je ogromno število francoskih ujetnikov odšlo čez Ren v nemško ujetništvo in so postale nemške oblegovalne čete razpoložljive za boj zoper vedno nove francoske armade, ki jih je organiziral Gambetta, ko je bil v zrakoplovu odletel iz obleganega Pariza. Vse osvobodilne armade pa so bile uničene. Tudi na vzhodu, kjer je Francozom prišel na pomoč Garibaldi z laškimi dobrovoljci, so Nemci Francoze in Garibaldince potisnili v Švico, kjer so jih Švicarji razorožili.

Med obleganjem Pariza je Bismarek zvaril novo nemško cesarstvo, in sicer v Versaillesu, tam, kjer so nekdanji francoski kralji narekovali Nemčiji trde pogoje. Vršila so se pogajanja med glavnim stanom in nemškimi državami. Treba je bilo predvsem premagati bavarski separatizem. Pruski prestolonaslednik je bil tudi za uporabo sile. Bismarek je bil za popustljivost, da se doseže edinost v najvažnejšem: v vojaštvu, pri davkih, pošti, brzojavu. 3. novembra 1870 zvečer je Bismarek rekel svojim prijateljem: »Nemško zedinjenje je dejstvo in cesar tudi.« Obnovitev nemškega cesarstva je predlagal bavarski kralj Ludovik II. in 18. januarja 1871 so v Versaillesu slovesno proglasili pruskega kralja Viljema I. za cesarja Nemške države.

Medtem je postal položaj v Parizu nevzdržljiv: važne trdnjave v trdnjavskem pasu so že zavzeli Nemci; granate so že padale v mesto, kar je vzbujalo veliko ogorčenje; živež je pošel. Pariz se je udal (28. januarja 1871). Narodna skupščina v Bordeauxu je nato izročila proti Gambettovi volji izvršilno oblast Thiersu, ki je sklenil (26. februarja 1871) z Nemci premirje v Versaillesu.

V Parizu pa še ni zavladal mir. Že med obleganjem so socialisti (med njimi Blanqui) poizkusili dobiti vlado v roke, sedaj pa so več ko dva meseca s pomočjo delavcev strašno strahovali glavno mesto. Ko so uvideli, da se pred vladnimi četami ne morejo več braniti, so zaprte talce (med njimi pariškega nadškofa) ustrelili, polili s petrolejem lepe stavbe (n. pr. Tuilerije) in požgali cele dele mesta. V goreče mesto je vdrl Mac Mahon, poveljnik vladnih čet, nakar so ujete komunarde strogo kaznovali.

V Frankfurtu o. M. sta (10. maja 1871) sklenili Francija in Nemčija mir. Mir je narekoval Bismarek. Francija

je morala odstopiti Nemčiji Alzacijo in Lotaringijo in plačati 5 milijard frankov odškodnine. Že takrat so uvidelni politiki (n. pr. ruski car Aleksander II.) spoznali, da je ta mir radi teritorialnih žrtev ponosne Francije velika nevarnost za evropski mir v bodočnosti. Mnogo prebivalcev Nemčiji izročenih dežel se je izselilo na Francosko, kjer so netili politiko maščevanja (revanche).

C. Razvoj sedanjega sistema držav. Kulturni napredek sedanje dobe, socialno vprašanje, imperializem in kolonialna politika.

1. Srednjeevropske države.

Avstro-Ogrska. Ker se poizkus centralizacije, združene s parlamentarizmom, potom februarskega patenta ni posrečil, je vlada zopet odpravila (1865) ustavo in vladala absolutno. To pa je tudi pomagalo Avstriji do velikih porazov (1866). Velikonemški program, ki so ga zagovarjali zlasti avstrijski Nemci, je propadel. Avstrija je bila izrinjena iz Nemške zveze (zato je A. Grün pisal o koncu Avstrije). Avstrijsko politiko je začel tedaj voditi Beust, ki se je pogodil z voditeljem zmernejše stranke na Madžarskem, Deakom. Ta dva sta dala državi novo dualistično ustavo (21. XII. 1867), ki je veljala do 1918. Po tej ustavi se je država delila v dva dela, ki sta bila med seboj zvezana po realni uniji. Skupno je bilo: vladar, ki se je imenoval v totranskem delu cesar avstrijski, v onostranskem pa kralj ogrski in hrvatski; zastopstvo na zunaj (c. in kr. poslaništva in konzulati); armada (c. in kr. vojska); finance. K izdatkom za skupne zadeve sta prispevali obe državi svoji kvoti, določeni po posebni (kvotni) deputaciji obeh parlamentov. Po ustavah, ki sta si jih dala notranje samostojna dela, so dobili na Ogrskem vso moč v roke Madžari, čeprav so bili v manjšini, samo Hrvati so obdržali precejšnjo samostojnost (zlasti v šolstvu in celo v posebni vojski — deželni brambi).

V Avstriji je tudi nemška manjšina vladala številno močnejšim Slovanom, ker si je do velike volilne reforme (1906) z raznimi privilegiji znala ohraniti v parlamentu večino. Notranja politika v Avstriji je bila predvsem označena po bojih za enakopravnost narodov. Zlasti so Čehi zahtevali zopetno vzpostavitev svojega državnega prava. Poljaki so se čutili kot nekaki gostje v Avstriji, kjer so podpirali vsako

vlado, ki jim je puščala proste roke v gališkem deželnem zboru in jim dovoljevala, da so zatirali Rusine. Ker se je Poljakom v Rusiji in Prusiji dosti slabše godilo, je bila ta politika še precej pametna. Ustavno življenje je omogočalo, da se je narodna zavest budila. Slovenci so v prvi dobi ustavnega življenja na taborih, pozneje pa v Čitalnicah in društvih kovali svoje programe. Vlade so se hitro menjavale. Najdalje (1879 do 1893) je vladal grof Taaffe, ki se je opiral v parlamentu na »železni obroč«, zvezo konservativnih elementov med Čehi, Poljaki, Jugoslovani in Nemci. V tej dobi se je posrečilo finančnemu ministru Poljaku Dunajewskemu, da je spravil v red avstrijske finance in proračun v ravnovesje. L. 1891. je proračun prvič izkazal prebitok. Že prvo ustavno ministrstvo Auerspergovo je izdalo državni ljudskošolski zakon in uvedlo splošno vojaško dolžnost. Tudi v gospodarskem oziru je Avstrija napredovala: gradnjo železnic je prevzela država, izdali so zakon o nedeljskem počitku, o zavarovanju zoper bolezní in nezgode; vpeljali novo valuto (kronska valuta 1895). Ko pa je že Taaffe hotel izvesti volivno reformo, so ga ravno konservativci strmoglavili, nakar ni nobena avstrijska vlada imela dolgega življenja, ker se je narodnostni boj vedno bolj ostril. Da se zaenkrat izognejo volivni reformi, so najprej vpe-ljali peto (ali splošno) kurijo, v kateri je volil vsakdo, tudi če ni plačeval davka. Posebno razburjenje so povzročile v parlamentu in v nemški javnosti Badenijeve (ministrski predsednik) jezikovne naredbе za Češko, ki so določale, da mora biti na Češkem in Moravskem vsak uradnik zmožen češkega in nemškega jezika. Badeni se je moral nemškemu pritisku umak-niti. Nič ni ublažilo narodnostnih bojev, da so (1906) sklenili splošno, enako, direktno in tajno volivno pravico, po kateri je bil (1907) izvoljen novi državni zbor, kjer so imeli Slovani absolutno večino dveh glasov. Ta večina pa zaradi politične razcepljenosti med Slovani ni prišla do veljave. Vlada pogosto ni dobila v parlamentu odobritve in si je pomagala s § 14. ustave, ki je dovoljeval pobiranje davkov v višini starega proračuna.

Na Ogrskem je ostala liberalna Deakova stranka, ki je sklenila nagodbo z Avstrijo, skoro 40 let na vladi. Brez-obzirno je zatirala nemadžarske narode. Madžarski jezik je postal državni in uradni jezik. Smotrno pa so delali tudi za

popolno ločitev Ogrske. »Neodvisna stranka«, ki jo je vodil Franc Kossuth, sin Ludovika Kossutha, je celo ta cilj javno izpovedovala. Predvsem so delovali na to, da si pridobe lastno armado z madžarskim poveljevalnim jezikom. Mnogo je v tem oziru dosegel ministrski predsednik (od 1905) grof Štefan Tisza. Vkljub uspehom pa je vedno bolj napredovala strogo nacionalna Kossuthova stranka, ki je naposled pri volitvah (1906) dobila večino. Volivni sistem je ostal na Ogrskem stari. Volilo se je po kurijah in javno glasovalo, odločevala sta plemstvo in uradništvo. Delali so s podkupovanjem in nasiljem (madžarske volitve!). Parlament je sklenil civilni zakon in več cerkvenopolitičnih zakonov, ki so bili naperjeni zlasti proti katoliški cerkvi.

Hrvati so (1868) na svojem saboru sklenili z Ogrsko ogrsko-hrvatsko pogodbo, ki je dala Hrvatom samoupravo v notranjih zadevah, v bogočastju, šolstvu in pravosodstvu, naposled tudi v deželni brambi. Veliki spori so se začeli med Ogrji in Hrvati zaradi financ, ker so Hrvati zahtevali tudi te zase in odločno zagovarjali stališče, da so le z obojestransko obvezno pogodbo vezani z Ogrsko. Hudi spori so nastali, ko so Ogrji izdali (1906) železničarsko pragmatiko za celo državo in vpeljali za železničarje madžarski uradni jezik tudi na Hrvatskem.

Duševna in materialna kultura je v tej dobi v Avstro-Ogrski lepo napredovala. Kmetijski stan je postal samostojen. Ta samostojnost mu je pa tudi škodovala, ker se je začel zadolževati. Zakonodaja je izkušala s posebnimi zakoni (zakon o kmetijskih domovih) preprečiti preveliko razkosavanje in zadolževanje kmetijskih posestev ob priliki oporok. Napredek obrti in industrije je pokazala svetovna razstava na Dunaju (1873). Tedaj pa je tudi vsled velikih špekulacij nastal gospodarski polom, ker je bilo premnogo gospodarskih podjetij lahkomišno ustanovljenih (Gründerjahre). Mnogo težav je morala zlasti v alpskih deželah premagati gradnja železnic. Zgradili so znamenite alpske proge čez Semmering (1854), Brenner (1867) in v drugi dobi tehnike železnice z dolgimi predori, karavanško železnico (1906) in tursko (1909).

V zunanji politiki je v tej dobi Avstrija izgubila (1866) svoj vpliv v Nemčiji in v Italiji. Izkušala pa je z okupacijo Bošne in Hercegovine (1878) in pozneje

(1908) z aneksijo teh pokrajin ter z vmešavanjem v balkanske razmere, zlasti ob balkanskih vojnah (1912 in 1913), in pospeševanjem ustanovitve samostojne albanske kneževine svoj vpliv na Balkanu utrditi, kar je postalo važen vzrok svetovne vojne.

Nemčija. Po vojni l. 1870./71. je prenehala francoska premoč na evropski celini, nastopila pa je nemška. Nemčija je izvršila pod Bismarckovim vodstvom svojo notranjo ureditev. Ko se je (21. III. 1871) sešel prvi nemški državni zbor, je cesar povzdignil Bismarcka v dedni knežji stan. Država je dobila ustavo prejšnje severnonemške zveze. Osvojeni deželi Alzacija in Lotaringija sta postali »državna dežela«, ki jo je vladal namestnik v imenu države. Do 1. X. 1873. so Alzačani in Lotarinžani mogli optirati za Francijo. 50.000 oseb se je izselilo. Mnogo takih, ki so bili za Francijo navdušeni, pa je ostalo in so kljubovali novi vladi. Ko so (1874) prvi poslanci iz teh dežel prišli v nemški državni zbor, so protestirali proti podjarmljenju. Nemški državni zbor je ta protest zavrnil, nakar se je nekaj poslancev vrnilo domov, drugi pa so ostali in se pridružili centru ter zahtevali avtonomijo. Da preprečijo agitacijo čez mejo, so Nemci ob francoski meji vpeljali potne liste.

Zakonodajno oblast v Nemčiji sta imela zvezni svet, sestavljen iz zastopnikov posameznih držav, in pa državni zbor, ki so ga volili na podlagi neposredne, tajne, splošne in enake volivne pravice. Cela zvezna država je obstojala iz 22 monarhično vladanih držav in 3 državnih mest. Enotnost teh držav so predstavljali cesar, vojska, pošta, brzojav in finance. Pozneje so uvedli enoten denar (marka, zlata valuta) in enotno pravo. Kmalu po zedinjenju je nastal v Prusiji med vlado in katoliško cerkvijo tako imenovani »kulturni boj«, ki se je razširil po celi Nemčiji. Besedo »Kulturkampf« je rabil poslanec Virchow.

V kulturnem boju se je morala nacionalna nemška država umakniti pred univerzalno katoliško cerkvijo. Prav tako težaven boj je nacionalna država bojevala z mogočno mednarodno organizacijo socialne demokracije. Voditelji tega gibanja Marx, Lassalle, Liebknecht, Bebel so ustanovili (1869) v Eisenachu socialdemokratsko stranko in sestavili program. V strokovnih društvih so organizirali na

mednarodni podlagi delavstvo. Po splošni volivni pravici so socialni demokrati dobivali vedno večji vpliv v državnem zboru. Vlada je nastopila, ko sta bila izvršena na cesarja dva atentata, proti socialni demokraciji z raznimi izjemnimi (socialističnimi) zakoni, ki so veljali do l. 1890., niso pa zajezili razvoja stranke. Bismarck pa je hotel tudi s pozitivnim delom v korist delavskega stanu izviti iz rok socialni demokraciji orožje proti obstoječemu družabnemu redu. Izvedli so več socialnih postav: zavarovanje za slučaj bolezni (1883) in proti nezgodam (1884), ustanovitev bolniških blagajn, starostno zavarovanje in zavarovanje za onemoglost (1889).

Proti državi so delovali Poljaki. Zato je pruska država izdala (1886) zakon, po katerem so kupovali poljska posestva in jih delili med nemške koloniste. Tudi glede šol je izdala vlada za poljske pokrajine poseben zakon in naposled celo omejila rabo poljskega jezika pri zborovanjih. Z naseljevalno politiko pa vlada na poljski zemlji ni dosegla uspehov zaradi sistematičnega odpora Poljakov, pač pa je okrepila poljsko narodno zavest, ki se je pokazala posebno ob petstoletnici (1910) zmage pri Grünewaldu.

V vladarski hiši Hohenzollernov je sledil Viljemu I. njegov sin, smrtno bolni Friderik III. (1888), ki je po 99 dnevnem vladanju umrl, nakar je nastopil vlado njegov sin Viljem II. (1888—1918). Ta je hotel povsod uveljaviti svoje nazore in svojo voljo. Imel je zelo visoko mnenje o samem sebi in o svojem dostojanstvu. Rad je javno govoril in razlagal svoje nazore o veličini in pomenu nemškega naroda. Hotel je voditi svetovno politiko po svoji volji in vse obrniti tako, da pride do veljave premoč Nemčije. Njegovi neprevidni politiki je nasprotoval zmerni in previdni Bismarck. Ko je cesar klical k sebi posamezne ministre in poizvedoval za njih mnenje, a Bismarck je kot odgovorni državni kancelar zahteval, da smejo ministri samo z njegovo vednostjo poročati cesarju, je nastal razdor med cesarjem in kancelarjem. Bismarck je prosil za odpust iz službe. Cesar je prošnji hitro ugodil (1890), odstopivšemu pa podelil naslov vojvode Lauenburškega. V Nemčiji so takrat imeli občutek, da je državna ladja izgubila veččega krmarja in dobila novega, ki jo pelje v neznano bodočnost. Bismarck je umrl l. 1898. v Friedrichsrue.

Pod Viljemovo vlado so vpeljali (1900) civilni državni zakonik. Najbolj pa je cesar skrbel za o b o r o ž e v a n j e. Nemčija je hitela graditi vojno mornarico in njeno bojno pripravljenost povečati še z dograditvijo severnega kanala (cesarja Viljema kanal, 1895), ki je omogočal lahko združitev nemškemu bojnemu brodomu Vzhodnega in Severnega morja. Silno je naraščalo blagostanje naroda, ki ga je ustvarjala predvsem močna nemška industrija. Pa tudi v duševni omiki je nemški narod dosegel ogromne uspehe. Toda nemška kolonialna politika in vedno izraziteje stremljenje po nasilnem osvajanju novih zemelj in širjenju nemškega vpliva, podpiranega po naglem oboroževanju, neprestane grožnje z mečem in bronasto pestjo, ki jih je rabil cesar Viljem, so glavni vzroki svetovne vojne.

2. Zahodnoevropske države.

Francija. Po frankfurtskem miru je Francija izkušala zaceliti rane, obenem pa je tudi mislila na maščevanje. Thiers je hitel plačevati vojno odškodnino, da bi se čimprej iznebil nemških okupacijskih čet. Potom notranjega posojila je dobila vlada z lahkoto denar, da je mogla peto milijardo plačati že septembra 1873 mesto šele 1874, kakor je zahtevala pogodba. Nemške posadke so nato odšle.

Po dolgotrajnih parlamentarnih bojih so vzprejeli (1875) novo ustavo, ki pa so jo kasneje še večkrat popravljali. Obe zbornici (senat in poslanci) volita z večino glasov predsednika republike za 7 let. Narodna skupščina je voljena na podlagi splošne volivne pravice, člane senata pa deloma voli narodna skupščina, deloma posebni izborni kolegiji posameznih departementov. Republika se je polagoma utrjevala: monarhisti (legitimisti in bonapartisti) so izgubljali veljavo, zlasti ko sta umrla glavna pretendenta grof Chambord in Louis Napoleon (padel kot angleški oficir v boju s Kafri), sin Napoleona III. Velika svetovna razstava v Parizu (1878) je pričala o velikanskem uspehu Francije na tehničnem in gospodarskem polju. Pokazalo se je, da so posledice vojne v tem oziru izbrisane. Zelo pa je razburil francosko javnost »p a n a m s k i š k a n d a l«, ki je povzročil izgubo $1\frac{1}{4}$ milijarde narodnega premoženja in pa Francoze odvrnil od dograditve velikega dela zveze med Atlantikom in Pacifikom. L e s s e p s, slavni gradi-

telj Sueškega prekopa, je bil obsojen zaradi bankrota družbe, ki je gradila pod njegovim vodstvom panamski prekop.

Še dalj časa je razburjala in tudi mnogo vplivala na razmerje do cerkve Dreyfusova afera. Major Dreyfus (žid po rodu) je bil (1894) prvič zaradi vohunstva obsojen v dosmrtno ječo na Vražjem otoku. Pisatelj Zola se je pa zavzel zanj. Pokazalo se je, da pri procesu niso pošteno postopali. Cela zadeva je postajala vedno bolj politično vprašanje in se je uporabljala za boj proti katolicizmu in nekaterim generalom. Dreyfus je bil naposled pomiloščen. Med tem se je tudi v Franciji vnel »kulturni boj«. Vlada je začela preganjati kongregacije, ki so oskrbovale šolstvo. Začeli so cerkvene šole in samostane zapirati. Parlament je sklenil in kulturnobojna vlada je izvedla pod predsedstvom Combesa popolno ločitev cerkve (ki se ji priznajo le pravice po društvenem zakonu) od države. Nato je (1904) prenehalo občevanje med Francijo in Vatikanom, ki se je zopet pričelo šele po svetovni vojni.

Vznemirjalo je Francoze počasno pomnoževanje ljudstva, ki je ponekod pričelo celo nazadovati.

Vedno je ostal živ spomin na poraz in izgube l. 1870./71. Da si pridobi zaveznikov, je Francija pod predsednikom Carnotom (1893) sklenila z Rusijo dvoezvezo, ki je postala posebno očitna, ko je prišel (1896) car Nikolaj II. sam v Pariz. Tej zvezi se je (1904) pridružila še Anglija v takozvanem »srčnem sporazumu« (entente cordiale). Kolonijalna politika je zaradi Maroka Francijo spravila v spor z Nemčijo in tako se je zopet poživilo staro sovraštvo.

Anglija. Volivni reformi iz leta 1832. so sledile vedno nove (druga leta 1867.), ki so polagoma delavstvu pomagale do večjega vpliva. Pred svetovno vojno je imela Anglija okoli 6 milijonov volivcev, med njimi nad polovico delavcev. Pod vplivom delavstva v parlamentu se je prejšnja aristokratska oligarhija umaknila zmerni demokratski vladi. Velik delokrog v politični upravi in justici pa je prepuščen pokrajinski samoupravi (Selfgovernment).

Irsko vprašanje z odpravo testakte še ni bilo rešeno. Pričela se je velika agitacija za preklic zveze (Repeal), za samovlado (homerule) Irske in za razdelitev zemljišč. Toda Angleži so začeli to gibanje strogo zatirati. O'Connell je umrl (1847) na poti v Rim v Genovi ter v oporoki

naročil: »Moje srce v Rim, moje truplo Irski, dušo nebesom.« Po smrti tega velikega prvoboritelja so se začeli Irci v celih množicah izseljevati v Ameriko. Prebivalstvo Irske je v nekaj desetletjih padlo od 6 na 4 milijone. Po letu 1869. so se začele tudi na Irskem širiti po ameriških izseljencih organizirane tajne organizacije »fenijcev«, ki so si nadele za cilj odpad od Anglije in vršile raznovrstna nasilstva in zločine nad Angleži. Pozneje je pod vodstvom Parnella nastala »deželna liga«, ki je tudi zahtevala ločitev od Anglije in delovala za neodvisnost kmetijskega stanu. Tudi ta liga je uporabljala nasilna, celo zločinska sredstva, predvsem pa bojkot (Boycott je bil angleški oskrbnik, pri katerem ni noben delavec hotel vstopiti v službo in mu je zato skoro vsa žetev na polju segnila). Obe zvezi, fenijce in deželno ligo, je angleška vlada proglasila za državi nevarni in ju prepovedala. Tudi je razglasila nad večjim delom Irske obsedno stanje. Sicer je poizkušal plemeniti državnik in vodja stranke wighsov Gladstone rešiti irsko vprašanje in dovoliti Irski samoupravo, pa se mu ni posrečilo, ker se je reformi upirala konservativna stranka. Pač pa je Gladstone zelo olajšal težki položaj Ircev. Irsko vprašanje je rešil šele po svetovni vojni vodja angleške liberalne stranke Lloyd George. Irska je postala (1921) svobodna država, ki stoji z Velikobritanskim imperijem v zvezi, le v vojaških zadevah si je Anglija izgovorila posebne pravice na Irskem, da je za slučaj vojne bolje zavarovana. Skrajni irski nacijonalisti s to rešitvijo, ki jo je sprejela večina irskega naroda, niso bil zadovoljni in začel se je notranji boj med zmernimi in radikalnimi. Naposled so zmerni zmagali (1923).

Po smrti kraljice Viktorije je zasedel prestol kot izkušen mož njen sin Edvard VII. (1901—1910), ki je sam zelo spretno vodil angleško zunanjo politiko in s tem dokazal, da tudi v takó demokratično vladani državi, kakor je Anglija, lahko sposoben vladar zadobi velik vpliv. Za njim je nastopil vlado Jurij V. (1910—).

Belgija se je pod vladami Leopolda II. (1865—1909) in Alberta I. (1909—) lepo razvijala zlasti v industrijskem in trgovskem pogledu. Skrbno je čuvala nevtralnost, ki se je zlasti preizkusila v francosko-nemški vojni 1870/71. Tedaj je

Anglija dosegla, da sta obe vojujoči državi v posebni pogodbi priznali belgijsko nevtralnost.

Ko je Stanley odkril ogromne pokrajine ob reki Kongo v Afriki, je Leopold II. tam ustanovil državo Kongo, nad katero so mu evropske države na Kongo-konferenci (1884/85) v Berlinu priznale suvereniteto. Ker je Belgija za ureditev te kolonije dala vladarju potrebna sredstva, je Leopold II. v oporoški prepustil svoje suverenitetne pravice Belgiji.

V notranji politiki je pomembna tekma med belgijsko katoliško stranko, ki predvsem čuva pravice katoliške cerkve v šoli (neobvezna in nedržavna šola) ter socialisti in liberalci. V teh parlamentarnih bojih je postala Belgija vzor parlamentarne države z zelo naprednim volivnim redom. Ker pa v Belgiji prebivajo germanski Flamci in romanski Valonci, se je vedno tudi pojavljal narodnostni spor. Flamci so zahtevali več pravic za svoj jezik proti državni francščini.

Nizozemska in Luksemburg. Po smrti nizozemskega kralja Viljema III. (1890) se je ločila velika vojvodina Luksemburška od Nizozemske. Na Luksemburškem, kjer je veljalo le moško nasledstvo, je zavladal vojvoda Adolf Nassauski. Luksemburška je vstopila v carinsko unijo z Nemčijo in šele po svetovni vojni se je carinsko in pošto pridružila Belgiji. Na Nizozemskem je zavladala hči Viljema III., mladoletna Viljemina (1890—), ki se je poročila s princem Henrikom Meklenburškim. Nizozemska je imela zlasti mnogo opraviti s svojimi kolonijami. V Evropi se je dosledno izogibala sporom. V Haagu so se vršile mirovne konference in se je ustanovilo haaško razsodišče. Lepo sta se razvijali trgovina in brodarstvo.

3. Južnoevropske države.

Španija. Na Španskem je za kratko dobo zasedel prestol italijanski princ Amadeo I. (1870—1873), ki pa se je zaradi težavnih notranjih razmer in vstaje karlistov odpovedal prestolu, nakar je bila Španska zopet republika. 1874 pa je general Martinez Campos oklical Alfonza XII. (1875—1885), sina izgnane kraljice Izabele, za kralja. Po njegovi smrti je vladala v imenu mladoletnega Alfonza XIII. (1885—) njegova mati Marija Kristina, dokler ni kralj postal polnoleten. Velike težave je

vladi prizadeval boj med posameznimi po samostojnosti hrepenčimi deli države in pa boj z revolucionarnimi življi, ki so zlasti v Barceloni pogosto uprizarjali vstaje. Vedne težkoče je imela tudi v svojih posestvih v Maroku. Španska je v tej dobi izgubila svoje ameriške in azijske kolonije. V evropske boje se Španija zadnje čase ni več vtikala.

Portugalska je v tej dobi še bolj prišla pod vpliv Anglije. Kralja Karla I. (1889—1908) so republikanski zarotniki na cesti obenem z njegovim sinom prestolonaslednikom ustrelili. Prestol je nato zasedel mlajši sin Manuel (1908—1910). Tega je pregnal upor mornarice in vojaštva, nakar je postala Portugalska republika, kjer pa se leto za letom vrše krvave revolucije. Pod varstvom Anglije je Portugalska obdržala svoje kolonije v Afriki in drugod. Udeležila se je tudi svetovne vojne na strani zaveznikov.

Italija. Po vojni leta 1866. je bila Italija v glavnem zedinjena. Napoleonov poraz pri Sedanu in odpoklic francoskih čet iz Rima sta povzročila, da so čete italijanskega kralja Viktorja Emanuela II. pod poveljstvom generala Cadorne po kratkem bombardiranju (20. septembra 1870) zasedle Rim, »naravno glavno mesto« Italije. Pod vplivom vrnivših se beguncev je plebiscit (133.600 proti 1507) odločil združenje Rima in okolice z Italijo. Kralj se je (1871) nastanil v Rimu. Papež Pij IX. je v posebni encikliki protestiral proti sili. Po tako imenovanem garancijskem zakonu (15. maja 1871) je priznala Italija papežu čast in pravice suverena, letno dotacijo 3¹/₄ milijona frankov in eksteritorialnost papeževih palač. Toda papež Pij IX. in njegovi nasledniki so ta zakon zavrgli, ker ne daje dovolj garancije, da bi mogel papež dejansko svobodno vršiti svoje dolžnosti kot vrhovni poglavar katoliške cerkve. Italijanskim katoličanom je papež Pij IX. (1868) s posebnim pismom (*Non expedit*) prepovedal aktivno udeležbo pri državno-zborskih volitvah. Italijanska vlada je vkljub temu stališču papežev priznala Vatikan, Lateran, cerkev sv. Petra in grad Gandolfo za eksteritorialno papeževo posest. Katoliška cerkev je tudi to izgubo svoje zadnje posvetne oblasti prestala. Še bolj se je razmerje med poglavarjem cerkve in verniki poglobilo, kakor so kazala številna romanja iz vseh delov sveta in pa vedno rastoče število zastopnikov tujih držav pri Vatikanu.

Vatikanski cerkveni zbor (1870) je sprejel dogmo o nezmotljivosti papeža, kadar govori »ex cathedra« t. j. kot poglavar katoliške cerkve o verskih in nrvnih resnicah. Proti tej dogmi se je pojavil pri Nemcih odpor (Döllinger) in nastala je po nekaterih mestih starokatoliška cerkev. Ta pojav starokatoličanov je ostal osamljen in brezpomemben.

Pod papežem Leonom XIII. (delavskim papežem) je cerkev živahno posegla v dnevna vprašanja. Posebno zaslugo si je ta papež pridobil za zgodovinsko znanost s tem, da je odprl vatikanski arhiv (1881). V svetovni vojni pa je papež Benedikt XV. (1914—1922), mirovni papež, poizkušal spraviti vojujoče stranke in omiliti posledice vojne. Posebno zaslugo si je pridobil za izmenjavo pohabljenih ujetnikov in podporo trpečim.

Italijanska vlada je izkušala mlado kraljestvo na znotraj okrepiti. Težave ji je prizadevalo politično neudejstvanje katoličanov in precej močna republikanska in socialistična struja, pa tudi nediscipliniranost južnoitalijanskega prebivalstva. Pregosta naseljenost na polotoku, revnem na prirodnih zakladih, je silila prebivalstvo k izseljevanju, vlado pa v kolonialno politiko. V Severni Italiji se je pričela razvijati industrija, gradili so železnice skozi predore (Mont Cenis 1871 in Simplon), ki so Italijo bolje zvezale s Francijo. Mesto premoga in pare služi elektrika, ki jo proizvajajo z vodnimi silami alpskih rek in razpeljujejo po daljnovodih.

V obmejnih delih Avstrije, po Italijanih poseljenih, se je razvila »irredenta«, stremljenje za združenjem neodrešenih s svobodno Italijo. Papež Pij X. je dovolil tudi katoličanom od slučaja do slučaja sodelovanje v državnem političnem življenju, kar je pomagalo razvoju ljudske stranke s krščansko-socialnim programom.

V kolonialni politiki Italija ni imela prave sreče. Ko so hoteli svojo nezdravo kolonijo v Eritreji ob Rdečem morju razširiti v gorato Abesinijo, so bili od Abesincev poraženi. Tudi v laško-turški vojni (1911—1912) pridobljena Tripolitanija ni izpolnila nad, ker so mohamedanski Beduini ostali Italijanom sovražni. Že v tej laško-turški vojni se je pokazalo nasprotstvo avstroogrskih in italijanskih interesov na Balkanu,

ki je tudi poglajno Italijo v svetovni vojni proti Avstriji vkljub trozvezni pogodbi iz l. 1883.

Ekspanzivna politika, ki jo po vojni zasleduje Italija pod vplivom imperialističnih teženj »fašizma«, nacionalne organizacije, je zlasti usmerjena na Balkan in povzroča spore s kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

V italijanski vladarski hiši je nasledoval Viktorju Emanuelu II. (Re galantuomo), osvoboditelju in zedinitelju, kralj Humbert (1878—1900). Tega je umoril anarhist. Nato je zavladal Viktor Emanuel III. (1900—).

Balkanske države. Romunska je nastala iz Moldavije in Valahije, ko je valaška narodna skupščina (1859) proglasila moldavskega kneza Aleksandra Cuso tudi za svojega vladarja. Ta je uredil upravo, sodstvo in šolstvo (vseučilišči v Jašu in Bukarešti) ter odpravil tlačanstvo. Zaradi njegove samostojnosti pa so ga prisilili, da se je (1866) odpovedal vladi. Izvoljen je bil nato princ Karl iz katoliške rodbine Hohenzollern-Sigmaringen (1866). Leta 1881. je postala Romunija kraljestvo. Težave so prizadevale vladi gospodarske in socialne razmere. Velika prirodna bogastva (rodovitnost zemlje, petrolej) so v rokah bogatašev. Posebno težak je položaj kmetov, ki so večinoma le najemniki. V zunanji politiki je Romunija kolebala med trozvezo in Rusijo, oziroma antanto. Ker so bili deli naroda pod Avstroogrsko, drugi pa pod Rusijo (v Besarabiji), je Romunija naposled tudi vstopila v svetovno vojno na strani antante.

Nastoj Bolgarije. Rusko-turška vojna (1877—1878). Bolgari so le počasi pričenjali z odporom zoper turško oblast. Mnogo je na to pasivnost vplivalo dejstvo, da so stali pod vplivom grške duhovščine. Ko je naposled carigrajski patriarh dal Bolgarom lastnega nadškofa, so se pričele vstaje, ki pa jih je Turčija z grozovito krutostjo zadušila.

Ko se je v Bosni in Hercegovini (1875) vnel upor tlačene raje (srbskih kristjanov) zoper Turke, je zahtevala konferenca velesil, da mora Turčija izvesti reforme. Toda med tem so že Srbi in Črnogorci začeli pomagati trpečim bratom pod turškim jarmom. Tudi Bolgari so se uprli, pa so jih Turki zlasti s pomočjo čerkeskih naseljencev in prostovoljcev (bašibozukov) grozovito klali. Tudi Srbi niso mogli nič opraviti proti Turkom, dasi jim je iz Rusije prišlo na pomoč mnogo prostovoljcev. Anglija je še vedno hotela ohraniti

Turčijo, čeprav je Gladstone v imenu človekoljubja agitiral proti tej vladni politiki. Ni pa mogla preslišati klica trpečih bratov po krvi in veri — Rusija. Ruski narod je tedaj hotel vojno. Bil je čas, ko se je v Rusiji s posebno močjo pojavila panslavistična ideja, ki je pod vtisom nemških uspehov v francoski vojni stremila za združitvijo vseh Slovanov pod vodstvom Rusije. Rusija je sklenila z Romunijo pogodbo, po tej je Romunska proglasila svojo neodvisnost od Turčije in privolila prehod ruske armade čez svoje ozemlje. Kasneje pa se je tudi sama udeležila vojne s Turčijo.

Rusi so uničili turško brodovje v Črnem morju, prekoračili Donavo in general Gurko je v naglih pohodih zasedel prelaz Šipka na Balkanu. Toda glavno rusko armado je zadržal Osman-paša, ki se je izborno utrdil v Plevni. Ko je ta padla, so preko prelaza Šipka, ki ga je dotlej Gurko hrabro branil pred vsemi napadi, Rusi pridrli do Carigrada. Tudi na azijskem bojišču so zmagali Rusi in zavzeli trdnjavo Kars. Črnogorski knez Nikita je premagal Turke, ki so ga od treh strani napadli, in zavzel nekatere kraje ob Jadranskem morju. Angleži so se zbalili ruskih uspehov in so poslali svoje brodovje v Bospor. Toda med tem so Rusi in Turki že sklenili premirje in nato preliminarni mir v San Stefanu pri Carigradu (3. marca 1878). Določilo se je, da so Srbija, Romunija in Črna gora neodvisne kneževine in da se jim povečajo njih ozemlja. Bolgarija se ustanovi kot samostojna, sultanu le davek plačujoča kneževina v onih mejah, v katerih prebiva bolgarski narod. Turčija plača vojno odškodnino večidel z odstopitvijo ozemlja v Aziji. V Bosni in Hercegovini se morajo izvesti reforme, ki jih določajo velesile.

Ker Anglija ni marala priznati določb tega miru in jo je Avstrija podpirala, so naposled Rusi privolili, da se svetostefanski mir predloži kongresu, ki se je nato zbral v Berlinu. Anglija je pa že med tem od Turčije dobila upravo Cipra in si s tem zagotovila gospodstvo v Levanti.

Berlinski kongres (1878), na katerem je vodil glavno besedo kot predsednik in posredovalec Bismarck, je za 34 let uredil razmere na Balkanskem polotoku. Avstrijo je na kongresu zastopal zunanji minister Madžar grof Julij Andrassy. Zastopane so bile: Anglija, Francija, Italija, Rusija, Turčija; prišli pa so na kongres tudi zastopniki balkanskih držav.

Bolgarijo, ki bi po ruskem načrtu imela postati glavna sila na Balkanu in bi segala do Egejskega morja in macedonskih jezer, so na kongresu zelo zmanjšali. Prava Bolgarija med Donavo in Balkanom je postala samostojna kneževina. Zbor notablov je imel voliti kneza. Turške trdnjave ob Donavi se porušijo in plovba po Donavi postane prosta. Vzhodna Rumelija ob zgornji Marici ostane turška, dobi pa krščanskega upravitelja, ki ga sultan na 10 let imenuje, velesile pa potrde.

Črna gora, Srbija, Romunija postanejo nezavisne kneževine, ki pa morajo podeliti vsem podanikom enake verske in politične pravice. Črna gora dobi kos jadranskega obrežja z Barom, Srbija okraja Niš in Pirot. Romunski je Rusija vsilila v zameno za Besarabijo, ki je pripadla Rusiji, nerodovitno Dobrudžo.

Bosna in Hercegovina ostaneta turški, a ker sultan ne more napraviti tam reda, dobi Avstro-Ogrska nalog, da ti deželi zasede in upravlja. Avstrija je to zasedbo po hudih bojih z muslimanskimi prebivalci (1878) izvedla. Avstrijska uprava v dobi okupacije je izkušala razdvojiti prebivalstvo, izigravala je muslimane, katoličane in pravoslavne, ni pa skrbela dovolj za kulturni in gospodarski napredek, ker je prepustila gozdove v škodljivo izkoriščanje tujim družbam in ni osvobodila bosanskega krščanskega kmeta, ki ga je še tlačila odvisnost od muslimanskih veleposestnikov (begov). Tudi ustava, ki jo je dala Bosni in Hercegovini po aneksiji (1908) Avstro-Ogrska, je kazala izigravanje narodnosti in ver. Pač pa je že radi varnosti uprava pridno gradila ceste in železnice. Ko je 1908 Avstro-Ogrska izpremenila okupacijo v aneksijo, je to povzročilo veliko razburjenje ne le pri Turkih, ki so tedaj z bojkotom zelo škodovali avstrijski trgovini v Orientu, temveč še večje pri Srbih. Vendar je morala Srbija na nasvet Rusije svoje aneksiji sovražno stališče opustiti, a nezadovoljnost je obstojala naprej in se je pokazala, ko je avstrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand hotel dokazati pripadnost anektiranih dežel s svojim obiskom ob priiliki velikih vojaških vaj. Tedaj so mladi bosanski Srbi pripravili napad na njega in njegovo soprogo. Sarajevski umor (28. junija 1914) je dal znamenje za svetovno vojno.

Grška je dobila na berlinskem kongresu Tesalijo in vzhodni Epir. Morske ožine je kongres za vojne ladje zaprl.

Ker je še veliko krščanskih Srbov, Bulgarov in Grkov v Macedoniji, v Novem Pazarju, ki ga je sicer ob okupaciji Avstrija zasedla, pa ob aneksiji vrnila Turčiji, in v Traciji ostalo pod turškim jarmom in so te kristjane posebno tlačili muslimanski Arnavti, berlinski kongres ni definitivno rešil balkanskega vprašanja, ki je še nadalje delalo preglavice evropski diplomaciji.

Bolgarija. Velika narodna skupščina je izvolila (1879) princa Aleksandra Battenberga za kneza (1879 do 1886). Ko so l. 1885. vstaši v Vzhodni Rumeliji odstavili svojega guvernerja fanariotskega Grka Alekopašo in pozvali Aleksandra, naj prevzame vladu v Rumeliji, se je Aleksander temu pozivu odzval. Velesile so se obotavljale priznati to kršitev berlinskih dogovorov. Srbijo, ki je Bolgariji celo vojno napovedala, je Aleksander pri Slivnici (1885) premagal. V spor so se vmešali tudi Avstrijci in buhareški mir je pustil stare meje med Srbijo in Bolgarijo. Aleksander, dasi nečak ruskega carja, je zabredel v spor z Rusijo. Ko so Bolgari odpustili iz uradov razne ruske generale, je car odpoklical vse častnike iz bolgarske vojske. Panslavistični zarotniki so nato (1886) pod vodstvom Cankova s pomočjo častnikov in kadetov napadli Aleksandra, ga ujeli in odpeljali po Donavi na rusko ozemlje. Ljudstvo in armada pa sta bila s tem činom nezadovoljna in provizorična vlada pod Stambulovom je poklicala vladarja nazaj. Ker pa je Aleksander uvidel, da je sprava z Rusijo, osvoboditeljico Bolgarov, nemogoča, se je sedaj sam odpovedal in zapustil deželo. Ruske poizkuse, da bi deželo popolnoma spravili pod ruski vpliv, so preprečile volitve v narodno sobranje, pri katerih je ruska stranka popolnoma propadla. Za kneza so sedaj izvolili Ferdinanda (1887—1918) iz rodbine Koburg.

Bolgarska se je znotraj lepo razvijala. Sofija je postala prav lepa, moderno urejena prestolica. Gradili so ceste in železnice, ustanavljali šole, cvelo je poljedelstvo. Dokler je bil duša vlade odločni pa nasilni Stambulov, Rusija ni hotela kneza priznati. Ko pa so zarotniki Stambulova umorili, se je Ferdinand sprijaznil (1896) z Rusijo, njegov sin Boris je prestopil v pravoslavje in car Nikolaj II. mu je bil boter. Sedaj so

velesile tudi priznale Ferdinanda in Turčija ga je imenovala za guvernerja Vzhodne Rumelije. Bolgarija je razvila živahno agitacijo v Macedoniji, ki si jo je hotela prisvojiti. Ko je Turčija izpremenila svoje notranje uredbe, je tudi Ferdinand proglasil (5. X. 1908) aneksijo Vzhodne Rumelije, sebe pa za nezavisnega carja.

V balkanski vojni (1912—1913) je Bolgarija po hrabrih bojih s Turki pri Lozengradu in Lüle-Burgasu in potem, ko je s srbsko pomočjo zavzela tudi Odrin, mnogo pridobila. Pod vplivom Slovanom sovražnih sil pa se je ločila od svojih zaveznikov in jih zavratno napadla. V groznem boju ob Bregalnici je bila od Srbov poražena in je morala v buhareškem miru (1913) odstopiti vso Macedonijo Srbiji in Grčiji, tej tudi velik del Tracije, Odrin Turčiji, južno Dobrudžo pa Rumuniji. Vendar ji je pri Dedeagaču ostal dostop do Egejskega morja. Vkljub temu porazu so zlasti bolgarsko-macedonski begunci še nadalje gojili željo, da pridružijo vso Macedonijo Bolgarski. Car Ferdinand pa je simpatiziral z Nemci in zato je Bolgarija že takoj začetkom svetovne vojne mislila na maščevanje za Bregalnico. Naposled je tudi očito (1915) stopila na stran osrednjih sil in grozovito gospodarila po zasedenem srbskem ozemlju.

Ob koncu svetovne vojne je moral Ferdinand bežati in prestol je zasedel njegov sin Boris (1918—), ki pa ni imel veljave, dokler je v Bolgariji gospodaril brezobzirni ministrski predsednik in vodja agrarne stranke Stambolijski. Ko pa so nasprotniki (1923, junija) s pomočjo rezervnih častnikov strmoglavili njegovo vlado in njega samega ubili, se je vpliv vladarja nekoliko povečal. Še vedno pa je notranja in zunanja politika Bolgarske nestalna. Macedonsko vprašanje zastruplja še nadalje razmerje do sosedne slovanske države na Balkanu.

Turčija je prestala v drugi polovici 19. in v prvih dvajsetih letih 20. stoletja najtežje preizkušnje. Vedno se je razpravljalo o »bolnem možu« ob Bosporu in mnogo jih je čakalo na njegovo smrt. Toda vedno se je žilavi turški narod, ki ima dandanes zopet svoje središče v severnem delu Male Azije, zlasti okoli Angore, in svoje posamezne narodne otoke po Traciji, Rumeliji, Macedoniji in celo Bolgariji — dvignil in obnovil svojo državo. Pod sultanom Abdul Hamidom II. (1876—1908), tretjim

naslednikom reformnega sultana Abdul-Medžida, so Turki zlasti s pomočjo nemških častnikov po evropskem načinu uredili svojo armado. Turčija je v grški vojni (1897) premagala Grke, pa je vendarle morala priznati Kreti avtonomijo. V laško-turški vojni (1911—1912) je izgubila zadnje afriške dežele.

Od l. 1902. dalje so se množili nemiri v Macedoniji. Vsak poizkus, vpeljati reforme, ki so jih zahtevale evropske velesile, se je ponesrečil vsled upravne nesposobnosti Turkov, agitacije balkanskih držav (Bolgarije, Srbije, Grčije), pa tudi vsled nemirnega značaja Arnavtov, glavne opore turške vlade na Balkanu. Tudi na carskem sestanku v Münzstegu na Štajerskem (1903) med Avstrijo in Rusijo dogovorjeni poizkus, po katerem so častniki evropskih velesil prevzeli poveljstvo nad žandarmerijo v Macedoniji, ki naj bi jo pomirila, ni vspel. Pogosta klanja so dala povod

Balkanski vojni (1912—1913). Združile so se balkanske države (Bolgarija, Srbija, Črna gora, Grčija) v balkansko zvezo, se dogovorile o razdelitvi turških pokrajin in jeseni 1912 napovedale Turčiji vojno. Prva je vojno začela Črna gora, nato vsi ostali zavezniki. Srbi so zmagali v slavnih bitkah pri Kumanovem in Bitolju turško-macedonsko armado in jo popolnoma uničili. Prodrli so po hudih naporih do Jadranskega morja pri Lješju in Draču. Grki so po manjših bojih zasedli istočasno z Bolgari Solun. Bolgari pa so gnali Turke do sprednjih carigrajskih utrdb pri Čataldži. Pogajanja za mir s Turčijo so vodili v Londonu. Turčija se je morala odreči skoro vsej evropski posesti. Ostali sta ji le obe ožini in njima se prilegajoče ozemlje. V drugi balkanski vojni (1913) pa si je Turčija zopet prisvojila Odrin.

Na znotraj se je tudi v Turčiji v tej dobi pričel boj za moderniziranje. Začeli so graditi železnice tudi v Aziji (anatolska, bagdadska in mekanska železnica). Stranka Mladoturkov je zahtevala ustavo. Sultan Abdul Hamid je (1908) obnovil ustavo, ki jo je bil že prej (1876) izdal pa ne izvedel. Sešel se je turški parlament. Proti novotarijam je nastopila stranka Staroturkov. Mladoturki pa so odstavili Abdula Hamida in posadili na prestol njegovega polbrata Mehmeda V. (1909 do 1922); pod njim je mladoturška stranka zadobila ves vpliv. Vedno bolj se je Turčija nagibala na nemško stran in nemški cesar Viljem II. je neprestano

zatrjeval Turkom, da jim je le Nemčija nesebična prijateljica. V svetovni vojni je Turčija prva stopila na stran osrednjih sil.

Ko je pa v sevreški pogodbi turški sultan (1920) sprejel trde pogoje zaveznikov, ki so zasedli Carigrad, tega ni hotela priznati neodvisna turška vlada, ki se je pod Kemal pašo osnovala v Angori. Z rusko pomočjo so Turki kljubovali zaveznikom in premagali Grke, ki so hoteli prodreti v notranjost Male Azije. Ko so prišli v Carigrad vojaki angorske vlade, je sultan na angleški vojni ladji pobegnil iz Carigrada. V Lozani so (24. julija 1923) Turki podpisali novo mirovno pogodbo, ki je odpravila vse nekdanje posebne pravice evropskih držav v Turčiji in dala Turkom tudi predvojno posest v Evropi. Novoizvoljeni (1923) turški parlament v Angori je dal Turčiji ustavo.

Grška se notranje nikakor ne more urediti. Prvi kralj vseh Helenov Oton se je moral (1862) umakniti nacionalni revoluciji. Njegov naslednik je bil danski princ Jurij I. (1862 do 1913). Ta je z dovoljenjem velesil pridružil Grški Jonske otoke. Tudi na otoku Kreti se je pričela (1866) vstaja, ki je imela za cilj združitev z Grčijo. Bismarck je posredoval, da ni že tedaj prišlo do vojne med Turčijo in Grčijo, ki je vstajo na Kreti podpirala. Vstaje na Kreti so se ponavljale in tako je naposled izbruhnila zaradi Krete vojna med Turčijo in Grčijo (1897), v kateri pa se je grška vojska v Tesaliji slabo izkazala. Grki so bili premagani, vendar so velesile posredovale, da ni trpela Grška posledic, le meje v Tesaliji so nekoliko preuredili. Kreta je dobila (1898) avtonomijo in grškega princa Jurija za guvernerja, ki pa je (1906) odstopil, ker velesile niso sprejele njegovega predloga, da se Kreta združi z Grško. Po balkanski vojni se je Kreta (1913) vendarle združila z Grško, ki se je tedaj tudi izmed vseh balkanskih držav najbolj povečala. Dobila je Južni Epir, Južno Macedonijo s Solunom in Kavalo, Kreto, Egejske otoke brez Dodekaneza in Roda, ki jih je imela še Italija zasedene. Glavne zasluge za to je imel Krečan, ministrski predsednik Venizelos. Ko je umorjenemu kralju Juriju I. sledil njegov sin Konstantin XII. (1913—1917), je v svetovni vojni Grčija prelomila zvezno pogodbo s Srbijo in ji ni hotela pomagati v boju s centralnimi silami. Vedno ostreje je postalo nasprotstvo med kraljem in Venizelosom. Ljudstvo je

bilo za kralja. Pod pritiskom velesil je pa moral Konstantin zapustiti Grčijo, nakar se je tudi ta udeležila svetovne vojne in zopet mnogo pridobila v Evropi in Aziji. Ko pa je pri volitvah zmagala izgnanemu kralju Konstantinu naklonjena in Venizelosu sovražna stranka, se je vrnil Konstantin na Grško. Vsled porazov v Mali Aziji pa je moral zopet bežati in je umrl (1923) v pregnanstvu. V Grčiji pa je prevzel vlado njegov sin Jurij II. Toda že v naslednjem letu (1924) je zmagala republikanska struja, ki je kralja odposlala iz dežele. Ljudsko glasovanje pa je Grčijo proglasilo za republiko.

Albanija je že v prejšnjih časih pogosto pokazala voljo, da bi postala samostojna. Med balkansko vojno pa se je na londonski konferenci posebno Avstrija zavzela za njeno samostojnost, da je s tem preprečila Srbom dostop do Jadranskega morja in tudi Italijanom onemogočila obvladanje Otrantskega preliva z obeh strani. Albanski knez, princ Wied, se ni mogel utrditi in je zapustil nemirno deželo. V svetovni vojni so zasedli Albanijo Avstrijci, na jugu pa Italijani, ki so hoteli Valono obdržati, kar se jim pa ni posrečilo. Nova albanska vlada v Tirani je dosegla priznanje velesil, vendar so notranje razmere še neurejene, na zunaj pa vpliva v Albaniji tekma obeh sosedov, kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Italije, kojih interesi se v Albaniji križajo.

Črna gora, ki so ji velesile na berlinskem kongresu priznale neodvisnost, se je zlasti v balkanski vojni precej povečala z zapadnimi deli Sandžaka Novega Pazarja, severnimi deli Albanije in kosi Stare Srbije, morala pa je pustiti Albaniji Skader, ki si ga je z velikimi žrtvami osvojila. Knez Nikita (1860 do 1918) je dal (1905) svoji državi ustavo, kmalu nato (1910) jo je proglasil za kraljestvo. Po svetovni vojni je (26. XI. 1918) narodna skupščina v Podgorici proglasila zedinjenje Črne gore s kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kralj Nikita se ni več vrnil v domovino, temveč je umrl v tujini, kamor je bil ob okupaciji Črne gore med svetovno vojno zbežal.

Srbija. Milan Obrenović (1868—1889) je proglasil (1882) Srbijo za kraljestvo in se zapletel v vojno z Bolgari (1885), ki so ga premagali pri Slivnici, nakar je Avstrija posredovala za mir. Vsled svoje Avstriji prijazne zunanje politike in absolutističnih stremljenj v notranji politiki, kjer se mu je zlasti upi-

rala radikalna stranka, je bil nepriljubljen pri ljudstvu in se je odrekel vladni v korist nedoletnemu sinu *Aleksandru* (1889 do 1903). Notranji strankarski boji in še vedno velik vpliv eks-kralja Milana so ovirali napredek Srbije. Ko se je Aleksander poročil z vdovo Drago Mašin in hotel njenemu bratu preskrbeti pravico nasledstva, je izgubil vsak ugled. Umrili so njega in kraljico zarotniki (1903).

Narodna skupščina je nato izvolila Petra Karadžordževića za kralja. *Peter I.* (1903—1921), ki so ga polagoma vse evropske države priznale, je s strogo ustavnim načinom vladanja pripomogel, da se je Srbija notranje utrdila in v vseh ozirih lepo napredovala. Ko je prevzela radikalna stranka (*Nikola Pašić*) vladno, so uredili finance in dobro oborožili vojsko. Za anek-sijske krize (1908/09) je zlasti vzplamtelo v Srbiji sovraštvo zoper Avstrijo, ki je Srbijo trgovsko izkoriščala in jo politično pritiskala. Da doseže zedinjenje in osvobodjenje vseh Srbov, se je Peter I. približal ostalim balkanskim državam, Bolgariji, Grčiji in Črni gori, kar je privedlo do balkanske vojne (1912—1913), v kateri se je zlasti proslavila srbska armada. Ker pa je Avstrija zaprla Srbiji pot do Jadranskega morja, so zahtevali Srbi odškodnino v Macedoniji, ki si jo je celo lastila Bolgarija. Po zvezni pogodbi bi moral v tem sporu odločiti kot razsodnik ruski car. Bolgarija pa je nenadno napadla Srbe ob *Bregalnici* (1913), kjer je po izredno krvavih bojih zopet zmagala Srbija, ki je nato v bukareškem miru dobila vso Severno Macedonijo.

V svetovni vojni pa so junaški Srbi z ogromnimi žrtvami in nadčloveškim trpljenjem, ko je cela armada morala zapustiti domovino, osvobodili in zedinili ves srbski narod, ki so se mu pridružili tudi Hrvati in Slovenci. Zato je tudi narodna skupščina nove kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev kralju Petru I. nadela ime *Peter I. Osvoboditelj*. Že za svetovne vojne je bil regent mesto bolnega očeta njegov drugi sin Aleksander — starejši princ Jurij se je bil odrekel pravici do nasledstva —, ki je po smrti Petra I. kot *Aleksander I.* zasedel prestol nove kraljevine.

4. Severno- in vzhodnoevropske države.

Švedska in Norveška sta bili na dunajskem kongresu združeni v eno državo. Švedi so smatrali Norveško za podrejeno.

Norvežani pa so hoteli le personalno unijo. V švedskem državnem zboru so imeli premoč plemiči, v norveškem je zmagala demokracija. Vladarji so bili od 1818 iz rodu francoskega maršala Bernadotteja. Demokratična Norveška je mrzila švedsko gospostvo, se upirala bojeviti zunanji politiki in jačenju armade. Zahtevala je lasten diplomatski in konzularni zbor. Ko pa švedsko-norveški kralj Oskar II. ni hotel na to pristati, je norveški državni zbor razrušil (1905) unijo in izbral danskega princa Hakona za kralja. Na Švedskem pa je Oskarju sledil (1907) njegov sin Gustav V. Obe državi lepo napredujeta, zelo se razvijata obrt in trgovina, živahno grade ladje in prekope. Švedi in Norvežani tekmujejo pri raziskavanju doslej nepoznanih delov naše zemlje (Nansen, Sven Hedin, Amundsen i. dr.). V svetovni vojni so vse tri severnoevropske države (Danska, Švedska in Norveška) obvarovale svojo nevtraliteto in si pridobile mnogo zaslug za vojne ujetnike in ranjence.

Rusija. Car Aleksander II. (1855—1881) se je po končani krimski vojni lotil notranjih reform. Krimska vojna je pokazala zastarelost notranjih uredb. Država je potrebovala pred vsem boljše vojske, več intelligence, boljšo upravo in sodstvo ter več svobode. Car Aleksander II. je ukinil nevoljništvo z ukazom (3. III. 1861). Zemljo pa so morali kmetje svojim gospodom (pomeščikom) odkupiti. Država je izdala v to svrho 5 % zadolžnice, ki so jih državi kmetje imeli vplačati v 49½ letih. Kmetje so dobili samoupravne občine z lastninsko pravico. Kmetske občine (mir) so bile lastnice zemlje, ki so jo razdeljevale za določeno dobo let med svoje občane in jamčile državi za plačevanje davkov. Samoupravo je car podelil tudi mestom. V ujezdnih (okrajnih) in gubernijskih samoupravah (zemstvih), ki so jih vpeljali (1864), so bili zastopani kmetje, meščani in plemiči (dvorjanini). Aleksander II. je preuredil sodstvo in vpeljal porotna sodišča. Skrbel je za ustanavljanje in razvoj visokih šol, ki so dobile samoupravo, in srednjih, tudi ženskih šol, kjer se je gojila humanistična izobrazba.

Vpeljal je občo vojaško dolžnost in vojaško službeno dobo skrajšal od 26 na 6 let. Preuredil je armado in skrbel za vojno mornarico. Tudi v finance, kjer so izdatki silno naraščali, je izkušal spraviti red.

Vpliv reform se je izkazal tudi v obrti. Agrarna reforma je dala mnogo delavcev naraščajoči industriji; plemiči so svoj denar, ki so ga vsled osvoboditve kmetov dobili na razpolago, nalagali v industrijska podjetja. Razširjanje ruske države v Aziji je dalo ruski trgovini in industriji nova velika tržišča.

Te velike reforme, ki so šele ustvarile novo Rusijo, pa niso zadovoljile, ker so zlasti mlajši in naprednejši elementi pričakovali padec absolutizma in zahtevali ustavo. Aleksander pa je hotel absolutizem obdržati. Zato so ti krogi kazali napram vladi nezaupljivost. Zlasti med dijaštvom, ki se je navzelo zapadnih socialističnih in družabnoprevratnih nazorov, se je širil nihilizem. Ruska naj bi postala socialistična država, katere steber naj bi bil kmet, vsa zemlja naj pa postane obča last. Da se to doseže, je treba prevrtni ves državni in družabni red. Zato je Ivan Sergejevič Turgenev v svojem romanu »Očetje in sinovi« (1862) privržence te struje imenoval nihiliste. Ker je vlada hotela to gibanje s silo potlačiti, so povzročili nihilisti vrsto atentatov, njih žrtev je bil naposled car Osvoboditelj sam, ki ga je (13. III. 1881) ubila od nihilista vržena bomba na cesti v Petrogradu.

Poljska vstaja (1863). Splošno olajšanje razmer po krimski vojni je občutila tudi Poljska. Toda Poljaki so želeli obnovitev ustave. Pod vplivom svojih zlasti v Franciji živečih beguncev so upali na pomoč Evrope. Zato jih niso zadovoljile reforme leta 1861. Tudi imenovanje Poljaka Wielopolskega za načelnika civilne uprave na Poljskem ni gibanja zatrla, dasi je bilo tedaj (1862) obnovljeno poljsko vseučilišče v Varšavi. V januarju 1863 je izbruhnil upor, ki ga je ruska vlada, ker uporniki niso imeli dovolj sredstev in ne podpore v poljski javnosti, z lahkoto zatrla (1864). Odslej je ruska vlada zatirala vsak poljski narodni pojav in odstranila vse upravne posebnosti, celo ime »kraljestvo poljsko« je nadomestila z izrazom »poviselsko ozemlje«. Da bi zlomila moč upornega plemstva, je izvedla agrarno reformo na Poljskem bolj ugodno za kmeta nego na Ruskem. Zlasti je tudi pospeševala med Belorusi prestop k pravoslavju s tem, da je prestopivšim dajala več zemlje v popolno last. Ruščina je postala učni jezik na vseh šolah in uradni jezik v vseh uradih. Vse te odredbe je odobraval ruska javnost, kjer je vsled diplomatskega

vmešavanja Anglije in Francije v poljsko vprašanje nacionalno-šovinistična smer zmagala nad liberalno, Poljakom naklonjeno strujo.

Mogočno se je razvilo rusko gospostvo v Aziji, kjer so se sedaj Rusi ustavili ob bregovih Tihega oceana, zlasti v Vladivostoku, glavni postojanki, in ob bregovih Amurja. Rusija je dobila (1875) v zameno za Kurile od Japonske južni del Sahalina. V letih 1864—1881 je Rusija razširila svojo oblast po Centralni Aziji. V rusko-turški vojni (1877—1878) pa je obnovila svoj vpliv na Balkanu.

Zlati vek ruske literature. Splošni razvoj je koristil tudi literarnemu delovanju. Cenzura je sicer zelo ovirala svobodno izražanje, pač pa je rusko leposlovje postalo verno zrcalo ruske duše in ruskega narodnega življenja. Nikjer niso pisatelji tako globoko prodrli v narodovo notranjost kakor pri Rusih. Ta literatura se je zlasti razcvetela v dobi 1840—1880, začetnik je Ivan Sergejevič Turgenjev (1818—1883), ki je s svojimi »Lovčevimi zapiski« mnogo pripomogel, da je padlo nevoljništvo. Njemu se pridruži Ivan Aleksandrovič Gončarov (1812—1891) in pesnik Nikolaj Aleksejevič Nekrasov (1821 do 1877). Mihael Saltykov-Ščedrin (1826—1889) pričinja literaturo ruskega brezpravja. Z Levom Nikolajevičem Tolstim (1828—1911) in Fedorom Mihajlovičem Dostojevskim (1821—1881) je dosegel ruski realizem svoj vrhunec, ki zelo nadkriljuje zapadnoevropskega. Oba ta dva apostola človekoljubja stremita z vsemi silami za svojimi cilji. Tolstoj je od romana, v katerem je mojstrsko risal družabno življenje, prešel k publicistiškemu oznanjevanju prave krščanske ljubezni in pasivnega odpora proti vsakemu nasilju. Dostojevski je glasnik »ponižanih in razžaljenih«, zagovornik nesrečnih, bolnih in od družbe zavrženih. Po teh dveh je ruska književnost zaslovela po vsem svetu. Po tem vrhuncu pa je vsled izjalovljenih nad za popolno osvoboditev nekoliko upadla in se zelo vdala melanholiji (Anton Čehov). Reakcijo zaznamujejo dela Maksima Gorkega, ki zastopa najnižji proletarijat in stavi vanj vse nade.

Aleksander III. (1881—1894) je kruto potlačil revolucijsko gibanje in, opirajoč se na narodno in pravoslavno mišljenje večine ruskega naroda, vladal popolnoma absolutno. Njegova vlada je ugajala narodnemu šovinizmu z zatiranjem Nemcev na

Poljskem, Litavskem in v Baltskih pokrajinah. Finsko je hotel car tesneje pridružiti državi, pa je zadel na odpor. V zunanji politiki je bil miroljuben. Proti trozvezi se je zvezal s Francijo. V notranji politiki se je vedno bolj krepil absolutizem. Vlada je podpirala konservativno plemstvo, ki ga je izkušala rešiti iz gospodarske krize, v katero je zabredlo vsled kmetijske osvoboditve. V zemski samoupravi je dala vlada premoč plemstvu. Kmetje, ki so trpeli vsled pomanjkanja zemlje, pa je vabila v Sibirijo in Srednjo Azijo. Zato je začela graditi (1891) sibirsko in zakaspiško železnico. Vedno bolj se je javljala zahteva po odpravi skupne zemeljske lasti. Temu pa so nasprotovali zlasti zadrugarji, ki so snovali zadruge (artele), obrtne in kmetско-delavske. Vsled absolutističnega pritiska, ki ga je zlasti izvajala zelo razvita policija, je naraščalo revolucionarno gibanje, posebno v letih lakote (1891—1892).

Ker se v domačem tisku ni moglo javljati to gibanje, je bil tem radikalnejši ruski tisk v tujini, zlasti v Nemčiji, Švicarski in Franciji. Naraščal je socializem, ker se je množilo tudi industrijsko delavstvo. Od novega carja Nikolaja II. (1894—1917) so pričakovali liberalnih reform, toda ostal je zvest politiki svojega očeta. Prevrat se je izvršil šele vsled ruskih porazov v rusko-japonski vojni (1904—1905). V Petrogradu so (22. januarja 1905) delavci pred zimskim dvorcem demonstrirali za ustavo. Vojaštvo pa je na demonstrante streljalo in jih več pobilo. To je še povečalo razburjenost. Car je izdal manifest (30. oktobra 1905) in zagotovil že prej obljubljenemu državnemu zboru (gosudarstvenaja дума) zakonodajno oblast. Obenem je imenoval prvo odgovorno ministrstvo. Volitev v duma je bila splošna. Tako je doslej najbolj nesvoboden narod dobil naenkrat veliko svobodo. Posledica je bila, da so v duma prišli zlasti revolucionarni ljudje in neuki kmetje. Dvakrat je zato vlada duma zaradi preradikalnih tendenc razpustila (1906 in 1907). Revolucionarno gibanje po deželi je zlasti s pomočjo kozakov zatrla. Nad 10.000 učiteljev je bilo zaradi revolucionarnega mišljenja odpuščenih iz službe. Nato je izpremenila volivni red v korist premožnejših slojev, plemstva in meščanov, in na škodo neruskih narodov, zlasti Poljakov. Tako je dobila v tretji dumi premoč stranka ustavi nasprotnih nacionalistov in

oktobristov, ki so zahtevali izpolnitev obljub oktobrskega manifesta. Stranke napredne inteligence (ustavni demokrati — k[onstitucionalni]. d. — »kadeti«), ki je hotela Rusiji zagotoviti ustavni razvoj, je bila potisnjena v opozicijo. Razne socialistične skupine so imele v zadnjih dveh dumah le prav malo zastopnikov.

Katoliška cerkev in razne ruske sekte so dobile sedaj svobodo. Tudi Poljakom so dovolili nekaj šol. Vendar se je temu nasproti uveljavljal vpliv pravoslavne cerkve in ruskih nacionalistov. Ukrajincem ali Malorusom, ki so v Avstriji veljali kot posebna narodnost, v Rusiji niso dovolili nobenih pravic. Vlada je celo prepovedala tiskanje maloruskih knjig, češ da je maloruščina le narečje ruskega jezika. Toda proti temu pritisku se je vzbudila narodna zavest celo pri manjših narodih v veliki ruski državi: Belorusih, Litavcih, Latiših, Estoncih, Gruzincih, Tatarih in celi vrsti turških in mongolskih plemen v Sibiriji in Centralni Aziji.

V tujini so kovali revolucijske načrte ruski begunci — socialisti raznih programov (socialni revolucionarji, menjševiki, boljševiki, anarhisti). Ko je v svetovni vojni po velikih ruskih porazih l. 1915. vlada dala več svobode javnemu mnenju in so mesta z zemstvi sklenila zveze, ki so pomagale pri preureditvi ruske industrije v vojne svrhe, so ravno v teh inštitucijah dobili revolucionarni elementi premoč. Dvor je pod vplivom carice in zloglasnega Rasputina, ki si je znal s svojim mističnim početjem pridobiti popolno oblast nad carico in s tem tudi nad slabotnim in nesamostojnim carjem, hotel končati vojno s separatnim mirom in nadaljevati reakcionarni način vladanja. To pa je privedlo do izbruha marčne revolucije (1917) v Petrogradu. Car se je moral pod pritiskom petrograjske posadke, zapuščen tudi od ostale armade, na poziv dume, kjer so dobili kadeti za nekaj časa premoč, odreči prestolu (15. marca 1917) na korist svojemu bratu, ki pa je izjavil, da sprejme vlado, če mu jo pripozna na podlagi splošne, enake, tajne in direktne volivne pravice izvoljena ustavodajna дума. Toda revolucionarno gibanje je zašlo iz mest v zaledju na fronto med vojake in na deželo med kmete. Kmetje so zahtevali zemljo (»zemlja in svoboda«, geslo agrarno-reformne stranke socialistov revolucionarjev), kmetje, delavci in vojaki skupaj pa so zahtevali konec vojne.

V zunanji politiki in na znotraj napram raznim narodnostim je revolucija proglasila načelo samoodločbe. Agitacija skrajnih socialističnih elementov, ki so se zbirali okoli iz tujine po marčni revoluciji vrnivšega se Lenina (Vladimir Uljanov) in Trockega (Bronstein) ter se organizirali v delavskih, kmetijskih in vojaških svetih (sovjet rabočih, krestjanskih in soldatskih deputatov), je privedla do novembrske revolucije (1917), ko so v Petrogradu in v Moskvi po hudih pouličnih bojih med rdečo in belo gardo zmagali rdeči boljševiki, ki so nato organizirali rusko, sovjetsko, socialistično, federalistično republiko. Odpravili so lastninsko pravico in vpeljali diktaturo proletariata, ki ji stoji na čelu svet narodnih komisarjev, njemu ob strani izvršilni odbor, izvoljen od zbora sovjetov.

Dasi so nekateri obrobni deli ruske države (Poljska, Finska) takoj začetkom revolucije odpadli, se je vendarle posrečilo sovjetom s pomočjo federalističnega načela ohraniti skupaj skoro vso carsko Rusijo in celo razširiti ruski politični vpliv v Aziji. Po sedajni ustavi (4. julija 1923) se država imenuje SSSR = sojuz (zveza) sovjetskih socialističeskih republik. Za vrhovne organe ima zvezni svet ljudskih komisarjev, ki vodi popolnoma skupne zadeve (zunanje zadeve, vojska, promet, zunanja trgovina), zvezni svet ter narodni svet. Zvezni svet je sestavljen po proporcionalnem načelu, narodni svet pa iz zastopnikov vsake avtonomne republike in iz vsake avtonomne komune, ki je včlanjena v zvezi.

5. Izvenevropske države.

Japonska. Vzhodnoazijsko vprašanje. Od početka 17. stoletja se je Japonska trdovratno upirala kulturnim vplivom (krščanstvu in trgovskim stikom). Predstavitelji te politike so bili šoguni, dedni najvišji načelniki vojske in državne uprave, dejanski vladarji, ki so pustili legitimnim cesarjem (mikado) samo časti in verski vpliv. Ko pa so bili (1860) tudi Japonci prisiljeni, da so otvorili svoja pristanišča, se je pričelo gibanje med plemstvom. To gibanje je izkoristil mikado Musuhito in se polastil (1868) dejanske oblasti. Nevarnost, da izgubi Japonska svojo neodvisnost in postane evropska kolonija, je vzbudila prepričanje, da je to mogoče preprečiti le, če si Japonska osvoji evropsko omiko.

Pričeli so nato prevzemati evropske kulturne naredbe od gregorijanskega koledarja in splošne vojaške dolžnosti (1872) do železnic in ustave, ki so jo vpeljali l. 1889. Izvršili so preuredbo stanov; plemstvo je dobilo evropske nazive.

Ugodne posledice napredne politike so se pokazale v japonsko-kitajski vojni (1894—1895), ki je izbruhnila zaradi Koreje. Japonci so sijajno zmagali, toda za Kitajsko so se zavzele Anglija, Rusija in Francija ter z mirovnim posredovanjem pripravile Japonsko skoro ob vse sadove vojnih uspehov. Koreja je bila proglašena za samostojno. Japonci so dobili *otok Formozo* (1895). Evropske velesile so sedaj za svoje mirovno posredovanje od Kitajske izsilile razne ugodnosti. Zlasti Rusija je pridobila mnogo pravic v Mandžuriji in dovoljenje, da sme izpeljati sibirsko železnico do Vladivostoka in Mukdena ter Tientsina. Mislili so v Evropi na razdelitev slabotne Kitajske. Leta 1897. je na Kitajskem zopet izbruhnil odpor proti tujcem. Dva nemška misijonarja sta bila ubita. Velesile so posredovale in pri tem je Nemčija dobila pristanišče Kiau-čou, Rusija Port-Artur, Anglija Vei-hai-vei, Francija Kvang-čou. Vse to je imelo za posledico živahno nacionalno gibanje in vstajo, ki so jo vodila tajna društva bokserjev (rokoborcev) in ki se je obrnila proti vsem tujcem ter tudi proti krščanskim Kitajcem. Evropske velesile so v obrambo svojih podanikov in poslanikov (nemški je bil umorjen) zasedle (1900) Peking. Pri tem si je Rusija pridobila takih pravic v Mandžuriji, da je ta pokrajina postala pravzaprav ruska. Ruski trgovski vpliv je posegel sedaj celo v Korejo (lepi gozdovi).

Japonska je morala zaradi svoje goste naseljenosti iskati novih zemelj, ker so njim in Kitajcem izseljevanje v Ameriko posamezne državnice Unije prepovedale. Zato je Japonska smatrala zlasti Korejo za svojo bodočo kolonijo. Sklenila je z Anglijo zvezo in se tako zavarovala od morske strani. Po nekaterih diplomatičnih prerekanjih je Japonska odpoklicala svojega poslanika iz Petrograda, nato pa takoj brez izrecne vojne napovedi napadla nepripravljeno lepo, novo rusko vojno brodovje v portarturskem pristanišču. Tako se je pričela rusko-japonska vojna (1904—1905). Po velikih bitkah pri Liao-janu in Mukdenu, kapitulaciji Port Arturja in zmagi nad brodovjem, ki so ga Rusi poslali iz Bal-

tika deloma okoli Južne Afrike, deloma skozi Sueški prekop v Vzhodno Azijo, v Korejskem prelivu pri otoku Tsušimi (maja meseca 1905), je Rusija sprejela mirovno posredovanje Roosevelta, predsednika Unije. V Portsmouthu so sklenili mir. Japonski so priznali vrhovno oblast nad Korejo. Rusi so odstopili Japoncem polotok Liao-tung s Port-Arturjem, južni del Sahalina. Mandžurija pa se ima vrniti Kitajcem. Upravo mandžurske železnice so v severnem delu obdržali Rusi, v južnem pa so jo prevzeli Japonci, ki so sedaj naglo to progo čez Korejo zvezali z Japonsko.

Japonska je s to vojno postala prva velevlad v Vzhodni Aziji.

Na Kitajskem je bila v naslednjih letih odstavljena vladarska mandžurska dinastija in proglašena republika, ki pa se ni mogla zaradi nasprotstev med severom in jugom utrditi. Vendar so Kitajci vztrajno nasprotovali tudi japonskim poizkusom, ki so hoteli to bogato deželo spraviti pod japonski jarem.

Japonska je po vojni naglo razvila industrijo, ki si je izkušala pridobiti odjemalce v Vzhodni Aziji, tekmujoč z Nemci. Vsled vstopa Japoncev v svetovno vojno, kjer se je japonsko brodogradništvo udeleževalo lova na nemške ladje in bojov pred Kiaučou-om, je vpliv Japonske v Aziji narasel; postala je sodooločujoča velesila tudi v evropskih vprašanjih. Ni se ji pa posrečilo vstati se v vzhodnem delu Sibirije in vedno ostreje postaja nasprotje med Japonsko in Unijo zaradi gospostva v Tihem oceanu. Na washingtonski razorožitveni konferenci (1921) se je glede omejitve pomorskega oboroževanja sklenil za Japonce precej neugoden ključ (Unija : Anglija : Japonska : Francija : Italija = 5 : 5 : 3 : 1.75 : 1.75).

Gospodarske in socialne razmere so vsled nagle industrializacije in zaostalosti socialne zakonodaje (delo žensk in otrok) vedno bolj neugodne.

Severno-amerikanske združene države (Unija, USAm). Začetkom 19. stoletja so se te države šele na nekaterih mestih dotikale reke Mississippija, zahodno odtod pa so še prebivala svobodna indijanska plemena. V naslednjih petdesetih letih so Združene države zasedle vse to ozemlje. V vojni z Mehiko (1846—1848) so si prisvojile Teksas, Novo Meksiko in Kalifornijo ter s tem dosegle sedanjo južno mejo. Leta 1846. so v dogovoru z Anglijo določili kot mejo proti angleški koloniji Kanadi od

Velikih jezer dalje do Tihega oceana 49° vzporednik. Indijance so potisnili v posebne pokrajine (indijanske rezervacije). Vzroki tega naglega razvoja so bili različni. Zlasti je naraščalo priseljevanje iz Evrope. Najprej je prevladoval irski in germanski element, v drugi polovici 19. stoletja pa Lahi in Slovani, od zapada Kitajci. Drugi vzrok so bila boljša prometna sredstva: parniki na rekah, železnice, ki so omogočile izvoz tudi iz notranjih delov. 1869 je stekla prva pacifična železnica od New Yorka čez St. Louis do S. Francisca. Mnogo je k naselitvi zapadnih krajev pripomogla najdba zlata v Kaliforniji (1848). Nekatere oddaljenejšje dele so kolonizirale tudi verske sekte, n. pr. Mormoni, ki so ob Slanem jezeru ustanovili lepo kulturno središče. Važen činitelj je bil tudi zakon o pridobivanju zemlje, ki je omejil samovoljo. Pomagala je tudi upravna določba, da postane pokrajina, ko doseže določeno število (60.000 svobodnih) prebivalcev, avtonomna država in pristopi kot enakopraven član zvezi, tako da štejejo danes zvezne države 48 držav.

Notranja politika je označena z bojem med republikanci in demokrati. Zmaga ene stranke pri volitvah pomeni izpremembo vsega uradništva, ker so uradniki izvrševalci volje ene stranke. Glavni boj se vedno osredotoči ob volitvah predsednika, ki imenuje uradništvo. Republikanci zahtevajo okrepitev osrednje vlade, demokrati pa pospešujejo avtonomni razvoj držav. Republikanci pospešujejo razvoj obrti in so za zaščitno carino, demokrati so za svoboden izvoz in uvoz.

Obsežna krajevna samouprava in trajni boj osamljenih naseljencev s naravo je dal ameriški rasi značilne poteze, ki jo razlikujejo od prebivalcev starega sveta. Značilna za Amerikance je demokratičnost, samozavest in želja po obogatitvi. Zato se Yankee rad norčuje iz starega sveta, ki tone v verskih, narodnih in ustavnih bojih. Tudi v duševni kulturi se kažejo posebnosti. Odlikovali so se pisatelj F. Cooper in Marc Twain, pesnik Longfellow in Walt Whitman ter filozof Waldo Emerson. Demokratičnost in kulturni napredek sta bolj zadevi severnih držav nego južnih, kjer se nahajajo velike plantaže.

Vojna za osvoboditev sužnjev ali secesijska vojna (1861—1865) je hudo pretresla Unijo. Že koncem 18. stoletja so v nekaterih severnih državah iz človekoljubnih ozirov odpravili suženstvo. Washington je (v oporoči)

dal svojim sužnjem svobodo. Z žalostno usodo sužnjev je seznanil svet znameniti roman Beecher-Stowe: Stric Tomova koča. Južne države, kjer so prevladovali posestniki velikih plantaž (bombaž, sladkorni trs, tobak, riž), obdelovanih od celih armad črnih sužnjev, so bile za institucijo suženstva in svobodno trgovino ter uvoz industrijskih izdelkov. Veleposestniki so se trudili, da bi preprečili zmago stranke, ki je hotela odpravo suženstva (abolicija, abolicionisti). Zahtevali so zato tudi pravico izstopa iz unije (secessio) za posamezne države. Ker so v severnih državah prevladovali pristaši abolicije in zaščite domače industrije, je postajalo nasprotstvo med severom in jugom vedno ostreje in je privedlo do razkola, ko je bil (1861) za predsednika izvoljen abolicionist Abraham Lincoln, ki se mu južne države niso hotele podvreči. Pod vodstvom Južne Karoline so proglasile države Georgija, Florida, Mississippi, Alabama, Louisiana in Teksas izstop iz Unije in osnovale (februarja 1861) novo zvezo »Konfederirane države amerikkanske«. Severne države pa so sklenile s silo ohraniti enotnost. Tako je nastala krvava vojna med severom in jugom. V glavnem so se boji vršili v jugovzhodnih krajih. Vojna se je končala (1865) z zmago severa in odpravo suženstva. Ob koncu vojne je bil (1865) Lincoln od fanatičnega pristaša južnih držav umorjen.

Gospodarske razmere so se po vojni na jugu dokaj izpremenile. Mnogo veleposestev se je razdelilo, toda rastoča cena bombaža je te rane kmalu zacelila. Razmere so se tudi predrušile, ko so našli bogate zaklade petroleja, premoga in železnih rud na južnih sklonih Alleghanyjskih gor. Tudi v južnih krajih se je razvila industrija in jih približala severu.

Industrijski razvoj je pred vsem znak gospodarskega življenja zadnje tretjine 19. stoletja v Ameriki. Amerika je nekdanj bogatela po izvozu sirovin, žita in mesa. Mineralna bogastva raznih delov zemlje pa so pospešila razvoj industrije, ki se je kazal zlasti v ogromnem naraščanju mest, v katerih danes živi nad 30% prebivalstva Unije. Ta razvoj je posebno pospešila zaščitna carina. Ameriška industrija se razlikuje od evropske po večji uporabi strojev in po naglenu kapitalističnemu osredotočenju industrije. Državna zakonodaja tu ni nič ovirala svobodnega gospodarskega razvoja.

Zato so gospodarsko krepkejši lahko potlačili šibkejše in iz nič vzdignivši se milijonarji (selfmademen) so z monopoliziranjem posameznih predmetov brezobzirno zatrli konkurenco manjših podjetnikov. Nato so se še najbogatejši združili v velikanske gospodarske organizacije, ki jih imenujejo truste. Ti so zavladali železnicam in polagoma vsemu gospodarskemu življenju.

V zunanji politiki so Združene države od početka pazljivo zasledovale poseganje evropskih držav po ameriškem svetu. Že 1823 je predsednik Monroe izjavil, da Unija ne trpi nadaljnega razširjevanja evropskih kolonij v Ameriki (Monroeva doktrina: Amerika Amerikancem). Polagoma pa je Unija prevzela vlogo, da sploh potisne tuje države iz Amerike. V tem smislu je kupila (1867) od Rusije Alasko. Nato se je trudila, da bi spojila južnoameriške države v zvezo pod svojim vodstvom. To stremljenje (panamerikanizem) je našlo izraza na panamerikanskem kongresu v Washingtonu (1889).

V južno- in srednjeameriških državah so se v 19. stoletju vršile neprestane revolucije. V Braziliji so (1889) odstavili carja Pedra II. in proglasili republiko. Vendar je tudi Južna Amerika bogatela: Argentinja po izvozu mesa in žita, Brazilija po izvozu kave, ki jo producira 9 desetlin.

Unija je v boju s Španci (1898) dobila Puertorico in Filipine ter dosegla, da se je morala Španska odreči Kubi, kjer so ustanovili samostojno državo pod pokroviteljstvom Unije (1902). Amerikanci so tudi dosegli (1903), da se je odcepila od Kolumbije država Panama, od katere so Yankeeji kupili takozvano kanalsko cono in tam dogradili (1914) Panamski prekop; nad njim gospodujejo tako kakor Angleži nad Sueškim prekopom.

V Tihem oceanu so si zagotovili oporišče z zasedbo Sandwichskih in dela Samoa otokov.

V svetovni vojni je gospodarska moč Amerike, zlasti Unije in Kanade, ogromno narasla. Večji del evropskega zlata je prešel v Ameriko za žito in predmete, ki so jih Amerikanci med vojno uvažali v Evropo. Unija je dala vojujočim državam ogromna posojila in s tem pridobila odločilen vpliv tudi v Evropi. Vendar se predsedniku Wilsonu ni posrečilo, da bi pri mirovnih pogajanjih v Versaillesu uveljavil svoje miroljubne nazore.

6. Kulturni napredek.

Znanstvo. Nagli napredek znanstva v 19. stoletju je zlasti v zvezi z razvojem visokega šolstva, ki so mu v tem času posvečali več pozornosti kakor v katerisibodi prejšnjih dob. V Franciji in Angliji so se zlasti razvijale strokovne šole (zdravniške, tehnične, vojaške, politične, časnikarske), v Nemčiji pa vseučilišča. Pri teh šolah so nastajali laboratoriji, kjer so delali razne poizkuse. Mnogo so prispevale k napredku tudi razstave in stalni muzeji. Značilna za to dobo je tudi vedno večja specializacija v posameznih panogah. Malo je še takih, ki bi obvladali več panog, kakor n. pr. slavni prirodoslovec Aleksander Humboldt (1775—1859). Specializacija je zlasti v fiziki in kemiji pripomogla do važnih iznajdb.

Podlaga v teh vedah je bila podana z odkritjem zakona o ohranitvi energije, ki ga je prvi utemeljil Nemec, zdravnik Robert Mayer (1814—1878), spopolnila pa Anglež Joule in slavni utemeljitelj akustične vede Herman Helmholtz (1811—1894). Ta zakon je postal podlaga novemu naziranju o svetu.

Tudi v poznanju živalstva in rastlinstva so prišli do novih uspehov. Posebno pozornost je vzbudil in mnogo vplival na znanstveno raziskavanje angleški učenjak Charles Darwin (1809—1882), ki je v svojem delu »o nastoju vrst potom prirodnega izbora« (1859) sprejel Lamarckovo misel in učil počasni razvoj od najnižjih organizmov do najvišjih (evolucija) potom prirodnega izbora (selekcija), po katerem močnejša in za življenje sposobnejša bitja ostanejo, slabejša poginejo. Darwinova »descendenčna teorija« je imela na razvoj prirodnih ved pa tudi drugod ogromen vpliv.

Zelo so napredovale fiziologija, biologija in zdravstvo. Velik prevrat je povzročil Francoz Ludovik Pasteur (1822—1895), ki je položil temelj bakteriologiji in s tem pokazal pot zdravljenju raznih bolezni. Drugi bakteriologi (Nemec Robert Koch, Francoz Pierre Roux) so nadaljevali delo in tako utemeljili moderno higijeno, asepso in antisepso, ki zlasti koristita moderni kirurgiji. Začel se je uspešen boj z nalezljivimi boleznimi in zmanjšala se je umrljivost.

Filozofija. Uspehi prirodoslovnih ved so vzbudili misel, da se bodo dala induktivnim potom razrešiti vsa vprašanja o postanku, bistvu in cilju življenja. Zopet se je pojavil materializem, ki je videl v energiji, ki je bistvo materije, vse življenje. Zlasti je te nazore razširil Nemec Büchner s svojim delom »Sila in tvar« (Kraft und Stoff, 1855), Darwinov uk pa okrepil. Nazor, da je življenje boj, v katerem slabši podlega močnejšemu, je silno vplival na moralno naziranje sedanje dobe, ki se je odvrnila od romantičnega naziranja k realističnemu. Utelesenje teh nazorov v politiki je bil Bismarck. Pravico silnejšega nad slabejšim je zlasti zagovarjal modroslovec Max Stirner (1806—1856), ki je odklanjal potrebo državne podpore slabejšim in prišel tako do anarhizma. Sodobni resni znanstveniki kakor Liebig in Helmholtz so se odločno upirali takemu materializmu.

Med Nemci si je kot filozof pridobil velik vpliv Artur Schopenhauer (1778—1863), ki je učil subjektivnost našega spoznavanja in polagal veliko važnost na voljo kot izraz življenja. Njegova filozofija je pesi-

mistična in ga zbližuje z budizmom. Iz istih misli je izšel tudi Friderik Nietzsche (1844—1900), ki pa se je pozneje obrnil proti Schopenhauerju. Nietzsche je nasproti krščanskemu nazoru o samozatajevanju postavil helenski nazor in izobrazil nad človeka, ki ne pozna nobenih mej in je sam sebi pravec. Pravi njegov antipod je bil Lev Nikolajevič Tolstoj (1828—1911), ki je oznanjeval odpoved in ljubezen ter obsojal vsako sebičnost in oznanjal celo samouničenje človeštva. S tem je Tolstoj stopil v popolno nasprotstvo s svojo dobo, ki je hrepenela po uživanju in ki ji je bila državna moč vse.

Francoski filozof August Comte (1798—1857) je vpeljal v modroslovje pozitivizem. Človeški duh se po sili naravnih zakonov razvija od teologičnega in metafizičnega naziranja k pozitivnemu, ko se ne peča več s poslednjimi vzroki, ampak le zaznamuje pojave, ugotavlja njih zakonitost in svoje spoznanje metodično urejuje. Sociologija je po njem veda o zakonih družabnega življenja, ki mora sloneti na altruističnem človekoljubju, h kateremu se mora človeštvo povzpeti. Zastopniki pozitivizma so bili v Angliji zlasti John Stuart Mill (1806—1873) in Herbert Spencer (1820—1903), ki so evolucijo napravili za podlago vsega znansvenega spoznavanja.

Modroslovje te dobe se zlasti bavi z dušeslovjem in vzgojeslovjem (Herbart, Fechner, Wundt, Foerster).

Zgodovinske vede. Poleg eksaktnih ved je od specializacije znanstva mnogo pridobila tudi jezikovna in zgodovinska veda. Državne podpore, darežljivost in delo posameznikov so zlasti mnogo pripomogle k spoznanju davne preteklosti, posebno predzgodovinskih dob. Primerjalna metoda je privedla k razvetu narodopisje, narodoslovje in literarno zgodovino. Romantika je pospeševala zgodovinsko znanost, ki so jo poglobile pomožne vede: paleografija, diplomatika, epigrafika i. dr. Otvoritev arhivov je pojasnila marsikako zgodovinsko vprašanje. Med slavnimi zgodovinarji te dobe so Anglež Tomaž Macaulay (1800—1859), Francoz Jules Michelet (1798 do 1874), Nemec Theodor Mommsen (1817—1903), najboljši poznavalec rimske zgodovine, Čeh Frančišek Palacky.

Izprenenili so se tudi nazori o nalogi in obsegu zgodovinske vede. Gospodarski razvoj je zahteval, da se mora zgodovina bolj ozirati na gibanje širokih krogov ljudstva, ker ljudstvo, ne pa le posamezniki, tvori zgodovino. V Franciji je Hippolyt Taine (1828—1893) dokazoval, da zlasti okolica (milieu), v kateri posameznik živi, vpliva na njegov razvoj. Napredek je bil, da se je pozornost obrnila od samo politične zgodovine h kulturni, pravnici, gospodarski in družabni zgodovini.

Slovstvo. V drugi polovici 19. stoletja se je romantika umaknila realizmu in naturalizmu, ki hoče pred vsem vedno predstaviti vsakdanje življenje. Ta smer se je najprej pojavila pri Francozih zlasti v romanih, ki so jih vedno bolj čitali. Oče modernega realističnega romana je Honoré Balzac (1799—1850), silno plodovit pisatelj. Najbolj znan realistični romanopisec pa je Francoz Emile Zola (1840—1902), ki je v svojih romanih hotel podati »dokumente sodobnega življenja«.

V dramatiki je realizem zmagal z Aleksandrom Dumasom mlajšim (1824—1890), ki je na odru reševal družabne probleme.

Realizem se je javil tudi v ostalih evropskih literaturah. V Angliji in na Nemškem se je uveljavil zlasti v humoristično-satiričnih romanih

(Charles Dickens, Gottfried Keller). Pri Nemcih se je dolgo ohranil romantizem. Gojili so zlasti historični roman (Gustav Freytag, Feliks Dahn). Francoski realizem je pri Nemcih zmagal šele koncem 19. stoletja v delih Gerharda Hauptmanna in drugih naturalistov. Podobno je bilo v Italiji, kjer so nekateri pesnili v duhu stare lirike, n. pr. Giosue Carducci (1836—1907), novejši kakor Gabriele d'Annunzio pa so podlegli francoskemu vplivu. Najhitreje je francoski realizem proniknil na najbolj oddaljeni vzhod in sever. Toda tu se je postavil v službo ideje novega pravičnejšega življenja. Poleg že omenjenih ruskih realistov so na severu delovali Björnstjerne Björnson (1832—1910) in Henrik Ibsen (1828—1906).

V najnovejšem času so hoteli goli, brezidejni realizem poglobiti; nastale so struje simbolistov, mistikov, novoromantikov, futuristov. V tej dobi so se lepo razvile tudi literature manjših narodov.

Umetnost je v 19. stoletju zlasti napredovala v Franciji. Po klasicizmu je v slikarstvu sledil realizem. Zastopnik te šole je Gustave Courbet († 1877). Iz realizma se razvije impresionizem, ki posebno pozornost obrača na osvetlitev slikanih predmetov. Prvi teh plainairistov je Eduard Manet († 1883).

Lepo se je razvilo slikarstvo tudi pri Rusih (Vazilij Vereščagin, † 1904, slikar vojnih grozot), Poljakih (Jan Matejko, † 1893), Čehih (Vaclav Brožík, † 1900), Madžarih (Munkaczy, † 1900), Jugoslovanih (Šubic, Tisov, Paja Jovanović). Nemško slikarstvo zlasti označuje Arnold Böcklin († 1901), italijansko Giovanni Segantini († 1899).

V stavbarstvu je dolgo vladal historicizem. Začetkom so posnemali gotični slog in dovršili zlasti na Nemškem marsikatero nedovršeno srednjeveško gotsko stavbo (kolinsko stolnico). Pozneje so pozornost obračali tudi na druge zgodovinske sloge: renesančni, baročni in rokoko. Končno je nova doba s svojimi velikimi tovarnami, tržnicami, razstavnimi prostori, zbornicami in palačami dala arhitekturi nove pobude (Eifflov stolp). Tudi kiparstvo je pridobilo od realizma. V najnovejšem času se je proslavil Jugoslovian Meštrović s svojimi kiparskimi deli. Svetovna vojna je dala njegovemu delovanju novo smer.

V glasbi se je uveljavil Nemec Wagner (1813—1883), ki je nasproti stari operi zлил v eno celoto glasbo in tekst ter vso scenerijo. V tem se je tudi odlikoval Čeh Bedřich Smetana (1824—1884).

7. Tehnični napredek, razvoj kapitalizma, socialno vprašanje.

Tehnični napredek. Gospodarsko in javno življenje se je v drugi polovici 19. stoletja temeljito izpremenilo. Vplivali so veliki uspehi tehnike. S tem da so izrabili parno silo za vožnjo, se je vsa zemlja ovila z obročem železniških in parniških prog. Pristopni so postali doslej najbolj oddaljeni kraji. Promet oseb in blaga je dosegel nezaslišan razvoj. Prebivalstvo gosto obljudenih krajev je postalo neodvisno od krajevné rodovitnosti. Cele dežele (Anglija) krijejo svoje potrebščine po večini s

prekmorskim uvozom. Nastal je svetovni trg. V teh razmerah so se mogla naglo razviti vele mesta zlasti s pritokom prebivalstva z dežele. Zelo se je razvil poštni promet. Za poštino so po angleškem zgledu uvedli tudi drugod poštne znamke. 1850 so sklenili prvo poštno zvezo med Prusko in Avstrijo, leta 1874. splošni poštni dogovor v Bernu, ki so ga izpremenili (1874) v Parizu v svetovno poštno zvezo. Slavni matematik Gauß († 1855) in fizik Weber v Gottingenu sta (1833) spojila zvezdarno in laboratorij s prvim električnim telegrafom. Kmalu tudi morje ni stavilo telegrafu meje. Prvi podmorski kabel so položili (1851) med Dovrom in Calaisjem. Slavni fizik W. Thompson pa je spojil (1866) s prvim kablom stari svet z novim (Valencia—Nova Fundlandija).

Nadaljni napredek je pomenila iznajdba telefona, ki ga je v praksi prvi uporabil (1876) Graham Bell in ga Amerikanec Edison, iznajditelj fonografa, izpopolnil z iznajdbo mikrofona. Italijan Viljem Marconi je (1897) prvi izrabil že prej od Hertza opazovalne zračne električne valove za brezžični brzojav, ki ga je v najnovejšem času izpopolnil še brezžični telefon.

Poleg parne sile se vedno bolj uporablja električna sila. Werner Siemens je (1867) sestavil prvi indukcijski elektromagnetični stroj (dynamo). Od tedaj se elektrika uporablja v obrti in prometu (tramvaj). Za proizvodnjo elektrike vedno bolj izrabljajo padce tekoče vode in po daljnovodih napeljavajo elektriko v oddaljene kraje.

Noč so izpremenili v dan z modernim razsvetljevanjem velikih obratov, mest, da, celo sel. 1859 so navrtali nove petrolejske vrelce. S plinovo razsvetljavo so najprej (1814) razsvetlili London. Edison je izdelal (1879) prvo uporabno električno žarnico in sedaj tekmujeta plin in elektrika pri razsvetljavi ali pa se izpopolnjujeta.

Spoznavanje raztezljivosti plinov je privedlo do uporabe teh sil pri motorjih. Vedno bolj narašča uporaba bencina zlasti v avtomobilizmu in aviatiki, za katero imajo zlasti bratje Wright mnogo zaslug. Kemija je odkrila grozne sile, ki tiče v raznih spojinah. Šved Alfred Nobel je iznašel (1866) dinamit, ki pomaga vrtati predore, kopati prekope, rudo in premog. Gospodarstvo je zahtevalo vedno več železa in pre-

moga. Nov način proizvodjanja jekla je iznašel (1856) Henrik Bessemer, po novi Thomas-Gilchristovi metodi pa so mogli Nemci izrabljati svoje na fosforu bogate železne rude, stranske produkte (Tomaževa žlindra) pa koristno v kmetijstvu. Železo je omogočilo gradnjo ogromnih mostov in drugih stavb, zlasti v zvezi z betonom.

Kemija je koristila tudi kmetijstvu, ki se je vedno bolj posluževalo pri svojem delu strojev, s proizvodjanjem umetnih gnojil (Liebig). Razvila se je tudi kemična industrija (fotografija, barve, aluminij, celuloza) in moderno proizvodjanje sladkorja in pive.

Kapitalistični sistem. Novodobni gospodarski razvoj je bil tudi omogočen po kapitalizmu, t. j. nagrmdenju imetja v rokah posameznih podjetnikov. V prejšnjih časih je bila največja gospodarska sila v rokah plemiških veleposestniških rodbin, obrt po mestih pa se je naslanjala na obrtne organizacije, ki so imele namen svojim članom omogočiti običajno meščansko življenje. 19. stoletje pa je popolnoma obvladal kapitalistični duh, ki ne trpi, da bi katerisibodi kapital sploh ležal neuporabljen in ne prišel v kolikor možno nagel obtek. Ta kapitalizem si je ustvaril svetovni trg, prekoračil v produkciji krajevne potrebe in popolnoma potisnil v ozadje rokodelstvo. V Angliji in Franciji se je močno razširil kapitalizem že v prvi polovici 19. stoletja, v drugih delih Evrope, v Severni Ameriki in na Japonskem šele pozneje. Zmagalo je načelo svobodne inicijative v gospodarstvu in porušile so se vse cehovske ovire. Kapitalizem je našel glavno oporo v velikih bankah, ki so poleg pravih bančnih poslov v vedno večji meri financirale obrtna podjetja.

Prva taka banka je bila v Franciji *Crédit mobilier* (ustanovljen l. 1852.). Moč bank se opira na droben kapital, ki ga banka potom akcij zbere. To zbiranje malega kapitala je v nekaterih dobah postalo zelo živahno, če so posamezni podjetni ljudje naglo ustanavljali najrazličnejša podjetja (*Gründertum*). Takim dobam visoke konjunktore pa so sledile gospodarske krize. Posredovanje vrše v tem gospodarstvu borze, ki omogočujejo naglo obogatenje posameznikov potom špekulacije (kurzne difference), dočim pri solidnih industrijskih podjetjih dobivajo akcionarji navadno skromnejše deleže pri dobičku (dividende). Konkurenca v industriji in produkciji sploh povzroča padanje cen, karteliranje industrijskih podjetij pa izkuša cene vzdržati na primerni višini.

Med malo obrtjo in kapitalistično industrijo se je razvil boj. Mali obrtniki so videli vzrok svo-

jega propadanja zlasti v absolutni gospodarski svobodi, zato so zahtevali od države zaščito in obnovitev cehovskih uredb. Ta stremjenja so imela ponekod uspeh. V Avstriji so izdali obrtni red (1883 in 1885), ki je oživil obrtna društva in omejil obrtno svobodo (koncesionirane obrti, predpisani izpiti in učna doba). Obenem pa so si izkušali obrtniki pomagati tudi s svobodnim medsebojnim združevanjem. Glavni pristaš te misli je bil nemški nacionalni ekonom Schultze-Delitzsch († 1883), ki je (od 1849) snoval hranilnice in nabavljalne zadruge. Tudi na kmete je prišla zadružna misel, ker se je moral tudi kmetški stan boriti s kapitalizmom (oderuštvo). Posebno so se širile po kmetih hranilnice in posojilnice, kakor jih je organiziral Raiffeisen (1818—1888).

Socialno vprašanje. Razvoj kapitalistične industrije je imel za posledico ogromno pomnožitev delavstva, ki je popolnoma odvisno od kapitala, nima niti domovine, niti premoženja, temveč gre za kruhom (proletariat). Te razmere so na mesto nekdanjih ustavnih bojov postavile v ospredje socialne boje. Večina onih, ki so hoteli rešiti delavsko vprašanje, je prišla do mnenja, da popolna svoboda v gospodarskem življenju (gospodarski liberalizem) škoduje. Drugi pa so prišli do prepričanja, da le prehod vseh proizvodjalnih sredstev, da, celo zemlje, iz zasebne lasti v splošno družabno last (socializacija) more rešiti socialno vprašanje. Novo smer tem socialistično-komunističnim težnjam je dal Karl Marx (1818—1883), po rodu nemški žid, ki pa je bival v Franciji in Angliji ter natanko poznal zapadnoevropske gospodarske razmere.

Svojo teorijo o bodočem razvoju človeške družbe je Marx v glavnem zasnoval na podlagi Heglove zgodovinske filozofije, ni pa pri tem glavne važnosti polagal na razvoj človeškega duha k svobodi kakor Hegel, marveč na gospodarsko življenje, trdeč, da je glavna vsebina vsega delovanja stremjenje občestvenih sil po blagostanju. Po njegovem mnenju je po fevdalni dobi morala priti doba buržuazije, ki vlada s kapitalom in izkorišča delavca s tem, da mu nikdar ne da polne vrednosti njegovega dela. To dejstvo pa mora polagoma privedi do tega, da se pretežni del narodnega premoženja zbere v rokah nekoliko bogatašev. Kadar pa kapitalizem doseže svoj vrhunec, se mora vsled lastne teže zrušiti. Tedaj se ljudstvo polasti imetja bogatinov (ekspropriacija) in izpremeni zasebno v družabno last. Tedaj nastane nova družba brez stanovskih razlik, brez razdelbe imetja, ko bo hodela splošna delovna dolžnost. V tej novi družbi ne bo niti razrednih niti verskih niti narodnih bojov.

Marx je prerokoval neizbežno socialno revolucijo in pozival proletariat, naj se brez ozira na narod in državo (mednarodno) organizira in pripravi, da bo mogel prevzeti gospodarstvo od kapitalistov. Ustanovil je (1865) v Londonu mednarodno delavsko zvezo. Ta prva internacionala pa je (1874) prenehala največ zato, ker jo je razvoj socializma v raznih državah in pri raznih narodih ubral po različnih potih.

Na Nemškem je Ferdinand Lassalle (1825—1864) poizkusil socialistična gesla spraviti v sklad z ideali narodne pruske države. Ustanovil je (1863) splošno nemško delavsko zvezo. Proti temu so Marxovi privrženci (Viljem Liebknecht in Avgust Bebel) širili svojo organizacijo. Leta 1875. sta se obe organizaciji združili v enotno nemško socialno demokracijo. Zaman je poizkusil Bismarck naraščanje socialne demokracije preprečiti z izjemnimi zakoni. Boj je okrepil socialiste, ki so se v njem odtujili ostalim delom naroda. Zato so (1890) izjemne zakone odpravili in socialna demokracija je vstopila v državni zbor.

Na Angleškem pa se je delavsko gibanje osredotočilo v delavskih zvezah (trade unions), ki so združevale delavce po posameznih obrtjih in jih varovale pred izkoriščanjem po delodajalcih. Zboljšal se je položaj zlasti kvalificiranega delavstva, da ni bilo pričakovati od Marxa prerokovane revolucije.

Največje uspehe pa je socializem dosegel v angleških kolonijah v Avstraliji in na Novi Zelandiji, kjer so delavsko vprašanje naravnost vzorno uredili.

Socialna reforma je vedno bolj postajala geslo držav, pa tudi katoliške cerkve. V Nemčiji so mnogi učenjaki dokazovali potrebo, da se družabni red izpremeni. Zahtevali so zlasti poddržavljenje raznih sredstev kapitalistične produkcije (železnic, premogovnikov, rudnikov). V katoliški cerkvi, ki se je tudi v prejšnjih dobah vedno živahno zanimala za razna socialna in gospodarska vprašanja (v srednjem veku je imela cerkev v tem oziru nekak monopol: bolnice, delovanje sv. Frančiška, Monti di pieta, določba o obrestih, samostani in oskrba revežev), je zlasti »delavski papež« Leon XIII. v raznih okrožnicah (n. pr. »Graves de communi« 18. I. 1901) razpravljajl o delavskem vprašanju in pozival, naj gre katoliška duhovščina med delavstvo in deluje zanj. V Nemčiji, Franciji, Avstro-Ogrski in polagoma po vseh

deželah, kjer prebivajo katoličani, se je pojavilo k r š č a n s k o - s o c i a l n o g i b a n j e.

Vsa ta gibanja so tudi vladne kroge prisilila, da so začeli smatrati za dolžnost vlade, skrbeti za delavce. Tako je a n g l e š k i p a r l a m e n t kot prvi že l. 1833. izdal zakon, ki je ustanovil d r ž a v n o n a d z o r s t v o i n d u s t r i j e. Pozneje je Nemčija pod Bismarckom prehitela ostale države in (1883) izdala zakon o bolniških blagajnah in o zavarovanju proti nezgodam. Leta 1890. so delavstvu zagotovili penzijo za starost.

8. Gospodarska in kolonialna politika velesil. Imperializem.

G o s p o d a r s k a t e k m a m e d d r ž a v a m i. Dolgo so izvenevropske zadeve zanimale gospodarske kroge le v Angliji in Rusiji, ki sta se potegovali za gospostvo na bližnjem in daljnem Vzhodu. Ko pa so se osnovalle nove narodne države (Nemčija, Italija) in se je na Francoskem utrdila tretja republika, sô se tudi te države začele baviti z izvenevropskimi zadevami.

Že v sedemdesetih letih so na evropskem kontinentu zmagali angleški nazori, ki so zahtevali s v o b o d o t r g o v i n e in olajšavo vseh carinskih težav, ki so ločile države. Proti tem nazorom se je pa pojavil odpor pri kmetih, ki so trpeli vsled svobodnega uvoza cenejšega ruskega in ameriškega žita ter drugih sirovin. Pojavilo se je agrarno gibanje, ki je zahtevalo od države zaščitno carino. V Nemčiji je Bismarck proti odporu liberalcev (1879) znatno povišal carino, a ne toliko v obrambo poljedelstva kakor industrije. Temu zgledu so sledile tudi druge kontinentalne države. Trgovski svobodi je sledila vsestranska z a š č i t a (protekcijonizem). Države so nastavile za carino posebne tarife (avtonomni tarifi) in so potom trgovskih dogovorov izkušale doseči za svoje izvozne predmete čim več ugodnosti. Le Anglija je ostala pri svoji svobodni trgovini, zaupajoč kvaliteti svojih obrtnih izdelkov. Tedaj je nemška industrija, zlasti železna, tekstilna in kemična, od l. 1870. silno naglo napredovala. Temu nemškemu napredku je sledil tudi industrijski napredek v Franciji, Belgiji, Češki in Italiji. Produkcija industrije je daleč prekoračila potrebe domačih dežel in je morala gledati, kako bi spravila svoje izdelke v tujino, zlasti v popolnoma neindustrijske dele sveta. Vlade so morale to stremljenje tembolj podpirati, ker bi vsako nazadovanje industrije imelo za posledico poostritev delavskega vprašanja in s tem otežkočenje notranjepolitičnih odnošajev. Zato so velesile v poslednjih desetletjih pričele živahno tekrovati z Anglijo na prekmorskih tržiščih, osvajati si še nezasedene dele zlasti afrikanškega kontinenta in so v to svrho gradile ogromna brodovja. V tej smeri so zlasti težile Nemčija, Italija in Francija.

Tekma evropskih velesil se je raztezala na Afriko, Azijo in otočja Tihega oceana. Kar je bilo še prostih afrikanških

zemelj, so jih v teku 19. in začetkom 20. stoletja velesile med seboj razdelile. Posebno pa so se trudile svojemu vplivu podvreči ogromno Kitajsko. To stremljenje po svetovni trgovski nadvladi in tudi po političnem gospostvu nad tujimi zemljami imenujemo *imperializem*.

Angleški imperializem. Kolonialni nastop evropskih kontinentalnih držav, naraščanje nemške trgovske konkurence, rastoča moč neangleškega brodogoja, ponosne izjave nemškega cesarja Viljema II., da leži nemška bodočnost na morju, je v Angležih vzbudilo misel, da se je treba pripraviti na odločilni boj za svetovno gospostvo in v to svrhu pred vsem ujediniti angleške kolonije z materno zemljo v močni *imperij* Velike Britanije. Glavni glasnik tega imperializma je bilo društvo »Imperial Federation League« in državnik Jožef Chamberlain, ki je deloval tudi za odpravo svobodne trgovine.

Sicer pa je britanska kolonialna politika naglo napredovala. Kitajsko je že v boju za uvoz opija (1842) prisilila, da ji je odprla več luk in odstopila Hongkong. V drugi vojni, ki jo je Anglija podvzela skupno z Napoleonom III., so vsilili Kitajski evropske poslanike. Anglija je razširila svojo indijsko posest, proglasila Indijo (1877) za cesarstvo in si osnovala na posameznih otokih v Tihem oceanu važne premogovne postaje. Najvažnejše pridobitve pa ima angleška kolonialna politika v Afriki.

Egipt. Do druge polovice 19. stoletja je bila Afrika še temna celina, le v nekaterih obrežnih krajih je bilo nekaj kulture. Egipt je pod podkraljem (khedive) Izmailom (1863 do 1879) osvojil ves svet skoro do virov Nila. Izmed evropskih držav je tedaj v Egiptu imela največ vpliva Francija, ki je zbrala kapital za zgradbo Sueškega prekopa (otvorjen 1869). Ko pa je proti naraščajočemu vplivu Evropejcev v Egiptu (1882) izbruhnil upor domačinov zoper podkralja, so Angleži obstreljevali Aleksandrijo, zatrli z vojaško silo upor in zasedli deželo. Od tega časa je sicer po imenu še vladal podkralj v Egiptu, čigar suveren je bil do svetovne vojne še vedno turški sultan, a pravi gospod je bil Anglež, ki si je prilastil nad Egiptom pokroviteljstvo. Angleži so tudi od Izmaila kupili delnice Sueškega prekopa, da morejo i gospodarsko obvladati to prevažno pot v Indijo. — V začetku angleškega

gospostva se je bil obseg Egipta precej skrčil. Med nemiri v Egiptu je namreč (1881) nastopil v egiptovskem Sudanu mohamedanski derviš, ki se je izdajal za obljubljenega preroka (Mahdi). Polastil se je vseh dežel ob gornjem Nilu. Padel je (1885) tudi Chartum, dasi ga je branil angleški general Gordon. Pod drugim Mahdijem šele je angleški poveljnik Kitchener (1898) derviše premagal in podvrgel Angležem vse dežele do Nilovih virov.

Ko so našli (1871) v Južni Afriki pri Kimberleyu ob steku rek Oranje in Vaal diamante, se je pritok tujcev v Južno Afriko zelo povečal in angleška pozornost je bila obrnjena na obe burski republiki Oranje in Transvaal. Angleški guverner kapske kolonije je poizkusil (1877) te državi spojiti z ostalimi angleškimi kolonijami v enotno zvezno državo po vzoru Kanade. Toda temu so se Buri pod vodstvom Pretoriusa in Krügerja uprli in Anglija je morala priznati popolno neodvisnost burskih republik, ki sta le po imenu priznali vrhovno gospostvo kraljice Viktorije. Po osvojitvi Sudana je podjetni državnik Cecil Rhodes znal pridobiti za svoje načrte finančne kroge in je zasnoval načrt Kairo-kapske železnice. Nemški odpor proti temu načrtu je odstranil s tem, da je Anglija odstopila Nemčiji otok Helgoland in priznala njeno vzhodnoafriško posest od morja do jezera Tanganika. Nato je poizkusil obvladati burski republik. Porabil je spore tujih naselnikov, ki so se zaradi odkritja zlata zlasti mnogoštevilno nahajali v Johannesburgu, z domačimi burskimi oblastmi, da je izzval bursko vojno (1899—1902), v kateri so Buri, zaman upajoč na nemško pomoč, začetkom imeli uspeh, pozneje pa so morali skleniti mir v Pretoriji, v katerem so se odpovedali svoji samostojnosti in vstopili v južnoafriško zvezno državo, ki uživa kot angleški dominion enako samoupravo kakor Kanada in Avstralija.

Dasi je Anglija zasedla tudi razne postojanke ob vzhodnoafriškem obrežju (Sansibar) in ob Gvinejskem zalivu, je vendar čutila nemško tekmovanje v Afriki in je zato v svetovni vojni naglo posegla po nemških afriških kolonijah.

Tudi v Aziji je Anglija porabila vsako priliko, da svojo kolonialno posest zavaruje in razširi. Posebno je smatrala indijsko posest za ogroženo od Rusov. Zato je že za rusko-

japonske vojne poslala ekspedicijo na Tibet, ki je dospela v Lhaso. V svetovni vojni pa je živahno delovala angleška diplomacija v Arabiji, Mezopotamiji, Perziji in Afganistanu. Ustanovili so v prvih dveh pokrajinah arabske države pod angleškim protektoratom. V Perziji in Afganistanu pa se vrši tekma za vpliv med angleškimi in ruskimi (boljševiški) agenti.

Razdelitev Afrike. Notranjost »črnega« afriškega kontinenta so preiskali v drugi polovici 19. stoletja pogumni raziskovalci. Med njimi sta se odlikovala zlasti anglikanski misijonar Livingstone, ki je umrl (1873) ob jezeru Tanganika, in ameriški žurnalist H. Stanley (1841—1904), ki je v letih 1874. in 1876. prodrli skozi južnoafriški trikot od Zanzibara do ustja Konga. Javnost se je začela zanimati za te kraje, ki so jih dotlej pustošili kruti arabski lovci sužnjev, kjer pa se dobila kavčuk in slonova kost ter se ponekod nahajajo pokrajine, primerne za kolonizacijo. Pod patronatom belgijskega kralja Leopolda II. se je ustanovila mednarodna afriška družba, ki je začela ustanavljati faktorije v porečju Konga. Francija je nekaj prej začela razširjati svojo oblast ob Senegalu in je sedaj zasedla kraje severno od Kongovega ustja. Nastopila je tudi Nemčija, ki je najprej l. 1884. v Angra Pequeni (jugozahodna Afrika) zasadila svojo zastavo, nato je naglo zasedla Togo ob Gvinejskem zalivu. Zatem so začeli Nemci preiskavati in osvajati zemlje v Vzhodni Afriki nasproti angleškemu Zanzibarju. Nemci so tod dobili razsežne, deloma puste, deloma pa za kolonizacijo (zlasti v Vzhodni Afriki) in plantažne nasade (bombaž, kava) ugodne pokrajine, kjer so začeli graditi železnice. Z domačini so se v Jugozahodni Afriki (Herrero) zaradi okrutnosti nekaterih svojih kolonialnih uradnikov zapletli v hude boje.

Da se uredi razna sporna vprašanja med državami, ki so si delile Afriko, se je (1884) sešla afriška konferenca, ki je pod Bismarckovim predsedstvom zborovala v Berlinu in določila, da mora pokrajina ob Kongu z ozkim pasom zemlje ob ustju reke ostati svobodna država Kongo pod vrhovno oblastjo belgijskega kralja Leopolda II.; po tega smrti (1909) so v smislu prejšnjih pogodb med kraljem in belgijsko državo prešle te pravice na Belgijo.

V krog kolonialnih držav je stopila tudi Italija (1885), ko je zasedla Masauo ob Rdečem morju. Italijanski državnik Crispi je sanjal o velikem laškem imperiju v Afriki, ki bi se imel razširiti od glavne eritrejske kolonije čez Abesinijo, ki jo je treba zasesti, do Indskega oceana. Tu pa je mala Abesinija pod svojim vladarjem Menelikom razpršila te sanje, popolnoma porazivši (1896) v bitki pri Adui italijansko kolonialno vojsko. Šele 1912 je Italija svoje kolonialne načrte nanovo pričela izvajati, ko je Turkom odvzela Tripolitanijo in s tem odprávila zadnje zatočišče trgovcev s sužnji ob afriški obali.

Dober del Afrike je posedla Francija. Podvrgla si je (1895) otok Madagaskar, ki si ga je deloma že prej prisvojila. Poleg tega je stremila za tem, da bi obvladala notranjost med Alžirom, Senegambijo, Kongom in Gornjim Nilom. Francoske ekspedicije so zasedle najoddaljenejša kraja, kakor Timbaktu, pokrajino ob Tsadskem jezeru in Daho me. Tudi na vzhodnoafriški obali so si zagotovili postojanke (Obok, Djbuti ob Adenskem prelivu). Ko pa je francoska ekspedicija pod vodstvom majorja Marchanda hotela (1898) zasaditi francoski prapor v Fašodi (ob Belem Nilu), so se temu uprli Angleži, ki so, po Nilu navzgor prodirajoč, smatrali vse Nilovo porečje za svojo interesno sfero. Grozečo kolonialno vojno je odvrnil (1899) dogovor obeh držav, ki sta si določili meje svojih interesnih sfer ob Nilu in Nigru. Leta 1904. sta se Anglija in Francija dogovorili tudi glede Maroka, kjer so neprestani notranji boji škodovali razvoju bogate pokrajine.

Proti temu širjenju francoske oblasti v Afriki pa je nastopil nemški cesar Viljem II., ker je tudi Nemčija v Maroku iskala trg za svoje produkte in sirovin za svojo industrijo. Na maroški konferenci v Algecirasu na Španskem (1906) — tudi Španci so se vsled svoje posesti okoli Ceute zanimali za rešitev marokanskega vprašanja — so velesile priznale samostojnost Maroka, a Franciji so dovolile, da sme urediti razrvane notranje razmere te dežele. Izrabljajoč upor zoper marokanskega sultana je Francija (1911) s privoljenjem Anglije dosegla pokroviteljstvo nad Marokom, odškodovavši Nemčijo z gospodarskimi koristmi in posestvi ob Kongu.

Že zasedba Tunisa po Francozih je Italijane tako vznemirila, da so sklenili zvezo z Nemčijo in Avstrijo, pridobitev

Maroka pa jih je podkurila, da so napravili prvi korak v dosego gospodstva v Sredozemskem morju in zasedli Tripolis.

Pa tudi drugod so se imperialistična strem-ljenja svetovnih držav zapletla v spore. V Tihem oceanu se bore z Japonci ameriški imperialisti, ki so pod predsednikoma Mac Kinleyem (1897—1901) in Rooseveltom (1901—1909) osvojili španske kolonije na Filipinih in zasedli Hawaijsko otočje in del Samoa otokov. Tudi nemški imperializem si je v Tihem oceanu zagotovil postojanke. Nemci so zasedli severnovzhodni del Nove Guineje, Bismarckov arhipelag, del Salomonskih otokov, Marschallsko otočje, večji del Samoa otokov in kupili od Špancev po vojni z Unijo Karoline, Mariane in Palau. Na severnovzhodnoazijskem obrežju se je boril ruski imperializem z japonskim.

* * *

Ker se ni posrečilo, da bi v mednarodnih sporih odločevala obvezna razsodišča (haške konference), je oboroževanje na suhem in na morju v zadnjih desetletjih doseglo neverjeten razmah. V Evropi sta si stali dve skupini držav, trozveza (Nemčija—Avstro-Ogrska—Italija) in antanta (Anglija—Francija—Rusija), do zob oboroženi nasproti. Ti skupini sta si hoteli pridobiti tudi ostale države in tako svoje nasprotnike obkrožiti in oslabiti ter jih prisiliti, da se uklonijo njihovim zahtevam. Zlasti angleški kralj Edvard VII. (1901—1910) je uspešno vodil obkroževalno politiko. Trozveza je imela sicer z ene strani ugodno centralno lego, z druge strani je pa ravno ta lega omogočala popolno obkolitev, zato je cesar Viljem II. poizkušal prodreti obroč okoli trozveze s pridobitvijo Turčije, Bolgarije in Romunije. Zveza Berlin—Bagdad je imela nalogo obvarovati Nemčijo pred izstradanjem v slučaju svetovne vojne. Preden pa je mogla nemška diplomacija v zvezi z nemškimi gospodarskimi krogi udejestviti to zvezo, je na vedno vročih tleh Balkanskega polotoka vzplamtel požar svetovne vojne.

VIII.

Svetovna vojna in sedanjost.

A. Svetovna vojna (1914—1918).

Vzroki in povod. Gospodarski, zlasti trgovsko-industrijski in kolonialni razvoj Nemčije je prisilil Anglijo, ki se je dolgo časa v zunanji politiki ogibala ožjih zvez (splendid isolation), da se je začela približevati Franciji in Rusiji, s katero se je že (1907) dogovorila glede interesnih sfer v Perziji. Ni se sklenil sicer med temi tremi velesilami poseben dogovor, kakor je obstojal v trozvezi, pač pa so prišli do nekakega soglasja glede glavnih načel zunanje politike, zato so ta sporazum imenovali »srčno soglasje« (entente cordiale) ali kratko antanta (triple entente). Trozveza in antanta sta ob vsakem svetovnopoličnem vprašanju merili svoje moči, tako zlasti na konferencah zaradi Maroka, posebno pa v balkanskem vprašanju (1908/09 in 1912/13). Izid balkanskih vojn, zlasti druge, nad Bolgarijo in ostalimi balkanskimi državami, je pomenil poraz trozveze, posebno Avstrije, ki je bila v balkanskih zadevah najbolj prizadeta in je v novi razširjeni Srbiji imela sedaj antantinega zaveznika na najobčutljivejši svoji meji. Uspehi srbskega orožja v balkanskih vojnah so močno dvignili narodno samozavest tudi pri avstrijskih Slovanih. Vsak poraz Avstrije pa je pomenil za Nemčijo oslabitev edinega zvestega zaveznika. Nemci so se vedno bolj utrdili v mnenju, da antanta ograža življenske interese in bodočnost nove, združene in najlepše se razvijajoče nemške države. V tem mnenju jih je utrjevala vlada, zlasti pa vladar sam s svojimi bojevitimi izjavami o nemški vojaški moči. Tudi nemško časopisje je vedno in vedno zahtevalo za Nemce »prostora na solncu«, ki ga jim zastirajo antantne sile, zlasti Anglija.

V antantinih državah pa so v mladi nemški državi videli samo hrepenenje po osvajanju, v Nemcih nasilneže, ki svojo vojaško organizacijo izpopolnjujejo, da si s silo pridobe svetovno gospodstvo.

Zato sta se obe skupini držav pripravljali na odločilen spopad. Vendar je antanta izkušala trenutek spopada čimbolj odmakniti in ga eventuelno tudi z diplomatičnimi pogajanjem preprečiti. Med Anglijo in Francijo se je (1912) sklenil dogovor glede vojne na morju, v kateri bi Anglija branila zapadno in severno obrežje Francije, ki bi mogla svoje brodogradilne osredotočiti v Sredozemskem morju. Istočasno se je Anglija dogovarjala z Belgijo o varstvu njene nevtralitete, če bi jo kršila Nemčija. Glede Italije, ki je sicer (1912) obnovila trozvezno pogodbo, se je posrečilo Franciji, da je dobila zagotovilo italijanske nevtralnosti v slučaju vojne z Nemčijo. Militarni krogi v Nemčiji, Avstriji in Rusiji pa so si želeli vojne.

Vedno bolj je naraščalo sovraštvo med obema taboroma in to sovraštvo je rodilo svetovno vojno (»Goltstrafe England!«).

Sarajevski umor Franca Ferdinanda in soproge (15./28. VI. 1914) je bil glavni povod vojne. K vojaškim vajam v Bosno in Hercegovino je avstro-ogrška vlada poslala (1914) prestolonaslednika Franca Ferdinanda, da pokaže, kako trdno drži v rokah anektirani deželi. Tu pa so ga mladi zarotniki v Sarajevu s soprogo vred ustrelili. Avstro-ogrška in nemška vlada sta hoteli moralno ogorčenje nad atentatom izkoristiti, da ponižata Srbijo in z njo Rusijo ter si zopet pridobita izgubljeni ugled na Balkanu. Obdolžili sta kot glavnega povzročitelja atentata Srbijo. Nemška vlada je avstrijski obljubila svojo pomoč. Avstrijska vlada (zunanj minister grof Berchtold) pa je svoje odločilne korake podvzela ravno takrat, ko so odločujoči francoski državniki bili na potu iz Petrograda, kjer so bili na obisku. Predložila je (23. VII. 1914) v Belgradu ultimatum in zahtevala, da mora Srbija v 48 urah nanj odgovoriti. Avstrija je zahtevala, da vodijo preiskavo proti sokrivcem sarajevskega atentata na srbskih tleh avstro-ogrski uradniki, kar bi pomenilo kršitev srbske suverenitete. Zatreti se mora protiaustrijska propaganda po časopisih, šolah, društvi, česar Srbija po svojih ustavnih določbah niti storiti ni mogla. Splošna sodba evropske diplomacije je bila, da so te zahteve nezdržljive s častjo neodvisne države, zato je pričela evropska diplomacija posredovati. Rusija je takoj nudila Srbiji pomoč. V

Petrogradu sta se (24. VII.) z ruskim zunanjim ministrom (Sasonov) posvetovala poslanika Anglije (Buchanan) in Francije (Paleologue). Dva člena (5. in 6.) ultimata so smatrali za popolnoma nesprejemljiva in so sklenili posredovati. Francija je odločno podpirala Rusijo, Anglija se je še pomišljala zaradi te zadeve iti v vojno. Sprožili so misel konference štirih velesil. Avstrija pa je dosledno odklanjala posredovanje in je (25. VII.) proglasila zelo pomirljiv srbski odgovor na svoj ultimatum za nezadovoljiv, mobilizirala polovico (7 zborov) svoje armade in napovedala (28. VII.) Srbiji vojno.

Že prej (25. VII.) se je vršil v Carskem selu pod carjevim predsedstvom ruski kronski svet, ki je sklenil, da se mobilizira 13 južnoruskih vojnih zborov, če bo Avstrija proti Srbiji rabila silo. Doslej je Nemčija pustila Avstrijo nastopati, v zadnjih trenutkih, ko je bilo treba naglo in odločno delati, pa je prevzela inicijativo sama. Vojaški krogi so bili prepričani, da je vojna neizogibna in da bo zmagal tisti, ki bo prej udaril. Angleži so še enkrat poizkusili s predlogom o konferenci, ki bi imela posredovati med Avstrijo in Rusijo. Nemški kancler Bethmann-Hollweg je (29. VII.) angleškemu poslaniku izjavil, da si Nemčija v slučaju vojne ne bo nobenega dela Francije prisvojila, če v vojni Anglija ostane nevtralna. Angleški poslanik pa je takoj vprašal, kaj pa bo s francoskimi kolonijami in z belgijsko nevtralnostjo, na kar kancler ni imel odgovora. Rusija je 31. VII. razglasila mobilizacijo, o čemer je bil Berlin obveščen opoldne tega dne. Tudi Avstrija je že proglasila splošno mobilizacijo. Na večer ruske mobilizacije je nemški poslanik v Petrogradu zahteval ukinitvev ruskih vojaških priprav in 1. avgusta popoldne ob 17 ih je tudi Nemčija odredila mobilizacijo, dočim je vojaške priprave ob meji Francije pričela že 23. julija, kar je že takrat povečalo napetost. Na večer mobilizacije je Nemčija že napovedala vojno Rusiji in s tem prevzela nase težko odgovornost, da je ona pričela vojno. Avstrija je Rusiji vojno napovedala precej kasneje (6. VIII.). Odločevali so pri Nemčiji vojaški oziri. Nemški generalni štab je imel izdelan načrt, po katerem je mislil udariti skozi nepripravljeno, nevtravno Belgijo na severno-vzhodno Francijo, ki je tu slabo zavarovana. Računali so, da s tem napadom v kakih 5—6 tednih s Francijo opravijo, potem se pa vržejo na Rusijo, ki jo ima dotlej zadrževati Avstrija.

Zato je bilo treba Francijo pripraviti, da takoj vstopi v vojno in ne čaka angleške pomoči. Francija je namreč v kritičnem času, da se izogne spopadom ob meji, celo umaknila svoje čete od meje v notranjost. Zato je Nemčija Francijo naravnost izzvala. Zahtevala je (31. VII.) v Parizu v 18 urah odgovor na vprašanje, kako stališče zavzame Francija v slučaju vojne med Nemčijo in Rusijo in kaka poročila da v slučaju svoje nevtralnosti Nemčiji (zahtevati so hoteli trdnjave Toul in Verdun!). Francija je na to izzivanje takoj (1. VIII.) odgovorila, da bo storila to, kar ji velevalo njeni interesi. Angleška pomoč je bila Franciji tedaj že gotova. Ko je namreč Grey (29. VII.) vprašal Francijo glede belgijske nevtralnosti, je Francija (31. VII.) odgovorila, da jo bo upoštevala. Nemčija pa je (2. VIII.) od Belgije zahtevala prehod in odgovor v 12 urah. 4. avgusta 1914 so nemške čete prekoračile belgijsko mejo in napadle nevtrarno Belgijo. Dan poprej (3. VIII.) je Nemčija napovedala vojno Franciji. Sedaj je angleški poslanik v Berlinu zahteval (5. VIII. ob 11) svoje potne liste. Diplomatski boj je bil končan, pričel se je boj generalov.

Vojna sredstva. V vojno je v teku časa diplomacija zapletla pretežno večino vseh držav in državic na svetu, tako da se je ob koncu proti štirim takozvanim osrednjim silam (Nemčija, Avstro-Ogrska, Bolgarija, Turčija) vojskovalo 32 držav na strani antante, med temi največje svetovne sile Anglija, Rusija, Francija, USAm, Japonska. Od nekdanje trozveze je Italija začetkom ostala nevtralna, češ da jo trozvezna pogodba ne obvezuje za slučaj napadalne vojne — Avstrija pa je Srbijo napadla — pozneje pa je pod pritiskom antantne diplomacije in Avstriji sovražnega javnega mnenja tudi stopila na stran antante.

Ogromne so bile armade, ki so se bojevale. Tako je n. pr. Avstro-Ogrska imela okoli 5 milijonov vojaštva na raznih bojiščih. Največje človeške sile je pač zbrala Rusija. Njene ogromne, dobro oborožene in v rusko-japonski vojni izkušene armade so primerjali s parnim valjarjem, ki se je zavalil čez Galicijo in potlačil avstro-ogrsko armado, ki ji je manjkalo vojne izkušenosti.

Poleg vojakov je v vojni deloval tudi ves narod, ker se je morala industrija in poljedelstvo ter sploh vse delovno življenje prilagoditi vojnim zahtevam. Celo ženske so pritegnili

ne le kot strežnice po bolnicah, temveč tudi pri raznih pisarniških in drugih upravnih poslih prav tja do bojne črte.

Zlasti se je pa v tej vojni merila *t e h n i k a* nasprotnikov. Poleg običajnega orožja: pušk, bajonetov, strojnih pušk, topov raznih vrst so uporabljali ročne granate, bombe, mine, zračne torpede, metalce plamena, dušече pline. Za približanje do sovražnika so rabili oklopne avtomobile in naposled so v takozvani pozicijski vojni velikim predpotopnim živalim podobni tanki (oklopni avtomobili) kot gosenice lezli čez vse ovire in uničevali vse, na kar so zadevali. Poizvedovalno službo so z lahkimi aeroplani opravljali letalci, ki so zlasti vodili ogenj velikih baterij. Pa tudi naravnost v boj so posegli močnejši aeroplani in vodljivi zrakoplovi (Zeppelin), ki so metali bombe in pogosto prodrli daleč v sovražnikovo zemljo in tam ogražali mirno prebivalstvo (napadi na London).

Za obrambo so služile moderne v tla zarite utrdbe od navadnega z malo vojaško lopatico izkopanega strelskega jarka do betoniranih, z električno lučjo, vodovodom in drugimi udobnostmi oskrbljenih stalnih kritij za sprednje čete. Važne so bile tudi že prej obstoječe, sedaj pa popolnoma prenovljene trdnjave (Verdun, Przemyśl). Velikega pomena so bile pred vsemi utrdbami žične ograje, večkrat napolnjene z električnim tokom, ki je ubil neprevidnega sovražnika. Te v več vzporednih vrstah se razprostirajoče ograje so branile dostop do strelskih jarkov. S posebnimi škarjami so napadalne čete rezale to bodočo žico, če je niso že prej raztrgale topovske krogle.

Vkljub vsem tehničnim popolnostim pa je še vedno prišlo do bojev z ročnimi granatami. V pomorski vojni je bilo najvažnejše orožje podmornik in torpedo, ali pa plavajoča mina. Osrednji sili sta bili že s početka preslabi, da bi se njih brodovje moglo meriti v večjem boju z nasprotnikom. Zato so podmorniki, ki jih je nemška industrija silno izpopolnila in povečala, prežali ob morskih potih na sovražnikove ladje in jih potapljali. Male ladjice in urni motorni čolni pa so imeli nalogo varovati večje ladje, ki so jih od vseh strani obkroževale, pred nenadnimi napadi podmornikov.

Odločilne važnosti so bila materielna sredstva, živež in sirovine. Nasprotno pa denar ni bil tolikega pomena, ker sta osrednji sili z notranjimi (deloma prisilnimi) vojnimi posojili, z določanjem cen in s tiskanjem papirnatega denarja denarno

mogli vojno vzdržati. Pač pa so antantne države napravile ogromne dolgove v Ameriki. Najteže je bilo v Evropi in zlasti pri centralnih silah vprašanje prehrane in dobave sirovin za vojsko in civilno prebivalstvo. Z regulacijo razdelitve potrebščin potom raznih kart (n. pr. krušne karte) so zlasti izkušali premagati težave. Mesto dotlej uvažanih sirovin in primanjkuječih živil je dala industrija razna nadomestila. Vendar je ravno uspešna blokada osrednjih velesil potom antantnega brodovja najteže tlačila Nemčijo in Avstrijo ter vedno bolj slabila odporno silo prebivalstva.

Bil je naravnost gigantski boj, v katerem so se preizkusile vse duševne in telesne sile vojujočih se narodov.

Razvoj vojnih dogodkov. Na zapadnem bojišču so Nemci s prvim navalom zlomili odpor male belgijske vojske in pregnali belgijskega kralja z vlado vred iz domovine. Nato so potiskali nazaj francoske vojne zборе. Anglija je le z majhnim zborom mornariških vojakov zasedla belgijski Anvers, ki pa so ga tudi Nemci osvojili. Že so nemške čete bile do 20 km pred Parizom. Tu je po načrtu francoskega vojnega ministra generala Gallienija vrhovni francoski poveljnik Joffre zbral vse razpoložljive čete, zlasti tudi one od italijanske meje, ker je bila italijanska nevtralnost zagotovljena, in je v odločilni bitki ob reki Marni (6. septembra 1914) odbil nemški naval in prisilil Nemce, da so se umaknili na črto, ki je potekala od Kanala naprej južno skozi zahodno Belgijo in severnovzhodno Francijo ter se ob reki Aisni obrnila proti jugovzhodu tja do švicarske meje. Nemci so obvladali skoro vso Belgijo in najbogatejši del severnovzhodne in vzhodne Francije. Ob tej črti so se Nemci zakopali in utrdili, njim nasproti pa tudi Francozi, Angleži in Belgijci, ki so imeli v svoji črti najvažnejšo in nepremagljivo točko — slavni Verdun. Za prvo črto okopov in jarkov sta jih v teku časa obe stranki zgradili še več, da sta mogli tem lažje prenašati ponavljajoče se sunke, s katerimi je nasprotnik nameraval prodreti to črto, končati pozicijsko vojno in zopet pričeti pohode. To pa se ves čas ni ne enemu ne drugemu posrečilo. V teh bojih so Nemci zlasti pri strategičnem umikanju (začetkom marca 1917) grozno opustošili cvetoče severnovzhodno-francoske kraje. Šele koncem vojne (1918) je antantina armada, pomnožena z ameriškimi četami, z velikimi tehničnimi sred-

stvi in ogromnimi človeškimi silami s sistematičnim napadanjem pričela potiskati nemško črto nazaj.

Vzhodno bojišče. Ruska armada pod vrhovnim vodstvom velikega kneza Nikolaja Nikolajeviča je pognala avstrijske oddelke, ki so vdrli čez mejo, pri Krasniku nazaj in s posebno energično izrabo svoje artiljerijske premoči razbila v bitkah okoli Lvova (3. septembra in 6. septembra) avstrijsko armado, pridrla celo čez Karpate na Ogrsko, se morala pa odtod umakniti in se naposled zagrizla v krvave boje v Karpatih (po zimi 1914/15). V teh bojih je izgubila ogromno vojaštva in izrabila zlasti svojo artiljerijsko municijo. Pač se je posrečilo Rusom, da so med temi boji (22. marca 1915) zavzeli trdnjavo Przemysl. Oni ruski oddelki, ki so napadli Vzhodno Prusijo in odtegnili del nemške armade z zapadnega bojišča ter tako omogočili francosko zmago ob Marni, so bili od generala Hindenburga uničeni v bojih pri mazurskih jezerih (29. avgusta 1914).

Po uspešni obrambi v Karpatih je avstro-germanska armada pod vodstvom nemškega generala Mackensena z močnim artiljerijskim napadom (42 centimetrska havbica) prodrla (2. maja 1915) ruske črte ob Dunaju. Ruska armada se je morala sedaj na vsej črti od Baltika do Karpatov umakniti in je obstala ob črti, ki je potekala od Zahodne Dvigne skoro naravnost proti jugu in po skrajni vzhodni Galiciji do romunske meje. Šele leta 1916 (4. junija) je nova ruska ofenziva — vrhovni poveljnik sedaj car, general Brusilov pa šef generalnega štaba — nekoliko potisnila to črto nazaj. Teritorialna pridobitev te Brusilove ofenzive je bila manjša, kakor pa njena materialna, ker je dala Rusom nad pol milijona avstrijskih in nemških vojnih ujetnikov. Tudi sicer je ta ruski uspeh vplival. Italijane je rešil avstrijske ofensive, Romunija pa je (27. avgusta 1916) vstopila v vojno proti centralnim silam ter podaljšala vzhodno bojišče do Črnega morja. Toda romunska armada je po prvotnih uspehih bila razbita in po Mackensenu izrinjena iz Vlaške v Moldavijo. S tem je bila vzhodna bojna črta zopet izravnana. Ko pa je nato (1917) izbruhnila na Ruskem revolucija in se je začel razpad ruske armade, so centralne sile te zmede porabile, da so (spomladi 1918) udrle daleč v Rusijo in zasedle zlasti Ukrajino (Kiev, Harkov, Jekaterinoslav, Odeso). Tod so

ostale do konca vojne, čeprav je bil (3. marca 1918) podpisan od ruske boljševiške vlade mir v Brestu Litovskem.

Italijansko bojišče. Italija je vstopila v vojno, da osvobodi svoje neodrešene sinove v Trentinu na Tirolskem in v pokrajinah ob Jadranskem morju, še bolj pa, da si pridobi gospostvo na Jadranskem morju. Takoj začetkom vojne so Italijani za slučaj, da Avstrija pridobi kaj ozemlja na Balkanu, zahtevali kompenzacije v Primorju in na Tirolskem. Avstrija je pod pritiskom Nemčije deloma pristala na te zahteve. Ker pa je antanta več ponujala, je naposled Italija sklenila **Londonski pakt**, ki so ga razen Srbije podpisale antantne države, po precejšnjem upiranju tudi Rusija. Po tem dogovoru, ki pa je še računal z nadaljnim obstojem Avstrije, bi Italiji pripadlo v glavnem ono ozemlje, s katerega teko reke v severni del Jadranskega morja, le Reka naj ostane pristanišče svojega zaledja. Italija je **napovedala vojno** (24. maja 1915) tedaj, ko so se Rusi na celi črti umikali. Avstrija na to vojno ni bila pripravljena. Toda počasni nastop italijanske armade je dal Avstriji priložnost, da je v splošnem ob tirolsko-laški meji in na višinah ob Soči ter obronkih Krasa utrdila postojanke, ob katerih se je razbijala napadalna sila Italijanov. Njih glavni sunek je bil naperjen proti Trstu. Pod poveljstvom generala Svetozarja Boroevića je avstro-ogrška soška armada, sestavljena zlasti iz slovanskih, posebno hrvatskih in slovenskih polkov, v **enaajsterih soških bitkah** (leta 1915.: I. 30. 6.—6. 7.; II. 15. 7.—26. 7.; III. 18. 10. do nov.; IV. 9. 11.; leta 1916.: V. 10. 3.—15. 3.; VI. začetkom avgusta; VII. 14. 9.—19. 9.; VIII. 9. 10.—13. 10; IX. začetkom novembra; leta 1917.: X. v drugi polovici maja; XI. sredi avgusta) zadržale Italijane več kilometrov pred Trstom. Le v **Gorico** so (9. avgusta 1916) po padcu višin Kalvarije, Oslavja in Sabotina, utrjenega goriškega mostišča, prišli Italijani, pa so se morali v vzhodnih delih mesta že ustaviti. Laški upi so se izjalovili. Po načrtu šefa avstrijskega generalnega štaba Conrada je Avstrija celo pričela (maja 1916) ofenzivo v jugovzhodnih Tirolih in začetkom prodrla skoro do Beneške ravnine in zavzela utrjeno pokrajino pri Arsieru in Asiagu. — Tu je ruska Brusilova ofenziva dala duška Italijanom, da so mogli s protiofenzivo prvotne avstrijske uspehe skoro uničiti.

Kar takrat ni uspelo Avstrijcem, to se je posrečilo v 12. soški bitki združenim Avstrijcem in Nemcem, ki so

prodrli italijansko fronto (24. oktobra 1917) pri Kobaridu ter popolnoma porazili italijansko soško armado. Šele po prihodu antantinih (francoskih) pomožnih čet se je laško umikanje ob reki Piavi ustavilo. Ko je tu Borojević še enkrat (15. junija 1918) poizkusil ofenzivo, se mu je vsled pojavljajočih se znakov razkrajanja v avstrijski armadi ponesrečila.

Srbsko bojišče. Nepričakovane uspehe je v tej veliki vojni imela mala, že po balkanski vojni izčrpana Srbija. Ob vojni napovedi mogočne Avstro-Ogrske mali osamljeni Srbiji so v antantinih krogih mislili, da bode Srbija takoj strta in Angleži so že (29. julija 1914) pri svojih diplomatičnih pogajanjih računali s padcem Belgrada ter hoteli Avstrijo le ustaviti v njenem nadaljnem prodiranju. Toda Avstrija je sicer vdrla dvakrat v Mačvo in naprej, pa je bila pri drugem poizkusu, ko je celo zasedla Belgrad, od Srbov v bitki na Suvoboru (decembra 1914) tako poražena, da so se bežeče čete, kolikor jih ni bilo ujetih, ustavile šele za Drino in Savo. Vojni uspehi so opogumili Srbe, da so v narodni skupščini proglasili za vojni cilj osvoboditev Jugoslovancev izpod avstro-ogrskega jarma. Toda tudi srbski poizkusi, da bi zavzeli Srem in Vzhodno Bosno, so se ponesrečili.

Po ruskih porazih v Galiciji (1915) so osrednje sile pridobile Bolgarijo na svojo stran in nato začele skupno ofenzivo proti Srbiji (oktobra 1915). Po padcu Belgrada (9. oktobra 1915) je proti jugu umikajočo se srbsko vojsko za hrbtom in z boka napadla Bolgarija, ki je (14. oktobra 1915) bila napovedala Srbiji vojno. Ker je antanta prepozno poslala iz Soluna pomoč, je srbska armada z bolnim kraljem Petrom rajši zapustila domovino, kakor bi se udala sovražniku. Po groznem umiku sredi zime čez zapuščene gorske kraje albanske je sestradana srbska armada prispela do Jadranskega morja. Tu je postal otok Krí sedež srbske vlade, armado pa so zavezniki na novo oborožili in prepeljali v Solun, kjer se je vnovič odlikovala v bojih z nasprotnikom. Avstrija je tudi zavzela Lovčen, zasedla Črno goro in prodrla v Albanijo do reke Vojuze, kjer se je nato ustalila fronta, potekajoča od Jadranskega morja severno Valone proti vzhodu čez Bitolj, severno od Soluna tja do Galipolskega polotoka.

Turška bojišča. Ker je Rusija s svojimi zahtevami po morskih prelivih (Bospor, Dardanele) ogražala Turčijo in

je Nemčija vedno bolj pridobivala zase turško javno mnenje, se je Turčija (1. XI. 1914) pridružila osrednjim velesilam. Sedaj je antanta z veliko energijo izvajala načrt razdelitve Turčije in je pričela na štirih bojiščih boj ž njo.

V Evropi so najprej poizkusili prodreti skozi Dardanele v Carigrad. Turčija je že prej (4. VIII. 1914) prelive zaprla. Angleško-francosko brodovje je sedaj (3. XI. 1914) napadlo Dardanelske utrdbe, ki jih je preuredil Liman-Sanders, nemški general v turški službi. Antantino brodovje je imelo začetkom svoje opirališče na grških otokih Tenedu, Imbru, Lemnu; pozneje so se zavezniki tudi izkrcali na Galipolskem polotoku. Po zlomu Srbije pa so Turki s pomočjo nemških podmornikov in avstrijske artiljerije pregnali (9. I. 1916) antantne čete (Angleže) s polotoka. Dardanelska ekspedicija se je ponesrečila. Neugodnejše so se za Turke razvijali boji na kavkaškem bojišču in v Turški Armeniji, zlasti odkar je po svojem porazu v Galiciji tukaj prevzel poveljstvo Nikolaj Nikolajevič. Rusi so zasedli Erzerum (febr. 1916) in prodirali proti Erzindžanu.

Posebno važni tudi v političnem oziru so bili turški boji v Mezopotamiji. Na to bojišče so Angleži poslali svoje indijske čete. Polastili so se (1914) Basre ob Šat-el-Arabu. Nato so prodrli ob Evfratu navzgor do Kut-el-Amare, kjer pa so jih Turki po načrtu generala von der Goltza obkolili in zajeli. Kasneje (1916) so Angleži podvzeli novo, bolje pripravljeno ofenzivo, ki so jo od severa podpirali tudi Rusi (ruski Kozaki so celo prijezdili do Angležev), in so zavzeli Bagdad. Te angleške in ruske zmage so zelo vplivale na Arabce. Angleži so začeli tu ustvarjati novo državo Irak pod angleškim protektoratom.

Najbolj občutljiva točka za Angleže je bil Sueški prekop, ki so ga močno zavarovali z utrdbami. Pa tudi Nemci, ki so delali Turkom načrte, so želeli tukaj zadeti Angleže. Krajevne razmere (pustinja brez prometnih sredstev) so ovirale podjetja. Ko pa so Turki (februarja 1915) začeli prodirati, so bili odbiti. Čez eno leto so Angleži po dobri pripravi pričeli z ofenzivo, prodrli v Palestino ter jeseni 1917 zavzeli Jafa in Jeruzalem.

Ostala bojišča in boj na morju. Zavezniki so takoj začetkom vojne napadli nemške kolonije. Japonska je zasedla Kiau-čou (Tsingtau na Kitajskem) ter Karo-

linske, Marianske in Marshallske otoke. Avstralske zvezne države so zasedle Samoa otoke in Novo Guinejo. Do konca 1917 so južno-afriške angleške čete in Francozi osvojili nemške afriške kolonije. Prav do konca vojne se je branila Nemška Vzhodna Afrika.

Na morju so antantne bojne ladije izvedle popolno blokado osrednjih sil. Samo podmorniki, celó trgovski, so mogli prodreti blokado. Zavezniki so polovili nemške bojne in trgovske ladje, ki so se nahajale po morjih raztresene. Nekatere teh nemških ladij so ušle v nevtralna pristanišča, druge pa, kakor glasovita Emden, so precej časa potapljale antantne trgovske ladje. Enkrat (31. maja 1916) je poizkusilo nemško brodovje predor skozi blokado in je v Skager-Raku napadlo angleško brodovje, pa se je moralo po obojestranskih težkih izgubah umakniti. Najusodepolnejši korak Nemčije od napovedi vojne dalje pa je bila napoved brezobzirne podmorske vojne (začetkom februarja 1917), potem ko je antanta odklonila mirovno ponudbo osrednjih sil. Ta podmorska vojna je bila neposreden povod, da je Unija nastopila proti Nemčiji (aprila 1917). Ker so se namreč izjalovili nemški upi na zmago z orožjem, je hotela Nemčija Anglijo sestradati, meneč, da bodo nemški podmorniki mogli izvesti učinkujočo blokado zlasti Anglije. S posebno objavo so Nemci določili nekaj pas na morju okoli sovražnih dežel. Pustili so le ozke prehode skozi ta pas. Toda brezobzirna podmorska vojna tudi ni uspela, ker so deloma s pospešeno gradnjo novih ladij sproti nadomeščali potopljene, deloma pa s povečano pazljivostjo napade podmornikov onemogočili. Način tega bojevanja pa je Nemcem mnogo škodoval tudi v nevtralnih deželah.

Končni poraz osrednjih držav. Kljub velikim vojaškim uspehom osrednjih držav je vendar že kmalu, ko se je glavni načrt nemškega generalnega štaba glede zloma Francije ponesrečil, bilo videti, da osrednji sili ne dosežeta svojih ciljev. Slabost centralnih držav je bila razvidna iz notranjih razmer v Avstriji.

Takoj začetkom vojne so povsod med Slovani iskali veleizdajalcev. Najbolj so pri tem trpeli Čehi in Jugoslovani, pa tudi Rusini in kasneje Italijani. Pri Čehih so preganjali vodilne politike, kolikor jih ni ušlo v tujino (Masaryk, Beneš). Kramařa in Rašina so obsodili na smrt, pa si niso upali smrtnih obsodb

izvršiti. Pri Južnih Slovanih so zapirali in internirali zlasti narodno duhovščino, pa tudi drugo inteligenco. Ker so se jugoslovanske dežele nahajale v vojnem ozenlju, so oblasti izvrševale evakuacijo civilnega prebivalstva, ki je moralo v begunska taborišča. Ob frontah pa je vojna furija uničevala zlasti slovensko zemljo, ki bi bila po zmagi nemškega orožja lahek plen tistih, ki so gradili že pred vojno nemški most do Adrije. Med merodajnimi slovanskimi politiki in mladino na bojiščih in v zaledju se je utrjevalo prepričanje, da more le razpad Avstro-Ogrske rešiti slovanske narode pogina. Zato so zlasti na ruskih bojiščih posamezniki iz slovanskih polkov uhajali k Rusom. Med Čehi, Poljaki in Jugoslovani, ki so prebivali v antantinih deželah in ki so tja iz Avstrije in Nemčije pred ali med vojno pribežali (emigracija), se je pričelo delovanje za osvoboditev in osamosvojitve avstro-ogrskih in nemških Slovanov. Važno je bilo zlasti delovanje Masarykovo, ki je z Benešem v Parizu osnoval (1915) »Narodni svet češkoslovenski«. Jugoslovanski emigranti pa so v Londonu osnovali »Jugoslovanski odbor«. V Rusiji so iz avstrijskih ujetnikov, Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki so se prostovoljno javili, osnovali (1915) takoimenovani »srbski korpus« (dve diviziji), ki je prvič nastopil proti centralnim silam (1916) v bojih v Dobrudži. Pozneje so te dobrovoljce odposlali na solunsko bojišče. Njim so se začetkom pridružile češke bojne družine, ki so se pozneje, zlasti ko je padel na Ruskem carizem, za vlade Kerenskega silno pomnožile. Naposled (koncem 1917) so tvorile celo armado vseh vrst orožja, se borile uspešno v Vzhodni Galiciji ob Kerenskijevi ofenzivi, nato pa se vsled notranjih razmer v Rusiji (boljševiške zmage) umaknile k Volgi in nekaj časa gospodovala vsemu ozemlju od Volge do Vladivostoka, dokler naposled niso po morju odšle v svobodno domovino.

Ta zunanji nastop svobodnih avstrijskih Slovanov je vplival tudi na one, ki so ostali doma. Vzdrževale so se tajne zveze z namenom poučevati antanto o nevzdržljivih težkih notranjih (pomanjkanje, nezadovoljstvo) razmerah in celo o raznih vojaških načrtih.

Ko je po smrti cesarja Franca Jožefa I. (21. XI. 1916) njegov naslednik, dobrohotni a neodločni cesar Karl I. (1916—1918), izkušal s separatnimi ponudbami miru in olajšanjem pritiska v notranjem zadovoljiti svoje narode in rešiti

habsturški prestol, je to le še bolj opogumilo Slované. Ko je bil (maja 1917) prvič v vojni sklican avstrijski državni zbor, so Čehi in Jugoslovani nastopili s posebnimi deklaracijami (majniške deklaracije), v katerih so zahtevali popolno narodno samostojnost. Poljakom je vlada že poprej zagotovila isto, ker je upala s tem pridobiti ruske Poljake. Še bolj je bil jugoslovanski program razširjen na posvetovanjih srbske vlade (Pašić) z zastopnikom Jugoslovanskega odbora (Trumbić) na Krfu (krfska deklaracija 1917), kjer se je zahtevalo zedinjenje avstro-ogrskih Jugoslovánov s Srbijo.

Ko je nato ameriški predsednik Woodrow Wilson v svoji poslanici (8. I. 1918) v 14 točkah označil cilje vojne, ki jih zasleduje Amerika, med katerimi je bila tudi točka, ki zahteva za avstrijske narode možnost svobodnega narodnega razvoja in je Amerika proti pričakovanju z veliko energijo ustvarila močno armado (vpeljala je kakor prej Anglija splošno vojaško dolžnost) in jo prepeljala v Evropo, je postal položaj osrednjih držav vkljub izstopu Rusije iz antantinih vrst nevzdržljiv. Takozvane vojne za kruh (zavzetje Romunije in pohod v Ukrajino) niso več pomagale.

Po zgledu centralnih držav, ki so že za Brusilove ofenzive svojim celotnim operacijam dale popolnoma enotno vrhovno vodstvo (Hindenburg), so tudi zavezniki storili isto. 18. julija 1918 je nastopil končni preobrat v vojni. Foch, vrhovni poveljnik vseh zaveznikov, je pričel nevzdržno z vsemi ogromnimi tehničnimi in živimi silami potiskati Nemce na zapadni fronti nazaj. Med tem je tudi na solunski fronti v junaških napadih zavezniška, posebno srbska, z jugoslovanskimi dobrovoljci pomnožena vojska pognala bolgarsko-nemško-avstrijsko vojsko v beg. Ti dogodki so prisilili centralne države, da so druga za drugo zaprosile za mir. Prva je (26. IX. 1918) prosila za mir Bolgarija, nato so (4. X. 1918) prosile Nemčija, Avstro-Ogrska in Turčija Wilsona, naj na podlagi svojih 14 programnih točk posreduje za mir. Wilson pa je odgovoril, da so se razmere od januarja 1918 že izpremenile, ker je Unija pripoznala Češkoslovaški narodni svet za vojujočo zvezno državo in da ne zadostuje več samo avtonomija za Čehe in Jugoslovane, ker bodo le-ti sami odločili, hočejo li še ostati v Avstro-Ogrski ali ne. Nato je avstrijski zunanji minister grof

Andrassy brez ozira na Nemčijo (28. X. 1918) sprejel to Wilsonovo novo stališče, kar je pomenilo razpad Avstro-Ogrske. Istega dne (28. oktobra 1918) so v Pragi odstranili dvoglavega orla in (30. X.) proglasili enotno Češkoslovaško državo, obsegajočo tudi Slovaško. 29. oktobra 1918 se je izvršil prevrat v Ljubljani in Zagrebu.

Zadnje delo avstrijskega armadnega vodstva je bilo premirje z Italijani (4. XI. 1918), ki so zmede zadnjih dni izkoristili za lahko zmago pri Vittorio Venetu in nato za razkrajajočo se avstro-ogrsko armado naglo prodrli do demarkacijske črte, ki je potekala v glavnem po razvodju med Savo in severnim Jadranskim morjem.

9. novembra 1918 je tudi Nemcem izročil Foch trde pogoje premirja: V 14 dneh izprazniti Alzacijo-Loreno, Francijo in Belgijo, kar še ostane tam, je ujeta; oddati zaveznikom od 800.000 vagonov 150.000; izročiti 5000 topov, 30.000 strojnic, 3000 metalcev min, 2000 aeroplanov; izprazniti v 25 dneh levi breg Rena in na desnem urediti nevtralen pas 30 do 40 km v globino; oddati 10.000 avtomobilov, 5000 lokomotiv; odpovedati se brest-litovskemu in bucareškemu miru; izročiti Vzhodno Afriko, 100 podmornikov, 8 lahkih križaric, 6 drednotov in drugo. 11. novembra 1918 so Nemci podpisali pogodbo premirja in angleški ministrski predsednik Lloyd George je ob 11 ih tega dne v zbornici izjavil: »Danes zjutraj se je končala najgrozovitejša vojska, ki je sploh kdaj morila človeštvo. Upam, da se je na današnji pomembni dan končala zadnja vojna. Sedaj ni časa govoriti, naša sreča so polna hvaležnosti, za kar ne najdem besedi. Zato prosim, zapustimo zbornico in pojdimo v cerkev zahvalit se Bogu, ki nas je rešil iz velike nevarnosti.«

B. Vojne posledice in mirovni diktati.

Prevrat v Nemčiji in razpad Avstro-Ogrske v nacionalne edinice so bile prve posledice izida svetovne vojne. Na Wilsonovo zahtevo in zaradi žuganja socialistov z izstopom iz nove vlade, ki jo je na Nemškem sestavil kot kancler princ Maks Badenski, se je cesar Viljem II. potem, ko so že v Monakovem (8. XI. 1918) oklicali republiko, odpovedal prestolu (9. XI. 1918) in zbežal na Holandsko, ki ga kasneje ni hotela

izročiti zaveznikom, da bi ga sodili kot glavnega krivca svetovne vojne. Revolucija na Nemškem je bila nekrvava. Zrušili so se tudi vsi ostali nemški prestoli, a vladarske družine so ostale večinoma v deželi. Pač pa so poizkusili ekstremni socialisti (špartakisti) po vzorcu ruskih boljševikov s silo uveljaviti diktaturo proletariata. V krvavih bojih je zmagala zmerna socialistična struja, ki je nato v zvezi z meščanskimi strankami, predvsem s centromom, dala Nemčiji novo ustavo. Vendar se razmere še dolgo niso ustalile, ker so poizkušali nacionalisti in monarhisti protirevolucijo ter povzročili več političnih umorov vodilnih osebnosti (Erzberger, Rathenau) nove Nemčije.

V Avstro-Ogrski se je cesar Karl I. odpovedal (11. XI. 1918) sodelovanju pri vladarskih poslih. Ko je bil na Ogrskem umorjen ministrski predsednik grof Tisza in so tudi Ogrci oklicali (16. XI. 1918) republiko, je zbežal Karl I. s soprogo in družino v Švico, odkoder si je pozneje ponovno (27. III. 1921 in 21. X. 1921) skušal zopet pridobiti prestol na Ogrskem. Tu so namreč po zatrtem poizkusu komunistične sovjetske vlade (Bela Kuhn) monarhisti zopet pridobili premoč in je državni upravitelj Horthy proglasil Ogrsko vnovič za kraljevino. Toda ti poizkusi Karlovi so se izjalovili vsled odpora novih na avstro-ogrskih razvalinah nastalih narodnih držav. Karla so nato internirali na otoku Madeiri, kjer je po kratki bolezni umrl zapustivši kot dediča svojih teženj mladega sina Otona.

Nove države (nasledstvene države) so bile predvsem Češkoslovenska republika, ki je svojo oblast razširila (začetkom 1919) tudi na Podkarpatsko Rusijo in je po začetnih težavah, zlasti po bojih z Madžari na Slovaškem, kjer je posegla vmes antanta, in notranjih nemirih, povzročenih po komunističnih elementih in nemških ter madžarskih narodnih manjšinah, dobila svojo definitivno ustavo (29. II. 1920). Načeluje ji kot prvi predsednik T. G. Masaryk. Posebno hitro si je finančno pomagla. Finančni minister Rašin (umrl na posledicah atentata 1923) je najprej ustanovil lastno valuto z žigovanjem avstro-ogrskih bankovcev na češkem ozemlju, nato pa pospeševal izvoz čeških industrijskih izdelkov. Pa tudi na zunaj je Češkoslovenska republika pod spretnim vodstvom zunanjega ministra Beneša zadobila velik ugled. Združila je (1920 in 1921) tri glavne nasledstvene države (Češkoslovensko,

kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in Romunijo) v svrhu izvršitve mirovnih pogodb in zavarovanja mej v zvezo, imenovano mali sporazum (mala antanta). Težave prizadevajo obmejni spori s Poljsko. Tešinsko vprašanje se je sporazumno rešilo brez plebiscita, najdalje je ostalo sporno vprašanje Javorine. Na znotraj ji prizadeva veliko težav zlasti vprašanje prilagoditve Slovaške novi državi vsled tam zelo razširjenega avtonomističnega gibanja, ki so ga poostrili nekateri češki uradniki z neumevanjem slovaških posebnosti. Gotovo je Češkoslovenska najprej v Srednji Evropi nastopila pot ozdravljenja od težkih poveljnih razmer.

Romunski deli Avstro-Ogrske so se združili z romunskim kraljestvom. Pa tudi tu so notranjepolitične težave vsled gospodarskih in kulturnih razlik med združenimi deli. Na zunaj pa nerešeno vprašanje Besarabije vzdržuje stalno napetost z Rusijo. Romunija se zaradi tega vprašanja približuje Poljski.

Poljakom sta že med vojno (5. XI. 1915) centralni sili zagotovili obnovitev kraljestva. Osnovali so med vojno na obeh vojujočih straneh svojo narodno vojsko (poljske legije) in ob zlomu Ruske in centralnih sil zasedli neke poljske dele, temveč tudi vso Galicijo. Nova Poljska republika se je zapletla v vojno z Rusijo, ki se je po začetnih uspehih ruske rdeče armade (Rusi so pridrli do Varšave) končala s francosko pomočjo in vsled nastopa carističnega ruskega generala Wrangla v Južni Rusiji z zmago Poljakov. V rižkem miru (Riga 18. III. 1921) so dobili Poljaki vzhodne meje daleč onstran svojih narodnih mej ob Zapadni Dvini, odtod proti jugo-jugovzhodu na reko Zbruč k Dnjestru. Z novonastalo Litvo se je vnel spor zaradi Vilne, ki so si jo naposled prisvojili Poljaki. Manj uspeha so imeli Poljaki pri plebiscitu v jugozahodnem delu Vzhodne Prusije in v Šleziji. Težavne so finančne razmere nove Poljske (poljska marka ima malo veljavo), pa tudi v notranji politiki se zopet pojavlja stara strankarska razkositost in sovražnost.

Na jugu nekdanje Avstro-Ogrske je nastala z združitvijo (1. XII. 1918) avstro-ogrskih jugoslovanskih pokrajin s Srbijo in Črno goro Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je pa prevzela od bivše monarhije najtežjo zunanjepolitično nalogo rešitve obmejnih vprašanj z Italijo. Zaman

je mlada država upala na podporo Amerike, naposled je morala v rapalski pogodbi (12. XI. 1920) prepustiti Italiji vse slovensko-hrvatske pokrajine ob Severni Adriji (nad pol milijona Slovanov) in privoliti, da se ustanovi Reka kot samostojna država. Meje proti Italiji omogočajo Italijanom lahko ofenzivo proti kraljevini SHS. Pri izvrstitvi rapalske pogodbe so se pojavili novi spori glede mej reške države in ureditve reškega pristanišča, ki so končno privedli do rimske pogodbe. Po tej pogodbi je Italija dobila tudi Reko (1924).

Mirovni diktati. Nemčija je na presenetljiv način izvršila evakuacijo Belgije, Francije in levega Porenja po določitih Fochovega diktata. To delo je izvršil šef generalnega štaba Gröner, izvrsten železničar, ki je po Hindenburgovem odstopu prevzel poveljstvo. Antantne čete so zasedle evakuirano ozemlje in važne prehode čez Ren pri Kolinu, Koblencu in Moguncu. Zavezniki tudi niso opustili blokade, vsled česar je trpela Nemčija grozno pomanjkanje in je umrlo mnogo ljudi, zlasti otrok, vsled lakote. Vse je čakalo nestrpno miru in odrešitve od mirovne konference, kjer so se zbrali zastopniki zmagalcev (januarja 1919) v Parizu.

Na konferenci je končno odločal o vsem vrhovni svet (conseil suprême): Wilson (Amerika), Lloyd George (Anglija), Clemenceau (Francija), Orlando (Italija). Poleg te četvorice, v kateri je vedno bolj padal vpliv prej tako slavljenega rešitelja Evrope, predsednika Wilsona, in zmagovala odločna neupogljiva volja francoskega ministrskega predsednika starega Clemenceauja — imenovali so ga tигра —, ki je hotel Nemčijo tako ponižati, da bi nikdar več ne mogla napasti Francije — je deloval ogromen štab komisij za raznovrstna vprašanja, ki jih je imela konferenca reševati. Vedno bolj je postajalo očito, da ta konferenca cele naloge ne bo rešila in tudi ne prinesla svetu zaželenega miru. Zato se po porazu Wilsonove stranke (demokratov) in izvolitvi republikanca Hardinga (1920 do 1923) za predsednika Amerika ni več udeleževala sej vrhovnega sveta in je sklenila kasneje (5. VIII. 1921) z Nemčijo posebno mirovno pogodbo.

Mirovni diktat je bil izročen Nemčiji v Versaillesu v slovesni seji vrhovnega sveta in zastopnikov zmagalcev (7. V. 1919) po Clemenceauju. Seja je bila za Nemce silno ponižujoča, nič niso smeli prej zvedeti o pogojih. V posebnem spremnem

pismu (z dne 16. VI. 1919) se je ugotavljalo, da so Nemčija in njeni zavezniki pravno dolžni poravnati vse škode in izgube, ki so jih s svojim napadom povzročili aliiranim državam ter njihovim pripadnikom. Zakaj pravica zahteva, da storilec največjega hudodelstva, ki se je kdaj zgodilo v človeški zgodovini in ki je povzročilo aliirancem 7·5 milijonov mrtvih, 20 milijonov pohabljenih ter poleg nepreglednih izgub na privatni in državni imovini 750 milijard frankov državnih dolgov, poravna škodo, ki jo je povzročil s svojim hudodelstvom. Ker pa za celotno poravnavo škode sredstva Nemčije in njenih zaveznikov ne zadoščajo, zato imajo Nemčija in njeni zavezniki poravnati le one škode in izgube, ki jih je civilno prebivalstvo vsake posamezne aliirane države utrpelo na svojem življenju, telesu, zdravju in imovini. Povrniti pa ima Nemčija vojne dolgove Belgije, ker je nad njo izvršila največje hudodelstvo.

Ta določila so najtežja v mirovnem diktatu, ker izgub skoro ni mogoče natanko ugotoviti. Iz tega se je razvilo *r e p a - r a c i j s k o v p r a š a n j e*, ki ovira upostavitve normalnih odnošajev med Nemčijo ter Francijo in Belgijo.

Težke so bile tudi teritorialne izgube Nemčije. Na vzhodu je odstopila Poljski koridor do morja ob levem bregu Visle, rešivši si s plebiscitom (11. VII. 1920) dele Vzhodne in Zahodne Prusije. Nemčija mora priznati svobodno mesto Gdansk, izvozne luke poljske. Nadalje odstopi Nemčija Poljski Poznanjsko in del Gornje Šlezije, kjer je plebiscit le deloma izpadel ugodno za Poljake (12. III. 1921). Napram Franciji je priznala Nemčija meje 13. julija 1870 (izguba Alzacije-Lorene). Francija ima za 15 let obdržati saarsko premogovno kotlino, nakar se glede nadaljne pripadnosti izvrši plebiscit. Male izpremembe se izvrše ob luksemburški in belgijski meji. Plebiscit je v okrožjih Eupen in Malmedy odločil za Belgijo. Nemčija bo priznala nove odločbe glede belgijske nevtralnosti, ki jih bodo zavezniki šele sklenili. Carinska zveza Luksemburške z Nemčijo preneha (1. V. 1919). Na levem Renovem bregu Nemčija v 50 km širokem pasu ne sme graditi utrdb. Mejo na severu proti danski državi je določil plebiscit (1920), po katerem je severni del Schleswiga pripadel Danski. Vse kolonije prepusti Nemčija upravi zaveznikov. Nemčija se razoroži, odda vojni material, odpravi splošno vojaško dolžnost in sme imeti le 150.000 mož poklicne armade.

Nemcem so dali 15 dnevni odlog (pozneje so ga podaljšali), da pogoje prouče in pristavijo svoje pripombe, nakar morajo pogodbo podpisati. Nemci so se uklonili in (28. VI. 1919) diktat podpisali, ugovarjajoč, da zlasti nič ni določenega, koliko bo morala Nemčija povrniti.

Okrnjena **Avstrija** je podpisala mirovni diktat (10. X. 1919) v St. Germainu pri Parizu. Priznati je morala na nekdanjem avstrijskem ozemlju nastale narodne države. Ostal je Avstriji le severni del Tirolske od Brennerja — južni del Tirolske je dobila Italija — Solnograška, skoro cela Koroška, dasi je pogodba določila za srednji in južni del Koroške plebiscit, ki pa je (10. X. 1920) izpadel neugodno za kraljevino SHS, izvzemši ozemlje pri Trbižu, ki je pripadlo Italiji, in Mežiško dolino ter Jezersko, kar je pripadlo kraljevini SHS, Severna in Srednja Štajerska, Zgornja in Dolnja Avstrija. Ogrska je morala Avstriji odstopiti obmejno ozemlje Gradiščansko (Burgenland).

Tudi Avstriji je mirovni diktat nalagal reparacije, pa se jim je z uničenjem svoje valute in izkoriščanjem položaja znala izogniti in dobiti celo mednarodno posojilo, ki ji je pripomoglo, da je uredila svoje gospodarstvo. Tudi politično se je republika Avstrija kolikor toliko ustalila.

Bolgarija je podpisala mirovni diktat (27. XI. 1919) v Neuillyu. Izgubila je dohod do Egejskega morja, ker je ta del Tracije pripadel Grčiji. Napram kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je morala privoliti v mejne poprave pri Caribrodu, Bosiljevu in ob Strumici. Tudi je morala priznati dolžnost reparacij.

Madžarska je podpisala (4. VI. 1920) v **Trianonu** pri Parizu težke mirovne pogoje, ki so nekdanj mogočni kroni sv. Štefana odvzeli vse obrobne pokrajine in jo omejili na posest srednjega dela Panonske nižine. Naložili so ji tudi reparacije, ki se jim pa hoče izogniti s pomočjo simpatij, ki jih je ogrsko plemstvo vedno uživalo v zapadnoevropskih državah, zlasti v Angliji.

Mirovna pogajanja s Turčijo so bila zaradi nasprotujočih si interesov zveznih držav, Anglije in Francije, ter podpore, ki jo je turška narodna vlada v Angori dobila pri sovjetski Rusiji, najbolj dolgotrajna in polna presenečenj. Ob zlomu centralnih sil (1918) so zavezniki zasedli morske ožine (Bospor, Dardanele) in Carigrad. O miru se je s Turčijo raz-

pravljalo dolgo na konferenci v San Remu, naposled so podpisali **m i r o v n o p o g o d b o** Francozi in Turki v Sévresu. Le Carigrad z najbližjo okolico ostane sultanu, prolivi se internacionalizirajo in jih upravlja poseben odbor, azijska posest sultanova se omeji na majhen del Male Azije. Toda tega miru niso priznali vsi zavezniki, pa tudi ne odločujoča turška narodna vlada v Angori pod Mustafa Kemal-pašo. Začele so se vojne z Grki, ki so hoteli svojo maloazijsko posest okoli Smirne še razširiti. Turki so Grke premagali. Zavezniki so se morali vnovič pogajati in so naposled v Lausanni (Švica, 24. VII. 1923) sklenili **n o v o m i r o v n o p o g o d b o**, ki je Turčijo zopet upostavila v polni suvereniteti nad Malo Azijo, Armenijo, z deli Mezopotamije in Sirije ter evropsko posestjo, kolikor jo je imela po balkanskih vojnah (1912/13). O reparacijah se ni več govorilo.

Svetovnopolitični odnošaji po vojni. Wilson je prišel v Evropo z idejo večnega miru in družbe narodov. Res je (10. I. 1920) stopila v veljavo **p o g o d b a o »L i g i n a r o d o v«**, ki so jo sklenili v Versaillesu in podpisali zastopniki 18 držav, med temi pa že ni bilo Amerike. Prva skupščina »Lige narodov« se je vršila (15. XI. 1920) v Genevi (Švica). Tedaj je bilo že zastopanih 41 držav, ki obsegajo $\frac{3}{4}$ (74%) vsega človeštva in $\frac{2}{3}$ obljudene zemlje, a Unija še vedno ni pristopila. Liga ima tri organe: skupščino, svet, tajništvo. Vsaka država ima 3 zastopnike na skupščini, vsak glas velja enako, navadno je za sklepe potrebna soglasnost. Liga razpravlja o zadevah svetovnega miru, je obrambna zveza članov, poravnava spore, odpravlja vzroke sporov gospodarskega in političnega značaja, varuje pravice narodnostnih manjšin, omejuje oboroževanje, revidira pogodbe, odpravlja umetne ovire prometa.

V smislu zblizanja narodov in upostavitve pravičnosti v mednarodnih odnošajih je deloval zlasti mirovni papež Benedikt XV. († 22. I. 1922), ki je v svojih okrožnicah in s posredovanjem med vojno delal za mir in skrbel za pomoč sirotam in vsem potrebnim ter vedno opozarjal na potrebo krščanske ljubezni med narodi.

Najtežje mednarodno vprašanje, izvirajoče iz versailleške mirovne pogodbe, je **reparacijsko vprašanje**, ki povzroča gospodarsko negotovost in nadaljevanje pred- in medvojnega sovraštva med narodi evropskega kontinenta. Najbolj

je pri reparacijah prizadeta Francija, a v drugi vrsti Belgija, nato Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Italija. Anglija je v vojni trpela le škodo vsled izgube trgovskega brodovja. Francija ima relativno največ mrtvih (1,500.000) in njej se je docela opustošilo vse vzhodno in severno ozemlje (10 departementov), t. j. oni del Francije, ki je v poljedelskem in industrijskem pogledu tvoril poglavitno gospodarsko podlago in oporo francoskega naroda. Zato so aliiranci tudi določili, da dobi Francija 52% vse odškodnine, ki jo bo Nemčija plačala (Kraljevina SHS 5%). Na račun nemške terjatve je Francija do septembra 1922 izdala že 95 milijard frankov, da rekonstruira opustošeno ozemlje, vzdržuje rodbine brez strehe in tiste, ki so izgubile svoje reditelje. S temi izdatki je svoj itak ogromni dolg napram Angliji (10 milijard) in Ameriki (14 milijard) pomnožila še za 95 milijard frankov in nosi sedaj finančno breme, ki ga nima in ga nikdar ni imela nobena država.

Opustošenje v vojnem ozemlju na Francoskem in delo za obnovo je sledeče:

Od 741.883 porušenih hiš in stavb je bilo 1. sept. 1922 popravljenih 498.721; od 3,692.135 ha opustošenega polja se je obdelovalo tedaj 1,768.634 ha; od 22.900 razdejanih tovarn je bilo upostavljenih 19.923; od 58.697 km razdrtih in poškodovanih železnic je bilo popravljenih 32.650 km; od 220 zasutih premogovnikov pa vključ naporom do 1. septembra 1922 še niso mogli nobenega upostaviti (zopet izrabljati); produktiviteta severno-francoskega premogovnega okrožja, ki je pred vojno dajalo 29 milijonov ton, se je vsled ogromnih sistematičnih nemških opustošenj (poruševalne nemške kolone) v času od sept. 1915 do 23. junija 1916 znižala na 9 milijonov ton.

Po posebnem plačilnem načrtu (od 3. V. 1921) se je nemška odškodnina določila na 132 milijard zlatih mark, ki naj jih Nemčija v 30 letih, deloma v denarju, deloma v izdelkih in potrebščinah (tudi živini) plača. Od maja do decembra 1921 se je Nemčija držala tega plačilnega načrta. Od 1. 1922. dalje pa je venomer prosila za podaljšanje rokov, ki jih je reparacijska komisija zaveznikov, nadzorujoča plačevanje, tudi dovolila. Naposled pa je reparacijska komisija (26. XII. 1922) ugotovila, da Nemčija svoje obveznosti namenoma ni izpolnila. Zato sta (11. I. 1923) Francija in Belgija ob udeležbi Italije poslali misijo inženirjev in funkcionarjev v Poruhrje (mesta Essen, Bochum itd.), da nadzorujejo delovanje nemškega premogovnega sindikata in prometno obratovanje. Obenem so vko-rakale francoske in belgijske čete, da ščitijo misijo in zasigurajo

izvršitev njenih odredb. Nemška vlada je proti temu protestirala, v Poruhrju pa so Nemci izvajali pasivni odpor (do septembra 1923). Med zavezniki (Anglija na eni, Francija na drugi strani) so se pojavila glede rešitve reparacijskega problema različna mnenja. Gospodarsko zasedba ni donesla Franciji zaželenih uspehov, Nemčiji pa je razrušila popolnoma narodno gospodarstvo, upropastila nemško valuto (1 dolar = več milijard mark) in omajala vso državno avtoriteto.

Ko so na razorožitveni konferenci v Washingtonu (12. XI. 1921) po vprašanju razorožitve začeli obravnavati tudi omejitev oboroževanja na suhem, je Francija izjavila, da jo oziri na pretekle napade od strani Nemčije silijo, odkloniti vsako omejitev svoje bojne sposobnosti. Tako vzdržujejo vkljub zmagi države zmagovalke na evropski celine večje armade in se bolj hite oboroževati kakor pred vojno.

Gospodarske razmere v povojni dobi označuje ogromno naraščanje kapitalističnih podjetij, zlasti bank, rastoči pohlep po obogatitvi celo na nepošten način, divje borzne spekulacije, vedno večja razlika med bogatimi in nepregledno maso ubogih, pogoste gospodarske krize, stavke delavstva, ogromne množice delavcev brez dela, živčih ob podporah iz državnih blagajn, narast državnih dolgov, ki jih večina držav ne odplačuje (niti obresti).

Kaže se pa tudi vedno bolj stremljenje po moralni obnovi, po svetovnem bratstvu in poraja se v težkih bolečinah iz krvi, prelite v svetovni vojni, prenovljena človeška družba bodočnosti.

1. Habsburški rod.

Maksimilijan I. † 1519
s. Marija Burgundska

Filip I. Lepi † 1506 s. Ivana Kastiljska

Karl V. † 1558

Ferdinand I. † 1564
s. Ana Jagelonska

Marija

s. Ludovik Jagelonec, kralj ogrski † 1526

Filip II. Španski † 1598

Maksimilijan II. † 1576 Ferdinand Tirolski † 1595 Karl Štajerski † 1590

Filip III. † 1621

Rudolf II. † 1612 Matija † 1619

Ferdinand II. † 1637

Filip IV. † 1665

Ferdinand III. † 1657

Marija Terezija
s. Ludovik XIV.

Karl II.
† 1700

Marjeta Terezija
s. Leopold I.

Ferdinand IV. † 1654

Leopold I. † 1705
1. s. Marjeta Terezija
3. s. Eleonora Pfalz-Neuburška

(1) Marija Antonija
s. Maks Emanuel Bavarski

(3) Jožef I. † 1711

(3) Karl VI. † 1740

Jožef Ferdinand

Karl VII.

Marija Jožefa
s. August III.
Saski

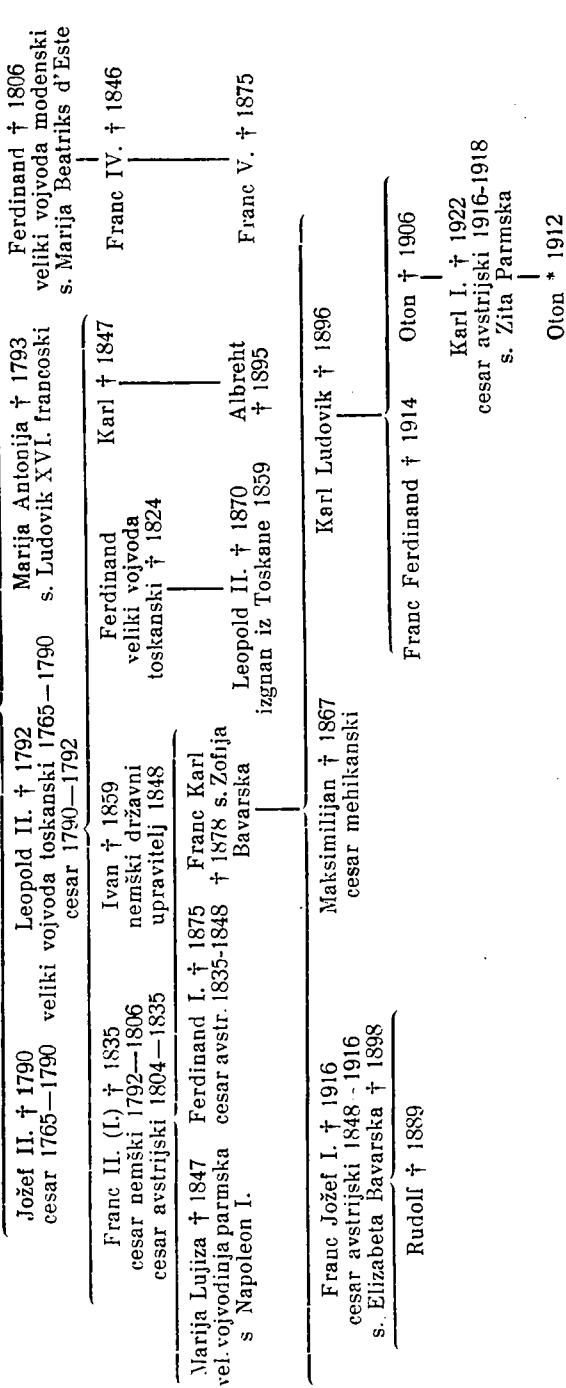
Marija Amalija
s. Karl Albert
Bavarski

Leopold † 1716

Marija Terezija
† 1780
s. Franc Štefan
Lotariński † 1765

2. Habsburško-lotarinski rod.

Franc Štefan Lotarinski — s. Marija Terezija
kot cesar Franc I. (1745—1765) (1740—1780)

3. Bourbonso-orleanski rod.

Karl Angoulême

Franc I. † 1547

Henrik II. † 1559

s. Katarina Medicejska

Franc II. † 1560
s. Marija StuartKarl IX.
† 1574Henrik III.
† 1589Marijeta
ValoisHenrik IV. † 1610
s. Marijeta ValoisMarijeta Valois
s. Henrik, kralj navarski

Ivana

s. Anton Bourbonški

Ludovik XIII. † 1643

Ludovik XIV. † 1715 s. Marija Terezija Španska

Ludovik † 1711

Ludovik † 1712

Filip Anjou
kralj španski † 1746

Ludovik XV. † 1774

Ludovik † 1765

Ludovik XVI. Ludovik XVIII.
† 1793 † 1824Karl X.
† 1836Ludovik XVII.
† 1795Karl Berry
† 1820Henrik grof
Chambord
† 1883

Alfonz XII. † 1885

Alfonz XIII. 1886 (1902)

Franc II.
izgnan 1861

Ludovik Filip (Egalité) † 1793

Ludovik Filip I. † 1850
kralj francoski 1830—1848

Ferdinand

Ludovik Filip, grof pariški

Ludovik Filip * 1869

Filip vojvoda Orleanski † 1701

Filip regent † 1723

Ludovik

Ludovik Filip

4. Angleške dinastije: Tudor, Stuart, Hannover in Saško-Koburška.

Henrik VII. Tudor † 1509

Artur † 1502 s Katarina Aragonska	Henrik VIII. † 1547 1. s. Katarina Aragonska 2. s. Ana Boleyn 3. s. Ivana Seymour	Marjeta Tudor	Jakob IV. Stuart kralj škotski Jakob V. † 1542 kralj škotski s. Marija Guise Marija Stuart † 1587 2. s. grof Henrik Darnley Jakob VI. † 1625 angleški kralj Jakob I.
(1) Marija Katoliška † 1558 s. Filip II. Španski	(2) Elizabeta † 1603	(3) Edvard VI. † 1553	

Elizabeta s. Friderik Palatinski Zofija s. Ernst Avgust hannoverski volivnik † 1698 Jurij I. † 1727 kralj angleški Jurij II. † 1760 Jurij III. † 1820	Karl I. † 1649 Karl II. † 1685	Jakob II. 1688 († 1701) Marija s. Viljem III. Oranski † 1702 Ana † 1714 Jakob III.	
Jurij IV. † 1830	Viljem IV. † 1837	Edvard † 1820 Viktorija † 1901 s. Albert Saško- Koburški Edvard VII. † 1910 Jurij V.	Ernst Avgust kralj hannoverski † 1851

5. Hohenzollernski rod.

Friderik Viljem (Veliki volivnik) † 1688

Friderik I. kralj pruski † 1713

Friderik Viljem I. † 1740

Friderik II. † 1786

Avgust Viljem † 1758

Friderik Viljem II. 1797

Friderik Viljem III. † 1840

Friderik Viljem IV. † 1861 Viljem I. † 1888 cesar nemški

Friderik III. † 1888

Viljem II. odstopil 1918

6. Rod zadnjih Rurikovičev.

Ivan III. † 1505
s. Zofija Paleologa

↓
Vazilij III. † 1533
s. Jelena Glinska

↓
Ivan IV. Grozni † 1584
s. Anastazija Romanov

Feodor † 1598 s. Irena Gudunov	Demetrij † 1598

7. Romanovski in holstein-gottorpski rod.

Mihael Feodorovič Romanov
1613—1645

↓
Aleksej Mihajlovič
1645—1676

Feodor 1676—1682	Ivan V. 1682—1696	Peter I. Veliki 1682—1725 s Katarina I. 1725—1727	Zofija 1682—1689
Katarina s. Karl, veliki vojvoda Meklenburg-Schwerin	Ana 1730—1741	Aleksej † 1718 ↓ Peter II. 1727—1730	Ana · Elizabeta 1741—1762 s. Karl Friderik vojv. holstein-gottorpski ↓ Peter III. 1762 s. Katarina II. 1762—1796 ↓ Pavel I. 1796—1801
Ana Leopoldovna s. Anton, veliki vojvoda Braunschweigski ↓ Ivan VI. Antonovič 1740—1741 († 1764)			
		Aleksander I. 1801—1825	Nikolaj I. 1825—1855 ↓ Aleksander II. 1855—1881 ↓ Aleksander III. 1881—1894 ↓ Nikolaj II. 1894—1917